

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

«ЭЛ АДАБИЯТЫ» СЕРИЯСЫ

**ЭЛДИК ОЮНДАР
ДИН ЫРЛАРЫ
КҮҮ ЫРЛАРЫ
КҮҮ БАЯНДАРЫ**

27-том

Академик Абдылдажан Акматалиевдин
жалпы редакциясы астында

Түзгөндөр:
**Жылдыз Медералиева
Разия Сырдыбаева**

БИШКЕК
«ПРИНТ-ЭКСПРЕСС» – 2017

УДК 821,51
ББК 84 Ки 7-5
Э45

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Редкеңеш:

*Акматалиев А.А.
Байгазиев С.
Жайнакова А.Ж.
Маразыков Т.*

*Мусаев С.Ж.
Садыков Т.
Токтоналиев К.Т.
Эркебаев А.Э.*

Э45   **Элдик оюндар, дин ырлары, күү ырлары, күү баяндары: 27-том. /Түз. Ж.Медералиева, Р.Сырдыбаева. – Б.: «Принт-Экспресс», 2017. – 570 б. («Эл адабияты» с.)**

ISBN 978-9967-12-697-8

Жыйнакка кыргыз элинин улуттук оюндары, дин ырлары, ошондой эле күү ырлары жана күү баяндары топтоштурулду. Ата-бабаларыбыздын улуттук мурасы болгон элдик оюндар, дин ырларын жана күү ырларын, күү баяндарын чогултуп жыйноодо КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондусундагы материалдар пайдаланылды.

Китеп орто жана жогорку окуу жайлардын мугалимдерине, студенттерине, окуучуларына жана жалпы эле окурмандар чөйрөсүнө арналат.

Э 4702300200-17

УДК 821,51
ББК 84 Ки 7-5

ISBN 978-9967-12-697-8

© КРУИА, 2017
© «Принт-Экспресс», 2017

БАШ СӨЗ

Бул китепке элдик оюндар, дин ырлары (дарымдар, бадиктер, ырымдар, айтымдар, баталар, тилектер), ошондой эле күү баяндары камтылды.

Материалдарды топтоп-жыйноодо Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондусундагы кол жазма түрүндөгү баалуу материалдар пайдаланылды.

Кыргыз эли өз жашоо тарыхында татаал жолдорду басып өтүп, эли-жерин, малын, ал тургай коңшулаш жашаган тектеш тилдүү калктарды да сандаган жоодон, табийгаттын катаал кырсыктарынан коргоп келген. Эл канчалык көчмөн өмүр сүрүп, сабатсыз болгонуна карабай, жумурай журттун башынан өткөргөн өмүрдүн элесин унутулгус кылып, оюн өнөрүндө калтырып, оозеки түрдө айтып келечек урпактарга таберик кенч, көркөм мурас катары сактап келишкен.

Бабалардан муундан муунга мурас катары өтүп келаткан көркөм дөөлөттөрү менен катар миңден ашуун элдик оюндары бар. Аларды жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша балдар жана өспүрүмдөр оюндары деп эки топко, ал эми түрүнө карата *өспүрүмдөр жана жаштар оюндары, ат оюндары, кыймылдуу оюндар жана спорт оюндары* деп бир нече түргө бөлсө болот. Балдар эс тартып калганда эле алардын эс-акылын өстүрүүгө көмөк берүүчү, баамчылдыкка, кыраакылыкка тарбиялоочу, ар түрдүү кыймыл-аракет аркылуу ден соолугун чыңдоочу, турмуштук көз карашын калыптандыруучу оюндар үйрөтүлө баштайт.

Кыргыз элинин улуттук оюндары – ордо, тогуз коргол, оромпой, дүмпүлдөк, ак чөлмөк, аңгилдек,

уюм тууду, селкинчек, упай ж. б. ат оюндарынын түрлөрү эсептелет. Ат жалында эркин ойноп, көчүп конуп жүрүүгө шай жаралган жоокер элдин кулк-мүнөзүнө, улуттук өзгөчөлүгүнө жараша көптөгөн кыймылдуу оюндарды ойлоп табышкан. Ал оюндар азыр бизге да жетип, кай бирлери социалдык мазмунга жараша өзгөрүүлөргө дуушар болду.

Негизинен оюндарда элдин ой тилеги, үмүтү, кубанычы, өкүнүчү, эрдиги, эркиндикке, теңдикке умтулуусу, адилеттик, акыйкаттык үчүн болгон күрөшү камтылган. Эл тагдырына көмөктөш оюндар адам коомунун бардык мезгилдеринде өмүр сүрүп, доордун өнүгүшүнө, өзгөрүшүнө, талабына жараша жаңыланып алымча-кошумчаланып, ар кандай сапаттарга, түрлөргө өтүп, элдик маданияттын, дөөлөттүн айныгыс бөлүгүнө айланды. Калкты дене түзүлүш жактан жеткилең тарбиялоодо бирден бир курал – бул кыймылдуу оюндар болуп саналат. Ата-бабалардан калган кыз куумай, балбан күрөш, эр эңиш, улак тартыш, ат чабыш ж. б. оюндар бүгүнкү күндө да ойнолуп, улуттук оюндардын катарында сакталып келе жатат.

Элдик оюндар – элдик тарбиянын ажырагыс бир бөлүгү. Оюндар балдарды, жаштарды эл-жерин, ата мекенин сүйүүгө, акыл-эстүүлүккө, эмгекке, адептүүлүккө, кичи пейилдикке, патриоттуулукка, чечкиндүүлүккө тарбиялоодо ролу чоң. Оюндар жаштардын руханий дүйнөсүн калыптандыруунун маанилүү каражаты болуп саналат. Оюндарды адамзаттын көп кылымдык маданиятын сактап келаткан кенч катары да баалашыбыз керек. Оюндар баланын айлана-чөйрөнү тез таанып билишинин булагы болуу менен бирге окуучулардын эмгекке кызыгуусун арттырууда да өтө маанилүү. Оюнду ойноо менен өспүрүмдөр практикалык ишмердүүлүккө көнүгүшүп, ден соолуктарын чыңдашып, өз алдынча аракет жасоого үйрөнүшөт, ошондой эле оюндан моралдык жана эстетикалык рахат алышат. Оюндар жаштарды ой жүгүртө билүүгө, эске тутуу билүүгө,

чыгармачылык менен элестете билүүгө, байкагыч-баамчылдыкка, туруктуулукка, чечкиндүүлүккө, кыраакылыкка, тапкычтыкка, эпчилдикке, ийкемдүүлүккө, шамдагайлыкка, шайдооттукка, ар кандай кырдаалда сабырдуулукка, токтоолукка, эрктүүлүккө, эр жүрөктүүлүккө, тыкандыкка, тез тыянак чыгарууга көнүктүрөт.

2011-жылы кыргыз элинин тарыхында биринчи жолу уюштурулган «Бүткүл дүйнөлүк көчмөндөр оюнунда» кыргыз элинин илгертен калган оюндары ойнолуп, даңазаланды. Кыргыз элинин рухий мурасы болгон «Манас» эпосундагы улуттук оюндар көк бөрү, кунан чабыш (үч жаштагы кунандар жарышы), кыргыз күрөш, ордо (чүкө оюндары), тогуз коргол, эр эңиш (ат үстүндөгү оодарыш) ж.б.у.с. улуттук оюндар ойнолуп, элдин жана чет элдик меймандардын кызыгуусун арттырды.

Элдик оюндарды топтоодо төмөнкү баалуу материалдар: А. Тыныбеков – инв. № 134(342) «Кыргыздын улуттук оюндары», Ж. Казакбаев – инв. №542(603) «Илгерки кыргыз оюндары жана үлүш» ж.б.у.с. фондудагы кол жазмалар, ошондой эле 1978-жылы «Кыргызстан» басмасынан жарыкка чыккан «Кыргыздын элдик оюндары», Х.Анаркуловдун «Кыргыз эл оюндары» (1981), С.Токторбаевдин «Өспүрүмдөр оюндары» (1991), 1995-жылы жарыкка чыккан «Манас энциклопедиясы» ж. б. китептер пайдаланылды.

Дин ырлары – диний мазмундагы ырлар; элдик оозеки чыгармачылыктын бир түрү. Мындай ырлар Библия, чиркөө гимндеринен, Куран, диний легендалар жана апокрифтерден турат. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында жалпы эле дүйнө элдеринин фольклорундагыдай дин ырлары да өзгөчө орунду ээлейт. Дин ырларынын түпкү жаралышына адамзаттын байыркы баёо «балалык» мезгилинде дүйнөнү миф аркылуу кабылдоосу түрткү болгон. Ал эми миф алгачкы учурда поэтикалык чыгармачылыктын, адепки динди жана курчап

турган дүйнөнү таанып-билүүнүн илимге чейинки көз караштарынын синкреттик биримдигинен түзүлгөн. Дин ырларынан поэтикалык чыгармачылыктын өзүнөн башка да алгачкы адамдардын диндик, философиялык көз караштарынын элементтерин табууга болот. Салыштырып карасак дин ырларын жараткан эл кандай тарыхый доорлорду башынан өткөргөндүгү туурасында да маалымат алууга болот. Дин ырлары байыркы элдин поэтикалык чыгармачылыгын, динин, философиясын, тарыхын изилдөөдө табылгыс булак болуп саналат. Дин ырларын аткарууда кандайдыр бир турмуштук шарт түрткү болот жана ошого ылайыкташкан ырым-жырым, жөрөлгөлөр аткарылып жаткан учурда ырдалат. Айрым дин ырларынын өздөрүнө таандык байыртадан келе жаткан салттык обондору жана атайы адистешкен аткаруучулары да бар.

Кыргыз элинин дин ырларынын көбүндө диндин алгачкы формаларына таандык ишенимдер сакталып, алардын мазмуну, кээ биринин аткарылыш жөрөлгөсү, ырым-жырымы азыр коңшулаш жашаган Орто Азиядагы элдердин диний түшүнүктөрүнө, салттарына таянсак, Сибирдеги түрк тилдүү якут, алтай, хакас, шор, тува элдеринин азыркыга чейин сакталган салттык дин ишенимдери, жөрөлгөлөрү менен өтө жакын, бир типтүү. Элдик ырларда сакталган байыркы диний жөрөлгөлөргө караганда, кыргыздар фетишизм, анимизм, тотемизм ишенимдеринде болуп келишкен. Жогоруда аталган диндер бири-бири менен жуурулушуп, алардын айрым элементтери кыргыздардын каада-салттарында, анын ичинен диндик ырым-жырым, жөрөлгөлөрүндө ыр же айтым түрүндө рудимент катары өз издерин күнү бүгүнкүгө чейин сактап келет. Адамдар табиятка түздөн-түз көз каранды болгондуктан, ага жүгүнүү, баш ийип сурануу аркылуу колдоо, ырайым алууга умтулушкан. Ошондуктан фетишизм, анимизм, тотемизм ишениминдеги байыркы адамдар сөздүн керемет күчүнө ишенип, ал аркылуу жаратылыштагы бардык нерселердин, кубулуштардын рухуна, ээсине таасир

этип, аны адам өз эркине багындырып, көндүрүп ала алат деген баёо түшүнүктө болгон. Жаратылыштагы кубулуштарды, объектилерди адаттан тышкары жогорку күчкө ээ кылган мындай магиялык азгырма диний калдыктардын көптөгөн түрү кыргыздарда жана аларга тектеш, жогоруда аталган Сибирдеги түрк элдеринде кийинки мезгилдерге чейин сакталып калган. Жер-жерлерде бала окутуу менен гана чектелбестен, ар бир тойдо, ашта турмушта пайдаланылган майда-барат салттарга чейин диндик мүнөз берүүгө аракет кылышып, ага арналган ырлардын бирден-бир булагы болгон курандын жоболорун, аяттарын пайдаланышып, дин ырларын көбүнчө молдолор чыгарышкан. Ислам дининин мусулман элдерине таралышы менен Курандын сүрөөлөрү, аяттары жөнөкөй түшүнүктөгү элдерге терең мистикалык, догмалык мааниде чечмеленип, бир жагынан күндөлүк турмушта колдонуучу эреже катары, экинчи жагынан саясий идеологиялык күчкө айланган. Кыргыз фольклорунда ислам динине байланышкан идеялар макал-ылакаптарда, табышмактарда, уламыш, легендаларда, тарыхый даректерде, санжыраларда, жөө жомоктордо, лирикалык ырларда жана эпостук чыгармаларда аралашкан, синтездешкен түрүндө арбын учурайт. Кыргыз фольклорунда кездешкен дин ырлары лирикалык түрдүн бир жанрын түзгөнү менен, жетик көркөмдүккө өсүп жеткен эмес. Алар негизинен элдик салт ырларынын нугунда өнүккөн. Нукура ислам дининин көз караштарын чагылдырган чыгармалар кыргыз фольклорунда башка лирикалык ырларга салыштырганда элдик түрү анча катуу өнүкпөй, айрым кат-сабаты жоюлган адамдардын гана чыгармачылыгында учурайт. Бул чыгармалардын лексикасында динге байланышкан араб, фарсы тилиндеги терминдер жыш колдонулуп, грамматикалык жагынан чагатай тилине жакындаштырылып, муун өлчөмдөрү кыргыздын салттык ырларындагыдай 7–8 муундан эмес, жазма адабияттын таасиринен улам, көбүнчө 11 муундуу ыр түзүлүштөрү мүнөздүү. Кыргыз фольклорунда ислам идеологиясын чыныгы поэтикалык

деңгээлге көтөргөн, өзүнчө салттык ырга айланган үлгүлөрү кыргыздар жашаган бардык аймакка тарап, көп варианттуулукка ээ.

Дин ырлары да Кол жазмалар фондундагы материалдардан алынып, эч өзгөрүүсүз берилди. Ы. Абдырахманов 1923-жылы Суусамырдын Ала-Белинен Мусаалы Атабек уулуна жазып алган материалдар «Дарим, бадик» инв.№447(1847), 1925-жылы Караколдон Карасай уулу Атай Узак уулуна, 1926-жылы Карасай уулу Саспай Чаңкабай уулуна жазып алган материалдар; К. Мифтаков 1922-жылы Нарындан Байсокур Кожош уулуна, Бокболот Үркүнчү уулуна, 1923-жылы таластык Карагул Мэрман уулуна, 1928-жылы караколдук Ж. Түлөкабыл уулуна жазып алган дарымдар, бадиктер, ырымдар, айтымдар, ошондой эле баталар жана тилектер (инв. №200, 247, 349, 360, 497) жазылган дептерлер пайдаланылды.

Күү ырлары жана күү баяндары – китептин бул бөлүгүндө улуттук музыкалык мурастын туу чокусунда турган аспаптык өнөр – күүгө орун берилген. Кыргыз үчүн күү – бул көңүл куту, маанай парасаты, ички сезим-туюмдун образдуу берилиши жана улуттун эбегейсиз руханий кенчи. Себеби адам баласы жашоосунда күнүмдүк турмуштан өзгөчөлөнгөн, айрыкча бир окуяга туш болгондо – сүйүнүч болобу, кайгы-муң болобу, айтор, ар түркүн күчтүү эмоционалдык таасир болгондо «өнөрү чыгат» экен да. Өнөрпоздун ички дареметине жараша ошол түрткүдөн ыр, же обон, күү, же баян жаралат. Ал эми жаратмандык шыктан алыстарыбыз күү болобу, ыр болобу, эпикалык сөз болобу, маанайыбызга жараша, ошол учурга төп келген, өз сөзүбүз менен айтала тургандай эмес, бирок элдик мураста нускалары бар нерселерге таянып, ошого кайрылабыз.

Күү өнөрү да ушундай маалда зарыл болуп, «кереги тие турган» сыйкырдуу өнөрлөрдүн бири. Күү кыргыз үчүн сөз жетпес жерде жаралган керемет экендиги дал ушул жыйнактан дагы бир ирет ташка тамга баскандай даана байкалат.

Күүлөрдө кыргыз баласы арыз-муңун, кайгы-капасын, арман-кошогун, аңыз кептерин, эпикалык улуу мурасын гана чагылдырбастан, сүйүү жана аялзаттын аруулугу, ата-эне жана бала, куштар жана жаныбарлар, жаратылыш жана аалам темаларына да кайрылган. Күүсүз аш да, той да, бозо-жоро да, шерине-сармерден да өтчү эмес. Буга далил – күү баяндары жана эл оозунда сакталып калган күү ырлары.

Комуз, кыл кыяк, чоор, сурнай, темир ооз комуз, жыгач ооз комуз сыяктуу элдик аспаптарда чертилген, кагылган, тартылган музыкалык чыгармалар күү деп аталат эмеспи.

Элдик жана элдик-профессионалдык музыкалык чыгармачылыкта түркүн аспаптар үчүн жаралып, эл арасына кеңири тарап, муундан муунга өтүп, өзгөрүүлөргө дуушар болгон күүлөр бир нече топко, түргө, жанрга, чертимдерге ж.б. бөлүнөт.

Күүлөр жыйнакта түрүнө жараша, аткарылган аспабына жараша бөлүп каралды. Бул жыйнактын материалдарын негизинен Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондусундагы кол жазма түрүндө сакталып келе жаткан баалуу материалдар түздү. Ошону менен бирге мурда жарык көргөн жана жеке архивдерде сакталып турган кол жазмалардын материалдары да орун алды. Жыйнакта топтолгон күү ырлары менен күү баяндарын «Эл адабияты» сериясында берүүнүн эң негизги максаттары:

- элдик ооз эки чыгармачылыктын бир түркүмү болгон, кийин элдик-профессионалдык жана жеке профессионалдык өнөр деңгээлине чейин өрчүп жеткен күү өнөрүнүн бай мурасынын көп кырдуулугун, ар түрдүүлүгүн ачып берүү,

- мурда-кийин кеңири окурманга белгисиз Кол жазмалар фондундагы баалуу мурас менен тааныштыруу,

- күүлөрдүн окшоштук жана айырмачылыгын жаш муундарына жеткизүү,

- келечектеги жаш изилдөөчүлөрдү кызыктуу жана чекеси оюла элек темадан кабардар кылуу.

Учурда кыргыз күүсүн иликтөөчүлөр алдында бир топ орчундуу илимий көйгөйлөр тураары анык: фольклор жана адабият; музыка жана адабият; күү өнөрү жана сөз өнөрү; күү өнөрүндөгү окшоштук жана айырмачылык маселелери; күүлөрдөгү регионалдык жана тарыхый өзгөчөлүктөр; элдик күү жана автордук күү ж.б.у.с.

Дал ушул максат жана андан келип чыккан себептерден улам окурман бул жыйнакта бир нече окшош аталыштагы күү баяндарын таба алат. Алардын аты бирдей, бирок мазмуну башка болушу мүмкүн. Мисалы, «Сынган бугу» күүсү бир нече вариантта, же «Камбаркан» күүсү кара сөз түрүндө, ыр менен, жомок, аңыз түрүндө кездешет да, ошол эле учурда уйкаш, өзгөргөн формада «Канбаркан» деген варианты да келтирилди. Же «Төөгөчү», «Дөгөчү»; «Гүлгаакы», «Гүлгаакы», «Күлгаакы», «Күлкаакы» деген аталыштарды да кездештирсек болот.

Кай бир күүлөр мазмуну жана аты окшошкондугу менен тексттен улам баяндын регионалдык өзгөчөлүнүнөн кабар берип турат.

Бул жыйнакка топтолгон күү ырларынын жана баяндарынын негизин изилдөөчү Каюм Мифтаковдун (1892–1949) Ат-Башы, Тогуз-Торо, Кочкор, Эки Нарын, Ош облусунун Ноокат жана Алай райондорунда 1923–1946-жылдары чогултулган фольклордук материалдары түздү. Мифтаков башка булактарда Каюм Гайнан улы Мифтахов, же Каим Муптак уулу деп да кездешет. Араб арибинде жазылган ондогон кол жазма дептерлеринде Мифтаков Молдобасан Мусулманкул уулунан тартып Алымкул Үсөнбай уулуна чейинки өнөрпоздордун өз оозунан жазып алынган баа жеткис фольклордук материалдарын камтыган. Мифтаков ооз эки чыгармаларды элден тек гана жаза бербестен, информаторлору менен тыгыз байланышта болуп, тексттерге жана өнөрпоздордун чыгармачылыгына анализ да жүргүзгөн деген ой төмөнкү пикирден улам келип отурат: *«Молдобасандын үңү жакшы, мукамдуу, комуз менен кыяк (баянга)*

ойноо жагынан кыргыздардын ичинде биринчи киши саналышы мүмкүн. Кыргызда ар түрдүү акындар көп болсо да добушу (үңү) жакшы акындар аз. Мен көргөндөн Молдобасанга теңдеше алчу бир гана киши бар. Ал - Таласта Жайылган деген жерде жашаган Алымкул Үсөнбай уулу»,– дейт.

Бул тексттердин көбү Кол жазмалар фондусунун илимий кызматкерлери тарабынан кирилл алфавитине кайра терилип чыккан, айрымдары машинкага басылса, кай бирлери кол жазма түрүндө сакталып келе жатат. Ал эми кызыккандар үчүн Фонддун электрондук дареги: <http://manuscript.lib.kg>. Бул жерден кененирээк маалымат алса болот.

Мифтаков жана башка илимий кызматкерлер, фольклористтер жыйнаган талаа материалдарын «Күү баяны» аттуу папкага (Инв. № 928) топтоп, өз алдынча классификация жүргүзүүгө көп жана ийгиликтүү аракет жасаган адис – Институттун илимий кызматкери белгилүү фольклорист Буудайбек Сабыр уулу (1933-2011). Бул автордун кол жазмалары жыйнакка орчундуу бөлүк болуп кирди.

Кол жазмалар фондусундагы материалдар өз кезегинде карапайым элден гана чогултулбастан, аттары аталып кеткен Молдобасан Мусулманкул уулу жана Алымкул Үсөнбай уулунан тышкары салттык өнөрдүн классиктери Атай Огонбай уулу, Айдараалы Бейшүкүр уулу, Коргоол Досу уулу, Асанбек Кыдырназар уулу ж.б. көптөгөн чыгаан өнөрпоздордон жазылып калган экен. Көп күүлөрдүн ырлары жана баяндары авторлордун өздөрүнө шилтеме менен берилет: Байгазы, Карамолдо, Муратаалы, Токтогул, Коргоол, Атай, Алымкул, Калык, Айдараалы ж.б.

Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондусунан алынган материалдар: Инв. №№ 7 (200), 76, 78, 408 (1359), 425 (214), 468(1359), 478 (1927), 591(5229), 623, 675 (5113), 717, 928 папкаларында топтолгон. Топтомдун ичинде Кол жазмалар фондусунан тышкары, айрым

учурда ошол эле материалдарга да таянып, көбүн эсе жеке көп жылдык иликтөө-тактоодон кийин басмага берилген, ар кыл жылдары жарык көргөн тексттер да атайын бир жерге топтолду.

Алар комузчу, иликтөөчү, фольклорист, жыйноочу, ушул тема үстүндө өмүр бою эмгектенген улуу инсандар Буудайбек Сабыр уулу (1933–2011), Асан Кайбылдаев (1929–2011), Нурак Абдрахманов (1946–2014), Балбай Алагушов (1936) агайларыбыздын китептери: Буудайбек Сабыр уулу, Эл шайырлары. Б., 2008; Асан Кайбылда уулу, Күү баяны. Б., 2000, Н.Абдрахманов, Эн белги менен комуз үйрөтүү, Б., 2010; Б. Алагушов, Кылымдардын кылдары, Б.Алагушов, Комуз күүлөрүнүн антологиясы. Б., 2011.

Айрым тактоолор жана кошумчалар үчүн төмөндөгү маалымат булактарына кайрылдык: Затаевич А. В., 250 киргизских инструментальных пьес и напевов, М., 1934; В.Виноградов, Киргизская народная музыка. Фрунзе, Киргизгосиздат, 1958; Ч.Иманкулов. Буудан, Фрунзе, Кыргызстан, 1980; К.Дюшалиев, Е.Лузанова, Кыргызское народное музыкальное творчество. Б., 1999; Б.Алагушов, Р.Сырдыбаева. Башталгыч класстарда кыргыз күүлөрүн угузуу (*кол жазма түрүндө*).

Кыргыз күүсүнүн классификациясы деген маселеге келгенибизде күү жаратуучу, күү аткаруучу, күү иликтөөчүлөрдүн жана сөз багып, күү кастарлаган угармандардын ортосунда пикир келишпестик маселелер көп экендиги, али да бир беткей позициянын жок экендиги жыйнак үстүндө иштөө учурунда далил болду. Бул – тактоо, аныктоо зарылдыгы жетилген, татаал жана абдан маанилүү маселелердин бири экендиги дагы бир ирет ырасталды. Маселе орчундуу жана бир нече жылдан бери тастыкталууда, өз кезегинде ар тараптуу көз караштарды эске алып, жеке классификациясын түзүшкөн адистер арбын: Буудайбек Сабыр уулу, Асан Кайбылдаев, Балбай Алагушов ж.б.

Жеке пикирге ээ болуп, жалпысынан жогоруда аты аталган иликтөөчүлөрдүн кай бири менен пикирлеш, айрымдары менен талаш-тартыш маселелери бар өнөрпоздордун катарында Саадабай Шабданов, Нурак Абдрахманов, Төлөн Касаболотов, Намазбек Уралиев, Руслан Жумабаев аттуу инсандар бар. Бардык пикирлерди жана көз караштарды бир кылка келтирүү азырынча мүмкүн эместигине ынанып, түзүүчү болушунча орток классификация берүүнү туура көрдү.

Күүлөр жалпы жанрлары боюнча: Салттык күүлөр: камбаркан, кербез, ботой, бекарстан-тайчы ж.б.; Айтым күүлөр, (кол) Ойнотмо күүлөр, Обон күүлөр деп бөлүндү. Ар бир бөлүк бир кыйла күү түрмөктөрүн камтыйт. Маселен, Айтым күүлөргө дастан күү, баян күү кошулса, Арман күүлөр менен бирге ага жакын кошок күү, жоктоо күү берилди.

Комуз күүлөрүндө буроо жана чертимдери боюнча айырмалоо да абдан зарыл маселелерден, бирок жыйнактын форматына туура келбегендиктен, ага басым жасалган жок.

Жыйнакта баардык күүлөр чертилген, тартылган, кагылган аспаптарына ылайык:

- Комуз күүлөрү,
- Кыл кыяк күүлөрү,
- Чоор күүлөрү,
- Сурнай күүлөрү,
- Темир ооз комуз күүлөрү,
- Жыгач ооз комуз күүлөрү деп бөлүндү.

Сериянын алкагында, албетте, баардык кыргыз күүлөрүн камтуу мүмкүн эмес эле. Андыктан азырынча басылмада сейрек кездешкен күүлөр, же тескерисинче, элге көп сиңген, репертуарга кенен кирген, бирок ар башка варианттары бар күүлөр топтолду.

Бул жыйнакты даярдоодо эң негизги көйгөй дагы да актуалдуу экендиги айкындалды. Тексттер канчалык кызык болгону менен өзөгүндө музыкалык чыгарма жаткандан кийин түп нускасы – күүнү адеп угуш керек.

Б.а. музыкалык чыгарманын өзү менен таанышуу, бул күүлөрдү архив булактарына таянып таап чыгуу, магниттик ленталардагы күүлөрдү калыбына келтирүү, ноталаштыруу, кайра жандандырып чертүү, аткаруучулук репертуарга кошуу, заманбап технологиянын жардамы менен кайра жазып чыгуу, замандаштарга жеткиликтүү формада тартуу кылуу, келечек муунга сактап калуу - бул да болсо келечекте ишке аша турган долбоор деген чоң үмүт бар.

Түзүчүлөр

ага илимий кызматкер

Жылдыз Медералиева

ага илимий кызматкер,

филология илимдеринин кандидаты,

музыка таануучу Разия Сырдыбаева

**ЭЛДИК
ОЮНДАР**

БАЛДАР ОЮНДАРЫ

Ак сөөлмөк

Айлуу түндө балдар эки тарап болуп, бир жерди белгилеп бир нерсе коёт (таш, чапан ж. б.). Анан бир тарап бир карыштай жыгачты (ак сөөлмөк), алып, ыргытып жиберет. Аны издеп таап алып, кайсы тарап болсо да, колунан тарттырбай алып келип таштаса, бир оюн алган болуп эсептелет. Ошентип ойной беришет. Ким белгиленген жерге (паттеге) таштаса, ошол тарапты көп таштаганы эшек кылып минет. Ак сөөлмөктү ыргытып, ошого жеткенче айдай берет (минип барат).

Аксак кемпир бапалак

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, бала бакчада, мектептин спорт залында же аянтчасында ойнолот. Оюнду 5–8 жаштагы 15–20 оюнчу жашына жараша топтошуп ойношот. Оюнчулар өздөрүнөн калыс шайлашат. Калыс оюнчуларды катарга тизип «аксак кемпир бапалакты» дайындайт. Ойнолуучу аянтчанын чегин белгилейт. Аксак кемпир бапалак эки колун бириктирип, отко күйүп калган сыяктанып алаканын үйлөп калыска, оюнчуларга келип:

– Мен дарыядан кантип өтсөм болот экен? – деп сурайт. – Калыс, оюнчулар болсо «дарыядан кааласа-

ңыз сүзүп өтүңүз, кааласаңыз кечип өтүңүз» дешет. Аксак кемпир бапалак калыска, оюнчуларга дагы жакыныраак келип алаканын үйлөй берет. Оюнчулардын бири: «Караңгыда от үйлөгөн ким?» – деп сурайт. Анда аксак кемпир бапалак: – «Мен аксак кемпир бапалакмын», – деп жооп берет. Оюнчулар: – «Эмне издеп жүрөсүң караңгыда?» деп сурашат. Аксак кемпир бапалак: – «Менин баламды көрдүңөрбү?» – деп сурайт. Оюнчулардын бирөө: – «Балаң дарыя жакта жүрөт», – деп жооп берет да, оюнчулар туш тарапка качышат. Аксак кемпир бапалак «ачууланып» качып жүргөн оюнчуларды кармап алуу үчүн кубалап жөнөйт. Белгиленген чектен аша чуркап чыгып кеткен оюнчу аксак кемпир бапалак кармаган деп эсептелинет. Эгер аксак кемпир бапалак оюнчулардан бирин кармап алса, кармалган оюнчу ырдап, бийлеп, табышмак таап берүүгө тийиш. Аксак кемпир бапалак 5–6 оюнчуну кармаганга чейин оюн ойноло берет. Андан кийин жаңы аксак кемпир бапалак шайланат.

Аңчы

Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 5–8 жаштагы 20–25 оюнчу катышат. Калыс үч «аңчы» дайындайт, аларга бирден кичинекей топ берет. Калыс «оюнду баштадык» дегенде оюнчулар да, үч аңчы да чачырап качышат. Калыс «токто!» – дээр замат бардыгы жылбай туруп калышат. Аңчылар болсо токтоп турган жеринен жылбай өздөрү каалаган оюнчуну топ менен мээлеп урат. Топ тийген оюнчулар: «өлдү», – деп эсептелет да аңчы болушат. Аңчы топ менен урганда мээлеген оюнчу ордуна жылбастан, боюн топтон жазгантып денесин гана кыймылдатып турууга уруксат берилет. Эгерде оюнчу «токто!» дегенден кийин ордуна жылса, аңчы болуп калат. Мээлеген топ тийбесе калыс кайрадан «качкыла!» – деп буйрук берет. Оюн ушул тартипте улана берет.

Балык, жаныбар, куш

Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 5–8 жаштагы 15–20 оюнчу жашына жараша топ-топко бөлүнүп катышат. Оюнчулар тегиз жерге олтурушат. Калыс шайланып, ал отурган оюнчулардын алдынан «балык, жаныбар, куш...» деген сөздөрдү кайталап айтып өтөт да, күтүлбөгөн жерден бир оюнчунун алдына «куш!» – деп үнүн бийик чыгарып токтой калат. Анда ал оюнчу бир куштун атын тез айтышы керек. Эгер ал оюнчу буйдалып, пашкалактап, тиешелүү атты таба албай жаңылса оюнчуларга ырдап же бийлеп берет. Оюн ушул тартипте улантыла берет.

Бат айтуу

Кичинекей балдар колунун бармактарын бирден жумуп:

– Баш-бармак,
Бадал жүрөк,
Ортон оймөк,
Оюу-чиймек,

– Чыйп чыпалак – чычайган арам тамак! – деп бат, так обон менен ырдап ойношот.

Бөрү – кой

Кичинекей балдардын оюну. Түндө бир топ балдар жайдын күнү чогулушуп алышып, эки жаат болушуп, бир тарабы сырткы кийимдерин чечишип, кой кылып жайып ташташат да, кой кайтарган болушат. Экинчи тараптагы балдар бүт карышкыр болушуп, жайып ташталган кийимдерди бирден келип, ала качышат. Койдун ээлери карышкырларды жабыла кууп токмоктойт да кармап алышат. Бирден кармалып олтуруп, бүт колго алынса, алар кой ээси

болушуп, кийимдерин кой кылып, жайып, беркилер карышкыр болушат.

Бөрү салмай

Жайдын бир күнү бир топ балдар тайларын минип келишет да, камчыларын теңештирип, камчысы кыска болгону тебетейин жерге таштайт да, аны кайтарып турган болот. Бардык балдар тебетейин камчылары менен чабышат. Тебетейдин ээси аларды кубалайт, бирөөнү кармаган болсо, ал баланын тебетейи ташталып, оюнду уланта беришет.

Буудай кууру

Байыркы оюн. Кичинекей балдардын оюндарынын бири. Төрт-беш жаш же андан көп бала чогулушуп олтуруп «буудай кууру» оюнун башташат.

Биринчи бала экинчи баланын оң колун чалкасынан сол колу менен кармайт да «элдин баары эрте жатып алышты, силер да эрте жатып, эрте тургула, эрте малыңарга, ишиңерге баргыла, уктагыла» деп какус-кукус кылып, анын манжаларын бармактан баштап чыпалакка чейин «Сен жат-сен жат» деп өзүнүн оң колунун манжаларын жумдурут.

Кийин «Таң атты, күн чыкты, элдин баары эрте турушуп малына, иштерине кетишти. Силер түшкө чейин жата бересиңерби тургула» деп ал манжаларды чыпалактан баштап, бармакка чейин төмөндөгүдөй шарт менен кайра тургуза баштайт.

Мисалы, «чыпалак, сен туруп уюңа бар, аты жок, сен туруп коюңа бар, ортон, сен туруп жылкыңа бар, сөөмөй сен туруп төөңө бар, бармак, тур түшкө чейин жата бересиңби, элдин баары малына, ишине кетишти, казыктагы карала өгүздү минип, орок, жибиңди алып отунуңа бар» деп бармакты акырын топулдатып

урат. «Мен буудай кууруюн» дейт да бардык манжаларды ачып, малдарына, ишине жөнөтөт.

Ал алаканды казан ордуна колдонуп, сөөмөйүнүн учу менен «буудай куур-буудай куур» деп тигинин буудайы жок эле алаканын айландыра баштайт. Ошентип 1–2 мүнөт айландырып туруп, алакандан ийинди көздөй «бирде сирке, бирде бит-бирде сирке, бирде бит» деп этин оорутпай билегин айланта ар кайсы жеринен чымчылай берет да колтугуна барганда тигини «кыты-кыты» деп кытыгылап жатып калат. Тигинин кытыгысы келип өтө катуу күлөт, ары ойдолоп, бери ойдолоп, көзүнөн жаш чыкканча күлөт, олтургандар бүт күлүшөт.

Булардын «буудай кууру» оюну ушуну менен бүтөт да экинчилери бул оюнду ушул шарт менен башташат.

Ошентип олтурушкан жаштар оюн-күлкү менен бир нече убакка чейин ойноп олтурушат.

Бүркүттүн тумшугу

Кичинекей балдардын оюну. Эки бала ар бир сөөмөй менен бармактарын тийиштирип, бүркүттүн тумшугуна окшоштурат. Анан биринчиси экинчисинин колунун сыртынан оорутпай чымчып:

– Менин бүркүтүм бийик учат,– дейт.

Экинчиси колун бошотуп, биринчисинин колунун сыртынан оорутпай чымчийт да:

– Менин бүркүтүм бийик учат,– дейт.

Ушинтип кайталанып, балдардын бою жетпей калгандай бийиктикке чейин жеткирилет да, оюн кайрадан башталат.

Жаш үкү

Оюн тегиз жерде же бала бакчада ойнолот. Оюнга 5–8 жаштагы 20–25 оюнчу катышат. Оюнду уюшту-

руучу же тарбиячы ойноочуларды тегерете тургузат. Оюнчулардын бири ортого чыгып «жаш үкү» болот. Калган оюнчулар «коңуз», «көпөлөк», «чымчык» ж. б. болуп, өз ордуларында турушат. Оюнду уюштуруучу: «Таң атты, тиричилик башталды!» – дейт. Ошол замат бардык коңуз, көпөлөк, чымчык жана башкалар канаттарын кагып тегерене чуркашат. «Жаш үкү» болсо бир убакта «уктап жатат», башкача айтканда бутун бүгүп, көзүн жуумп, эки тизесин таянып ортодо турат. Оюнду уюштуруучу капшысынан эле «түн кирди, бардыгы уктай баштады» – деп айтат. Ошол замат чымчык, коңуз, көпөлөктөр дароо токтоп, кыймылсыз туруп калышат. Жаш үкү болсо бул убакта «ууга чыгат». Ал кыймылдагандарды же күлгөндөрдү өз «уясына» – ортого алып келет. Алар да жаш үкү болушат жана кайрадан түн болгондо бардыгы бирге «ууга чыгышат». Ошентип, оюн улантыла берет.

Жашынмак

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Жашынганга ыңгайлуу жер тандалат. Оюнду 13 жашка чейинки кыздар жан балдар ойношот. Оюнчулар эки жаатка бөлүнөт. Ар бир жаатта сегизге чейин оюнчу болот. Оюн таяк кармоо же чөп жашырышуу жолу менен башталат. Оюнду баштоого укук алган жааттын оюнчулары калыс белги бергенде жашынышат. Атаандаш жааттын оюнчуларын калыс көзөмөлдөп көздөрүн таңып коёт же тескери каратып тургузат. Айтор алар атаандаштары кайсы жерге жашынганын көрбөөгө тийиш. Алар «издөөч» деп аталат. Атаандаштары жашынып бүткөндөн кийин гана калыстын уруксаты менен издөөчүлөр атаандаштарын издей баштайт. Бардык оюнчуларды тапкандан кийин алар жашынып, берки жаат издөөч болот. Ар бир жааттын оюнчулары жашынган оюнчуларды канчалык аз убакытта тапса ошол жаат жеңет. Ошентип, оюн улантыла берет.

Оюндун башка варианты да бар. Бул учурда оюнчулар тутум кармашып, бирөө издөөч болот. Ал көзүн жумуп 50гө чейин санайт. Издөөч турган жер «чөк» деп аталат. Калгандары туш келди жашынышат. Издөөч кимди биринчи тапса ошол издөөч болот. Оюнчулар издөөчтү жаңылтуу максатында бир мындан, бир тигинден «күкүк», «зейнеп» деп үн салып турушат. Же болбосо издөөч бардык оюнчуларды издеп табат. Бирок, жашынгандардын акыркысы издөөчтөн мурда келсе издөөч кайрадан издөөч болот. Акыркы бала издөөчтөн кийин келсе ошол издөөч болуп калат. Оюн ушул тартипте улантыла берет.

Жер баспас

Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 5–8 жаштагы 15–20 оюнчу жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша топтошуп катышат. Оюн ойнолуучу аянтчанын чеги белгиленет. Оюнчулар аянтчага «чырай таралып туш келди турушат. Калыс аларды кубалап, колун тийгизүүгө аракет кылат. Калыс колун тийгизген оюнчу, ошондой эле калыстын колу тийген оюнчуга колу тийген оюнчу дагы оюндан чыгат. Бул оюнда калыс келе жатканда андан качкан оюнчу бутун бир нерсенин үстүнө чыгара койсо, асылып туруп калса, Чалкасынан жата калып буттарын жогору көтөрсө, калыс колун тийгизе албайт.

Ар оюн сайын калыс болгон оюнчу «мен калысмын», – деп оюнчуларга өзүн тааныштырышы зарыл. Калыс оюнчулар менен таанышпаса, анын оюнчуларга колу тийгени эсепке алынбайт.

Жерде калган петка

Кыргыз элинин жаңы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде же мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 7–14 жаштагы 5–10 оюнчу катышат. Оюнчулар

оюндун калысын шайлап, анын айланасында тике турушат. Калыс оюнчуларга оң колун сунуп, алаканын ачып, алаканына сол колунун сөөмөйүн тийгизип турат. Калган оюнчулар да оң колдорунун сөөмөйлөрүн калыстын алаканына тийгизишет. Андан кийин калыс «сен, мен жуп, айткан сөзүң куп»,— деп айтат да колун тез жумат. Ошол замат оюнчулар колдорун тартып кетишет. Калыс колун жумганда оюнчулардын биринин сөөмөйү кармалып калса ошол оюнчу «Петка» болот. Калган оюнчулар Петка болгон оюнчуну «Петка, Петка» дешип бир нече жолу айтып, туш тарапка чачырап качышат.

Петка аларды кубалап бирин кармап алса өзү оюнчу, кармалган оюнчу Петка болот. Андан кийин оюн кайрадан башталат. Эгер Петка же калыс алаканына сөөмөйлөрүн тийгизип турган оюнчулардын биринин сөөмөйүн кармай албай калса, бир оюнчунун сөөмөйүн кармаганга чейин оюн кайталана берет.

Жерде дөбө, иттен пас

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн дөңсөөчөлүү түздүктө же атайын дөңсөөчө жасалган тегиз жерде ойнолот. Оюнга 7–13 жаштагы 20–26 оюнчу катышат.

Калыс оюнчуларды чогултуп «жерде дөбө, иттен пас»,— тез айтат. Анда чогулган оюнчулар калыстын сөзүн угар дөңсөөчөгө чуркап чыгып туруп калышат. Оюнчулардын ичинен дөңсөөчөгө оюнчулар менен бир убакта чыга албай калгандары оюнчуларга кароол болуп четте туруп калат да ырдап, бийлеп башка тапшырманы аткарат. Ошентип, оюн улантыла берет.

Жети

Оюн тегиз жерде же көк майсаңда ойнолот. Оюнга 5–12 жаштагы 20–25 оюнчу катышат. Калыс

оюнчуларды тегерете тургузуп, өзү ортого чыгат. Калыс оюнду баштап, оюнчулардын алды менен тегерете басып ырдайт жана өзү каалаган оюнчуну ортого тартат. Андан кийин ортого тартылган оюнчу да ырдап, өзү каалаган оюнчусун ортого тартат. Ошентип, ортого чыккан оюнчунун саны жети болгондо калыс «жети» деп оюнчулар уккандай катуу айтат.

Андан кийин ортодогу оюнчулар эки-экиден кол кармашып туруп калышат. Түгөйсүз (шериксиз) калган жетинчи оюнчу калыс сыяктуу жети оюнчуну ырдатып, жетиге толгондо «жети» деп үнүн бийик чыгарып айтат. Ушул эле жол менен оюнду баштоочулар улам алмашылып, оюнчулардын бардыгы ырдап чыгышат.

Жумуртка тиштемей

Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 6 жаштан жогорку 25–30 оюнчу жашына жараша топтошуп катышат. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. 6–9 жаштагылардын оюнуна мугалимдер же чоң балдар-кыздар жетекчилик кылышат. Оюнга бир нече калай кашык, жумуртка колдонулат. Калыс оюнчуларды эки топко бөлөт. Топ башчыларын дайындайт. Оюнду баштоочу, жумуртканы жеткирүүчү жер – мараны белгилейт.

Калыс эки топтон бирден оюнчуну оюнду баштоочу жерге чакырып, жумуртка салынган кашыктарды оюнчулардын ооздоруна сабын келтирип тиштетет. Алар жумуртканы жерге түшүрбөстөн жумуртканы жеткирүүчү жерге тез жеткирип, кайра өз тобуна келип, жумуртка салынган кашыкты өзүнөн кийинки кезекте турган оюнчуга берет. Ошентип, кезек менен эки топтун оюнчулары атаандашып жарышып, жумуртка салынган кашыктын сабын ооздоруна тиштеген бойдон жумуртканы алып барып,

кайра өз тобундагы кезектеги оюнчуга алып келип бере беришет.

Оюндун акырында кайсы топтун акыркы оюнчусу жумуртка салынган кашыкты жумуртканы жеткирүүчү жерге барып, кайра калыска биринчи алып келип берсе ошол топ утат.

Жыгач бермей

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 6–14 жаштагы 40 оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлүп, башчыларын дайындайт. 50 сантиметр узундуктагы эки таякча даярдалат. Оюн эки жаатта бир мезгилде башталат. Эки жаат бири-биринен 15–20 метр аралыкта тизилип турушат. Калыс бергенде жаат башчылары тизилип турушкан атаандаштарын солдон оңго карай айлана чуркап келип, колундагы таякчаларын кезек күтүп турган оюнчуларына берет. Алар да ошол замат айлана чуркап, таякчаларын кийинки оюнчуларга беришет. Ошентип, улам таякча берген оюнчу өз жаатынын артына барып турат.

Кайсы жааттын акыркы оюнчусу таякчаны калыска бир берсе, ошол жаат утат.

Жылгаяк

Бул оюн кыргыз элинде илгери кышында булак, агын суу, дарыялар тоңгондо, кар катканда жантайма беттерде; жайында жайлоонун төрлөрүндө эрибей калган кар көчкүлөрүндөгү сыйгаланууга ыңгайлуу жерлерде ойнолгон. Азыркы убакта мектеп аянтында, айыл арасында, атайын спорт жайларында көбүнчө чана менен ойнолот. Оюнга 5–21 жаштагы оюнчулар жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша топтошуп катышат.

Оюнчулардын саны чектелбейт. Ар бир оюнчуда бирден чана же жылгаяк тебүүгө ыңгайлуу жыгач, фанера ж. б. болууга тийиш. Эгер алар жетиштүү санда болбосо Калыс оюнчуларда болгон чана, жыгач, фанераны пайдаланып оюнду уюштурат. Белгилүү сандагы желекчелер даярдалат. Калыс жылгаяк тебүү башталуучу жана токтоочу (мара) жерди белгилейт. Оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Эки жааттан бирден оюнчуну чыгарып таяк кармаштырат. Алардын бири оюнду баштоо укугун алат. Желекчелер белгилүү жерлерге сайылат. Оюнду баштаган жааттын оюнчулары кезек менен жылгаяк тээп бара жатып жолундагы сайылган желекчелерди эңип кетүүгө тийиш. Кайсы оюнчу жылгаяк тээп бара жатып канча желекче эңип алса, ошончо упайга ээ болот. Жылгаяк тебүүнү баштаган жааттын оюнчулары ойноп бүткөндөн кийин жылгаяк тебүү кезеги экинчи жааттын оюнчуларына берилет. Оюндун акырында кайсы жааттын упайы көп болсо, ошол жаат утат.

Жылдырмай (Кетти-кетти)

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн көк шиберде, бала бакчада, мектепте, башкача айтканда үйдө да, сыртта да ойнолот. Ага 8 жаштан жогорку 30–40 оюнчу катышат. Улан-кыздар аралаш ойношот. Калыс эшилген жоолук жана чүкө же башка бир буюм даярдайт. Оюнчулар тегерек тартып бири-бирине кыналыша тизелерин бүгүп, тамандары менен жер басып олтурушат. Калыс өзү каалаган оюнчуга колундагы чүкөнү же буюмду берет. Ал оюнчу аны оң жагындагы оюнчунун тизесинин алдынан узатат. Ошентип, оюнчулар солдон оңду көздөй чүкөнү же буюмду бири-бирине жылдырышат.

Оюнчулар жашырышкан буюмду биринен-бирине берүүдө «жылып кетти, жылып кетти!» – деп

бир добуштан кыйкырып турушат. Калыс колуна эшилген жоолукту кармап «тап», – деген буйрукту күтүп, олтурган оюнчулардын аркасында турат.

Оюнчулар «тап» – деп буйрук бергенде, калыс чүкөнү жашырган оюнчуну таап, аны акырын чаап белгилейт. Эгер жашырган оюнчуну туура тапса, колундагы жоолукту ага берип, аны менен орун алмашат. Чүкөнү таптырып койгон оюнчу ырдап, бийлеп ж. б. тапшырма аткарат. Эгерде таппай калса, анда ал өзү айып тартат, башкача айтканда ырдап, бийлеп же кызыктуу окуядан айтып берет. Ошентип, оюн улантыла берет. Бул оюн республиканын кээ бир райондорунда «Кетти, кетти!» – деп да аталат.

Зилина

Кыргыз жаштары кызыгып ойногон оюндардын бири. Оюн тегиз жерде же мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 6–10 жаштагы 20–25 оюнчу катышат. Оюнчулар кол кармашып, тегерете турушат. «Зилина, зилина, ар кыл оюну жаштардын, бир деймин, эки деймин, үч деймин, төрт деймин, тынчтык үчүн деймин!» – деп бардык оюнчулар көздөрүн жуумп туруп калышат. Ким күлүп жиберсе, ошол ырдап же бийлеп берет. Ошентип, оюн улантыла берет.

Зоологиялык оюн

Жаштардын оюну. Оюнга 13 жашка чейинки 20–30 оюнчу катышат. Оюнчулардын санына жараша баракча даярдалып, анын теңине айбандардын, теңине канаттуулардын аттары жазылат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлүп, жаат башчыларын дайындайт. Эки жаат бетме-бет болуп тизилип турушат. Калыс колундагы айбандардын, канаттуулардын аты жазылган баракчаларды аралаштырып, жазуусун

көрсөтпөй, актай жагын үстүнө келтирип, ар бир оюнчуга баракча алууну сунуш кылат. Оюнчулар баракчалардан каалагандарын сууруп алышат. Кимге кайсы канаттуунун аты жазылган баракча туш келсе, күлбөстөн туруп ошол канаттуунун үнүнө окшоштуруп туурап сайрап берет. Эгер сайрай албаса же сайрап жатып күлүп жиберсе ырдап же бийлеп берүүгө тийиш. Кайсы жааттын оюнчулары күлбөстөн туруп сайрап, мөөрөп, ырдап же бийлесе ошол жаат жеңет.

Ийне, жип, түймө

Элдик оюн. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 5–12 жаштагы 15–20 оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды кол кармаштырып тегерек тургузат. 3 оюнчуну чыгарып бирин «ийне» бирин «жип», бирин «түймө»,— деп атайт. Алар тегерете турган оюнчулардын сыртына чыгышат. Калыс оюнду баштоого белги бергенде ийне, жип, түймө болгон оюнчулар биринин артынан бири ээрчишип, кол кармашып турган оюнчулардын арасынан чуркап өтүшөт. Ийне өткөн жерден жип менен түймө өтүүгө тийиш. Эгер ийне өткөндө жип өтпөй калса жип да түймө да оюндан чыгат. Алардын ордуна башка жип, түймө дайындалат. Оюн ушул тартипте улантылат.

Ийне жоготтум

Кыргыз эл оюну. Оюн тегиз жерде, мектептин аянтчасында же залында ойнолот. Оюнга 6–14 жаштагы 20–30 оюнчу катышат. Калыс оюнчулардын бирин оюнчулардын «энеси», бирин «жезкембир» кылып белгилейт. Энеси оюнчуларды биринин курун бирине карматып, катарга тизет. Өзү баштап алдыга баса баштайт. Жезкембир болсо

эненин алдын тосо чыгып, «асмандагы айды караңыз, күндү караңыз, токойду караңыз» деп энени алаксытууга аракеттенип, «ийне жоготтум, табышып койгулачы!?» – дейт. Анда эне «ийнеңди өзүң таап ал» деп баса баштаганда «жезкемпир» оюнчулардын арт жагындагылардан «үйүнө» алып кетүүгө аракеттенет. Эне болсо жезкемпирдин жолун тороп оюнчуларын алдырбоого далбастайт. Жезкемпир бөлүп алган оюнчулар оюндан чыгат.

Казан таш (*Мейман күтүцү*)

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн үйдүн ичинде, жайкысын көлөкөлүү, кышкысын жылуу жайда, бала бакчада ойнолот. Оюнду көбүнчө 4–6 жаштагы 2–15 кыз балдар ойношот. Оюнга оюнчук идиш-аяктар пайдаланылат. Оюн башчысы ойноочуларды эки топко бөлөт. Бөлүнгөн эки топ «мейман» күтүүгө даяр болуп турушат. Оюн башчысынын айтуусу боюнча эки топтон бирден оюнчу чыгып таяк кармашат. Кайсы топтун оюнчусу таяктын учун кармап калса, ошол топ оюнду баштайт. Алар экинчи топко мейманга келишет. Мейман күткөн топ аларды «меймандашат». Андан кийин келген меймандарды узатышат. Келген меймандар кетерде өздөрүн чакырган топту өздөрүнө конокко чакыра кетишет. Эми экинчи топ мейман болуп келишет. Мейман тосуу аяктагандан кийин оюн башчысы эки топтун мейман күтүүсүн талдап, жыйынтыгын чыгарат.

Кал эчки чапты

Жерден чуңкур казышып, үй жасап, ал үйгө бирден бала таяктын учун чуңкурга сайып турат. Үйлөрдүн ортосунда ордосу болот. Аны да казып коёт. Андан көр сайды деп, көздөрүн жуумп, ордого сайышат.

Ким сая албай калса, эчки деп, бир тоголок ташты ордого айдап келет. Башкалар киргизбей тоскоолдук кылып айдап турушат. Ошентип ташты айдап келген бала үйдөгү балдар тоскоолдук кылып турганда анын үйүнө мурда сайып алса, ал үйдү тартып алып, эчки айдашат. Ошентип олтуруп ордого акыры бирөө киргизет. Анда «бай көчтү» деп биринин үйүнө бири келип кирет. Ким үй таппай калганы эчки айдайт. Бул оюнда балдардын санынан бир үй кем болот.

Эскертүү: Кал эчки деген мүйүзү жок токол эчки. Бул хоккей оюнунун бир түрү.

Капкан

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Бул оюн кыргыз элинин аңчылык турмушун чагылдырат.

1. Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 5–8 жаштагы 20–25 оюнчу жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша топтошуп катышат. Калыс оюнчуларды тептең эки топко бөлөт. Биринин сыртынан бирин айлана кылып тизип, эки айлана түзөт. Алар кол кармашып бир багытта, сырткы айланадагылар аларга карама-каршы багытта тегеренип басышат. Калыс белги бергенде оюнчулар токтошот. Ички айлананын оюнчулары кол кармашкан боюнча колдорун көтөрүп эшик түзүшөт. Сырткы айланадагылар эшиктен ичкери кирип, кайра тез тышка чыгуулары керек. Калыс күтүүсүздөн эле «колуңарды түшүргүлө», – деп буйрук берет. Эшик түзүп тургандар колдорун түшүргөндө эшиктен кирип ичинде калгандар «капканга» түшүп калышат. Алар ички айланада калгандар менен кол кармашып турушат. Оюн мурунку тартипте улантылат. Сырткы айланада оюнчулар аз калса, алар ички айлана болуп тизилишет. Оюн кайрадан башталат. Оюн ушинтип улантыла берет.

2. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт залында ойнолот. Оюнга 13 жашка чейинки 30–35 оюнчу

катышат. Оюнчулар экиден катар турушат. Оюнга музыкант да катышат. Калыс төрт оюнчуну эки-экиден кол кармаштырып тургузат. Аларды «капкан» деп атайт. Андан кийин оюнду баштоого белги бергенде оюнчулар капканды аралап жөнөшөт. Капкан болгон оюнчулар алардын жолун тосуп, капканга түшүрүүгө аракет кылышат. Капканга түшкөн эки оюнчу музыка басылгандан кийин капкандан чыгып, өздөрү капкан болушат. Музыкант калыстын «оюнду баштадык!» – деген буйругун угар замат музыка ойной баштайт да, капкандын бардыгына оюнчулар түшүп бүтүшү менен музыканы токтотот. Калган оюнчулар орундарына келип турушат. Калыс кайра «оюнду баштадык!» – деп буйрук берет. Ошентип, оюн улантыла берет. Оюнчулар капканды аралап өтүү менен бирге «капканга» түшпөөгө аракет кылышат. Оюндун акырында капканга түшпөй калган эки оюнчу оюнда жеңген болуп эсептелет.

Кашаа

Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнду 5–8 жаштагы 20–25 оюн жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша топтошуп ойношот. Калыс оюнчуларды эки топко (жаатка) бөлөт. Ар бир топ бири-биринен 10–15 кадам алыстыкта бетме-бет турушат. Катардагы оюнчулардын аралыгы 2 кадамдан болот. Калыс оюнчуларга «кашааны» каң жасоону үйрөтөт. Кашаа үчүн калыс өз колун айкалыштырып, коңшу оюнчунун оң колун сол колу менен, сол колун болсо оюнчунун оң колунан өткөргөнчө сол колу менен кармашып турушат. Оюнчулар колдорун «эшүүнү» үйрөнүшкөндөн кийин катарларын бузбастан колдорун түшүрүп, алдыга карай жай басып, төмөнкү сөздү жалпы айтышат:

Бир, эки, үч, төрт,
Бутуңду тең кадамда.
Бизден шайыр эч ким жок,

Ушул жыргал заманда.

Оюнчулар ушул эле сөздөрдү кайталап, катарларын бузбастан ордуларына барышат. Калыс капысынан ышкырат. Оюнчулар туш тарапка чачырай качышып, аянтчага тегерек болуп турушат да, музыканын коштоосу менен бийлешет. Калыс экинчи жолку ышкырганда оюнчулар кайра өз ордуларына келип катарга тизилишет. Колдорун эшип, чыйратылган аркандай болуп туруп калышат.

Кайсы топ тез кашаа болсо ошол топ утат. Оюн ушул тартипте улантыла берет.

Кимиси кыйын

Кыргыз эл оюну. Оюн тегиз жерде же мектептин спорт залында ойнолот. Оюнга 15 жашка чейинки 25–30 оюнчу катышат. Оюнчулар тептең эки жаатка бөлүнүшөт, оюндун калысын пайлашат. Калыс жаат башчыларын дайындайт. Эки жоолук камдатат. Оюн башталуу жерден 5–10 метр аралыкта эки түркүкчө болот же отургуч коюлат.

Калыс оюнчуларды жаат боюнча түркүкчөдөн бирдей аралык катар тургузат. Жаат башчылары биринчи турган оюнчуларга жоолук берет. Калыс «оюнду баштагыла», – деп айтар замат жоолукту алган оюнчулар чуркап барып, түркүкчөгө жоолукту тез байлап, кайра өз орундарына келип турушат. Андан кийин кезектеги оюнчулар чуркап барып байланган жоолукту чечип алышат да, аны кезек күтүп турган оюнчуга алып келип беришет. Жоолук колуна тийген оюнчу жоолукту кайра алып барып түркүкчөгө байлайт. Ошентип, оюн улантыла берет. Кайсы жааттын оюнчуларынын эң акыркысы жоолукту түркүкчөгө мурда байласа же чечип келсе ошол жааттын оюнчулары жеңүүчү болот.

Ким тез

Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 5–8 жаштагы 15–20 оюнчу жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша топтошуп катышат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Эки кичинекей баштык камдатат. Калыс оюнчулар менен бирдикте кичинекей үкөкчөгө кум салып, андан он кадам алыстыкка эки банка коюп коёт. Оюнчулар жаат-жааты менен четте тизилип турушат.

Калыс оюнду баштоого белги бергенде, ар бир жааттан бирден оюнчу чыгат. Алар кум салынган үкөкчөгө барып, андан колдорундагы кичинекей баштыкчаларга кум толтурушат. Аны алып келип банкаларга салышат. Ошол замат тез келип баштыкты кезектеги оюнчуга берип, ордуна туруп калат. Баштыкты алган оюнчу банкадагы кумду баштыкка салып, аны кайра үкөкчөгө алып барып төгөт. Андан кийинки оюнчулар кайра үкөкчөгө келип баштыктарына кум толтуруп, аны кайра банкага салышат. Ошентип, оюнчулар кезек менен оюнду улантышат. Кайсы жааттын акыркы оюнчусу банкага кумду мурда толтурса ошол жаат утат.

Ким тез басат

Кыргыз жаштарынын оюну. Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 13 жашка чейинки 14–15 оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды тегерек кылып катар тургузат. Оюнга музыкант да катышат. Тегерек тартып турган оюнчулардын орто жерине айлана сызылып анын ичине желекче орнотулат.

Калыс оюнду баштоого белги бергенде музыка ойнолот. Оюнчулардан экөө ортого чыгып, музыканын коштоосу менен катарлашып желекчени айлана тез басышат. Музыка токтор замат экөө желекчени алууга аракет кылат. Желекчени ала албай калган оюнчу оюндан чыгат. Анын ордуна жаңы оюнчу

кошулат. Желекчени алган оюнчу желекчени кайра ордуна орнотуп коёт. Музыка кайрадан ойнолот. Ошентип, оюн улантыла берет. Оюндун акырында кайсы оюнчу желекчени көп жолу алса ошол оюнчу жеңүүчү болот.

Ким тезирээк

Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 8–13 жаштагы 20–25 оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. 2 топ жана 2 чыбык ат (таяк) даярдалат. Узундугу 20–25 метр айлана чийилип, айлананын бир жери оюнчулар чуркоону баштоочу жер катары белгиленет.

Калыс оюнду баштоого белги берет. Эки жааттан бирден оюнчу таякты ат кылып минип, топту колдоруна кармап алып айлананы белгиленген жеринен баштап бир тегеренип чуркап чыгышат Чыбык атты жана топту өздөрүнөн кийинки кезекте турушкан оюнчулар беришет. Ошентип, оюн ушул тартипте улантыла берет. Кезек дагы эң акыркы оюнчуларга жеткенде алар дагы айлананы бир тегеренип, ат менен топту калыска алып келип беришет, Кимиси менен топту калыска биринчи жеткирсе, ошол жааттын оюнчулары утат.

Коёnum

Кыргыз эл оюну. Оюн тегиз жерде же мектептин спорт залында ойнолот. Оюнга 6–13 жаштагы 30–40 оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды тегерек кылып тургузат.

Оюнчулардын бирин «коён» кылып ортого чыгарат. Оюнчулар кол кармашып коёнду тегеренип:

Коёnum, коёnum,
Сизге эмне болду?
Колуңузду жууңуз,
Бетиңизди жууңуз.

Кетмениңизди чабыңыз,
Шеригиңизди табыңыз,—
деп ырдашат. Коён болсо өзү каалаган оюнчуну кармап, аны ортого тартат. Ортого чыккан оюнчу коён болот. Мурда коён болгон оюнчу анын ордуна турат да, оюнчулар тегеренишип жогоркудай ырдашат. Оюн ушул нукта улантыла берет.

Коон бышты (*Коон үзмөй*)

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде бакчада же мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 5–10 жаштагы 5–6 оюнчу катышат. Оюнду уюштуруучу оюнчулардын биринин курун бирине карматып катарга тургузат. Катардагы биринчи турган оюнчуга тартса үзүлүп же жулунуп кетпей турган нерсени карматып, ал оюнчунун атын «Аман байке» коёт.

Оюнду уюштуруучу оюнчулардын бирин тыштан келген «Келсеңчи» кылып дайындайт. Оюнду уюштуруучунун уруксаты менен оюн башталат. Аман байке коон эккен болот. Келсеңчи Аман байкеге келип: Аман байке коон быштыбы? – деп сурайт. Ал эртең кел, азыр гүлдөп жатат, – дейт. Келсеңчи «эртеси» да келип, Аман байке коон быштыбы? – деп дагы сурайт. Ал эртең кел, азыр түйүп жатат, – дейт. Келсеңчи «эртеси» дагы келип, Аман байке коон быштыбы? – деп сурайт.

Аман байке болсо коон бышты, тандаганыңды алып кет, – дейт. Келсеңчи катарда тизилип турган оюнчуларды чекеге акырын чертип чыгып, ушул коон бышыптыр, – деп катардын акырында турган оюнчуну алып кетет. Келсеңчи «эртеси» да Аман байкеге келип коон бер дейт. Ал кечээки коон кандай чыкты? – деп сурайт. Анда Келсеңчи кечээки коонуңузду ичи толгон жылан экен деп жооп берет. Аман байке болсо, анда тандаган коонуңду ал, – дейт.

Келсеңчи оюнчуларды дагы бирден чертип чыгып, ушул коон бышыптыр, – деп катардын акырында турган оюнчуну жетелеп кетет.

Келсеңчи «эртеси» да Аман байкеге келип коон бер дейт. Аман байке кечээки коон кандай чыкты? – деп дагы сурайт. Ал болсо кечээки коонуңуздун ичи толгон чирик чыкты дейт. Ошентип, Келсеңчи коон сурай берип оюнчулардын бардыгын алып кетет.

Акырында Келсеңчи дагы келип Аман байкеден коон бер деп сурайт. Аман байке анда мени чыгарып кет, – деп өзү кармап турган нерсени коё бербей бекем кармап туруп алат. Келсеңчи Аман бай- кени алып кетүүгө аракеттенет. Бирок, чыгарып кете албайт. Андан кийин Келсеңчи өзү алып кеткен оюнчуларды чакырат да, баарылап Аман байкени чыгарып алышат. Аман байке коон бербесеңиз ырдап бериңиз! – дешет. Аман байке болсо өзү билген ырын ырдап берет. Ал ырдап бүткөндөн кийин оюн кайрадан башталат. Ошентип, оюн улантыла берет. Бул оюн айрым бир жерде «коон үзмөй» деп да аталат.

Коюма карышкыр тийди

Кыргыз элинин байыртадан белгилүү оюну. Оюн ар кандай аянтта ойнолот. Оюнга 7–10 жаштагы 25–30дай оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды бири-биринин курунан карматып катарга тургузат. Алар «койлор» деп аталат. Эң алдыда турган оюнчу оюндун башчысы болот. Калыс оюнчулардын бирин «карышкыр» кылып дайындайт. Ал оюнчулар менен бир катарга турбайт.

Калыс оюнду баштоого белги бергенде койго карышкыр тиет, башкача айтканда карышкыр койлордон алып кетүүгө аракеттенет. Оюн башчысы «коюма карышкыр тийди!» – деп кыйкырып карышкырды кубалайт. Эгерде карышкырды оюн башчысы кармап алса, анда карышкыр койлордун

катарына кошулат. Анын ордуна койлордун арасынан бирөөнү калыс карышкыр кылып дайындайт. Ошентип оюн улантылып, бир саатка чейин созулат.

Коон үзмөй

Түндө балдар эки жаат болуп бир тарабы кучакташып чубаша отурушат. Турган балдардын бир баласы келип, олтурган балдарды бир баштан тартат. Бирөөнү үзүп кетсе дагы калгандарын тартат. Тарта албай калса, тигилер тартат. Оюнду чоңдор да ойношот.

Кол жашырмай

Аты жокту башкалардан ажырата билүү үчүн жашырмай оюну ойнолот. Бир бала колдун ар бирин орун алмаштырып, экинчи кол менен баштарын бириктире кармайт да:

– Тап, тапкыч, – деп экинчи балага колунун башын көргөзөт. Экинчиси аты жокту тапса тапты, тапса кайрадан биринчи бала жашырат. Эгер тапса, экинчи бала аты жогун жашырат.

Колго түшмөй

Оюн тегиз аянтчада ойнолот. Бул оюн жаштарды чабандестикке үйрөтөт. Оюнду 7–16 жаштагы оюнчулар жашына жараша бөлүнүп ойношот. Оюнчулардын саны чектелбейт. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Жааттагы оюнчулар күч жагынан барабар болушу керек. Эки жаат бетме-бет тизилишет. Алар бетме-бет болуп турганда оюнчулардын колу бири-бирине жеткендей кылып тегерек узун сызык сызылат.

Калыс өзү каалаган эки оюнчуга «оюнду баштагыла!» – деп буйрук берет. Бетме-бет турган эки оюнчу

бири-бирине колдорун сунуп кармашат. Кимиси чийилген сызыктан өткөрө өзү тарапка атаандашын тартып кетсе, ал колго түшкөн болуп эсептелет. Оюнду кезектеги экөө улантат. Атаандаш жааттардын кимиси өз атаандаштарын колго көп түшүрсө, ошол жааттын оюнчулары жеңген болуп эсептелет.

Көч-көч

Кыргыз элинин байыркы оюну. Оюнга 6–13 жаштагы 20–25 оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды бири-биринин курунан карматып катарга тургузат. Алар «койлор» деп аталат. Бир оюнчу «карышкыр» болот.

Калыс карышкырды оюнчулардан 4–5 метр алыстыкка чыгарып, оюнду баштоого белги берет. Оюнчулар хор менен «көч-көч» дешип жай басышат. Карышкыр болсо койлордон колуна тийгенин оюнчулардан ажыратып алып калат. Оюнчулардын эң алдында турган оюнчу карышкырды кубалайт. Калган оюнчулар карышкырга карматпоого аракеттенишет. Карышкыр кармап алган «кой» оюндан чыгат. Ошентип оюн улантыла берет.

Кур таштамай

Кичинекей балдардын оюну. Канча болсо да балдар тегеректеп олтурушат. Бир баланы чыгарып, курду эшип, колуна берет. Ал бала курду алып балдарды айланып, бирөөнүн артына курду таштайт. Эгерде ал бала билип калса, дароо курду алып, кур таштаган баланы ура берет, ал чуркап, анын ордуна келгенче. Эгерде билбей калса, кур таштаган бала аны ордуна кайра келгенче ура берет. Бирөө курду алып, аны кууп ордуна келип олтурганча оюн улана берет.

Күлкүчүлөр

Байыркы оюндардын бири. Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 5–10 жаштагы 20–25 оюнчу катышат. Оюнга кол жоолук колдонулат. Оюндун калысы оюнчуларды тегерек тартып тургузат. Калыс оюнчулар менен бир катарга турат да, колундагы кол жоолукту көкөлөтүп ыргытат. Бул учурда оюнчулар тегиз күлүшү керек. Кол жоолук жерге түшөрү менен күлкү токтолот. Күлкүсүн тыя албаган оюнчу ырдап, бийлеп берет. Ошол оюнчу калыс болуп, оюн кайрадан башталат.

Күн-түн

Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында, залында ойнолот. Оюнга 7–14 жаштагы 20–25 оюнчу катышат. Оюнчулар эки жаатка бөлүнүп, тизилип турушат. Калыс биринчи жаатка «күн», экинчи жаатка «түн»,– деп ат коёт. Качкан оюнчуларды кармоо убактысы белгиленет. Мисалы, 2 мүнөт, 3 мүнөт. Калыс «күн»,– деп кыйкырганда күн жаатынын оюнчулары түндү кубалап жөнөшөт. Күн жаатынын оюнчулары түн жаатынын оюнчуларын калыс белгилеген минутага чейин кармай алышпаса, алар ырдап, бийлеп же башка тапшырмаларды аткарып берүүгө тийиш. Эгер түн жаатынын оюнчуларынан кармап алышса, аларды өз жаатына кошуп алышат.

Андан кийин кезек түн жаатынын оюнчуларына келет. Калыс «түн»,– деп кыйкырат. Эми түн кубалап, күн жаатындагылар качат. Ошентип, оюн улантыла берет. Оюндун акырында кайсы жааттын оюнчулары көп болсо ошол жаат утат.

Мышык-чычкан

Элдик оюн. Оюн тегиз аянтчада, оюнчулар өздөрү тандаган жерде ойнолот. Оюнга 15 жашка чейинки 25–35 оюнчу катышат. Алар кол кармашып, тегерек тартып турушат.

Калыс оюнчулардан өзү каалаган эки оюнчуну ортого чакырат. Алардын бирин «мышык», бирин «чычкан», – деп атайт. Мышыкты оюнчулардын арт жагына, чычкандын ортого тургузат. Калыс оюнду баштоого белги бергенде мышык чычканды кубалап жөнөйт. Чычкан тегерек тартып кол кармашып турган оюнчулардын колдорунун астынан өтүп, мышыкка жеткирбей качат. Мышык чычкандын артынан калбай кубалап, чычканды кармап алууга аракеттенет. Оюнчулар көбүнчө колдорун көтөрүп чычканга жол ачып, колдорун түшүрүп мышыктын жолун тосушат. Мышык чычканды кармап алса, мышык менен чычкан оюнчуларга кошулат. Андан кийин калыс оюнчулардан эки оюнчуну ортого чыгарып, кайрадан мышык-чычкан деп атайт. Оюн ушул нукта улантыла берет.

Оромпой

Балдар тең экиге бөлүнүшөт. Биринчи тараптан бир бала качат, берки жааттын бир баласы оң бутун көтөрүп алып сороктоп кууйт. Жерди тегерете чийип, белгилеп коюлган болот. Бир тепкенде ал бала тышка чыгат, аны үркүнчөөк байтал дейт. Ошо жааттын дагы бир баласы түшөт. Кууп жүргөн баланын буту жерге тийсе, ал баланын оюну жыдып, калган жолдошторунан бир бала ордун алат. Бир тараптын балдары кууп жүрүп, үч баланы тепсе, уткан болот. Кезектешишет. Уттурган жактын баласы качат. Уткан жак кууйт да кармап, минип келет.

Өлдү

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз аянтчада ойнолот. Оюнга 5 жаштан жогорку 2–3 оюнчу жекече же оюнчу экиден өнөктөшүп ойносо да болот. Аянтчага айлана чийилип, анын ортосуна оюнчулар бирден же экиден чүкөлөрүн биринин үстүнө бирин кондуруп тигишет. Андан кийин сака калчашат. Кимисиники консо оюнду ошол оюнчу баштайт. Андан кийинки кезек атаандашынын бир оюнчусуна келет. Анан биринчи оюнчунун өнөгү, акырында экинчи оюнчунун өнөгү ойнойт (түптө калат деп айтылат).

Оюнду баштаган оюнчу каалаган жерине сакасын өкчөйт. Сакасы конбосо ошол жерге туруп калат. Эгер консо тигилген чүкөлөрдү атат. Атканда чийинден чыккан чүкөлөр ошол оюнчунуку болот. Андан кийин сакасы кайсы жерге келип жатып калса, ошол жерден дагы атат. Атканда сака чүкөгө тийбей, бирок конуп калса дагы атса болот. Ошентип, ал оюнчу чүкө чыгара албай же конбой калганга чейин ойнойт. Андан кийин оюнду экинчи оюнчу улантат. Ал биринчи оюнчунун сакасын айлананын чийинин басып туруп «өлтүрө» атышка аракет кылат же ал дагы каалаган жерине сакасын өкчөйт. Конбосо ошол жерге туруп калат, консо атаандашынын сакасын же айланадагы чүкөлөрдү атат. Андан үчүнчү оюнчу ушул сыяктуу эле оюнду улантат. Ким атаандашынын сакасын «өлтүрө» атса, сакасы «өлгөн» оюнчу оюндан чыгат да, уткан чүкөлөрүнүн баарын «кусуп» берет. «Кустурган» оюнчу оюнду улантат. Түптө калган оюнчуга кезек жеткенде ал сакасын түпкө өкчөйт. Сакасы консо айланадагы чүкөлөрдү атса атаандаштарынын сакаларын атса да болот.

Өпөң-чычаң (*Опоң-чычаң*)

Кичинекей балдардын оюну. Оюн түз жерде ойнолот. Оюнду 5 жаштан жогорку эки оюнчу ойнойт. Оюнга 1,5–2 метр узундуктагы жалпак тактай жана 0,5 метрдей торсун (тоголок жыгач) колдонулат. Торсундун үстүнө тактай теңделип коюлат. Тактайдын эки-үч бирдей салмактагы эки оюнчу чыгып же олтуруп, улам бири салмагын салып тактайды басат.

Натыйжада тактайдын улам башы өйдө көтөрүлүп, экинчи башы жерге тийип турат.

Сүт ичмей

Кыргыз эл оюну. Оюн мектептин спорт аянтчасында, тегиз жерде ойнолот. Оюнга 6 жаштан жогорку 25–30 оюнчу жашына жараша топтошуп катышат. Көз таңуу үчүн эки жоолук же суу куюлган аяк, кашык даярдалат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Жаат башчыларын дайындайт. Оюнчулар катарга тизилип турушат. Жаат башчылары таяк кармашып, бири оюнду баштоо укугуна ээ болот. Сүт ичирүү мөөнөтү белгиленет.

Калыс эки жааттан бирден оюнчуну чакырып, экөөнүн тең көзүн жоолук менен таңат. Оюнду баштоо укугун алган жаат оюнчусуна сүт менен кашыкты берет. Ал өнөгүнө сүттү ичирүүгө аракеттенет. Белгиленген убакытта оюнчу сүттү өнөгүнө 4–5 жолу ууртатууга тийиш. Эгер оюнчу өнөгүнө сүттү толук ичире алса 1 упай берилет, толук ичире албаса же бир да ууртата албаса, упай берилбейт. Ушул тартипте оюн кезек менен улантыла берет. Оюндун акырында кайсы жааттын упайы көп болсо, ошол жаат утат.

Тап-тап кара куш, таба албасаң отко түш

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, мектептин аянтчасында ойнолот. Оюнга 5–14 жаштагы 20–30 оюнчу катышат. Көз таңа тургандай жоолук даярдалат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлүп, аларды бири-биринен 4–5 метрдей аралыкка тургузат. Жаат башчыларына таяк карматып, оюнду баштоочу жаат белгиленет. Экинчи жааттын бир оюнчусунун көзү жоолук менен таңылат. Оюнду баштоо укугуна ээ болгон жааттын оюнчуларынын бири экинчи жааттын көзү таңылган оюнчусун чекеге чертет да, кайра өз ордуна келип туруп калат. Чекеге чертилген оюнчу көзүндөгү жоолукту алып, атаандаш жааттын оюнчуларынын кимиси аны чекеге черткендигин табууга тийиш. Өнөктөрү аны айтууга болбойт. Чекеге черткен жааттын оюнчулары «тап-тап кара куш, таба албасаң отко түш», – деп хор менен айтышат. Экинчи жааттын чекеге чертилген оюнчусу ким черткендигин таап алса аны өзүнүн жаатына кошуп алат. Таба албаса, ырдап же бийлеп бериш керек.

Тапыр-тупур кайра кач, таба албасаң кайра кач

Оюн тегиз жерде же мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 25–30дай оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды барабар сандагы эки жаатка бөлүп, жаат башчыларын дайындайт. Эки жаат 4–5 метр аралыкта бетме-бет турушат. Калыс эки жааттан бирден оюнчуну чакырып, таяк кармаштырат. Таяк кармоодо жеңилген жааттын оюнчулары көздөрүн чылк жуумп турушат. Оюнду баштоо укугуна ээ болгон жааттын башчысы бир оюнчусун атаандаш жааттын оюнчуларынын бирин чекеге чертип келүү үчүн жиберет. Ал оюнчу атаандаш жааттын оюнчуларынын ичинен өзү каалаган оюнчуну чекеге

чертип, кайра өз ордуна келип туруп калат. Ошол убакта чертип кеткен жааттын оюнчулары «тапыр-тупур кайра кач, таба албасаң кайра кач», – дешип хор менен айтышат. Атаандаш жааттын оюнчулары көздөрүн ачат. Чекеге чертилген оюнчу өзүн ким чекеге чертип кеткендигин табууга аракеттенет. Табылган оюнчу ырдап же бийлеп берет да кайра өз ордуна келип турат. Эгер черттирген оюнчу чертип кеткен оюнчуну таба албаса анда, өзү ырдап же бийлеп берет. Оюн ошентип улантыла берет. Жаат башчысы чертип келүүгө бир эле оюнчуну жибере бербей кезек менен улам башка оюнчуну жиберип турат. Оюнчулары аз ырдап, аз бийлеген жааттын оюнчулары жеңишке ээ болот.

Таранчылар

Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнду 5–9 жаштагы 15–20 оюнчу жашына жараша топтошуп ойношот. Оюнду уюштуруучу алып барат. Оюнчулардын бардыгы сыя турган айлана чийилет. Оюнчулардын бири «мышык» болуп чийиндин ортосунда, калган оюнчулар «таранчылар» болушуп чийиндин сыртында чийинге жакын турушат.

Оюнду уюштуруучу оюнду баштоого белги бергенде таранчылар чийиндин ичине «учуп келип конуп», кайра чийиндин сыртына «учушат». Мышык болсо чийиндин ичине «конгон» таранчылардан кармап калууга аракеттенет. Мышык кармаган таранчы – мышык, ал эми мышык – таранчы болот. Оюн ушул нукта улантыла берет.

Топу бекитмей

Кыргыздын байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 5 жаштан жогорку

15–30 оюнчу жашына жараша топтошуп катышат. Оюнга түйүлгөн жагоо же ушул сыяктуу буюм пайдаланылат. Ал топу деп аталат. Калыс оюнчуларды тегерете тургузуп, өзү каалаган оюнчуларга далысын салып тургузат. Тике катар турушкан оюнчулардын бирине топуну берет. Топу алган оюнчу топуну өзү каалаган жерине: жеңине, чөнтөгүнө ж. б. катат. Андан кийин калыс тескери карап турган оюнчуну оң каратып, жашырган топуну табууну сунуш кылат. Эгер ал топуну тапса топу бекиткен оюнчу таба албаса ошол издеген оюнчу өзү оюнчуларга ырдап, бийлеп же жомок, аңгеме, куудул сөз, дастандардан, «Манастан» үзүндү ай берүүгө тийиш. Ушул аталган тапшырмалардын бирин да аткара албаса, калыс табакка туз, кебек алып келип ага тосот, ал болсо табакты жыттап, уйча мөөрөгө тийиш. Андан кийин оюн кайрадан улантылат.

Төө жана бото

Кыргыз элинин байыркы оюну. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт залында же аянтчасында ойнолот. Оюнду 5–10 жаштагы 25–30 оюнчу жашына жараша топтошуп ойношот. Оюнчул өздөрүнөн оюнга калыс шайлап алышат же оюнду тарбиячы (мугалим) алып барат. Калыс (тарбиячы же мугалим) оюнчуларды кол кармаштырып тегерете тургузат. Оюнчулардын бирин «төө», бирин «бото» (тайлак) кылып дайындайт. Бото айлананын ортосунда, төө айлананын сыртында ары-бери басып турат.

Калыстын «оюнду баштадык» деген сөзүнөн кийин айлана ортосунда турган ботосун көрүп төө: «бото, бото, жүрү үйгө кетебиз», – деп үн салат да, айлананын ортосуна кирүүгө, ботону кармап алууга аракеттенет. Бото болсо «үйгө барбаймын», – деп жооп берет. Эгерде төө ботону кармап алса, калыс жаңыдан төө, бото дайындайт. Мурунку төө, бото болгон

оюнчулар оюнга кошулуп, кол кармашып турушат. Оюн улантылат. Төө ботосун көпкө чейин кармай албаса оюнчулар ачууланып, ызаланган төө «чөк, чөк, чөк!» дешип төөнү тынчтандырууга аракеттенишет. Бирок ботосун кармай албай ызаланган төө оюнчулардын «чөк, чөк, чөк!» – деп кыйкырганын укмаксанга салып «буф, буф, буф!» – деп буркулдап буту менен жер чапчый берет.

Оюнчулар болсо төө тынчтанып, айлананын чет жагы барып турганга чейин жалпы үн менен «чөк, чөк, чөк!» – дей беришет. Төө тынчтанган кезде оюнчулар кол кармашып анын жанынан чуркап өтүшөт. Төө кайрадан буркулдап оюнчулардын экөөнү кармап калууга аракеттенет. Биринчи кармалган оюнчу төө, экинчи кармалганы – бото болот. Оюн кайрадан башталат.

Төө айлананын ичине кирүүгө аракеттенгенде оюнчулар катарын бузбастан ордуларына олтура калса, төө айлананын ичине кире албайт. Төө оюнчулар кол кармашып турганда гана айлананын ичине кире алат. Кол кармашып турган оюнчулар айлананын ичине төөнү киргизбөөгө, ботону карматпоого аракеттенишет.

Тыбыр-тыбыр

Элдик оюн. Тегиз жерде ойнолот. Оюнга 5–8 жаштагы 20–25 оюнчу жашына жараша топтошуп катышат. Калыс оюнчуларды тегерек кылып отургузат.

Оюнчулар буттарынын тамандарын бири-бирине тийгизишип олтурушат. Калыс:

Биз, биз, биз элек,

Биз он эки киши элек.

Тал терекке чыкчу элек.

Таңды-кеч ойноп күлчү элек, – деп ырдап,

Тыбыр-тыбыр, тыбыр-тыбыр,

Жымжырт, тымтырс,

Ким күлгөнгө бир муш, –

деген сөз менен бүтүрөт. Калыс «тыбыр-тыбыр...» дегенде оюнчулардын бардыгы буттарын тыбыратышат. «Ким күлгөнгө бир муш» дегенде оюнчулар буттары тыбыратышканды токтотуп, эч нерсе сүйлөбөй, тымтырс олтуруп калышат. Ошол убакта оюнчулардын бири күлүп жиберсе сүйлөсө ошол жаза тартат. Башкача айтканда, оюнчуларга ырдап же бийлеп берет. Андан кийин оюн кайрадан улантылат.

Урушмай

Ойноочулар эки тарапка бөлүнүп, эки тараптын да башчылары болот. Бир баланы четке каратып, эки колун жогору көтөртүп коюшат. Ал кайсы колун биринчи түшүрсө, ошол тарап жатышат. Каршы тарап аларды урушат. Эгерде отургандардын бирөө урган адамды тээп койсо, алар жатышат. Ошентип ойной беришет.

Үч тапан

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюнга жердин тегиз болгону ылайыктуу. Оюнду 5 жаштан жогорку 2, 3, 4 оюнчу жекече же 4 оюнчу экиден өнөктөшүп ойношот. Тегиз аянтчанын ортосуна төрт чарчы чийин чийилет. Анын ортосуна ар бир оюнчу бирден же экиден чүкө тигет. Сака калчашат, сакалары конгону боюнча кезек түзүлөт. Биринчи кезектеги оюнчу тизилген чүкөлөрдүн эки жагынын бир тарабына каалагандай аралыкка сакасын өкчөйт. Сакасы конгон оюнчу чүкөлөрдү атат. Атканда сакасы тийип, тийген чүкө үч тапандан алыс түшсө, оюнчу утуп алат да сакасы токтогон жерден калган чүкөлөрдү кайра атат. Эгерде сака тийген чүкө үч тапанга жетпей токтосо, ал кайра тигилет да кезек кийинки оюнчуга берилет. Ал эми

атканда сака чүкөгө тийбей, бирок конуп калса, сака ээси кайра атууга укуктуу. Андан кийин кезектеги экинчи оюнчу биринчи оюнчунун сакасын чүкө тигилген чийинден атса да болот. Эгерде үч тапандан чыгара атса, биринчи оюнчунун сакасы «өлөт» жана ал уткан чүкөлөрүн «кусуп» берет. Саканы «өлтүрө» аткан оюнчу ортодон бир чүкө алат. Ал оюнчу саканы атпай, өзүнүн сакасын каалаган жерге өкчөсө да болот. Эгер конбосо ал оюнчу сакасынын жанында туруп калат, консо ортодогу чүкөлөрдү же атаандашынын сакасын атат.

Чабалекей (чаап) ойноо (Чайбеке)

Балдардын оюну. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт залында, аянтчасында, бала бакчада, көк ала майданда ойнолот. Колго кармала турган жоондуктагы жыгачтан (узундугу 60 сантиметрден 1 метрге чейин болгон) чабалекей жасайт. Анын баш жагына балек токтой турган орун жасайт. (Балек 15–20 сантиметр узундуктагы жоондугу сөөмөйдөй болгон жыгач.) Чабалекейдин баш жагына балекти коюп, көтөрүп ыргытып чабат. Андан мурда чабалекей ойногон балдар экиге бөлүнөт да чабалекейди туттум деп кармашат. Ойногон бала («туттум» деген) колу менен жыгачты кармайт, экинчиси андан кийин кармайт. Ошентип экөө алмак-салмак кармап отуруп ким жыгачтын башына мурда чыкса (кармаган жыгачтын) ошол чабалекейди мурда чабат. Оюндун шарты боюнча эки жак белгилүү санды «тай» катарында эсептейт. Мисалы 100 же 200 «тайды» ким мурда бүтсө, ошол уткан болот. «Тайды» утуп алуу шарттары төмөнкүчө: Чабалекей чапканда балек элүү, жүз метр алыс барып түшөт. Аны тосуп албаса, кайта чапкан жакка ыргытат. Чабалекей чаап жаткан бала тосуп

туруп, кайра чабат. Тийсе да, тийбесе да маарага чейин (оюндун борбору) чабалекей менен санап келет. Ошентип оюн улана берет. Чапкан мезгилде балекти тосуп алса, же кайра ыргытканда дал ал маарага келип түшсө, экинчи жак чаап, мурдагы чаап жаткандар тосуп алат. Ошентип отуруп кимдин «тайы» белгиленген санга мурда жетсе, ошол уткан болот. Уткан жак утулган жагын «чымылдатат». Шарт боюнча уткан бала чабалекей менен балекти иликтейт. Ал канча жолу иликтесе ошончо жолу (мисалы 2, 3, 4) чабалекейди улап чабат. Башкача айтканда, 100 же 300 метрге чейин кээде андан да алыс барат. Ошол балек барган жерден утулган бала чымылдайт:

Ак бай, ток бай,
Кара менде кашка тай.
Кулду-кулду-кулду бай
Куруп калган санды бай
Акалекей, чабалекей
Чым м... м... – деп чуркайт.

«Чымылдаган» бала дем албаш керек. Дем алса ошол жерден кайра чаап узартат. Акыры «чымылдап» отуруп маарага жеткенде кутулат. Чымылдап маарага жете албаса, уткан баланы көтөрүп маарага алып келет. Уткан бала көтөрүп келатканда ха...хи...чү... деп мазактап ойноп күлүп келет. Бул оюн түштүктө көбүнчө «чайбеке» деп аталат.

Чай-чай

Элдик оюн. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 7–10 жаштагы 20–25 оюнчу катышат. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. Калыс оюнчуларды топтоп, бир оюнчуну «чай-чай», экинчисин «кимде чай?», үчүнчүсүн «менде чай», – деп айтууларын сунуш кылат. Калыс оюнду баштоого белги бергенде биринчи оюнчу «чай-чай» дейт. Экинчи оюнчу «кимде чай?» – деп сурайт.

Үчүнчү оюнчу «менде чай»,— деп айтып айлана боюнча качат. Калган оюнчулар «менде чай» деген оюнчуну кармоо үчүн кубалап жөнөшөт. Аны кайсы оюнчу кармаса ошол оюнчу «менде чай»,— деп айтып, өзү качып жөнөйт. Калган оюнчулар эми аны кармоо үчүн кубалашат. Аны кармаган оюнчу «менде чай»,— деп ал дагы качат. Ошентип, оюн улантыла берет.

Чакан атмай

Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнду 8–15 жаштагы 16–25 оюнчу жаштарына жараша бөлүнүп ойношот. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Оюнчулар өздөрү турган жерден томпой тигилүүчү аралыкты белгилешет. Ал аралык 13 жашка чейинкилер үчүн 15 метр, 13 жаштан жогоркулар үчүн 20 метр болот. Ар бир оюнчуда бирден чүкө, абалакка окшогон узуну 9 сантиметр, туурасы 5 сантиметр, калыңдыгы 2 сантиметр жалпак таш, калыста эки томпой болушу керек. Калыс эки томпойду эки жаатка берет. Эки томпойду эки оюнчу 20 метрдей аралыкка тигип, аны жалпак таш менен атышат. Томпойго ким тийгизсе оюнду ошол жаат баштайт. Калыс оюнчулар менен бирдикте упайлардын санын белгилешет.

Оюнду баштаган жааттын оюнчуларынын биринчи оюнчусу өзү ата турган чүкөнү чүкө атуучу жерге чийилген сызыктан жашына жараша 15 же 20 метр алыс тигет. Экинчи оюнчу өзүнүн чүкөсүн андан 1,5 метр бери тигет. Өзү да 1,5 метр артка жылат. Кийинки оюнчулар чүкөлөрүн мурдагы чүкөлөрдөн улам 1,5 метр артка тигишет. Өздөрү да чүкө ата турган сызыктарын ошончо метрден артка жылдырышат. Ошентип, чүкө атуу аралыктары бирдей болот. Калыс оюнду баштоого белги бергенде оюнчулар өз абалагы менен чүкөлөрдү атышат. Эгер өз чүкөсүнө абалагы тийсе, анда ошол оюнчу 5 упайга

ээ болот. Атканда чүкөгө тийген абалак да, тийбеген абалактар да түшкөн жерлеринде жатышы керек.

Бардыгы атып бүткөндөн кийин абалагы чүкөгө тийбей калгандар эми абалагын жерден көтөрбөй туруп, тайдырмак тайдырып атышат. Атканда тийсе 1 упайга ээ болот. Эгер атканда жазып тийбей калса, анда оюнчу ошол жолку атуу укугунан ажырай Экинчи жолу ата элек оюнчулар бул жолу да тийгизе алышпас аларга биринчи эле жолу чүкөнү 15 же 20 метр аралыктан ыргыта аткан оюнчу жардамга келет да, абалагын тигилген чүкөнү көздө ыргытып, абалагы түшкөн жерден оюндун экинчи жолку ыгын колдонуп, өз өнөгүнүн атылбай калган чүкөсүн атат. Ал жаза атып калганга (жыдыганга) чейин ошентип ата берет. Эгер ал тийгизе албай калса, анын ордуна атуу укугунан ажырабаган андан кийинки өнөгү атат.

Биринчи жааттын оюнчулары атып бүткөндөн кийин ошо эле тартипте оюнду экинчи жааттын оюнчулары улантат.

Натыйжада белгилүү сандагы упайларга биринчи ээ болгон жаат оюнда жеңүүчү болот.

Чак-чук

Оюн бөлмөдө, мектептин, бакчанын залында ойнолот. Оюнга 5–8 жаштагы 15–20 оюнчу жашына жараша топтолушуп катышат. Оюнду уюштуруучу оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Эки залдын эки жагына бөлүнүп олтурушат.

Оюнду уюштуруучу оюнчуларга мен бир жолу ышкырык чалганда биринчи жаат жалпы «чак», ал эми эки жолу ышкырганда экинчи жаат жалпы «чук» деши керек, – деп үйрөтөт.

Оюнду уюштуруучу алгач бир жолу ышкырык чалат, андан кийин катары менен эки, бир, кайра эки жолу ж. б. у. с. ышкырык чалып оюнчуларды адаштырат.

Оюнду уюштуруучу адашуулардын санын эсептеп, кайсы жаат оюнду катканын билдирет.

Чакан бол

Оюн тегиз жерде, бакчада, мектептин спорт залында, аянтчасында 20–25 оюнчунун катышуусу менен ойнолот. Оюнду алып баруучу шайланат. Ал оюнчуларды экиден – ички жана тышкы айлана кылып тургузат. Оюнду алып баруучу шериги жок турат.

Оюнду алып баруучу оюнду баштоого белги бергенде тышкы айланадагы оюнчулар оңго бурулуп, аны ээрчип, музыканы коштоосу менен ырдаган боюнча айлана басышат.

Оюнду алып баруучу басып бара жатып ар кандай кыймылдарды жасайт. Оюнчулар анын кыймылын кайталашат. Оюнду алып баруучу күтүлбөгөн жерден эле «оюнду уланткыла», – дейт. Анда анын артындагы бардык оюнчулар ички айлана болуп турушкан оюнчулардын алдыларына барып туруп калыша Оюнду алып баруучу да бош орундун бирине тура калууга аракеттенет. Шериги жок калган оюнчу алып баруучу болот. Бул жолу оюнда алып баруучуну ички айлана болуп турушкан оюнчулар ээрчишет. Оюнду алып баруучу биринчи алып баруучудай эле оюнду улантат. Ошентип, оюн белгилүү убакытка чейин ойнолот.

Чакан таш

Оюн 20x10 метр келген таза, тегиз аянтта ойнолот. Оюнга 9–15 жаштагы сегизге чейинки эркек балдар катышат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Ар бир оюнчуда диаметри 5 сантиметр, калыңдыгы 1 сантиметр келген тегерек жалпак таш болот. Аны оюнчулар сака катары пайдаланышат. Калыста көлөмү сакадан чоңураак келген сака сыяктуу таш болот. Ал «чакан таш» деп аталат.

Калыс оюнчулар менен бирдикте узун чийин чиет. Ошол чийинге жарыш кылып андан 8–10 метр аралыкка экинчи жарыш чийин чийилет. Анын белгилүү жерине тикесинен чакан таш коюлат. Калыс таяк кармаштыруу жолу менен оюнчулардын чакан ташка «сака» ыргытуу кезегин түзөт. Андан кийин оюнчулар сака ыргытуучу жерде туруп, кезек менен сакаларын чакан ташты көздөй ыргытышат. Кайсы оюнчунун сакасы чакан ташка тийсе, 5 упайга ээ болот. Чакан таш кайра тикесинен ордуна коюлат. Чакан ташты көздөй ыргытылган сакалар ага тийсе да, тийбесе да бардык оюнчулар сакаларын ыргытып бүткөнгө чейин түшкөн жеринде жатууга тийиш. Оюнчулар сакаларын ыргытып бүткөндөн кийин сакаларынын чакан ташка чейинки аралыктары боюнча кезек түзүшөт.

Кезек менен оюнчулар оң колунун ортонун сол колунун ортону менен артты көздөй тартып, оң колунун ортону менен сакасын атышат. Бул жолу кайсы оюнчунун сакасы чакан ташка тийсе ошол оюнчуга упай берилет.

Эгерде оюнчулардын биринин сакасы мурда ыргытылган сакага тийсе, ошол саканын чакан ташка тийгени эсепке алынбайт. Эки оюнчунун чакан ташка ыргытылган сакалары барабар аралыкка түшүп калса, анда мурда кимиси биринчи ыргытса ошонусу кезекке мурда турат.

Оюндун акырында кайсы оюнчу же жаат алдын ала белгиленген 10, 15, 25, 30 же 40 упайга ээ болсо, ошол оюнчу же жаат утат.

Чатышмай

Оюн мектептин спорт аянтчасында же тегиз жерде ойнолот. Оюнга 6–14 жаштагы 5–10 оюнчу катышат. Оюнчулар өздөрүнөн калыс шайлашат. Калыс оюнчулардын биринин көзүн жумдуруп,

тескери каратып тургузат. Ал эми калгандары бири-бири менен колтукташып (бир эле колтукка үчөө, төртөө) аябай чатышып турушат. Алар болду дегенде көзүн жуумп турган оюнчу көзүн ачат. Ал чатышып турган оюнчулардын чатышын жазып, мурдакы абалындагыдай тургузушу керек. Эгерде чатышты жаза албаса ырдап же бийлеп берет. Эгер чатышын жазып кетсе, анда калыс башка оюнчунун көзүн жумдурат. Ошентип оюн улантыла берет.

Чикелек

Бул оюнду кичинекей балдар эки тарап болуп ойношот. Бир нерсени алып, эки тараптын башчылары ат кармашат. Кимиси үстүнө чыкса, ошол чикелекти чабат. Чикелек үчүн бир метрдей таякты алып, бир жак учун азыраак жалпак кылышат. Ошол чикелектин жалпак учун бир карыштай балекти коюп, аны секиртип уруп жиберет. Оюндун башында бир нече кадамды шерт (маара) кылып коюшкан болот. Балекти урганда ким ошо урулган балекти кармап алса, же урган жерге таштап, коюлган чикелекке тийгизсе, ошол тарап чикелекти кезектешип ура баштайт.

Чимирик

Оюн тегиз жерде, үстөлдүн же тактанын үстүндө ойнолот. Оюнга 5–11 жаштагы 10–15 оюнчу жашына жараша топтошуп катышат. Оюнду чоң балдар же тарбиячы алып барат. Оюнду алып баруучуда чимирик болот. Чимириктин диаметри 1,2 сантиметр, узундугу 2–5 сантиметрге чейин келген сай ташы болуп, анын эки учу кол менен кармап чимирилтүүгө ыңгайлашып учтуураак болушу керек. Чимирикти жиптин чыгырыгынын бир башын кесип алып ортосуна учталган жыгач өткөрүп жасаса

да болот. Оюнду алып баруучу оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Эки жааттын оюнчулары чимирикти чимирилтүүгө жөндөмдүүлүгү боюнча барабар санда болуу керек. Чимириктин чимирилүү аралыгы чимирилүү узактыгы белгиленет.

Оюнду алып баруучу эки жааттан бирден оюнчуну чакырып, таяк кармаштырат. Таяк кармоодо жеңген оюнчунун жааты оюнду баштайт. Оюнду алып баруучу оюнду баштоочу оюнчуга чимирикти берип, оюнду баштоого белги берет. Оюнчу чимирикти чимирилте баштайт. Оюнчу чимирикти чимирилткенде анын чимириги белгиленген аралыкка убакытка чейин чимирилүүгө тийиш. Оюнду алып баруучу каттап турат.

Кайсы оюнчунун чимириги белгиленген аралыкка чейин чимирилип барып, белгиленген убакытка чейин чимирилип турса ага бир упай берилет.

Оюндун акырында упайлар эсептелет. Кайсы оюнчунун же упайы көп болсо ошол жаат же оюнчу утат.

Чөө бөрүм

Оюн тегиз аянтчада ойнолот. Оюнга 5–9 жашка чейинки 20–25 оюнчу катышат. Оюнга калыс шайланат. Оюнчулар көгөнгө байланган козудай болуп, ийиндерин бири-бирине тийгизип катар турушат.

Калыс оюнчуларга «кадамдап баскыла!» – деген буйрук берет. Оюнчулар кадамдап жай басышат. Ошол учурда калыс капысынан «чөө!» – деп кыйкырып жиберет. Анда оюнчулар туш тарапка «чөө тийген козудай» чачырап качышат. Андан кийин калыс «чөө кетти!» – деп кыйкырат. Оюнчулар кайрадан мурдагыдай чогулушат.

Чурни

Кыргыз эл оюну. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 5 жаштан жогорку 10–15 оюнчу катышат. Оюнга калыс шайланат. Калыс оюнду баштоого белги берет. Бардык оюнчулар топтошуп, бир оюнчу алаканын жаят. Калган оюнчулардын бардыгы сөөмөйлөрүн жайылган алаканга тийгизишет. Алаканын жайган оюнчу «ата, апа баары бир», – деп колун тез жумат. Колун жумганда оюнчулар сөөмөйлөрүн шак тартып ала качып жөнөшөт. Биринин да сөөмөйүн кармап албаса оюн кайталанат. Алаканын жайган оюнчу кайсы оюнчунун сөөмөйүн кармап алса ал оюнчу качкан оюнчулардын бирөөнү кармап келүүгө тийиш. Оюнчу качкан оюнчулардын бирин белгилүү убакытта кармап келе албаса ырдап же бийлеп берет. Эгер качкан оюнчулардын бирин кармап келсе ошол кармалган оюнчу ырдап, бийлеп же калыстын башка тапшырмасын аткарат. Андан кийин оюн кайрадан башталат.

Чүкө салмай

Кичинекей балдардын оюну. Оюнда эки бала койдун эки чүкөсүн алат да кармайт. Ар ким өз чүкөсүн билет. Алчы чикти жейт, таа бөктү жейт. Ошентип ойной берет. Ким «жесе», ошол жеген чүкөнү ала берет.

Чүкө өкчөмөй

Кичинекей эки бала тартип боюнча эки чүкөнү алып, бирден өкчөйт. Кимдин чүкөсү консо (бири бөк, бири чик түшсө) алып бекитет. Алып кармаган чүкөлөрү айрым болуп түшөт. Ал кармаган бала ошол айрым чүкөлөрдүн кандайын кааласа, экинчи балага тап деп айтат. Ал эки чүкөнү алып кармап баштайт.

Мурунку баланын айтканын тапса, алат. Алдыңкы баланын айтканын (эки чүкөнүн биринин түшкөнүн) тапса да алат. Таба албаса, мурунку бала алат. Алган бала эки чүкөнү да алат. Ошентип ойной берет.

Чыбык ат

Чыбык ат кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Аны бала кезинде айкөл Манас да ойногондугу жөнүндө «Манас» эпосунун төмөнкү ыр саптарынан билебиз:

...Тыбырчылап топого
Сойлогон жерим кең Талас,
Чыбык минип, жылаңач
Ойногонум кең Талас...

Ал эми эл ичинде чыбык ат жөнүндөгү өспүрүмдөрдүн төмөнкүдөй ыры кеңири белгилүү:

Атамдын аты жүгүрсө,
Төрт аяктан чаң чыгат.
Менин атым жүгүрсө,
Үч аяктан чаң чыгат.

Атам атын бакса торболоп,
Минсе кетет жорголоп.
Мен атыма торбо илсем,
Жем жегени билинбейт,
Канчалык катуу чапсам да,
Тердегени көрүнбөйт.

Мен да өсүп толومун,
Азыр учкан сономун,
Баралыма келгенде,
Мен да киши боломун,
Бийик болот зоңкоюп,
Мингеним болор тулпардан,
Салганым болор шумкардан!

Атамдын аты чыбык ат,
Түн болгондо тыныгат,
Атамдын аты турат ат сарайда,
Менин атым турат ак сарайда.

Атамдын аты көрсө желени,
Аңгиленип кишенейт.
Менин атым көрсө желени,
Кишенешти түк билбейт.

Атам атын токуса,
Үзөңгүсү көк болот.
Мен атымды токусам,
Үзөңгүсү жок болот.

Атам атын мингенде,
Бийик болот зоңкоюп,
Мен атыма мингенде,
Тизгин, камчы колумда,
Жерде турам койкоюп!

Чыбык ат оюнун оюнчулар топ же атаандаш эки топ болуп, жарышып ойношкон. Байыркы көчмөн турмушта чоңдор чыбык ат оюнун ойнотуу менен бирге балдарын ат үстүндө жүрүүгө даярдашкан. Ата-эне конуштан конушка, жайлоодон жайлоого көчкөндө ээрдин эки капталына айырмачты (өз алдынча атка минип жүрө албаган баланы эки колтугунан желөп тура турган желөнгүчтү) бекитип баланы атка мингизип, тизгинди карматып, бири баласы минген атты чылбырынан жетелеп жаңы конушка чейин барышкан.

Оюн тегиз жерде, бала бакчанын, мектептин аянтчасында, спорт залында, жайлоодо көк шиберде ойнолот. Оюнга 3–7 жаштагы 5–25 оюнчу жашына жараша топтошуп катышат. Чыбык ат оюнун бала бакчада тарбиячы, мектепте мугалим, жайлоодо 10–15 жаштагы улан-кыздар алып барышат. Ар бир оюнчуда балдардын бойлоруна ылайык келген узун-

дугу 1,5–2 метрдей чыбык (чыбык ат), «чылбыр», «тизгини» тагылган түрүндө болот. Оюнга уул балдар гана катышат.

Оюнду уюштуруучу оюнчулар менен бирдикте «аттарды» жарыштырууну баштоочу жерди жана мараны белгилейт. Ал жердин аралыгы оюнчулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша 15–30 метрге чейин болот. Оюнду уюштуруучу оюнчуларды ат чабууну баштоочу жерге тизип, ат чабууга белги берет. Жарышып келген оюнчуларды марага келүү кезеги боюнча каттап турат. Оюнчулар марага келип бүткөндөн кийин жарыштын жыйынтыгы чыгарат. Эгер байге белгиленсе (мисалы, момпосуй, калем, дептер, китеп, галстук ж. б.) жеңген оюнчуларга байге ыйгарылат. Оюнчулар атаандаш эки топко бөлүнүшүп жарышса жеңген топко белгиленген байге же упай берилет.

Оюндун акырында кайсы оюнчу же топ байгеге ээ болсо же упайы көп болсо ошол оюнчу же топ жеңет.

Шабиет

Кыргыздын эң байыркы кызыктуу оюндарынын бири. Шабиет оюну жөнүндө «Манас» эпосунда да төмөнкүдөй саптар жолугат:

...Сан казына мүлкү көп,
Шабиет ойноп даң салган
Биздин элде күлкү көп...
Шабиет оюн оромпой,
Болуп жаткан кезинде...

Ал эми эл ичинде шабиет жөнүндөгү төмөнкүдөй ыр саптары кеңири белгилүү:

Баатыр кыргыз балдары,
Баары ойногон шабиет!
Кыз-жигити кыргыздын,
Кызыккан оюн шабиет!
Кырда, тоодо ойногон,
Кыраандар оюну шабиет!

Бул ырлар шабиет оюну сан кылымдар мурда пайда болуп, азыркы күнгө чейин ойнолуп келе жаткандыгын, ал өтө кызыктуу оюндардан экендигин айгинелейт.

Оюн тегиз жерде, жайлоодо, кыштоодо, мектептин спорт залында же аянтчасында ойнолот. Оюнду 10 жаштан жогорку 15–20 оюнчу жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша топтошуп ойношот. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. Оюнга бир жааттын оюнчуларынын санына жараша жумшак эшилген жоолук колдонулат. Оюн ойнолуучу жердин ортосуна диаметри 8–9 метр келген айлана сызылат. Эгер оюн көк майданда ойнолсо сызыктын ордуна чөк ташталып айлана белгиленет. Калыс оюнчуларды эки жаатка барабар санда бөлөт, эки жааттан бирден оюнчуну чакырып чүкө калчатат же таяк кармаштырат. Кимдин чүкөсү консо же таяк кармашууда жеңсе ошол жаат оюнду баштоо укугуна ээ болот.

Калыс оюнду баштоого белги берет. Жеңген жааттын оюнчулары айлананын сыртында турушат. Алардын ар бири бирден эшилген жоолук алышат. Экинчи жааттын оюнчулары айлананын ортосуна аркаларын бири-бирине тийгизишип, буттарын сунуп олтурушат. Айлананын ичине кирген оюнчулар байпакчан, маасычан болуулары керек. Айлананын сыртындагы оюнчулар айлананын ичине кирип барып, ортодо олтургандарды жоолук менен чабууга аракеттенишет. Айлананын ичиндеги оюнчулар чабуул койгондорду отурган боюнча буттары менен тебишет.

Чабуул койгон жааттын оюнчулары коргонуучу жааттын оюнчуларын жоолук менен чаба алышпаса же коргонгон оюнчул чабуул койгондорду тебе алышса жааттар орун алмашат. Коргонуучу жааттын оюнчулары чабуул коюучу жааттын оюнчуларына буттарын тийгизмейин жааттар орун алмашууга болбойт.

Чабуул койгон жаат коргонуучуларга жоолукту тийгизе алышпаса чабуул коюучуларга упай берилбейт да, коргонуучуларга упай берилет. Коргонуучулар чабуул коюучуларга буттарын тийгизе алышпаса

коргонуучуларга упай берилбестен, чабуул коюучуларга 1 упай берилет.

Чабуул койгон жаат коргонуучу жааттын оюнчуларын жоолук менен чаап, коргонуучу жаат чабуул коюучуларды тээп үлгүрүшпөсө эки жаатка тең 0,5 упайдан берилет.

Оюндун акырында кайсы жааттын упайы көп болсо оюнду ошол жаат утат.

Эгер макулдашылса утулган жааттын оюнчулары ырдап же бийлеп берет же калыстын тапшырмаларын аткарат.

Шакек ыргытуу

Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнду 2–3 бала ойнойт. Чийин чийилип андан 1,5–2 метр аралыкка 30–40 сантиметр узундуктагы казык кагылат (же таякча сайылат). Ар бир бала өзүнчө түстөгү шакектерди казыкка кийгизе ыргытуулары керек. Шакектер ар оюнчуда бирдей санда болот. Ким көп жолу казыкка кийгизе ыргытса ошол утушка ээ болот.

Хан-вазир

Бул оюнду жаш балдар да, чоңдор да ойношот. Оюн башталарда тегерек тартып отурушат. Оюнга төрттөн адам катышат: 5, 6, 7, 10 да болушу мүмкүн. Үч киши катышса, оюн болбой калат. Себеби чүкөнү өкчөгөндө айкүр (алчы) консо, хан болот. Таа консо, вазир болот. Чик консо, ууру болот. Бөк консо, сопу болот. Эгерде үч киши ойносо, бирөө ар дайым ууру боло берип, оюндун кызыгы кетип калат. Ошондуктан көбүрөөк киши ойносо кызыктуу болот.

Адатта чүкө айкүр, таа аз конот. Ошого карап хан, вазир жай алмашат.

Оюндун шарты боюнча биринчи хан шайланышы керек. Чүкө айкүр турмайынча катары менен өкчөй

беришет. Качан айкүр конгондо өкчөгөн киши хан болот да, чүкөнү өкчөөдөн калат. Анын чүкөгө кол тийгизүүгө акысы жок. Ага кол тийгизсе, жыдып калат да хандыктан түшөт. Хан шайлангандан кийин таа тургузган киши вазир болот. Ошондон кийин оюн жандуу боло баштайт. Анткени, андан кийин өкчөгөн кишинин чүкөсү чик болсо, дароо вазир: – «Уру кармадым» – деп, кармап келет да, ханга кайрылат.

– Ханым, дат? – дейт вазир.

– Дартың болсо, айт! – дейт хан.

– Уру кармадым.

– Эмнеңди уурдаптыр?

Вазир: – Үч, же беш коюмду уурдады – дейт. Же каалаган буюмдарын, малдарын айта берет. Бирок мында оюндун башында ойногондор тарабынан макулдашылган санды тактап айтканда, жуп санды же так санды гана айтыш керек. Эгерде жуп санды айтууга макулдашып, так санды айтса, (мисалы, 2, 4, 6, 8 дегендин ордуна 1, 3, 5, 7 деп алса) жаңылган катары түшүп калат. Вазир ууруну кармаганда 3 коюмду же 5 коюмду уурдаттым дейт. Эгер ал айтпайбыз деген (4,6) санды айтып алса, түшөт.

Ал эми хан кескенди жанылып, айтпайбыз деген жуп сандын эсебинде кессе (мисалы, 4 билек шап) ал десе), хан дагы түшүп калат.

Катары менен өлчөлүп жаткан чүкө айкүр же таа турса, хан, вазир которулат. Эгерде чүкө оңко турса, оюн бузулат. Кайта башынан ойнолот. Оюн кызыктуу болсун үчүн хан кармалган ууруларга ар түрдүү кесет. Мисалы, беш билек ал, беш үкүй ал, беш төө матек ж. б. Оюн ушундай нукта улана берет.

Эшек секирмей

Кыргыз элинин байыркы оюну. Оюн залда, спорт аянтчасында, түз жерде ойнолот. Оюнга 5–16 жаштардагы 25–30 оюнчу жашына жараша топтолуп катышат. Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. 5–10 жаштагы оюнчулардын

оюнуна педагог, чоң балдар жетекчилик кылышат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Эки жааттан бирден оюнчу ортого чыгып таяк кармашат же чөп жашырышат. Жеңген жаат «эшекке минүүчүлөр», экинчи жааттын оюнчулары «эшек» болот. Эшек болгон жааттын оюнчуларынан беш оюнчу оюн ойнолуучу аянтка чыгат. Алардын биринчиси өз оюнчуларын карап турат. Экинчи оюнчу болсо биринчи оюнчуну бет алдынан келип, белинен кучактай кармап, башын анын колтугунан чыгарып турат. Үчүнчү оюнчу экинчи оюнчуну, төртүнчү оюнчу үчүнчүнү арт жагынан белинен кучактап баштарын бири-биринин колтугуна келтирип тизилип турушат. Калыс оюнду баштоого белги берет. Биринчи жааттын алты оюнчусу эшек болгон жааттын оюнчуларына келип минүүгө аракеттенишет. Эшек болгон оюнчуларды эшек минүүчүлөр минип жатканда эшектер көтөрө албай жыгылып калышса эшек минүүчү жааттын беш оюнчусу эшек болуп турушат. Андан кийин калыс оюнду баштоого белги бергенден кийин эшек минүүчү эшектерди минишет. Эгерде эшектерди мингенде эшектер жыгылбаса жетинчи, сегизинчи оюнчу келип эшектерди минишет. Эшек сегиз оюнчуну көтөргөндөн кийин же жыгылып калышса эшек болуу кезеги экинчи жаатка – эшек мингендерге келет. Ошентип, оюн улантылат. Оюндун акырында кайсы жааттын оюнчулары эшек болуп, жүктү – сегиз оюнчуну көп жолу көтөрсө ошол жаат утат. Бул оюндун жергиликтүү өзгөчөлүктөрү да бар. Айрым жерде орус элинин чехардасы сыяктуу ойнолот. Бул учурда эшек болгон оюнчулар эки колу менен эки тизесин таянып, баш көтөрбөй эңкейип турушат. Экинчи жааттын оюнчулары жүгүрүп келип, эки алаканы менен далысын таянып буттарын талтайтып, алардын үстүнөн аттап өтүүлөрү тийиш. Эгер оюнчулардын бири секире албай жыгылып калса жааттар орун алмашат. Ошондой эле оюн үстүнөн секиргенде эшек жыгылып калса, анда эшек болгон жаат жеңилет.

ӨСПҮРҮМДӨР ЖАНА ЖАШТАР ОЮНДАРЫ

Акуш
(Сармерден)

Акуш – кыргыз элинин салты боюнча тойлордо, салтанаттуу кечелерде көңүл ачуу үчүн ырдалуучу ыр. Аны азыр мектепте, үйдө, айылда бош убактыларда ойносо да болот. Катышуучулар кезектешип, ар ким билген ырын ырдайт.

«Манас» эпосунан:

...Барабанын тарттырып,
Бала туйгун жолунан
Тегиз акуш айттырып,
...Баягы арты кучак чоң комуз,
Дутарларын тарттырды.
Алтымыштай балбанга,
Тегиз акуш айттырды... –

деген ыр саптары жолугат. Мындан акуш айттырууну кыргыз эли байыртадан эле өз маданиятына киргизип алгандыгы байкалат.

Оюнга 8 жаштан жогорку балдар жана кыздар катышат. Алар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. Калыс оюнга катышуучуларды тегерете олтургузат. Каалаган оюнчуга ырды баштоону сунуш кылат. Андан ары ырдашуу кезек менен солдон оңго карай жүргүзүлөт. Ырдын кезеги келген оюнчу ырдай албаса, бийлеп берүүгө тийиш. Эгер ырдап, бийлей да албаса, уйча мөөрөп берип кутулат. Акуш айттыруу оюнчулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн арттырууга, ырга болгон шыгын өстүрүүгө көмөктөшөт.

Алтын шакек ыргып чык (Шакек жашырмай)

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз отурууга ылайыктуу жерде, кечелерде ойнолот. Оюнду 13–20 жаштагы 30–40ка жакын улан-кыздар ойнойт. Оюнчулар уй мүйүз тарта же тегерете олтурушат. Өздөрүнөн оюнга калыс шайланат. Оюн бир шакек менен ойнолот. Калыс оюнду баштайт. Оюнчулар алаканын беттештирип тийгизишип, эки колун тизелерине коюп алдыга олтурушат. Калыс оюнчуларды солдон оңго карай кыдырып өзүнүн эки алаканынын ортосундагы шакекти бардыгына салгандай түр көрсөтөт да, башкаларга билдирбестен бирине салып кетет. Калыс шакекти салып бүткөндөн кийин өз ордуна барып олтурат да «Алтын шакек ыргып чык!» же «Шакек көрүнүп койчу!» – дейт. Шакек кимдин колуна салынса ошол оюнчу жанындагы жолдошторуна карматпастан ортого тез ыргып чыгуусу керек. Оюнчулар шакек салынган оюнчуну билип калышса жанында олтургандан аны ордунан тургузбоого аракеттенишет. Эгерде шакек салынган оюнчу ортого чыга албай кармалып калса, анда ал ырдап, бийлеп, куудулданып, комуз чертип же кызыктуу аңгеме айтып бериши керек. Эгерде кармалбай ортого ыргып чыкса, анда ал оюнчуларга шакек салат.

Оюн учурунда оюнчулар көңүл буруп тынч отурушу керек. Эгер бир оюнчуга шакек салынганын кокусунан башка бир оюнчу айтып койсо айып тартат. Шакек салынган оюнчу ордунан тез ыргып тура албай калса, анда ал калыстын тапшырмасын сөзсүз аткарышы керек. Оюн ушинтип улантыла берет. Бул оюн айрым жерлерде «шакек салмай», «шакек катмай», «алтын шакек» деп да айтылат.

Ат коймой

Оюн көк шиберде же кенен үйдө ойнолот. Оюнга 20–30 оюнчу катышат. Бардык оюнчулар тегерете олтурушат. Оюнга калыс шайланат. Оюнду калыс баштайт.

Калыс өзүнүн оң жагында олтурган оюнчуга «сенин атың...»,— деп өзү билген атты шыбырайт. Мисалы, коён, кумурска, аюу, түлкү, чөө ж. б. Оюнчулар андан ары улантып, улам кийинки оюнчу оң жагында олтурган шеригине өзү каалаган атты шыбырайт. Ат коюп чыгуу калыстын сол жагындагы оюнчуга жеткенде калыс өзү ат койгон биринчи оюнчудан: «Сен кечээ ким менен киного бардың?» же «сен кечээ ким менен ойноп жүрөт элең?» — деген сыяктуу суроолорду берет. Калыс суроо берген оюнчу өзүнө коюлган атты айтып жооп берет. Мисалы, «мен кечээ аюу менен киного бардым» же «мен кечээ кумурска менен ойнодум»,— дейт. Оюнчу күлбөй жооп берүүгө тийиш жана анын жообу оюнчуларды күлдүргөндөй кызыктуу болушу керек. Эгер оюнчу жооп берип жатып күлүп жиберсе, анда ал ырдап, бийлеп же башка тапшырманы аткарат. Андан кийин жооп берген оюнчудан кийинки оюнчуларга калыс кезек менен суроо берет.

Бакчы

Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында же залында ойнолот. Бул оюнду өспүрүмдөр жашына жараша бөлүнүп ойношот. Оюнга калыс шайланат. Ал «бакчы» деп аталат. Калыс оюнчуларды тегерете олтургузуп, алардын бардыгына жемиш, гүл, өсүмдүктөрдүн аттарын коюп чыгат. Мисалы, өрүк, алма, гүлкайыр, жоогазын ж. б. Андан кийин калыс: «бак аралап жүрүп көрүп калдым Мандалакты»,— дейт. Мандалак чочугандай болуп, «ай!» — деп жооп берет. Калыс «сага эмне болду, Мандалак?»

– дейт. Мандалак болсо «сүйүп калдым Өрүктү», – деп тез жооп берет. Анда «Өрүк» да «ай!» – дейт. Ошентип, оюн улантыла берет. Аты аталган оюнчу «ай!» – деп тез жооп бере албаса, же оюнчуларга коюлган аттан бөлөк атты, же оюндан чыккан оюнчунун атын атаса анда ал оюндан чыгат. Оюндан чыккан оюнчу калыска өзүнүн белгиси катары өздүк буюмдарынан берет. Мисалы, калем сап, чөнтөк дептерче, жүз аарчы ж.б. Улам жаңылган оюнчу оюндан чыга берип оюндун акырында жаңылбаган бирөө гана калат. Калыс жаңылбай калган оюнчуну тескери каратып олтургузат да, ага жаңылган оюнчулардын берген буюмдарын бирден көргөзүп, «бул эмне кылып берсин?» – деп сурайт. Анда жаңылбаган оюнчу өз билгенин буюрат. Бирок, буйрук өтө аша чаап кетпей, оюнчулар кыйналбай аткаргыдай болушу керек. Мисалы, «ырдап же бийлеп берсин, же калыска суу алып келип берсин» ж. б. Жаңылбаган оюнчу жаңылган оюнчулардын бардыгына тиешелүү тапшырмаларды бергенден кийин, оюндун калысы жаңылган оюнчуларга тапшырмаларды аткарттырат. Тапшырманы аткарган оюнчу өз буюмун алып, ордуна олтурат. Эгер оюн кайра башталса жаңылбаган оюнчу калыс болот.

Беш таш (*Топ таш*)

Топ таш кыргыз элинин эң байыркы оюндарынын бири. Анын эски оюндардан экендигин «Манас» эпосундагы:

Жыйылып алып жыйырмаң,

Топ таш-чакмак алыңар,–

деген саптар да айгинелеп турат.

1-түрү. Оюн түз жерде, үйдө кийиздин үстүндө ойнолот. Оюнга 5–17 жаштагы 2–6 оюнчу (көбүнчө кыздар) катышат. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат.

Калыс оюнчуларды экиге бөлөт. Аларды оюн ойнолуучу жерге жайгаштырат. Оюн 5 чакмак таш менен ойнолот. Ар бир топтон бирден оюнчу чыгып таяк кармашат же таш жашырышат. Жеңгени оюнду баштайт.

Оюнду биринчи баштаган оюнчу:

1. Беш ташты ыргытып колунун үстүнө токтотуп туруп бир гана ташты калтырып, калган төрт ташты жерге түшүрөт. Колдун үстүнө токтогон ташты кайра жогору ыргытып тосуп алат. Колундагы бир ташты жогору ыргытып, жердеги төрт таштын бирин кылдаттык менен алып, жогору ыргыткан таш менен кошо тосуп алат. Жерден ташты алууда жердеги башка таштарга колун тийгизбеши керек. Ошентип, жердеги төрт ташты оюнчу бирден терип алат. Бул топ таштын «биреш» оюну деп аталат.

2. Жогорудагыдай эле оюнду кайра кайталап баштап, жердеги төрт ташты экиден кошмок кылып терип алат. Бул «экеш» оюну делет.

3. Үчүнчү оюнда оюндун биринчи түрүн кайталап, жерге түшкөн төрт таштын үчөөнү чогуу бир, калган бир ташты өзүнчө терип алат. Бул «үчеш» оюну деп аталат.

4. Мында да оюндун биринчи түрүн кайталоо менен жерге түшкөн төрт ташты чогуу бир жолу алат. Бул оюн «үчештин тобу» деп аталат.

5. Сол колдун сөөмөйү менен бармагынын учун жерге тийгизип «үй» сыяктуу кылып оң колду сол колдун астынан өткөрүп оң колдогу беш ташты сол колдун үстүнөн ыргыта таштайт. Жерге түшкөн таштын бирин колуна алып өзүнүн атаандашына «келин» деп атайт.

Оюнчу болсо оюнду улантат. Бир ташты жогору ыргытып, жогору ыргыткан таш жерге жеткенче жердеги бир ташты шилеп «үйгө» киргизип жиберип, ыргытылган ташты тосуп алат. Эң акырында «келинди» киргизет. Чогулган ташты «үчештин тобундай» кылып жерден чогуу алуу керек. Бул «келин тандамай оюну» деп аталат.

6. Таштарды жерге чачып таштап, бир ташты жогору ыргытып, аны кайра тосуу менен жогоркудай эле калган таштарды бирден терет. Жерден алган таштарды оюнчу сол колуна жыйноого тийиш.

7. Оюнчу топ ташты жерге чача таштап, бир ташты жерден жогору ыргытып, жердеги таштан бир ташты экинчи ташка тийгизгенче алуу менен жогору ыргытылган ташты кошо тосуп алат.

8. Оюнчу топ ташты жерге чачып, жерден бир ташты алып жогору ыргытып ал таш жерге түшкөнчө жерден бир ташты башка ташка тийгизбестен алып, ыргытылган ташка кошуп тосуп алат. Ошентип, төрт ташты бирден терип, колуна топтоо керек. Жогорудагы оюндар ойнолуп бүткөндө жеңилген оюнчу атаандашына «шап» берет. Шап бергенде оюнду биринчи бүткөн оюнчу оң колдун алаканын арт жагына буруп, колундагы беш ташты жогору ыргытып колун оң кыла коюп жогору ыргыткан таштарды тосуп алат. Бул учурда оюнчу канча ташты тосуп алса атаандашы билегинен ошончо шап бериши керек. Жеңилген оюнчу шаптын ордуна ырдап, бийлеп берсе да болот. Оюндун жүрүшүндө оюнчу колундагы ташты жогору ыргытып, таш түшкөнчө таш ала албай калса, же жерден таш алганда оюнчунун колу башка ташка тийсе, же ыргыткан ташын тосо албай калса оюнчу жыдып, ойноо кезеги атаандашына берилет.

2-түрү. Оюнчулар эки жаатка бөлүнүшөт. Жааттын курамында үчтөн оюнчу болот. Ар бир оюнчуга ондон таш берилет. Оюн таяк кармоо жолу менен башталат. Оюн ыңгайлуу түз жерде, үстөлдүн, кийиздин үстүндө, тактайдын бетинде ойнолот.

Биринчи баштаган оюнчу бардык ташты алаканына салып чогуусу менен жогору ыргытып колунун аркасы менен тосот. Тосуп алган таш жуп болсо бардык ташты тосуп алат, ал эми так болсо бирөөнү гана тосуп алып калганын жерге түшүрүп жиберет. Колундагы бир ташты жогору ыргытып, жердеги таштан каалаган экөөнү алып, жогору

ыргыткан ташты тосуп алат. Эгер ошол учурда колу башка ташка тийсе же ыргыткан ташын тосо албай калса анда жыдыйт. Оюн экинчи оюнчуга өткөрүлөт. Ал эми жыдыбаса анда бир таш утат. Анын экөөнү алакандын сыртына тургузуп, бирөөнү кайра түшүрүп, дагы экөөнү жерден алат. Эгер жыдыбаса ал дагы бир таш утат. Ошентип, оюнду уланта берет. Акыркы эки ташты жерден алып колунун үстүнө тургузат. Аны көккө ыргытып таштын бирин төмөн жактан, экинчисин жогору жактан тосуп алат. Эң акыркы ташты уткан оюнчу кайрадан ойнойт. Ким ташты көп утса, ошол жеңген болот.

Борбор шаар

Жаштардын сүйүктүү оюндарынын бири. Оюнду каалаган жерде ойноого болот. Оюнга 10–15 оюнчу катышат. Калыс оюнду баштап мамлекеттин, республиканын, же областтын борбору болгон бир шаарды айтат. Мисалы, Бишкек дейт. Калган оюнчулар кезек менен айтылган шаардын акыркы тамгасын баш тамга кылып, башка шаарды атайт. Мисалы, калыстан кийинки оюнчу Кант. Үчүнчүсү анын акыркы тамгасы менен башталган бир борбордун атын айтат – Ташкент. Ошентип оюн улана берет. Шаардын атын тез таба албай буйдалган же туура айта албаган оюнчу оюндан чыгат. Оюндун акырында калган оюнчу оюндун жеңүүчүсү аталат. Оюн кайра башталганда ошол жеңген оюнчу калыс болот. Бул оюнду эки топко бөлүнүп алып ойносо да оюн кызыктуу болот.

Бөрү таш

Кыргыз элинин накта турмушунан чыккан элдик оюндардын бири. Кыргыз эли мал менен тиричилик кылгандыгын, бөрү малга коркунучтуу экендигин

оюндун мазмуну баяндайт. Оюнду ар кандай жерде эки адам же эки жаат болуп ойносо болот. Оюнчулардын жашы чектелбейт. Оюнга бөрү таш оюнунун тактасы жана 22 таш (коргол) пайдаланылат. Анын 20 ташы «кой», 2 ташы «бөрү» деп аталат. Оюнга калыс шайланат. Калыс оюнчулардын бирине кой таштарды, экинчисине бөрү таштарды берип, оюн тактасын оюн ойнолуучу жерге коёт. Оюн таяк кармашуу жолу менен башталат. Жеңгени оюнду баштайт.

Оюн тактасы жактары 30 сантиметр келген чарчы формада болот. Ага жактары 20 сантиметрдей чарчы чийин чийилет. Чарчы сызыктын сол бурчунан оң бурчун көздөй, оң бурчунан сол бурчун көздөй чийин чийилет. Андан тышкары такта узун, туурасы 5 сантиметр болгон 16 бөлүкчөгө чийиндер менен бөлүнөт. Жарыш чийиндердин экинчи чийининин сол жагынан экинчи тик сызыктын акырына чейин, андан экинчи жарым сызыктын оң жаккы четине чейин, андан ортоңку тик сызыктан сол жакка сызыктын аягына чейин, андан ортоңку жарыш сызыктын сол жаккы четине чейин чийин чийилет. Натыйжада жактары 20 сантиметр келген чарчы чийинде 32 үч бурчтук болуп, бөрү таш оюнунун тактасы түзүлөт.

Экинчи жарыш чийиндин оң жагынан да, сол жагынан да экинчи тик чийиндин жарыш сызыктар менен кошулган жерине өйүз-бүйүзү 25 миллиметр, чуңкурлугу 2–3 миллиметр келген тегерек экиден төрт «короо», экинчи жарыш чийин менен үчүнчү тик чийин кошулган жерлерге өйүз-бүйүзү 8 миллиметр, тереңдиги 2–3 миллиметр келген тегерек түрүндө бөрү ташка жай жасалат. Андан сырткары оюнчулар боюнча оюн тактасынын оң жагына узундугу 10 сантиметр, туурасы 2–3 сантиметр келген утуп алган таш салынуучу жай жасалат. Оюн таштарын оюн тактасынын өзүндө калем салгыч сыяктуу атайын жасалган орунга сактаса да болот.

Калыстын уруксаты боюнча оюнчулар оюн таштарын «койлор», «бөрүлөр» туруучу жайларга жай-

гаштырышат. Койлор 5тен 4 короого, бөрүлөр 1ден эки жайга салынат. Андан кийин оюнду баштоо укугуна ээ болгон оюнчу өз оюн ташын каалаган жагына (оңго, солго, артка, алдыга) жүрөт (көчөт).

Оюнда бөрүлөр койлордун, койлор бөрүлөрдүн жолун тосо көчүп (чатыраш оюну сыяктуу), бири-биринин оюн ташын көчүү жолун калтырбоого аракеттенишет. Бөрүлөр койлорду «жеп» кою шу же койчу бөрүлөрдү «туткундап» алышы дойбу оюнунда оюнчулар өз ара оюн таштарын утуп алган сыяктуу болот. Ошентип, оюнчулар оюн таштарын (койлорду жана бөрүлөрдү) оюн жолдору боюнча кезек менен көчүрөт. Койлордун же бөрүлөрдүн көчүү жолу калбай калса, же койлорду бөрүлөр жеп койсо, же койчу бөрүлөрдү туткундап алса (оюн ташын жүрүү жолу же оюн ташы калбай калса) ошол оюнчу оюнда утулат. Бир жолу ойноп бүткөндө уткан оюнчуга (жаатка) бир упай берилет. Андан кийин оюн кайрадан улантылат. Оюндун акырында кайсы оюнчунун (жааттын) упайлары көп болсо ошол оюнчу (жаат) утат.

Бөтөлкө тегеретмей

Жаштар ойногон оюндардын бир түрү. Оюн олтурууга ылайыктуу түз жерде ойнолот. Оюнга 20–30 оюнчу катышат. Оюнчулар өздөрүнөн калыс шайлашат. Калыс оюнчуларды тегерете олтургузат. Ойноо үчүн бир бөтөлкө (шише) колдонулат.

Калыс оюнчулардын ортосуна бөтөлкөнү тегеретет. Бөтөлкөнүн оозу кайсы оюнчуну карап токтоп калса, ошол оюнчулардын үч суроосуна жооп берүүгө тийиш. Мисалы, оюнчулар окуган китеби же сабагы, көргөн киносу, уккан жомогу ж. б. боюнча суроо беришет. Ошондой эле оюнчулар эмнени айтса ошону аткарууга тийиш. Берилген суроолорго так, туура жооп берүүсү керек. Калыс андан кийинки жолу бөтөлкөнү тегереткенде бөтөлкөнүн оозу биринчи

жолу бөтөлкөнүн оозу туш келген оюнчуга туш келсе, ага кийинки жолу суроо берилбейт. Бөтөлкө кайра тегертелип, оюн андан ары улана берет.

Бузук телефон

Оюнга 15–20дай оюнчу катышат. Оюнчулар узатасынан олтурушат. Ортосунда башкаруучу олтурат.

Оюндун калысы же башкаруучусу өзүнүн оң жагындагы оюнчуга калган оюнчуларга угузбай өзү каалаган сөздү шыбырайт. Мисалы, «сен сары кызың» ж. б. Шыбыраган сөз кыска, так болушу керек. Эгер уйкаш сөз болсо, оюн кызыктуу өтөт. Сөздү бир гана жолу шыбыроо керек, чала угуп калса кайталап шыбыроого болбойт. Шыбырды уккан оюнчу өзүнүн жанындагы оюнчуга калыс айткан сөздү кайталап шыбырайт. Ошентип, оюн улантыла берет. Шыбыр акыркы оюнчуга жеткенде ал уккан сөзүн калыска оюнчулар уккандай кылып айтат.

Эгер акыркы оюнчунун калыска айтканы калыс өзүнүн оң жагындагы оюнчуга айткан сөзү болсо «телефон бузулбаган экен» – деп табылат. Оюнчунун калыска айткан сөзү бөлөк сөз болуп чыкса «телефон бузулган» – деп эсептелет. Андан кийин калыс өзүнүн сол жагынан оң жагын көздөй «сен эмне деген сөз уктуң?» – деп ар бир оюнчудан сурап, катары менен териштирип отуруп сөз кайсы жерден бузулганын табат. Кайсы оюнчудан сөз бузулса ошол оюнчу элдин эң аягына барып олтурат да «айып тартат». Башкача айтканда ырдап, бийлеп же өзүнүн билген кызыктуу аңгемелерин айтат же куудулданып күлдүрөт ж. б. Ошентип, оюн ойноло берет.

Жарма данек

Эң байыркы оюндардын бири. Оюнга 11 жаштан жогору эки оюнчу катышат. Калган оюнчулар оюнга

калыс болушат. Оюнга өрүктүн кош чыккан данеги пайдаланылат. Калыстардын катышуусу менен эки оюнчу «жарма данекти» жээрдин алдында өз ара «жарма данек» айтуунун мөөнөтүн, мелдештин шартын макулдашып алышат. Мисалы, 11–17 жаштагы оюнчулар «жарма данекти» 1-май күнү жешсе, 2-май күнү белгиленген саатта жолугушат. Жолугушканда кимиси озунуп «Ассалом алейкум, жарма данек!» – деп айтса ошол оюнчу утат. 17–20 жаштагы оюнчулар болсо «жарма данекти» жегенден кийин «жарма данек» айтуу мөөнөтүн бир нече күнгө калтырса же бир-эки жумадан кийин айтууну белгилешип шартташса да болот. Белгиленген убакытта мелдешкен эки оюнчу жана калыс оюнчулар бир жерге чогулуп, оюндун жеңүүчүсү аныкталат. Жеңилген оюнчу жеңгенине мөрөй берет же ырдап, бийлеп, шартташкан тапшырмасын аткарат. Оюн ушул тартипте улантылат.

Жашырмай

(Жалт)

Оюн каалаган жерде ойнолот. Оюнду эки оюнчу ойнойт. Оюнчулардын жашына чек коюлбайт. Улан-кыздар аралаш ойношот. Оюнга калыс дайындалат. Оюнчулар чүкө калчашып, кимдин чүкөсү консо оюнду ошол баштайт. Оюнду баштаган оюнчу эки колун аркасына алып, бир алаканына шакек, топчу, тыйын, өчүргүч, буроо сыяктуу майда буюм жашырат. Экинчи оюнчу тескери карап турат. Буюм жашырган оюнчу эки колун жумган боюнча алдыга сунат. Экинчи оюнчу жалт бурулуп, жашырылган буюм кайсы колунда экендигин тез айтышы керек. Эгер кайсы колунда экендигин тапса, буюмду тапкан оюнчу жашырат. Таппаса кайрадан эле мурда жашырган оюнчу жашыра берет. Жашырылган буюмду көп тапкан оюнчу утат. Уткан оюнчу утулган

оюнчуну чекеге чертет же майда жаза буюрат (мисалы, суу алып келүү, кийим тазалоо ж. б.). Бул оюн айрым жерлерде «жалт» деп аталат.

Жедирмек

Кыргыз элинин чүкө оюндарынын бири. Оюн олтурууга ыңгайлуу болгон ар кандай жерде ойнолот. Оюнга эки же андан көп оюнчу катышат. Оюнчулардын жашы чектелбейт. Оюнчулар өздөрүнөн калыс шайлашат. Калыс оюнчуларды оюн ойнолуучу жерге олтургузат. Ар бир оюнчу ортого бирден чүкө таштайт. Оюнчулар ортого таштаган чүкөлөрүн таанууга тийиш. Калыс ал чүкөлөрдү алып, оюнчулардын ортосуна калчайт. Калчаганда кайсы оюнчунун чүкөсү алчы консо таа конгон, чик түшкөн чүкөлөрдү, ал эми таа конгон чүкө бөк түшкөн чүкөлөрдү утуп алат. Эгер бир нече чүкө алчы, таа консо, чик, бөк түшкөн чүкөлөрдүн саны конгон чүкөлөрдүн санынан аз болсо, калыс чүкөлөрдү кайра калчайт. Чүкөсү утулган оюнчулар кайра бирден чүкө кошушат. Калыс чүкө калчоону улантат. Чүкөсү түгөнгөн оюнчулар оюндан чыгышат. Оюндун акырында кайсы оюнчу чүкөнү көп утса ошол оюнчу оюндун жеңүүчүсү болот.

Жеп кетти (*Жедирмек*)

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн олтурууга ыңгайлуу болгон тегиз жерде ойнолот. Оюнга 20–25тей эркек бала катышат. Ар бир оюнчуга бир нечеден тегиз жеткидей чүкө даярдалат же ар ким өздөрү ала келишет. Оюнга калыс шайланат.

Калыс оюнчуларга чүкөлөрдү барабар санда бөлүштүрөт. Оюнчуларды тегерете олтургузат. Оюнду баштоо укугу оюнчулардын келишүүсү же

«ат калчоо» менен белгиленет. Оюнчулар ортого бирден чүкө кошушат. Алар өздөрү ортого кошкон чүкөлөрүн таанууга тийиш. Оюнду баштаган оюнчу чогултулган чүкөлөрдү чогуусу менен калчайт. Калчаганда бир нече чүкө алчы, таа конуп, калгандары чик, бөк түшсө, алчы конгон чүкөлөрдүн ээлери бөк чүкөлөрдү утуп алышат. Андан кийин чүкөлөрүн уттурган оюнчулар ортого кайра бирден чүкө кошушат. Чүкөлөрдү кезектеги оюнчу калчайт. Калчанган чүкөнүн бири алчы конуп, калгандары таа же чик болсо, алчы конгон чүкөнүн ээси таа конгон жана чик түшкөн чүкөлөрдү утат. Утулган чүкөлөрдүн ордуна чүкө ээлери ортого бирден чүкө кошушат. Чүкөлөрдү андан кийинки оюнчу калчайт. Чүкөлөрдү калчаганда бир чүкө алчы, калгандары бөк же таа конуп, калгандары чик түшсө утуш болбойт. Чүкөлөрдү калчоо кезеги кийинки оюнчуга берилет.

Чүкөлөрдү калчаганда бир чүкө алчы конуп, бир чүкө чик түшүп, калгандары бөк болсо, алчы конгон чүкөнүн ээси чик түшкөн чүкөнү утуп алат. Андан кийин чүкө калчаган оюнчу бөк менен чикти же чик менен бөктү атат. Атканда чүкөлөрдүн экөө тең бөк же чик түшсө аткан оюнчу утат. Эгер чүкөлөрдүн бири алчы, бири чик же бири таа, бири бөк консо, алчы же таа конгон чүкөнүн ээси чик же бөк чүкөнү утат. Утуп алынган чүкөлөрдүн орду мурдагыдай эле толукталат. Чүкөлөрдү кезектеги оюнчу калчайт. Чүкө калчаганда ошол чүкө калчаган оюнчунун чүкөсү алчы же таа консо, калган чүкөлөр алчы, таа, бөк, чик аралаш болсо, чүкө калчаган оюнчу бөктү же чикти утуп алат. Алчы конгон чүкөлөрдүн ээлери кезек менен каалаган чүкөнү атат. Атканда алчы бөлөк чүкөгө тийип бөк, чик пайда болсо, таа конгон чүкөнүн ээси бөк чүкөнү утуп алып, таа менен бөлөк чүкөнү атат. Алчы чүкөнүн ээси бөктү ат канда бөк чүкө алчы консо, алчы конгон чүкөнү утат. Аткан чүкө мээлеген чүкөгө тийбей калып бөк

түшсө, таа конгон чүкөнүн ээси утуп алат. Бөк чүкө аткан убакта чик түшсө таа ута албайт. Чүкөлөр кайра калчалат.

Чүкөнү чүкө менен атканда чүкөлөр бири-бирине тийип, алчы консо чикти, таа консо бөктү утат. Утулган чүкөлөр кайра толукталып, оюн кезек менен ойноло берет. Чүкөсү түгөнгөн оюнчу оюндан чыгат. Чүкөнү чүкө менен атканда аткан чүкө экинчи чүкөгө тийбей калса, чүкө калчоо улантылат.

Оюндун акырында кайсы оюнчунун чүкөсү көп болсо, ошол оюнчу утат. Бул оюн көбүнчө Таласта ойнолот. Жөнөкөй түрү «жедирмек» деп аталат.

Жип кыркмай

Байыркы оюндардын бири. Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 15–20 оюнчу катышат. Улан-кыз аралаш ойношот. Узундугу 2–3 метр болгон бир жип, узундугу 20–25 сантиметр болгон бир нече жип, аларга байлаганга жука китеп, калем сап, өчүргүч, калем, түрдүү оюнчук ж. б.; кайчы, жоолук, узундугу 50 сантиметр болгон таякча даярдалат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлүп, катарга тургузат.

Калыс жаат башчыларын чакырып, 2–3 метр болгон узун жипти экөөнө эки учунан 1–1,5 метр бийиктикте кердире карматып, жиптин эки учуна тургузат. Узун эки таяк сайып, жипти ага керип байласа да болот. Жаат башчылары өз жааттарынан бир ден оюнчуну чакырып, 20–25 сантиметр болгон кыска жиптерди керилген жиптин ар жерине салаңдатып байлатат. Калыс салаңдаган жиптерге буюмдарды бирден байлап чыгат. Андан кийин калыс эки жааттан бирден оюнчу чакырып таяк карматат. Оюнду баштоо укугуна ээ болгон жааттын оюнчулары оюнду баштайт. Калыс оюнду баштаган оюнчуну жиптен 4–5 метр алыстыкка тургузуп, оюнчунун көзүн жоолук менен таңат. Буюм байланган жипти

кыркуу үчүн кайчы берет. Кайчынын учу өтө учтуу эмес, томпок болгону жакшы. Оюнчуну турган ордунда 2–3 айландырып, анан жипке бет алдырып коёт. Калыс оюнду баштоого белги бергенден кийин, көзү таңылган оюнчу кайчы кармаган колун алга сунган боюнча кадамдап келип, буюм байланган жипти кайчы менен кыркууга аракеттенет. Эгер оюнчу жипти кыркып кетсе, анын жаатына 1 упай берилет. Жипти кырка албаса упай берилбейт. Жипти кесүүдө колун сермеп жипти издөөгө, экинчи жолу кесүүгө аракеттенүүгө болбойт. Оюндун акырында кайсы жааттын упайы көп болсо, ошол жаат утат. Утулган жааттын оюнчулары ырдап, бийлеп, аңгеме, жомок айтат же башка тапшырмаларды аткарат. Оюн ушул тартипте улантыла берет. Байланган буюмду кесип кеткен оюнчуга аны байге катары берсе да болот. Башка оюнчунун айтуусу боюнча болжоп барып жипти кессе, ал эсепке алынбайт. 9–10 жаштагы балдардын көзүн таңгандан кийин турган ордунда тегеретүүгө болбойт. Бул оюн «жип кесмей» деп да аталат.

Кайым айтышуу

Кайым айтышуу кыргыз элинин байыртадан келаткан салты, укумдан тукумга өткөн мурасы. Манас эпосундагы:

...Манастын уулу чунактын
Келе турган жолуна.
Кайым ырдап жеңишип,
Селкинчегин тебишип,
Отуз келин, отуз кыз,
Ортосунда Чүрөк уз
Кербен тарткан эмедей,
Жаркыны күндөй көрүнүп,
Күтмөк болуп чунакты,
Жүрүп калды бөлүнүп... –

деген ыр саптары Семетейди ашык жары, Акункандын кызы Айчүрөктүн ар кандай оюн-зоок, шаан-шөкөт

менен тосуп чыккандыгынан кабар берип турат. Демек, кайым айтышуу салты кыргыз элинин эчактан бери келе жаткан салттуу оюндарынын бири. Буга мисал катары:

1-бала:

Кайым айтып ырдашуу,
Кадимтен кыргыз салты экен!
Кайым айтып сыйлашуу,
Кастарлуу кыргыз наркы экен!

2-бала:

Ата улуулап ырдашуу,
Абалтан кыргыз салты экен!
Ата салтын улантуу,
Атабыз кыргыз наркы экен!

1-бала:

Эки киши ырдашуу,
Эзелтен кыргыз салты экен!
Элимдин салтын улантуу,
Элибиз кыргыз наркы экен!

2-бала:

Кайым айтып ырдашкан,
Каадасы жакшы кыргыздын!
Кайым ырын уланткан,
Салты жакшы кыргыздын!

Кайым айтышууга катышуучулардын ырлары – «Манас» эпосунун ырлары, кенже эпостордун, дастандардын ырлары, Токтогул менен Эпшмамбеттин, Токтогул менен башка акындардын, азыркы кездеги төкмө акындардын жана башкалардын айтыштары, акындардын кайым айтышууга ылайыктап жазган ырлары, кайым айтышкандардын өздөрүнүн жамакташтырып түзгөн чыгармалары болууга тийиш. Оюн тегиз жерде, класста, клубда, салтанат өткөрүлүп жаткан жерде, тойдо, радио, телеберүүлөрдө ж.б. жерлерде өткөрүлөт. Жаштар өздөрүнчө топтошуп, ойношуп, эки-экиден кезектешип, эки тарап болуп кайым айтышат. Оюнчулар экиге бөлүнүп,

топ башчысы дайындалат. Оюнду баштоо үчүн топ башчылары таяк кармашып, кимиси чыкса оюнду баштоого укук алат. Эки тараптан бирден оюнчу алдыга чыгат. Эгер комуз билишсе комуз менен, билишпесе жөн эле ырдап айтышат. Ага экинчи тараптын оюнчусу жооп кайтарат. Ал экөө кайым айтышып бүткөндөн кийин калыс топ башчылары менен бирдикте жеңген тарапка 1 упай берет. Андан кийин эки тараптан дагы бирден эки оюнчу чыгып кайым айтышат. Ошентип, кайым айтышуу улантыла берет. Оюндун акырында кайсы тараптын упайлары көп болсо, ошол тарап жеңет. Упай көбүнчө кайым ырларынын мазмунунун тереңдигине, уккулуктуулугуна, кызыктуулугуна, айтышуучулардын сөз тапкычтыгына, көрүүчүлөрдүн көңүлүн ачып, күлдүргөнүнө жараша берилет. Эгер алдын ала байге белгиленсе, калыс жеңген тарапка байгени ыйгарат.

Каным дат

Байыркы оюндардын бири. Оюнду тегиз жерде же үйдө да ойносо болот. Бул оюнду 20–30 оюнчу жаштарына жараша топтошуп ойношот. Оюнчулар тегерете олтурушат. Оюнга бир гана таза чүкө колдонулат. Оюнчулар бир баштан кезек менен чүкө өкчөшөт. Өкчөлгөн чүкө таа, чик (чиге), бөк (бөгө) консо эсепке алынбайт. Качан гана алчы конгондо оюн башталат. Чүкөсү алчы конгон оюнчу кан болот. Ушул жол менен чүкөнү солдон оңго карай өкчөй беришет. Кайсы оюнчу өкчөгөндө чүкө таа консо вазир болот. Андан кийин кимдин чүкөсү бөк түшсө сопу (калыс), чик түшсө «ууру» болду деп аталат. Оюнчу өкчөгөндө чүкөсү чик түшсө, жанындагы вазир чүкөнү ала коёт же оюнчуну шак билектен алат да, каным ууру туттум! же каным дат! – дейт. Анда кан эмне уурдаптыр? же датың болсо айт! – деп

сууро берет. – Вазир тамыңызды тешип даныңызды, суудан балыгыңызды уурдаптыр,– дейт. Вазир ушул сыяктуу сөздөр менен ууруну айыптап, өз датын айта берсе болот. Анда кан вазирди карап туруп ууру болгон оюнчуга «жаза» буюрат. Жаза мисалы, эки куплет ыр ырдасын, кызыктуу аңгеме, жомок же уламыш айтып берсин, оюнчуларды күлдүрсүн, беш шап же эки төөматек берсин же кандайдыр бир тапшырманы аткарсын дегендей түрдө болот. Кандын буюрган жазасын вазир ууру болгон оюнчуга аткартат. Вазир ууруга кандын буйругун аткартып бүткөндөн кийин вазир канга келип, буйругуңузду аткардым, эми эмне кылайын каным? – деп сурайт. Анда кан вазирге шорпосун ичир,– дейт.

Вазир ууруга чүкөнү берип, шорпоңду ич,– дейт. Ууру чүкөнү өкчөйт. Ууру чүкөнү өкчөгөндө алчы консо кан, таа консо вазир, бөк түшсө калыс, чик болсо кайра ууру болот. Ууру шорпосун ичкен сайын чүкөсү чик түшө берсе, үчүнчү жолкусунда ууруга кечирим берилет. Чүкө өкчөө андан ары улантылат. Оюнчу чүкөнү өкчөгөндө бөк түшсө калыс деп эсептелинет да чүкө өкчөө кезеги кийинки оюнчуга берилет. Оюнчу чүкөнү өкчөгөндө чүкө оңко туруп калса ошол оңко чүкөнү кайсы оюнчу биринчи алып өөп койсо ал оюнчу кан болот.

Өкчөгөндө чүкө алчы конуп же оңко туруп, жаңы кан болгон сайын вазир оюнчулардын кан менен учураштырып, оюнчулардын («элдин») эсебин канга билдирет. Андан ары «өз элин» өз билгениндей башкарат. «Кан олтуруш», «кан туруш», «кан жатыш» жарыялайт. Бул кезде кан кандай абалда олтурса, турса, жатса, вазир оюнчуларды ошондой абалда олтургузат, жаткырат, тургузат. Кандын буйругун аткарбаган оюнчуларга кан жаза буюрат. Кандын буйругун вазир оюнчуларга аткартат. Андан кийин кандын уруксаты боюнча чүкө өкчөө жүргүзүлөт. Оюн кайрадан улантыла берет.

Катар

Эң байыркы элдик оюн. Улуттук маданиятынын белгиси. Оюн атайын жасалган тактачада ойнолот. Ал узундугу 30 сантиметр, туурасы 15–16 сантиметр, калыңдыгы 2–2,5 сантиметр болгон жыгач тактадан жасалган тактанын бетине 20 см^2 , 15 см^2 , 10 см^2 келген чарчы сызыктар чийилет. Сызыкчалардын бурчтарына, чарчы сызыкчалардын ортолорун туташтырган сызыкчалардын кошулушкан жерине коргоолдор салынуучу уячалар оюлат. Тактачанын оюнчулар боюнча оң жактарына диаметри 4 сантиметр келген бирден эки уяча жасалат. Тактанын оюн ойнолуучу бетинин бош калган жерлерине, арткы бетине, капталдарына оймо-чиймелер түшүрүлөт. Он сегиз коргоолду же коргоолдой чоңдуктагы таштарды сактоо үчүн оюн тактасынын оюнчулар боюнча сол жагынын эң жогорку капталынын ортосуна узундугу 4–5 сантиметр, туурасы 1 сантиметр, тереңдиги 5–8 сантиметр келген бирден уячалар (ал үйчөлөр деп да аталат) жасалып, уячаларга жыгачтан пөк (капкак) жасалат. Пөктүн төбөсүнө көзөнөк чыгарылган зым мык кагылып, ага чачы тагылат.

Катар оюнунун 9 ак түстөгү, 9 башка түстөгү (бирок бардыгы бирдей түскө боёлгон) 18 корголу болот. Коргоолдорду жана тактачаны ар кандай материалдан, тактанын узундугун, туурасын, калыңдыгын, коргоолдорун, чарчы сызыкчаларын, коргоолдун ордун түрдүү көлөмдө жасаса болот. Бир тактачада эки гана оюнчу ойнойт. Оюн жаат боюнча да ойнолот. Оюнчулардын жашы чектелбейт. Калыс ойноочу эки оюнчуну же жааттардан бирден өкүл чакырат. Бир колуна ак ташты, бир колуна башка түстөгү ташты жашырат да, эки колун жумган боюнча алга сунуп «кайсынысы сеники?» – дейт. Оюнчулардын кимиси калыстын ак таш жашырган колун көргөзсө, ошол оюнчу же жаат оюнду баштоого укук алат.

Калыс оюнчуларга оюн тактасын, корголдорду берет. Ак таштар (корголдор) оюнду баштоо укугун алган оюнчуга берилет. Оюнчулар өздөрүнө берилген 9дан корголду оюн тактасынын өздөрү жагындагы «үйчөлөргө» тизишет. Оюнду ак ташты алган оюнчу баштайт. Ал бир корголун атаандашынын корголдору тизилген жакты көздөй өзү каалаган бурчка же сызыктар кошулган жерге жүрөт (көчөт). Биринчи оюнчу жүргөндөн кийин таш жүрүү кезеги экинчи оюнчуга келет. Атаандаш оюнчулар бири-бирине корголдорун уттурбоо үчүн жана атаандашынын таштарын утуп алуу максатында корголдорун өзү каалаган бурчка же сызыкчалардын кошулган жерине жайгаштырышат. Оюнчулардын ар бири өзүнүн корголдорун катары менен эки бурчка, эки бурчтун ортосундагы сызыкчалардын кошулган жерине, бардыгы үч корголду бир сызыкчага тизүүгө аракеттенишет. Оюнчулар корголдорду бурч менен бурчтун ортосундагы «үйчөнү» аттап, бурчтан бурчка көчүүгө болбойт. Оюнчу атаандашынын үч корголун катары менен түз бир сызыкка, эки бурчка, эки бурчтун ортосундагы «үйчөлөргө» тиздирбөөгө аракеттенет. Эгер атаандаш оюнчулардын бири корголун бир катарга тизсе, ошол оюнчу атаандашынын катар тизилген корголдорунан бирди алып, өз корголдорунан бирди өзү каалаган бурчка же сызыкчалардын кошулган жерине, ташынын алдында турган бош «үйчөгө» көчөт.

Эгер атаандаш оюнчу колундагы корголдорун оюн тактасына тизип бүтсө, жүрүү кезеги келген оюнчу атаандашынын сызыкчага тизилген корголун утуп алуу максатында өзү каалаган корголун өзү каалаган жакты көздөй жүрүп, бир катарга тизүүгө аракеттенет. Андан кийин атаандаш оюнчулардын бири корголдорун катар тизип алган болсо, атаандашынын корголдорунан бирди алат да, өзүнүн тигилген корголдорунан жүрүүнү улантат. Кийинки жолу да корголдорун катар тизе алган сайын атаандашынын

корголдорун утуп ала берет. Ошентип, оюн улантыла берет. Оюнчулардын биринин тизген корголу түгөнсө же корголдорунун жүрүү жолу калбай калса оюн аякталды деп эсептелет. Бир оюн (партия) аяктаганда калыстын катышуусу менен эки оюнчу же жааттын оюнчулары өздөрү утуп алган жана оюн тактасында калган корголдорун кошуп эсептешет. Кайсы оюнчунун же жааттын корголдору көп болсо, ошол оюнчу же жаат утат. Оюнду уткан жаатка же оюнчуга 1 упай берилет.

Оюндун акырында калыс оюнчулар менен бирдикте упайларды эсептеп чыгат. Кайсы оюнчунун же жааттын упайлары көп болсо ошол оюнчу же жаат утат.

Келиш

Кыргыз элинин байыркы чүкө оюндарынын бири. Көбүнчө 17 жашка чейинки жаштар ойношот. Оюн тегиз жерде, мектеп аянтчасында өткөрүлөт. Оюнчулар жаштарына ылайык топтошуп катышышат. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. Чүкө тизилүүчү жана тизилген чүкөлөрдү атуучу жер белгиленет. Анын аралыгы: 6–9 жаштагылар үчүн 2–4 метр; 10–14 жаштагылар үчүн 4–6 метр; 15–17 жаштагылар үчүн 6–8 метр болот.

Оюнчулар чүкөлөрүн белгиленген жерге алчы, таа, алчы, таа кылып тизишет да чүкө атуучу жерге келип турушат. Ар биринде бирден сака болот. Кезек менен сакаларын тизилген чүкөлөрдү көздөй ыргытышат. Кайсы оюнчунун сакасы тизилген чүкөлөрдүн бирине алгач тийсе же жакын түшсө, ошол саканын ээси оюнду баштайт. Калган оюнчулар сакаларынын тизилген чүкөлөргө чейинки жатуу аралыктары боюнча кезек түзүшөт.

Оюнду баштаган оюнчу сакасы жаткан жерди сол же оң буту менен басып туруп, тизилип турган чүкөлөрдүн өзү каалаганын сакасы менен атат.

Оюнчунун аткан сакасы чүкөгө тийбесе оюнчу жыдыйт. Кезек андан кийинки оюнчуга келет.

Оюнчунун аткан сакасы чүкөгө тийип, сака тийген чүкө чик, ал эми сака бөк түшсө же чүкө бөк, сака чик түшсө, оюнчу «келди» деп туруп чик же бөк чүкөнү утуп алат. Андан кийин чүкө атышын улантат. Ошентип, оюнчулар кезек менен чүкө атышып, акыркы чүкө «келгенге» чейин ойношот. Эгер аткан оюнчунун сакасы чүкөгө тийип алчы консо, анда атылган чүкөнүн кандай түшкөндүгүнө карабастан оюнчу аны утуп алат.

Чүкө да, сака да өңчөй чик же бөк түшүп же сака таа консо, «утуш жок таш», – деп аталат. Андан кийин оюн кайрадан башталат. Оюндун акырында чүкөнү көп «келтирген» оюнчу оюнда утат.

Оюнчу сакасы менен чүкөнү атканда, сака жаткан жерди басып туруп атпаса, оюндун эрежесин бузган болот да анын чүкө атканы эсепке алынбайт.

Кен

Кыргыз элинин байыркы чүкө оюндарынын бир түрү. Оюн таза, тегиз жерде ойнолот. Оюнга 17 жашка чейинки 2–6 оюнчу жашына жараша топтолушуп катышат. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. Оюн ойнолуучу жер белгиленет. Оюнчулар эки, үчтөн өнөктөшүп ойношот. Ар бир оюнчунун белгилүү сандагы чүкөлөрү болот. Калыс оюн эрежелеринин сакталышына көз салып турат. Ар бир оюнчу бирден чүкө кошуп, чогултулган чүкөлөрдүн бирин алчы, бирин таа кылып, чүкөлөрдү тизүүчү жерге тегерете тизишет. Эгерде оюнчулар чүкө тизүүдө байкабастан бардык чүкөлөрүн бир өңчөй алчы же таа тизип алышса, анда оюнду карап тургандардын бири «чур болду», – деп оюнчуларга угуза айтып туруп, тизилген чүкөлөрдөн бир чүкөнү өз пайдасына алат. Чүкө тизилген жер же тизилген чүкөлөр «кен» же «борбор»

же «оп» деп аталат. Илгери кыргыздар эгин бастырууда чогултулган унааларды байлоо үчүн кырмандын ортосуна орнотулган түркүкчөнүн – мамыктын түбүн «оп» деп аташкан. Оп ошондон келип чыккан. Ойноо кезегин түзүү үчүн ар бир өнөктөн бирден оюнчу сакаларын калыска беришет. Калыс сакаларды калчайт. Калчалгандын бардыгы мисалы, алтоо болуп, калчаганда бири алчы, бири таа консо, калганы чик же бөк түшсө, алчы саканын ээси биринчи, таа конгон саканын ээси экинчи болот. Андан кийин калган төрт саканы калыс кайра калчайт. Калчаганда сакалардын бардыгы алчы же эки алчы же эки таа, эки бөк же эки чик түшсө, сакаларды кайтадан калчайт. Үчүнчү жолу калчаганда сакалардын бири алчы, бири таа конуп, калган сакалар бөк же чик түшсө, алчы конгон саканын ээси үчүнчү, таа конгон саканын ээси төртүнчү кезекке ээ болот. Төртүнчү жолу калган эки сака калчалат. Алардын алчы конгонунун ээси бешинчи, акыркы саканын ээси алтынчы болот. Ошентип, оюнчулардын оюнду ойноо кезеги түзүлөт. Акыркы алтынчы өнөктүн оюнчуларынын бири өз өнөктөрүн коргоо үчүн сакасын кенге жакын жерге чыгып, кендин жанына чөк түшүп олтуруп сакасын өкчөйт. Өкчөгөндө сакасы консо кендеги чүкөлөрдү сакасы менен бирге калчайт же колунун сырты менен чогуу шилейт. Кендеги чүкөлөрдү калчаганда сакага окшош түшкөн чүкөлөрдү саканын ээси утуп алат. Эгерде сакасы конуп, шиленген чүкөлөр бөк, чик болсо, чүкөлөр кайрадан калчалат. Андан ары качан гана өкчөлгөн чүкөлөр сакага окшош түшпөй калганда оюнду ойноо кезеги кезектеги оюнчуга келет. Мындан кийин биринчи чыккан оюнчу кендеги саканы атат же өз сакасын өкчөйт. Өкчөгөндө сакасы консо, кендеги саканы атат б. а. «өлтүрөт».

Кендеги оюнчу сакасын өкчөбөй эле чыкса, анда кезектеги атаандашынын сакасын өз сакасы менен атат. Сакасы атаандашынын сакасына тийсе, тийген саканын ээси оюндан чыгат. Эгер сака тийбей калса,

сака атуунун кезеги сакасы атаандашынын сакасына тийбей калган оюнчудан кийинки оюнчуга келет. Атаандашынын сакасын атканда сака ага тийбей бирок конуп калса, ал атаандашынын сакасын атууну улантат. Оюнчу атаандаштарынын сакаларын аткан сайын аткан сакасы атаандаштарынын сакаларына тийип, сака ээлери оюндан чыга берсе акыркы оюнчуну оюндан чыгарган оюнчу кендеги чүкөлөрдү утуп алат да уткан чүкөлөрдү өз өнөктөрү менен тең бөлүшөт. Андан кийин оюн кайрадан башталат.

Кен оюнун өнөктөшпөй жекеме-жеке ойносо да болот. Кезеги биринчи болгон оюнчу кенди сол буту менен басып туруп, сакасын каалаган жакка – кенден 10–15 метр алыстыкка чыгат, башкача айтканда ыргытат. Оюнчунун ыргыткан сакасы түшкөн жеринде алчы же таа конуп калса, сакасы түшкөн жерден туруп кендеги чүкөлөрдү атат же сакасын өзү каалаган жакты көздөй ыргытат. Экинчи кезектеги оюнчу оюндун кезеги келгенде сакасын өзү каалаган жакка чыгат же биринчи чыккан саканы атат. Ошентип, акыркы өнөктөн башка өнөктөр, ар бири өздөрүнөн мурда чыккан сакаларды атат же сакаларын башка жакка ыргытышат. Сака чыкканда ар бир өнөктөн бирден гана оюнчу сака чыгат. Эгерде оюнга алты өнөк катышса (ар бир өнөктө экиден оюнчу болсо, анда оюнга бардыгы 12 оюнчу катышат), беш өнөк биринчи өнөктөн баштап сакаларын өздөрү каалаган жакты көздөй чыгышат же өздөрүнөн мурда чыккан оюнчулардын сакаларын атышат. Оюнчу атаандашынын сакасын аткан да ал сакага тийсе тийген саканын ээси оюндан чыгат. Муну «өлдү» деп аташат.

Кимдин мөрөйү?

Кыргыз жаштары кызыгып ойногон оюндардын бири. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 11 жаштан жогорку 20–25 оюнчу

катышат. Оюнчулар өздөрүнөн үч калыс шайлашат. Калыстар оюнчуларды эки топко бөлүшөт. Топ башчылары дайындалат. Топ башчылары оюнчуларды бири-биринен 2–3 метрдей аралыкта топ кылып тургузушат. Калыстар оюнчулар менен бирдикте тарых, математика, география, физика, химия, биология ж. б. илимдердин кайсы бөлүгүнөн суроолор берилишин, берилген суроолорго канча убакытта жооп алынышын белгилешет. Убакытты өлчөө үчүн саат же секундомер пайдаланылат. Калыстар топ башчыларына таяк карматышат.

Оюнду баштоо укугуна ээ болгон топтун оюнчулары экинчи топтун оюнчуларына суроо беришет. Экинчи топтун оюнчулары суроолорго жооп берип, кайра биринчи жааттын оюнчуларына суроо беришет. Анан алар жооп берет. Ошентип, кезек менен оюн улантылат. Суроого берилген жооптун тууралыгын, ошондой эле убакытта жооп берилгендигин калыстар аныктап турушат. Кайсы топтун оюнчулары көп суроого туура жана тез жооп берсе, алар жеңүүчүлөр болушат.

Киште

Байыркы элдик оюндардын бири. Шахматка окшош жактары көп. Качан пайда болгону белгисиз. Ошондой болсо да кыргыздардын, Орто Азия жана Казакстан элдеринин уламыштарына караганда киште – шахмат оюну Искендер Зулкарнайн (Александр Македонский) аркылуу кыргыздардан Индияга өткөн. Чынында эле тарыхтан Александр Македонский биздин заманга чейинки 329-жылдары Орто Азияга кол салып, Бактрияны басып алгандыгы, Сыр-Дарыянын жээгине (азыркы Ленинабад менен Бек-Абаддын аралыгында) шаар-чеп кургандыгы белгилүү. Андан кийин Гиндикуш тоосун ашып Батыш Индияга жортуул жасаган. Ал кыргыз

жаңгагын жүктөп кеткен. Ошол эле жаңгак азыр дүйнөгө «грек жаңгагы» деген ат менен белгилүү. Ушул сыяктуу эле киште кыргыздардан Индияга өткөнбү деп божомолдонот. Ал эми «Манас» эпосунда Күлчоронун жараатын айыктыруу үчүн Карадөө Момунжан табыпты издеп, Индия жана Араб өлкөлөрүнө чейин баргандыгы айтылат. Демек, кыргыз эли байыртадан эле Индия менен карым-катнашта болгон. Киште оюну байыркы оюндардан экендигин «Манас» эпосундагы:

Кыргыз эли ойногон,
Кызыктуу оюн бизде экен!
Кыраан Манас ойногон,
Кымбат оюн киште экен!
Эрикпей элим ойногон,
Эң көп оюн бизде экен,
Эс алып Манас ойногон,
Эң жакшы оюн киште экен!...

деген ыр саптарынан улам киште байыркы дагы, кызык дагы, баалуу дагы оюн экендигине күбө болобуз. Демек, мекени Индия деп эсептелип жүргөн чатуранга (шахмат) киштенин гана бир аз өзгөргөн түрү деп болжолдоого болот.

Илгертеден эле Орто Азиянын, Казакстандын шахматчылары шахмат ойноодо көбүнчө «шах» деген сөздүн ордуна «киш» деген сөздү колдонушат. Мындан киште оюнун кыргыздар гана эмес ага жамаатташ элдер да маданияттуу оюн катары кеңири ойнорун билебиз. Ал эми алгачкы шахмат оюну моңголдордо болсо шатар деген ат менен белгилүү. Ал азыркы кезде да кеңири ойнолот. Моңгол шатары менен киштенин таштарынын, оюн эрежелеринин окшоштугу, шатардын айрым таштарынын кыргызча аталышы, моңгол жериндеги кыргыздардын тарыхый эстеликтери моңголдор шатар оюнунун эрежесин, оюн таштарынын сырткы көрүнүшүн, таштардын аттарын кыргыз киштесинен алып өздөштүрүп, өздөрүнүн шатар оюнун түзүшсө керек

деп болжолдоого негиз берет. Индия чатурангасы (шахматы), моңгол шатары кыргыз киштесинен кыйла кийин пайда болгондугу жогорудагылардан көрүнүп турат.

Анын үстүнө түрк, фарсы, славян тилдеринде «киш» деген сөз «качыңыз» деген эле маанини түшүндүрөт. Ошондой болсо да «киш» деген жаныбардын аты, «киште» деген сайманын бир түрү бар экендиги, кой-эчкини, канаттууларды «киш» деп айдашы «киш» деген сөздүн этнонимин түрк тилдерине ыйгарууга шарт түзөт.

Киште оюнунун мазмуну, аты, таштарынын кыргызча: «кан, баатыр, урук, урук аксакалы, төө, ат – аккула, мерген, мергенчи, жоокер пияда» деп аталышы кыргыз элинин байыркы убактагы коомдук-экономикалык, маданий турмушун, коргонуу, чабуул коюу стратегиясын, тактикасын чагылдырат.

Киште оюнунун тактасы шахматтын тактасы сыяктуу жасалат. Оюн таштары аттарына ылайыкталып, улуттук оюм-чийим менен өзгөчөлөнүп, түп жагы шахмат таштарынын түбүндөй, жогорку учу шоңшогойлонуп жасалат.

Киште оюну ойноого ыңгайлуу болгон ар кандай жерде ойнолот. Оюнду эки оюнчу же бир нече оюнчулар жаатка бөлүнүп ойношот. Ойноочулардын жашы чектелбейт. Бирок бул оюнду жаш балдардын жөндөмүнө жараша беш жаштан баштап үйрөтө баштаса болот. Оюнга каалаган адам калыс боло алат.

Эгер киште оюну үчүн атайын жасалган таштар жана такта жок болуп калса, алардын ордуна шахмат оюнунун тактасын пайдаланса деле болот. Бул оюн шахмат оюну сыяктуу эле ойнолуп, мелдеш уюштурулат, мелдештин жыйынтыгы чыгарылат. Оюн таяк кармоо, таш бекитүү ж. б. жолдор менен башталат. Жеңгени оюнду баштайт.

Киште, шахмат жана шатар оюндарынын таштарынын аталышы:

Киште	Шахмат	Шатар
кан	король	ноён
баатыр	ферзь	берсь
урук	тура	тэрэг
төө	слон	тэмэ
ат, аккула	ат	морь
мерген	пешка	мерген

Киште шахматтан айрым жүрүштөрү менен гана айырмаланат. Киште оюнунун жүрүшүнүн шахмат оюнунун жүрүшүнөн айырмасы киштеде шахматтагыдай королду рокировка кылбайт. Матты болсо аттан башка бардык оюн таштары менен берүүгө болот. Мергенди болсо эки оюнчу тең оюнду башташкан убакта гана алдындагы жүрүш жолунан кийинки экинчи жолго шахмат оюнунда пешканы көчкөндөй эле көчүшөт. Калган учурда көчүш сайын аттан бөлөк бардык оюн таштарын бир жолдон гана кечүү менен мергенди да бир жолго көчүрөт.

Алдындагы жүрүш жолдон кийинки жолго көчүүгө, ферзь – баатыр болгон мергендин гана укугу бар. Киштеде ат шахмат оюнундагы ат сыяктуу эле көчөт. Канга коркунуч туулса «киш» жарыяланат, башкача айтканда шахматтагыдай шах дебестен, киш делет. Ал учурда бир оюнда эки оюнчу тең канды бир жолу гана атча көчүшөт. Киште оюнунун таштарын көчүрүүнүн шахмат оюнунун таштарын жүрүүдөн айырмасы ушулар гана. Киште оюнунда жүрүш кезеги келген оюнчуну атаандашы «жүрүш сиздики, сиз жүрүңүз» дебестен, «көчүш сиздики, сиз көчүңүз», – деп айтууга тийиш.

Көрүшүү

Кыргыздын кыз-келиндери, жигиттери белгилүү жерде же үйдө белгиленген убакытта чогулушуп

ойноочу оюн. Көбүнчө илгери кыздын тоюнда, айылга келин көчүрүп келгенде ойнолгон. Оюн тегиз жерде же үйдө, күндүз да, түндөсү да ойнолот. Оюнга катышуучулардын саны чектелбейт. Келин-кыздар өздөрү каалаган жигитине, жигиттер кызына арнаган ыр, бий, белектерин даярдап оюнга келишет. Оюнчулар оюнду уюштуруучу келин жана жигит менен бирдикте бир кызды же келинди жана бир жигитти оюнга калыс кылып шайлашат. Калыс кызда (келинде) эшилген жоолук болот.

Калыстардын сунушу боюнча жигиттер кыз-келиндер менен аралашып, өздөрү жактыргандарын жандап, тегерек тартып олтурушат. Калыстар оюнчулардын ортосуна келип турушат. Калыс келин же кыз, калыс жигитке колундагы эшилген жоолукту берип, оюнду баштоону сунуш кылат. Калыс жигит колуна эшилген жоолукту алып, калыс кыз же келин менен бирдикте оюнчулардын алды жагы менен кыдырата басып, экөө бири-бирине арнаган ар кандай ырларын алым сабак айтышат. Ошол эле мезгилде жигит колундагы жоолукту өзү каалаган бир жигиттин жана бир кыздын тизесине тийгизип өтөт. Калыс кыз тизесине жоолук тийген кыз-жигитти оюнчулардын ортосуна чыгарып, экөөнү көрүштүрөт, б. а. ортого чыккан кыз-жигит аркаларын тийгизип турушат. Жигит оң колун жогору көтөрүп, сол колун каптал жагына сунуп турат. Кыз болсо жигиттин оң колунун үстүнө оң колун, сол колунун үстүнө сол колун жигит сыяктуу сунуп тийгизет да жигит менен кыз оң карап, бири-бирине жүгүнүшүп салам беришет. Андан кийин жигит кызга, кыз жигитке арнаган ырларын ырдап, бийлеп бүтөрү менен калыс кыз аларды өз ордуна олтурууну сунуш кылат. Калыстар болсо кайрадан алым сабак айтышып, жоолукту көрүшкөн кыз-жигиттен кийинки кыз-жигиттин тизелерине тийгизип өтөт. Калыс кыз аларды биринчи көрүшкөн кыз-жигиттей эле көрүштүрөт. Калыс жигиттин ыры

түгөнүп калса ал жоолукту акыркы же биринчи жолу көрүшкөн жигитке берет. Жоолукту алган жигит калыс болот. Биринчи калыс болгон жигит жаңыдан калыс болгон жигиттин кызынын жанына келип олтурат. Кийинки калыс болгон жигит калыс кыз менен бирдикте оюнду уланта берет.

Эгер биринчи калыс жигиттин ыры түгөнбөй оюнчуларды бир сыйра көрүштүрүп чыкса, оюндун акырына чейин калыс болуп калат да, жоолукту өзү каалаган жигитке берет. Ал жигит ырдап жоолукту калыс жигитке берет. Калыс жигит болсо калыс кыз менен көрүшөт. Андан кийин кыз-жигиттер бири-бирине арнаган белектери болсо беришсе болот.

Кыз оюну (*Жар көрүшүү*)

Байыркы оюндардын бири. Көбүнчө боз үйдүн (атайын тигилген ак өргөөнүн) ичинде кызга жигит күйөөлөп келгенде ойнолгон. 12 жаштан жогорку улан-кыздар ойношот. Катышуучулардын саны чектелбейт. Уландар үйдүн эр жагына, кыз-келиндер эпчи жагына олтурушат. Адатта оюнду шакылдаган шайыр келин башкарат. Ал бир жоолукту эшип, токмок кылып кыз-келиндердин арасына таштайт. Бирөө токмокту катып алат. Ошондо күйөө жолдош ордуна туруп:

Ай он бештен тоголду,
Айкашып ойноп жатканда,
Менин токмогум кайда жоголду?
Ак жамгыр жаабай ным болду,
Айкашып ойноп жатканда,
Токмогумду алган ким болду?
Токмогум башы томолук,
Айткылачы курдаштар,
Токмогум кайда жоголот?
Токмогума күйүнчү
Токмогум алган келинге

Тогуз жоолук сүйүнчү!...—

деп, ырчы-жамакчылыгына жараша безеленип ырдап, эңкейип далысын тозот. Ошол учурда токмокту катып алган кыз же келин ордунан туруп, аны 9 жолу далыга чаап, ага токмокту берет. Ал адегенде кыз-күйөөнү, андан кийин дагы ырдап, каалаган кыз-келиндерди жар көрүштүрөт. Токмокту оюнду башкаруучу алып, аны кыз-келиндерге берет. Кыз-келиндер кезек менен улам бири токмокту алып, жигиттерге токмок салат. Ким токмок салса, ошол жигит туруп ырдайт да токмок алган кыз же келин менен жар көрүшөт. Оюн ушул тартипте улантыла берет. Бул оюн боз улан колуктусуна күйөөлөп же алып кеткени барган учурда кыздын төркүнүндө өткөрүлгөн. Кыз оюну сармерден, шакек салмай, бут басмай, жоолук таштамай, жолдош сурамай ж.б. оюндар ыр-күү менен коштолгон.

Пари

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнду 25–30тай оюнчу жашына жараша топтошуп ойношот. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. Калыс же оюнду алып баруучу оюнчуларды тегерете тургузат. Солдон оңго карай кезек менен оюнчу өзү жашаган айылында районунда, областта, республикада, Орто Азия, Казакстан аймагында, Сибирде, Уралда, Ыраакы Чыгышта, Түндүктө, Түштүктө, Батышта, Европада, Азияда, Африкада, Америкада, Австралияда ж. б. аймактардын биринде жашаган канаттуу куштардын атын атап берүүнү сунуш кылат.

Оюнчу берилген тапшырма боюнча, белгилүү аймакта жашаган канаттуу куштардын атын атаса, кезек андан кийинки оюнчуга келет. Эгер атай албаса ал ырдап, бийлеп, аңгеме, жомок, дастандардан,

«Манастан» үзүндү ж. б. айтып бериши керек. Эгер анын бирин да аткара албаса уйча мөөрөп берүүгө тийиш. Андан кийин оюн кезек менен улантыла берет.

Сасыткы

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз, түз жерде ойнолот. Оюнга көбүнчө 18 жашка чейинки 5–10 оюнчу катышат. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс дайындашат. 500гө чейинки сандагы чүкө даярдалат. Калыс чүкөлөрдү бирдей санда оюнчуларга (болжол менен 20–30дан) бөлүштүрүп берет. Оюнчуларды тегерете отургузат.

Калыс оюнду баштоого белги бергенде оюнчулардын ар бири ортого экиден чүкө таштайт. Оюнчулардын бири чогулган чүкөлөрдү алып көкөлөтүп калчайт. Чүкө калчоо оңдон солго карай жүргүзүлөт.

Чүкөнү калчаганда алчы конгондорун жана чик түшкөндөрүн чүкө калчаган оюнчу өз чүкөсүнө кошуп алат. Кайсы оюнчунун ортого кошкон чүкөсү алчы конуп, чик түшүп, чүкө калчаган оюнчу утуп алса, чүкөсү утулган оюнчу утулган чүкөлөрүнүн ордуна чүкө кошот. Андан кийин чүкө калчаган оюнчу чогултулган чүкөлөрдү кайра калчайт. Чүкөнү калчаганда чүкөлөр алчы конбостон бөк, чик эле түшсө, чүкөнү калчоо кезеги чүкө калчаган оюнчунун оң жагындагы оюнчуга берилет. Оюнчу чогултулган чүкөнү калчаганда чүкөлөрдүн бири алчы, бири таа конуп, калгандары бөк, чик түшсө оюнчулар жалпы үн менен «оюн сасыды» дешет да ортого чогултулган чүкөлөрдү талап алышат.

Андан кийин оюн кайрадан башталат. Оюнду баштоо укугун алуу үчүн ар бир оюнчу бирден чүкө кошуп, чогултулган чүкөлөрдү (аттарды) калыс калчайт. Кимдин аты биринчи алчы консо, ошол оюнчу оюнду биринчи баштоо укугуна ээ болот. Андан кийин калган оюнчулар «ат» калчашат.

Кимдин аты консо ошол оюнчу чүкөнү экинчи калчоо кезегин ээлейт. Ошентип, ат калчоо жолу менен чогултулган чүкөлөрдү калчоо кезеги түзүлөт. Чүкөнү калчаганда бир нече алчы консо чүкө кайра калчалат. Чүкөнү калчаган сайын чүкөлөр бөк, чик түшсө берсе чүкө калчоо кезеги чүкө калчаган оюнчунун оң жагындагы оюнчуга берилет. Кезек менен чүкө калчоодо калчалган чүкөлөрдөн алчы конбой таа эле конуп, калгандары бөк, чик түшсө чүкө калчаган оюнчу канча таа консо өз чүкөсүнөн ошончону ортого кошуп, чүкө калчашын кайра улантат. Эгер чүкө калчаганда бир же бир нече чүкө алчы, бир чүкө таа калган чүкөлөр бөк, чик түшсө оюнчулар «оюн сасыды» дешип чүкөлөрдү талап алышат. Кайрадан экиден чүкө чогултушат. Оюнду ойноо кезеги кийинки оюнчуга келет.

Чүкөлөрдү калчаганда чүкөлөрдүн көпчүлүгү алчы консо жана чик түшсө, чүкө калчаган оюнчу алчы, чик түшкөндөрдү утуп алат. Кайсы оюнчунун ортого кошкон чүкөсү алчы конуп, чик түшүп, утуп алынса чүкөсү утулган оюнчулар утулган чүкөлөрүнүн ордуна ортого чүкө кошушат. Ошол чүкө калчаган оюнчу кайрадан чүкө калчайт.

Ортодогу чүкөлөр азайып бир-эки эле чүкө калса оюнчулар кайрадан экиден чүкө кошот. Ошентип оюн улантылат. Чүкөсү калбай калган оюнчу ырдап, бийлеп, оюнчулардын көңүлүн ачууга тийиш.

Ток этмек

Байыркы оюндардын бири. Оюн тегиз жерде, үйдө, залда ойнолот. Оюнга 14 жаштан жогорку улан-кыздар катышат. Оюнчулардын саны чектелбейт. Калыс кыз-келиндерди өзүнчө, жигиттерди өзүнчө топко бөлүп, топ башчыларын дайындайт. Калыс оюнчулардын каалоосу боюнча бирге олтурууну каалашкан кыз-келиндерди жигиттери менен белгиленген жерге отургузат. Бир жоолук даярдалат.

Калыс өзү каалаган ырын ырдап, жоолукту өзү каалаган (келинге) же жигитке таштайт. Жоолук ташталган жигит же кыз (келин) жоолукту колуна алып, өзү жактырган кызга же келинге (кыз же келин болсо каалаган жигитке) арнаган ырын ырдап келип жоолук таштайт. Эгер жакшы теңтуш болсо азил-тамаша ырлардан ырдап, жоолук таштайт. Мисалы, жигит келинге жоолук таштаганда «Ырымдын жообун тез берсең, жамалым деп жүрөмүн, ырымдын жообун бербесең, аялым деп жүрөмүн», – деп жоолук таштайт.

Оюндун максаты ыр ырдашып айтышуу жолу менен жеңишке ээ болуу. Оюндун акырында кайсы топтун оюнчуларынын ыры таасирдүү болсо ошол топ оюнда жеңет. Оюн эки-үч күнгө созулган учурлар да болот.

Томук жашырмай (*Томук катмай*)

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Эки оюнчу гана ойнойт. Оюнчулардын жашы чектелбейт. Оюнга койдун, козунун же эчкинин томугу колдонулат. Оюнчунун бири томукту жашырат. Экинчиси табыш керек. Калыс оюнчунун катышуусу менен томукту жашыруу мөөнөтү (бир нече саат, күн, жума, ай, жыл), кайсы колдон көрсөтүлөөрү, жеңүүчүнүн байгеси өз ара макулдашылат. Белгиленген мөөнөттүн ичинде томукту табуучу томук жашырган оюнчудан каалаган мезгилде (күндүз, түндө, иш учурунда, чарбалык иштер менен алек болууда, тамак ичип жатканда ж. б.) «томук кана?» – деп сурайт. Ошол учурда жашырган оюнчу макулдашылган колунан көрсөтүшү керек. Сумкасынан, чөнтөгүнөн алып берсе, башка колунан көрсөтсө, колуна жип байлап алса жарабайт. Белгиленген колунан көрсөтсө жашырган оюнчу утат. Көрсөтө албаса томукту сураган оюнчу жеңишке ээ болот. Бул оюн «томук катмай» деп да айтылат.

Упай

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз же көбүнчө кийиздин үстүндө ойнолот. Оюнга 13 жаштан жогорку 3–12 оюнчу катышат. Упай 1 кан (аркардын, кийиктин же эликтин чоңураак чүкөсү), 10 басымдан 40 басымга чейинки бир кылка чүкөлөр менен ойнолот. 3 чүкө бир басым деп аталат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Эки жааттан бирден оюнчу чыгып, 7 чүкөнү кезек менен калчашат. Кайсы жаат калчаганда чүкөлөр көп консо, ошол жаат чүкөлөрдү биринчи калчайт. Жааттардын бири огун, бири кийигин алдым дешет. Аткан чүкө огу, мээлеген чүкө кийиги болуп эсептелет.

Калыс оюнду баштоого укук алган жааттын оюнчусуна чүкөлөрдү берет. Оюнчу чүкөлөрдү кочуштап туруп чачырап түшкүдөй кылып калчайт. Андан кийин адегенде канды атат. Канды аткандан кийин дагы бир басым чүкө алса кандын башы бошойт. Кан өзүнчө коюлат. Андан ары алчы менен алчыны, таа менен тааны, бөк менен бөктү, чик менен чикти атат. Оюнчу атканда сакасы чүкөгө тийсе, сакасы тийген чүкөнү алат. Оюнчу чүкөнү атка сакасы чүкөгө тийбей калса же жыдыса, чүкө атуу кезеги өнөгүнө берилет. Биринчи жааттын оюнчулары кезек менен ойноп бүтүшсө, оюнду ойноо кезеги экинчи жаатка берилет. Ортого кошулган чүкөлөр түгөнүп, улам жаңы оюн башталарда утулуп жаткан жаатта канча басым чүкө болсо, утуп жаткан жаат ошончо басым чүкө салат. Кан алган жаат оюнду биринчи баштайт.

Кийигин атып алып жаткан оюнчу бир огу менен удаалаш эки кийик атса, оюнчу кийик атып жаткан кезде экинчи бир жердеги оңко турган чүкө жыгылып калса, оюнчу чүкө атып жатканда анын өнөгүнүн колу же жеңи кийиздин үстүндөгү чүкөгө тийсе, оюнчу атып алган чүкөлөрүн колго бир басымдан жыйнабаса жыдыйт.

Упайды ойногон кезде биринчи жаат чүкөлөрдү каны менен бүт алып кетсе, чүкөлөрдү бүт бойдон атаандаш жаатка берет.

Экинчи жааттын оюнчулары чүкөлөрдү каны менен бүт алып кетишсе жандырышкан болот. Жандыра алышпаса утулушат.

Эгер оюндун мөөнөтү созулуп, оюнчулар теңтайлашып калышса жана уткан чүкөлөр тең болсо, анда канды алган жаат болуп эсептелет.

Уюм тууду

Эң байыркы элдик оюндардын бири. Бул оюнду чоңдор да ойнойт. Бул оюн аты, мазмуну боюнча кыргыз элинин эзелтен берки улуттук, коомдук-экономикалык өнүгүшүн чагылдырып, анын эң байыркы маданиятынын бир белгиси катары турмушка киргизилип, кыргыз эли менен бирдикте жашап келе жатат.

Кыргыздарда негизинен малчылар оюну болгон «уюм тууду» кайсы кылымда пайда болгондугу, аны кыргыз эли кайсы убактан бери ойноп келе жаткандыгы белгисиз. Кыргыз элинин көчмөн шартына жараша, тогуз коргол оюну сыяктуу эле уюм тууду оюнунун тактасы дагы көбүнчө таштын бетине, жерге жасалган. Корголдору болсо кадимки эле корголдон, тоголок таштан, чоподон, жыгачтан даярдалган.

Оюнду бош убактыларында, маданияттуу дем алуу учурунда ойношуп, мелдеш да уюштурушкан. Жеңген оюнчуларга байге берилген.

Уюм тууду оюну оюнчулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүн арттырууга, оюнчунун маданияттуу дем алышына, өз элинин, бүткүл элдин маданиятын жогору баалоого жардам берет.

Уюм тууду оюнунун тактачасы узундугу 40–41 сантиметр, туурасы 30–32 сантиметр, калыңдыгы

2,5–3 сантиметр келген эки тактачадан, ашык-машык менен туташтырылып жасалат. Оюн тактачасынын оюн ойнолуучу бетинин ар бир оюнчу жагында, бир катарга диаметри 4 сантиметр, чуңкурлугу 2–2,5 метр келген 5 «уяча», диаметри 7 сантиметр, чуңкурлугу 2–2,5 сантиметр келген бир «казан», тактачада бардыгы 10 уяча, эки казан болот. «Казан» ар бир оюнчунун оң жагына жасалат.

Оюн тактачасынын арт жаккы бетинде узундугу 21 сантиметр туурасы 6 сантиметр, чуңкурлугу 2–2,5 сантиметр келген сүрүлүп ачылып-жабыла турган капкакчасы бар. Оюндун корголчолорун салгыдай калем салгычка окшош орун болот. Капкакчаны үстүнкү бетине капкакчаны ачуу үчүн чуңкурча жасалат.

Эгер тактачага калем салгычка окшогон чуңкурча жасалбаса, оюн тактачаларынын оюнчулар боюнча сол жаккы четки капталдарына узундугу 4–5 сантиметр, туурасы 1–1,5 сантиметр, чуңкурлугу 8–10 сантиметр келген эки чуңкурча оюлуп капкакча (пөк) жасалат. Капкакчага кармап ачуу үчүн ыңгайлуу болгондой чачы (папик) тагылат.

Тактача полуэфир же түссүз лак менен сырдалат. Корголдорду жана тактачаны ар кандай материалдан, уячаларын жана корголдорун ар кандай чоңдукта жасаса болот. Ошондой эле тактачаны сактоо үчүн кутуча жасалып, кутучанын капталдары улуттук көркөм көчөт, оймо-чиймелер менен кооздолуп, уюм тууду оюнунун аты жазылышы керек.

Бир оюн тактачасында эки оюнчу ойнойт. Оюнду жаатташып ойносо да болот. Мектепте, окуу жайларында ийрим, мелдеш уюштурулушу да мүмкүн. Калыс ойноочу эки оюнчуга же жаат башчыларына таяк чүчү кулак кармаштырат. Жеңгени оюнду баштоо укугуна ээ болот. Калыс оюнчуларды оюн ойнолуучу жайга жайгаштырат. Уюм тууду оюну үч түрдө ойнолот:

Биринчи түрү. Калыс оюнчуларга оюн тактачасын, ар бирине 25тен коргол берет. Оюнчулар кор-

голдорду өз жактарындагы уячалардын ар бирине бештен салып чыгат.

Оюнду баштаган оюнчу өзү каалаган уячадан беш корголду алып, ошол коргол алынган уячадан кийинки уячадан баштап, оң жагынан сол жакты көздөй айлантып, ар бир уячага бирден коргол салат.

Эгер акыркы коргол салынган уячадагы корголдор жуп болуп калса жана ал уяча атаандашыныкы болсо, анда ойноп жаткан оюнчу акыркы коргол салынган уячадагы корголдорду алып, казанына салат да оюнду жүрүүнү улантат. Эгер акыркы корголду салган уячадагы корголдор так болуп калса, көчүү кезеги атаандашына берилет. Оюнду баштоодо же жүрүп жатканда оюнчулар бири-бирине «жүрүш сиздики, сиз жүрүңүз» дебестен, «көчүш сиздики, сиз көчүңүз»,— деп айтууга тийиш.

Оюнчу корголдорду уячаларга салып бара жатып, бош калган уячага кезек менен бир коргол салгандан кийинки оюндун жүрүшүндө бир корголу бар уячага жүрүштүн кезеги менен экинчи коргол салынса, уячага экинчи корголду таштаган оюнчу «уюм тууду»,— дейт да уячадагы эки корголду өз казанына салат. Эгер оюнчу акыркы корголду атаандашынын уячасына таштаганда коргол он болуп калса, оюнду жүрүп жаткан оюнчу «канымдын ую тууду»,— деп уячадагы он корголду алып өз казанын салат. Ошентип оюнчу көчүшүн коргол албай калганга чейин улантат. Оюнчу көчүш жасап жаткан убакта уячалардын биринде коргол жок болуп калса, ошол корголу жок уячадан кийинки корголу жок уячадан корголдорду «жалаш алдым»,— деп оюнду ойноп жаткан оюнчу оң колунун манжасын эрдине, андан кийин бош калган уячага тийгизип туруп, бош калган уячадан кийинки уячадагы корголдорду алып өз казанына салат. Ошентип, оюн бир нече жолу ойнолот.

Биринчи оюндан (партиядан) кийинки оюндарда кайсы оюнчунун корголу аз болсо, корголдун санына ылайык гана уячаларга коргол салынат да оюн улан-

тыла берет. Мисалы, оюнчулардын биринчисинде корголдору бүт болуп, экинчисинде 13 коргол калса, эки уячасына бештен, бир уячасына 3 коргол салынат. Калган 2 уячасы болсо корголдору жетишпегендиктен «жабылды» деп аталып, жабылган уячалар оюнга кошулбайт. Же оюнчулардын биринчисинде корголдору бүт болуп, экинчисинде болсо 12 коргол калса 2 уячасына бештен, бир уячасына 2 коргол салынат. Коргол жетишпей жабылган уячалар оюнга кошулбайт. Оюнчулардын уячаларындагы 2 коргол 4кө, 3 коргол 6га жеткенде уячанын ээси оюнчу болгон ошол 4 же 6 корголду «уюм тууду», – деп алып өз казанына салат. Ошондуктан оюнчу ошол бир, эки же үч корголдору бар уячаларга коргол салбай, атаандашынын «уячаларын» «кысыр» калтыруунун аракетин жасайт.

Экинчи түрү. Оюнду биринчи баштаган оюнчу өзүнүн каалаган чуңкурчасынан 5 ташты алып, ошол 5 ташты алган чуңкурчадан баштап, солдон оңду карай ар бир чуңкурчага бирден таш салып көчүп чыгат. Колундагы беш ташты көчүп бүткөндөн кийин, акыркы таш салынган чуңкурчадан кийинки чуңкурчадагы таштарды алып, биринчи жолу көчкөндөй эле солдон оңду к ар бир чуңкурчага колундагы таштарды көчө берет. Ошентип оюнду баштаган оюнчу алган таштарын көчүп бүткөн сайын таш алуу кезеги келген чуңкурчадан таш алып, оңдон солду карай чуңкурчаларга таш салып, көчүшүн улантат. Оюнду баштаган оюнчу ташты чуңкурчаларга көчүрүп жаткан кезде акыркы таш салынган чуңкурчадан кийинки чуңкурча ташы жок болуп, андан кийинки чуңкурчада таш болсо, ташы жок чуңкурчага манжаларынын учун тийгизип, чуңкурчага тийгизген манжасын кайра эрдине тийгизип, «жалаш алдым», – деп туруп ташы жок чуңкурчадан кийинки ташы бар чуңкурчадагы таштын бардыгын алып өз «казанына» салат. «Жалаш» алынган чуңкурча «жабык» делет да оюнга

кошулбайт. Таш көчүлсө «жалаш» алган чуңкурчага таш салынбайт – көчүлбөйт.

Андан кийин ойноо кезеги экинчи оюнчуга келет. Экинчи оюнчу да биринчи оюнчу сыяктуу эле өзүнүн каалаган чуңкурчасынан таш алып, оңдон солду көздөй көчөт. Экинчи оюнчу да ташын көчүү менен бирге биринчи оюнчу сыяктуу эле «ую тууйт», «жалаш» алат. Уткан ташын «казанына» салат. Андан кийин оюнду ойноо кезеги кайрадан биринчи оюнчуга берилет. Ошентип, таш көчүү кезек менен улантыла берет. Оюнчулардын биринин чуңкурларында таш калбай калган кезде оюн токтолот. Андан оюнчулар өз казандарындагы таштарды эсептеп чыгышат. Кайсы оюнчунун ташы көп болсо ошол оюнчу утат.

Үчүнчү түрү. Атаандаш оюнчулар биринин чуңкурчаларындагы таштарын бири утуп алуу максатында ойношот. Оюнду баштаган оюнчу өзү каалаган чуңкурларынын биринен бардык ташын алып, ташы алынгандан кийинки үйдөн баштап оңдон солду көздөй ар бир чуңкурчага бирден таш салып «көчөт». Андан кийин акыркы таш салынган чуңкурчадан кийинки чуңкурчадагы таштын бардыгын алып, ошол чуңкурчадан кийинки чуңкурчадан баштап ташты көчүшүн улантат. Ошентип, ал ойноп жатканда акыркы ташын көчкөн чуңкурчадан кийинки чуңкурчада таш калбай калса жана ошол ташы жок чуңкурчадан кийинки чуңкурчада таш болсо, анда оң колунун манжасын эрдине, андан кийин ташы жок чуңкурчага тийгизип туруп, «жалаш алдым, уюм тууду», – деп бош калган чуңкурчадан кийинки чуңкурчадагы таштын бардыгын өз «казанына» салат. Андан кийин ойноо кезеги экинчи оюнчуга берилет. Экинчи оюнчу да биринчи оюнчу сыяктуу эле өзүнүн каалаган чуңкурчасынан таш алып жүрөт. Учуру келгенде «жалаш алат, ую тууйт». Ошентип, оюн улантыла берет.

Эгер оюнчу таштарын көчүрүү учурунда эки чуңкурча катары менен бош болуп калса, бош чуң-

курчаларга катары менен бирден таш салып кетет. Бул учурда «жалаш албайт, ую туубайт».

Кийинки оюндардын биринде бир оюнчуда 21 таш калса, таштарын чуңкурчаларына 5тен салып, акыркы үйүнө 1 таш салат. Бир таш салынган чуңкурча «тоок» деп аталат да эки оюнчу тең ташын көчкөн сайын кезек менен тоок аталган чуңкурчага да таш көчүшөт. Тоок аталган чуңкурчага көчкөн ташты чуңкурчанын ээси «тоогум жумурткалады»,— деп алып коёт.

Эгерде кийинки оюндардын биринде бир оюнчуда 22 ташы калса, 4 чуңкурчасына 5тен таш салып, акыркы чуңкурчасына 2 таш салат. Эки таш салынган чуңкурча «кыз» деп аталат. Эки оюнчу тең таш көчкөн кезде кезек келсе кыз аталган чуңкурчага таш көчө беришет. Кыз аталган чуңкурчага көчүлгөн ташты ошол чуңкурчанын ээси алат.

Эгер оюнчулардын биринде 23 таш калса, 4 чуңкурчасына 5тен таш, акыркы чуңкурчасына 3 таш салат. Үч таш салынган чуңкурча «кемпир» деп аталат. Кемпир аталган чуңкурчага ээси гана таш көчө алат. Эгер атаандаш оюнчу кемпир аталган чуңкурчага кокусунан таш көчүрүп жиберсе, анда ал чуңкурчанын ээси атаандашынын көчкөн ташын жана колундагы бардык ташын айыпка алып коёт.

Ал эми оюнчулардын биринде 24 ташы калса, чуңкурларына таштарын мурдагыдай эле 5тен бөлүштүрүп, акыркы чуңкурчасына 4 ташын салат. Төрт таш салынган чуңкурча «уй» деп аталат. Уй аталган чуңкурчага эки оюнчу тең кезек менен таш көчүшөт. Уй аталган чуңкурчага көчкөн ташты уй ээси «уюм тууду, уюмдун торпогу»,— деп алып казанына салат.

Кийинки оюндардын биринде атаандаш оюнчулардын ар биринин чуңкурчасына 5тен таш салганда айрым чуңкурчалары бош калса, ошол таш жетпей калган чуңкурча жабылат, оюнга кошулбайт.

Оюнчулардын биринин ташы аз калып, чуңкурлары жабыла баштаса, ал өзүнүн чуңкурларынан

атаандашына сатса да болот. Ар бир сатылган чуңкурча үчүн атаандашы 5тен таш берет. Таш алган оюнчу калган чуңкурчаларына таш салып толуктап, оюнун уланта берет. Сатылган үй оюнга кошулбайт. Оюндун акырында кайсы оюнчунун төрт чуңкурчасы жабылып, бир чуңкурчасы калса ошол жеңилет.

Бир оюндун акырында акыркы ташты уткан оюнчу кийинки оюнда оюнду биринчи баштайт.

Оюндун жыйынтыгын чыгаруу. Ар бир оюнда (бир партияда) кайсы оюнчунун же жааттын ташы көп болсо, ошол оюнчуга же жаатка 1 упай берилет. Бардык оюн аяктагандан кийин калыс оюнчулар менен бирдикте упайларды эсептеп чыгат. Кайсы оюнчунун (жааттын) упайлары көп болсо ошол оюнчу же жаат утат.

Үй алмай

Кыргыз эл оюну. Оюн тегиз жерде күндүзү да түнү да ойнолот. Оюнду 20–25тей оюнчу ойношот. Мында кыздар өзүнчө, балдар өзүнчө топко бөлүнүшөт. Ар бир топ өз-өзүнчө калыс менен бирдикте ар бир оюнчуга жер белгилешет. Алар «үй», – деп аталат. Ар бир үйгө кыздар, балдардын аттарын коюп чыгышат. Коюлган аттарды топтор бири-бирине билдиришпейт.

Калыстын сунушу боюнча оюнду кыздар башташат. Кыз балдарга «бу үй кимдики?» – дешет. Анда балдар кыздарга жооп иретинде, бул «Жамалдын, Канымдын, Гүлбардын, Анаранын, Айшанын үйү», – деп бир нече үйлөрдүн атын аташат.

Эгерде балдар калыска белгилүү болгон, кыздар койгон үйлөрдүн атын аташса балдардын тобуна 1 упай, табышпаса кыздар тобуна 1 упай берилет.

Андан кийин ойноо кезеги балдар тобуна берилип, алар дарга «бул үйлөр кимдики?» – дешет. Анда кыздар «Айбектин, Болоттун, Эркиндин, Аскердин, Акматтын», – дешип бир нече баланын үйүн аташат. Эгер ошонун ичинде балдар ойлогон үй мисалы,

Акматтын үйү болуп калса кыздар тобуна 1 упай берилет. Ою акырында кайсы жааттын упайы көп болсо ошол топ утат. Утулган топтун оюнчулары ырдап, бийлеп беришет.

Үчүм

Эң байыркы оюндардын бири. Оюн эки түрдө ойнолот.

Биринчи түрү. Оюн тегиз жерде, кийиздин үстүндө ойнолот. Өспүрүмдөр жашына жараша топтошуп ойношот. Оюнга үч чүкө колдонулат.

Калыс оюнчуларга таяк кармаштырат. Оюнду баштоо укугуна ээ болгон оюнчу үч чүкөнү калчайт. Оюнчу чүкөнү калчаганда бардык чүкөлөр бир өңчөй же алчы, же таа, же бөк, же чик түшсө, ошол оюнчу утат да өзүнүн оң жагындагы олтурган оюнчуга каалагандай жаза буюрат. Мисалы, олтурган оюнчулардын биринин күрмөсүн тазалоо, өзөнгө барып суу алып келүү, ырдап же бийлеп берүү, жомок, аңгеме айтып берүү ж.б. Уткан оюнчунун буюрган жазасын утулган оюнчу аткаргандан кийин чүкө солдон онду карай улантылат.

Эгер оюнчу чүкө калчаганда үч чүкө бир өңчөй түшпөй алчы, таа же бөк, чик аралаш болсо, анда чүкөнү калчоо кезектеги оюнчуга берилет. Ошентип, оюн улантыла берет.

Экинчи түрү. Оюн тегиз жерде, кийиздин, столдун үстүндө ойнолот. Оюнду 8 жаштан 13 жашка чейинки 10–15 оюнчу жашына жараша топтолушуп ойношот. Оюнга үч чүкө колдонулат. Калыс оюнчуларга таяк кармаштырат. Оюнду баштоо укугуна ээ болгон оюнчу үч чүкөнү калчайт. Калчаганда чүкөлөр бир өңчөй түшсө (же алчы, же таа, же бөк, же чик), чүкө калчаган оюнчу «үчүм болду»,— деп чүкөлөрдү калчашын улантат. Анын калган чүкөлөрү кайрадан биринчи учурдагыдай эле бир өңчөй түшсө, анда чүкө калчаган оюнчу «менин алтым болду»,— деп чүкөлөрдү калчашын

дагы улантат. Эгер калчаганда чүкөлөр алчы, таа же бөк, чик аралаш түшсө, чүкөлөрдү калчоо кезеги биринчи чүкө калчаган оюнчунун оң жагындагы оюнчуга келет. Ошентип калчоо улантылат.

Оюнчулар оюн башталганга чейин калыс менен бирдикте чүкөлөрдү канчага чейин бир өңчөй кондурууга тийиш экендиктерин белгилеп алышат. Мисалы, жыйырма бирге, жыйырма төрткө, жыйырма жетиге ж. б. чейин чүкө калчоону белгилешет. Оюнчулардын кимиси белгиленген эсепти биринчи толтурса ошол оюнчу утат. Андан кийин уттурган оюнчулар чогуусу менен же жеке ыр ырдап, бий бийлеп берүүгө тийиш. Ушундан кийин чүкөлөрдү кайрадан калчоо оюнда жеңген оюнчудан кийинки оюнчудан башталат.

Оюнчулардын бири утканга чейин кайсы оюнчунун эсеби канча болсо, утулган оюнчу айып тарткандан кийин ошол эсеп улантылат. Ошентип, оюн улантыла берет.

Кан таламай

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, көбүнчө кийиздин үстүндө ойнолот. Оюнчулардын саны, жашы, чүкөнүн саны чектелбейт. Калыс чүкөлөрдү барабар санда оюнчуларга бөлүштүрүп берет. Ойноо кезегин түзүү үчүн оюнчулар бирден «ат» (чүкө) кошот. Калыс аларды калчайт. Кимдин аты алчы консо биринчи, таа консо экинчи баштайт. Аты конгон оюнчунун аты кайра калчалбайт. Ошентип, аты конбогон оюнчулардын аттарын улам кайра калчоо менен ойноо кезеги түзүлөт.

Калыс оюнчуларды ойнолуучу жерге тегерете олтургузат. Башка чүкөлөрдөн өзгөчөлөнгөн белгилүү бир чүкө «кан» деп белгиленет. Оюнчулар ортого бирден чүкө кошушат. Оюнду баштаган оюнчу чогултулган чүкөлөрдү кочуштап үстүнө канды коюп

чогуу калчайт. Оюнчулар ынтаа коюп кандын кандай түшөрүн байкап турушат. Эгер калчаганда кан таа консо оюнчулар жерден чүкөлөрдү талап алышат. Оюнчулар чүкөлөрдү талап алганда көбүнчө канды алууга аракеттенишет. Анткени канды алган оюнчу оюнду биринчи баштайт. Эгер таа конбосо сөөмөйдүн учу менен чик менен чикти, бөк менен бөктү, алчы менен алчыны атып алат. Кан бөк болсо бөк менен, чик болсо чик менен атат. Кан алчы болсо аны кайра үч жолу өкчөйт. Өкчөгөн сайын алчы коно берсе, хан дагы өкчөлө берет. Бир оюн аяктап, экинчи оюн башталганда кайсы оюнчунун чүкөсү аз болсо, ар бир оюнчу ортого ошончо сандагы чүкө кошот. Ханды алган оюнчу кан жолдошу (шериги) деп бир чүкөнү ашык кошот. Чүкө калчаган оюнчу чүкөнү атканда аткан чүкөсү мээлеген чүкөгө тийбей калса, же башка чүкөгө тийсе, же алып жатканда бөлөк чүкөнү кыймылдатып, же чүкөнү жерден бир жолу ала албай экинчи жолу алса, чүкө калчоо кезектеги оюнчуга өтөт, башкача айтканда жыдыйт. Ошентип, бул оюндун айрым учурлары упай оюнуна окшошуп кетет. Оюндун жүрүшүндө кайсы оюнчунун чүкөсү түгөнсө ошол оюнчу оюндан чыгат. Бирок, хан талаган убакта жерден чүкө алса кайра оюнга кошулат. Оюндун акырында чүкөсү түгөнгөн оюнчу ырдап же бийлеп берет. Чүкө калчаганда оңко туруп калса чүкөлөр кайра калчалат. Ошентип, оюн улана берет.

Чатыра таш

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Чатыра таш оюнунун тактасын түзүү үчүн жактары 34 сантиметрден келген чарчы чийин чийилет. Чарчы чийиндин жактарынын орто ченине диаметри 5 сантиметр болгон айланача түзүлөт. Ал «капас» деп аталат. Чарчы чийиндин ичине жактары 18, 12, 6 сантиметр келген чарчы чийиндер чийилет. Айланача жактары 18 сантиметр болгон чийин менен жанашып, анын диаметри жакта-

ры 6 сантиметр болгон чийинге жеткирилет. Жактары 18 сантиметр болгон чарчы чийиндин туташтырылат (диагоналдары чийилет). Натыйжада жактары 34 сантиметр келген чарчы чийин жана ага жарыш, ошондой эле бурчтан бурчка чейин чийилген чийиндер 44 үч бурчтукту пайда кылып, чатыра таш оюнунун тактасы түзүлөт. Оюн тактада сакталат. Чатыра таш оюнунун тактасын ар кандай чоңдукта жасаса болот.

Оюн каалаган жерде эки оюнчунун (же жааттын) катышуусу менен ойнолот. Оюнга калыс шайланат.

Чатыра таш 18 таш менен ойнолот. Мелдеш уюштурулса байге белгиленет. Оюнду баштоо укугуна ээ болуу үчүн калыс бир жерди белгилеп, ал жерге оюн ташын коёт. Оюнду ойной турган эки оюнчу бирден оюн ташын алышып, белгилүү аралыктан кезек менен калыс койгон ташты урушат. Ошол ташка кайсы оюнчунун ташы тийсе, ошол оюнчу оюнду баштайт.

Калыстын сунушу боюнча оюнчулар 9дан оюн таштарын алып, оюн тактачасынын өздөрү жагындагы капастан баштап оюн ташы коюлуучу жайларга жайгаштырып чыгышат. Капастан ашкан таштар капастын ортосу менен тышкы чарчы сызыктан өткөн сызык аркылуу экинчи чарчы сызыктагы жайга жайгаштырылат. Оюн ташын жүрүү оңдон солго карай жүргүзүлөт. Андан кийин оюнду баштоо укугуна ээ болгон оюнчу өз ташын оңго, солго, алдыга, өзү каалаган жол менен оюн ташы коюлуучу жайларга оюн ташы коюлуучу бош жайды аттабастан жүрөт. Андан кийин таш жүрүү кезеги анын өнөгүнө берилет. Ошентип, оюн ташын жүрүү кезек менен жактары 18 сантиметр болгон чийинге жанаша чийилген капас аркылуу жүргүзүлөт.

Оюндун максаты – оюнчулар кезек менен оюн жолдору боюнча жүрүшүп ортодогу «дабан» жолду биринчи ээлеп алып, ар оюнчу өз атаандашынын оюн ташын жүрүү жолун тосуп, атаандашынын жүрүү жолун калтырбоо болуп эсептелет. «Дабан» жактары

6 сантиметр болгон чарчы чийиндин төмөнкү сол бур жогорку оң бурчуна чейин, төмөнкү оң бурчуна жогорку сол бурчуна чейин чийилген чийиндердин кесилишкен жериндеги «үйчө» болот.

Калыс оюнчу (жаат) дабанды биринчи ээлеп, атаандашынын жүрүү жолун калтырбаса ошол оюнчуга (жаатка) 1 упай берет. Атаандашына упай берилбейт. Оюндун акырында кайсы оюнчунун (жааттын) упайы көп болсо ошол оюнчу (жаат) утат.

Шам шарт

Байыркы оюндардын бири. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнду 13 жаштан жогорку 20–30 бала ойнойт. Оюнга калыс шайланат.

Калыс өзү каалаган төрт оюнчуну ортого чыгарат. Бир оюнчу сол колунун алаканын оң колтугунан чыгарып, оң колунун алаканы менен көзүн далдаалап сол жаагын басып турат. Калган үч оюнчунун бири жаагын таянып турган оюнчунун арт жагынан келип, анын алаканын өз алаканы менен чабат. Ошол замат үч оюнчу тең азыр эле чаап жибергендей түр көрсөтүшүп, манжаларын жумган бойдон колдорун алдыга сунуп, баш бармактарын көтөрүп туруп калышат.

Эгер алаканына чаптырган оюнчу чапкан оюнчуну тапса, анда ал оюнчуларга кошулуп, анын ордуна табылган оюнчу турат. Эгер чапкан оюнчу табылбаса, анда оюн мурдагыдай эле улана берет. Ортодо турган оюнчу чапкан оюнчуну үч жолу чапканга чейин таба албаса, калыс анын ордун башка оюнчу менен алмаштырат. Бирок чапканды таба албаган оюнчу ырдап, бийлеп, комуз чертип же оюнчуларды күлдүрүүгө тийиш.

Шерик сурамай

Оюн тегиз жерде, көбүнчө көк майданда, мектептин спорт залында ойнолот. Оюнга 11 жаштан жогорку 30–40 улан-кыз катышат. Оюнчулар өздөрүнөн хан шайлашат. Кан «такка» олтуруп оюнчуларды бир уул, бир кыздан түгөйлөшүп отурууга буюрат. Оюнчулар кандын өкүмүн аткарышат.

Оюнчулар жубу менен олтургандан кийин бир оюнчу жупсуз калууга тийиш. Кан аны «жубайыңды тап!» – дейт. Жубу жок оюнчу жубу менен отурган оюнчулардын бирөөнө барып «жубайыңды бер!» – дейт. Эгер ал жубун бергиси келбесе, жубу жок оюнчу канга барып «жубайын бербей койду», – деп даттанат. Анда хан жубайын бербеген оюнчуну өзүнө чакырып «жубайыңды бер!» – дейт. Хандын өкүмү боюнча ал жубайын берсе жубу жок оюнчу жуптуу болот да, оюнчулардын катарына жубу менен бирге олтурат. Эгер ал жубайын сураган оюнчуга хандын өкүмү боюнча да жубайын бербей койсо, анда ал оюнчу ырдап, бийлеп же башка тапшырмаларды аткарууга тийиш.

Ыр кесе

Кыргыз элинин байыртадан эле кеңири тараган, той-тамашалардын көркүн ачкан оюндарынын бири. Кыргыздардын ар бири басса да, турса да кыңылдап ыр ырдап, жамактап ыр чыгара билген. Төкмө акындары, жамакчы ырчылары да көп. Дүйнөдөгү эпостордун эң чоңу «Манас» эпосун, көптөгөн дастандарды кагаз бетине түшүрбөстөн ооз эки айтышып, атадан балага, укумдан-тукумга калтырышып, биздин күнгө чейин жеткире алган. Андан тышкары башка элдер өз элинин тарыхын кагазга жазып калтырышса, кыргыз эли өз тарыхын негизинен ыр түрүндө сан- жыра кылып сакташкан. Урпактарына калтырышкан. Мисалы, кыргыз

элинин тарыхын чагылдырып, ооз эки айтылып келе жаткан ыр түрүндөгү санжырадан үзүндү келтирсек болот.

Айланайын кыргызым,
Ак калпагым ырысым.
Ала-Тоодо жүрүпсүң,
Ала албады Искендер,
Чаба албады Чиначин,
Айласын таппай Али-Шер,
Айланып өткөн тымызын!

Искендер – Александр Македонскийдин мусулман өлкөлөрүндөгү ылакап аты; Чиначин – кытай кол башчысы, Курманбек баатырдын замандашы; Али-Шер-Али ибн Талип (661-жылы өлгөн) – төртүнчү халиф.

Кыргыздар ыр жандуу эл экендиги, ар бир кыргыз ыр чыгара ала тургандыгы байыркы замандагы кытай саякатчыларынын жазгандарынан да жолугат. Кыргыз элинин ырга шыктуу эл экендигин анын азыркы кездеги адабияты да, маданияты да ырастап турат.

Ыр кесе оюну той-тамашада, шеринеде, ар кандай салтанаттарда, ошондой эле жаштар өздөрүнчө чогулуп көңүл ачууда ойнолот. Оюн үйдө же жылуу мезгилде бетегеси буралган тулаңда өткөрүлөт. Оюнга катышуучулардын саны чектелбейт. Шерине берүүдө гана шеринеге катышуучулардын саны чектелиши мүмкүн. Жаштар шерине бергенде катышуучулардын санын чектөө кыйын. Анткени, жаштар шеринеге абдан кызыгып катышат. Ошондуктан «Семетейде»:

«Жаш балдардын шеринеси,
Жакшы кыздын тоюндай», –

деп айтылат эмеспи!

Ыр кесе оюнуна катышкандар оюнду кызыктуу өткөрүш үчүн оюнга «бий» жана «кесе гүл» шайлашат. «Бий» – чукугандай сөз таап сүйлөгөн, куудул, ыр кесеге катышуучуларды күлдүрүп, көңүлдөрүн ача алгыдай уюштургуч оюнчу болушу керек. «Кесе гүлү» – жаш, ырчы, комузчу, шайыр

жигит болууга тийиш. Эгер ыр кесеге өңчөй жаштар катышса «кесе гүлү» шайыр жигит же кыз болот. «Кесе гүл» ыр кесени даярдайт. Ыр кесеге 17 жашка чейинкилер өздөрүнчө, 18–25 жаштагылар өздөрүнчө, андан жогорку жаштагылар өздөрүнчө катышса оюн кызыктуу өтөт. Ыр кесеге катышкандарга салт боюнча дасторкон жайылып сый көрсөтүлөт, ошол эле учурда оюн өткөрүлө берет. Ыр кесеге он жети жашка чейинки жаштар катышса дасторкон салынбай эле, суусундуктан же кымыздан ыр кесе жасаса да болот. Ыр кесе оюнчулардын бош убактыларында же алдын ала даярдык көрүлүп, белгиленген убакытта өткөрүлөт. 17 жашка чейинкилер окуудан бош убактыларында же тарбия сааттарында мектепте, үйдө, оюн өткөрүүгө ыңгайлуу болгон жерде өткөрүшөт. Ыр кесе «бийдин» уруксаты менен башталат. Дасторкон салынып, бардык оюнчулар жана коноктор отурушат. Бир кесеге (чыныга) атайын «ыр кесе» даярдалат. «Кесе гүлү» ырды биринчи баштап, ыр кесени өзү каалаган оюнчуга ырдап сунат. Ыр кесени алган оюнчу ошол замат ордуна туруп ырдайт да ал дагы ыр кесени өзү каалаган оюнчуга берет. Оюнга катышуучулар ырдай алышпаса бийлейт же билген өнөрүн көрсөтүшөт. Эгер ыр кесе келген оюнчунун эч бир өнөрү болбосо, «бийдин» буйругу менен ал уйча мөөрөп, ырдоо кезегинен кутулат да, ыр кесени өзү каалаган оюнчуга берет. Оюн ушул тартипте улантылат.

АТ ОЮНДАРЫ

Ат чабыш

Ат чабыш кыргыз элинин кызыктуу оюндарынын бири. Байыркы замандардан бери кыргыз эли өз өмүрүнүн ар кандай кубанычтуу учурун улуттук салт оюн-зооктор, көңүл ачуулар менен өткөрүп келген. «Манас» эпосунда хан көтөрүү, хан түшүш, хан тартуу өңдүү салттык үрп-адаттарды, аш-тойлорду дайыма элдик оюндар, көңүл ачуулар коштоп жүргөндүгү менен далилденет. Ат чабыш байыртадан белгилүү болгон. Ал баатырдык үйлөнүү салтына, б. а. кызга үйлөнүүчү баатырга коюлган ар түрдүү шарттардагы сыноо талаптарга байланыштуу чыгышы мүмкүн. Баатырдык эпостордо чагылдырылган баатырдык үйлөнүү салтында кызга үйлөнүп бүлө куруучу талапкерлер үчүн атайын мелдештер уюштурулган жана кимиси мөрөй алса ошол үйлөнүүгө тийиш болгон. Талапкерлердин өнөрүн сыноодо көбүнчө үч мелдеш: ат чабуу, бута атуу, күрөш мүнөздүү болуп эсептелген. Мына ошол *ат чабыш* мелдешинин (байгенин) кыргыздарда бир канча түрлөрү болгон: аламан байге, чоң байге, кара жарыш, кер байге, мүрзө байге, кемеге байге. Булардын ар биринин өзүнө гана тиешелүү милдети бар.

Аламан байгеде аттар орто аралыктарга чабылып, күлүктөрдүн жаш өзгөчөлүктөрүнө чек коюлбайт.

Чоң байгеде болсо (муну кыргыздар конолуу байге, коно ат чабыш, түнөтөр байге деп да атайт)

өтө алыс аралыкка байге сайылат. Буга ашкан күлүк аттар гана катыша алат.

Кара жарышта аттар жакын аралыкка чуркап, байге сайылбайт. Бул чоң байгенин алдында өткөрүлүп, аттарды сыноо, туяк-баштарын байкоо сыяктуу гана милдет аткарат.

Кер байге өлгөндүн урматына өткөрүлгөн. Кара ашта чабылчу Ат чабыштын бул түрү маркумду жайына койгон учурда чабылып, байгесине анын урунган айрым буюмдары, дүнүйөсү сайылган.

Мүрзө байге болсо кырк ашта чабылат.

Ашка даярдык көрүп аш өткөрөр жерге кемеге казганда кемеге байге чабылган. Көкөтөйдүн ашында өткөрүлгөн ат чабыш – байгенин дал ушул түрү болгон:

Атты айдатып ийгени,
Атпай журттун баарысы
Ашты көздөй киргени, –

деп баяндалып, ат чабышка кошулган аттар чаап келгенче элдик оюндардын башка түрлөрү өткөрүлгөн.

Күлүк аттарды саяпкерлер таптайт. Чабылуучу аттын кандай күлүк экендигин алдын ала көрө билген сынчылар, чабышка түшкөн аттардын сүрөөчүлөрү болот. Ат азыр көбүнчө айлампада, кээде түз жолдо чабылат. Атты токулуу да, жайдак да чапса болот. Күлүктү минип чапкан бала **чабандес** деп аталат. Мелдешке 8–14 жаштагы уландар 3 жаштан жогорку бардык тукумдагы атты минип катыша алат. Ат 1200 метрден 50 километрге чейинки аралыкка чабылат. Ат чабышта жолду кыскартууга, башка бирөөнүн атын камчы менен чабууга, жолун тороого болбойт. Күлүктөрдүн алдыга чыгып келгендерине жараша жеңүүчүлөр аныкталып, байге ыйгарылат. Эгер аттар бир нече кезекке бөлүнүп чабылса, анда байге убакыт боюнча (ээлеген орду) аныкталат. Ат чабышта күлүктүн алдыга чыгып келиши анын саяпкерине жана саяпкердин айтканын так аткарган чабандеске жараша болот.

Жамбы атуу

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бир түрү. Жамбы атмай оюну жөнүндө «Манас» эпосунда, фольклордук, тарыхый чыгармаларда өтө көп жолугат. Буга далил катары залкар манасчылар С.Каралаев менен С. Орозбаковдун варианттарында жамбы атууга жаа жана мылтыктын ар кандай түрлөрү колдонулганы айтылат:

Кечилдин каны Коңурбай
Керилип туруп атты эле,
Жаачысы жааны тарты эле
Кебелген жок бу жамбы.
Манжунун каны Нескара
Басып атып берди эле,
Караса көзгө илинбей,
Огу кайда кеткени
Кайда экени билинбей.

Кытай, калмак баатырлары гана эмес ашка келген бүт эл жамбыны ата алышпайт. Манастын баатыр-мерген кырк чоросунун ар бири көзгө атар мергендигин көрсөтүп, таамай атып, бирден танап жипти түшүрөт. Ошондой эле Кыргызчал көкөлөтө ыргыткан:

Бир калпакты эт бышым
Асманга атып токтотуп,
Түк келтирбей бер жакка,
Түшүрбөдү жер жакка, –
деп сүрөттөлөт. Ал эми Манас баатырдын мергендик эң жогору чеберчилиги чоң сары алтын жамбы байланган, атуу үчүн эң кыйын, эң ичке танап жипти кыя атып мөрөйдү жеңет. Ал учур төмөнкү сүрөттөөдөн айкын көрүнөт:

Арчатору закымдап,
Жамбыга жетти жакындап,
Көтөргөндө мылтыкты
Көк түтүнү бурады,

Көктөгү жамбы кулады.
Түркүгүн түптүн сындырды,
Дүйнөнүн көөнүн тындырды.
Туура таңган жыгачын
Туйгунуң Манас сындырды,
Душмандын коонун тындырды,
Тууганга кубаныч кылдырды.
Түшүрдү көктөн жамбыны,
Түмөнгө сөзүн даң кылды.
Арчатору чуратып
Арстан Манас жеткени,
Тоголонуп калганча,
Көктөн түшкөн жамбысы
Токтоп орун алганча
Чапкан баатыр жеткени,
Кыргый илген торгойдой
Илип алып кеткени,
Арстан Манас баатырдын
Андистиги эмей неткени!

Ар түрдүү формада жана ар кандай салмакта уютулган, илгерки заманда акча ордуна жүргөн күмүш – жамбы деп аталган. Аш-тойлордо жамбыны бийик жерге илип коюп көзгө атар мергендерди сынашкан. Жамбы мурда жылкынын куйрук кылына байланып илинген. Жамбы атуучулар ошол кылды үзө атып, жамбыны түшүрүшкөн. Жамбыны илгери жаа менен атышкан. Кийин мылтык менен атууга өтүшкөн. Мелдешке 16 жаштан жогорку оюнчулар бытыра мылтык жана ээр токумдуу ат менен катышат. Мылтыктын калибри, бытыранын номери, катышуучулардын саны ж. б. шарттар мелдешти өткөргөн уюм тарабынан аныкталат. Аянт кыштактын четинде кеминде 500x500 метр өлчөмүндө болууга тийиш. Учүна 3–4 метр туура жыгач бекитилген 10–15 метр узундуктагы шырмый тикесинен орнотулат. Ага кыйыкка байланган бута («жамбы») илинет. «Жамбы» 25x30 сантиметр чоңдугунда кагаз же фанерадан кара боёк менен

боёлуп куш түспөлүндө жасалат. Калыс мелдешти баштоого белги бергенде кезектеги оюнчу мылтыгын октоп, ат чаап бара жатып бутаны атат. Окту бутага 70–75 метр калганда чыгарыш керек. Башка да бир түрү боюнча бута 7–8 метр бийиктикте «Г» тамгасына окшоп устунга илинет. Ок 25–30 метрден атылат. Жамбыны жөө туруп 100 метрден, атчан бастырып баратып 50 метрден атса да болот. Ок бутага тийсе 1 упай берилет. Бардык чыгууларда эң көп упай алган жаат же аткыч мелдештин жеңүүчүсү деп табылат.

Жорго салыш

Жорго салышты кыргыз эли өтө жогору баалаган. Жорго жөнүндө «Манас» эпосунда да таасын сүрөттөлөт. Шырдакбектин боз жоргосу сыяктуу айтылуу жорголор ушул күнгө чейин эл оозунда айтылып келе жатат. Мурда жорго аш-тойлордо салдырылган. Жылкынын жоргосу *чапма жорго, төкмө жорго, урма жорго, кой жорго, жол жорго* деп бөлүнөт. Азыр жорго салыш боюнча мелдеш айлампанда, түз жерде жүргүзүлөт. Ага жорго салдыруунун ыгын жакшы билген кишилер катыша алат. Жашы үч жаштан жогору бардык тукумдагы жорголор катышса болот. Жорго салышта жоргону бир гана катышуучу алмашпастан минүү керек. Жорго 2ден 10 километрге чейинки аралыкка салдырылат. Катышуучулар бүт аралыкты атты жоргосунан жаздырбай өтүүгө тийиш. 3 километрге чейинки аралыкта 5 жолу, 5 километрде 6, 10 километрде 10 жолу жаңылууга уруксат берилет. Жорго 4төн 12ге чейин секирик жасаса жаңылуу деп эсептелет. 3 секирикке чейинкиси жаңылгандыкка жатпайт. 12ден көп секирик жасаса мелдештен четтетилет. Ээр токумсуз жорго салдырууга, байгелеш атты чаап жиберүүгө, төтө жолго салууга болбойт. Эрежени бузгандар мелдештен чыгарылат.

Ээлеген орду жоргодор чогуу салдырылса алдыга чыгып келгендеги ордуна ылайык, бир нече кезекке бөлүнүп салдырылса убакыт боюнча белгиленет.

Келин жарыш, кыз жарыш

Кыргыз эли байыртадан эле мал жандуу эл. Айрыкча жылкы өстүрүүнү жакшы көрүшөт. Анткени, жылкы кыш күндөрү көбүнчө талаадан кар тээп оттойт, колго анчалык карабайт. Минсе каалаган жерине өз убагында жеткирет, ишеничтүү унаасы болот. Ошондуктан кыргыз эли бүгүнкү күндө да «ат адамдын канаты» дешип жорго, таскактуу аттарды жогору баалашат. Аны өстүрүүгө көп көңүл бөлүшөт. Дүйнөгө белгилүү болгон кымыз да жылкынын сүтүнөн ачытылат. Ошону менен эле катар байыртадан эле кыргыздардын жашы да, карысы да, уулу да, кызы да аттын кулагы менен тең ойноп, ойноктото бастырып, ат үстүндө ар түрдүү оюндарды ойношкон, көңүл ачышкан. «Келин жарыш, кыз жарыш» оюну да ат үстүндө ойнолуучу оюндардын бири. Ал азыр да элдик майрамдарда, ар кандай салтанаттарда өткөрүлүүдө.

Оюн тегиз, ташы жок кенен талаада ойнолот. Оюнга 13 жаштан 21 жашка чейинки 5–6 кыз-келин жасалгаланган ат жабдык токулуп, үртүктөлгөн күлүк аттарга алчыланта минип катышат. Улуттук кийимдерин кийишет. Алардан тышкары оюнду уюштуруучу, ат айдоочу кишилер бул оюндун өтүшүнө көмөктөшөт. Оюнду уюштуруучу күлүктөрдү, оюнга катышуучу кыз-келиндердин кийимдеринин ат үстүндө кийүүгө жарактуу экендигин, ат жабдыктарынын ылайыктуулугун кароодон өткөрөт. Кыздар тебетей кийет, келиндер жоолук салынат. Күлүк аттарды жарыштырууну баштоочу жерди, мараны белгилейт. Ат айдоочу болсо күлүк аттар чабылуучу жерге шаан-шөкөт менен шаракташкан

кыз-келиндерди баштап барып, катарга тизет да чабууга белги берет. Оюнду уюштуруучу марада күлүктөрдүн келишин күтүп турат. Ат чабууну баштоочу жер менен маранын аралыгы 1 километрден ашык болот.

Оюнга катышкан кыз-келиндер күлүк аттарды чаап, жарышып марага келишет. Оюнду уюштуруучу күлүктөрдүн кайсынысы марага канчанчы болуп келгендигин кагазга жазып турат. Жарыштын жыйынтыгын чыгарат. Жарышта озуп келген күлүктөрдү чапкан кыз-келиндерге байге ыйгарат.

Көк бөрү (Улак тартыш)

Кыргыз элинин ат үстүндө ойнолуучу спорт оюндарынын бири. «Манас» эпосундагы:

Бөлүнүп ордо, чын мөрөй,

Атпай турган жер бекен?

Жатпай оюн, көк бөрү

Тартпай турган жер бекен? –

деген саптар көк бөрүнүн байыркы оюндардан экендигин далилдейт.

Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 10–15 жаштагы уул балдар кунан минип катышат. Оюнчулардын саны чектелбейт. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. Калыста эчкинин чылгый териси болот. Ал «көк бөрү» деп аталат. Деги эле «көк бөрү» термининин келип чыгышы илгерки күчкө толуп турган жигиттер кадимки эле бөрүнү (карышкырды) чаап алып, талашып-тартышып ойношкондугу менен байланышкан. Азыркы мезгилде бул оюн шартка ылайыкташтырылып, кыйла маданиятташтырылган. Эгер көк бөрүгө 17 жаштан өткөн карылуу жигиттер катышса, башы кесилген улак (көбүнчө серке), айрым учурда торпок да тартылат. Көк бөрү тартылуучу жер, мара белгиленет. Калыс оюнчуларды шамдагай-

лыгына, чабандестигине жараша барабар санда эки жаатка бөлөт. Ал атчан келип, колундагы көк бөрүнү оюнчулардын ортосуна таштайт. Оюнчулар ат менен жөөлөшүп келип, алардын ичинен мыкты чабандеси көк бөрүнү эңип алып, качып жөнөйт. Ал көк бөрүнү ыңгайы келсе өнөктөштөрүнө берүүгө, аягында марага таштоого, ал эми атаандаштары көк бөрүнү андан жулуп алып, өздөрү марага таштоого аракеттенишет.

Оюндун жүрүшүндө кайсы жаат көк бөрүнү марага таштаса, ошол жаатка 1 упай берилет. Калыс упайларды каттап турат. Оюндун акырында упайлар эсептелет. Кайсы жаат көп упайга ээ болсо ошол жаат оюнда утат. Бул оюн «улак тартыш» деп да аталат.

Кунан чабыш

Кунан чабуу оюну кыргыздын элдик турмушунан келип чыккан. Турмуш шартына ылайык жаштарды атчан жүрүүгө, жылкыны таптап, багып, пайдалана билүүгө үйрөткөн байыркы оюндардын бири. Айкөл Манас өзү да кунан чапкандыгы «Манас» эпосундагы «кунан чаап, ойноп бакырып» дегендей саптардан белгилүү. Ал эми эл ичиндеги:

Кунан чаап ойногон,
Куунак оюну кыргыздын.
Кыз-жигити жарышкан,
Дуулаган оюну кыргыздын!
Кунан жалын тартканда,
Ниети казат болжогон.
Уул-кызы кыргыздын,
Кунандын кулагында ойногон! –

деген саптар кунан чабуу кызыктуу дагы, жооптуу да оюн экендигин айгинелеп турат.

Кунан чабыш оюну айыл четинде же жайлоодо, аралыгы 1–3 чакырым келген тегиз жерде ойнолот. Оюнга 12 жаштан жогору эркек балдар катышат. Оюнду ат таптоону, чабууну мыкты билген саяпкер

эки жигит башкарат. Алардын бири – калыс, бири – ат айдоочу болушат. Кунан чабышка катышкан кунандардын ээр токуму жеңил болуш керек. Ат чабууга ылайыкталып жасалган ат жабдык болсо андан да жакшы. Кунанды чапкан баланын салмагы да жеңилерээк болушу керек. Калыс кунандарды чубатып баштоочу жерди, мараны белгилейт. Ат айдоочу кунан чабууну баштоочу жерге алып барып, кунан чабууну баштоого белги берет.

Кунан үстүнө таштай бекем олтурган балдар желдей учуп, куштай сызып, кунандары менен марага келишет. Калыс марага ким биринчи келгенин каттап турат. Алгачкы келгендерине байге ыйгарылат. Кунан чапкан баланын кийими ат үстүндө жүрүүгө ылайыктуу болушу да эске алынат. Кунан кээде жайдак минилип да чабылат.

Кыз куумай

Кыз куумай оюну кыргыз элинин эң байыркы кызыктуу, улуттук оюндарынын бири. Кыргыз эли бул оюнду көбүнчө күйөө кызга күйөөлөп жүргөндө, аш-тойдо, майрамдарда ойноп, калың элге тамаша курушкан. Кыз тандаган атын минип, андан артканы гана жигитке тийген. Жигит кызга жетсе артылып бетинен өпкөн, жетпей калса кыз атынын башын буруп камчы менен жигитти кайра кубалап сабаган. Кыз куумай азыр да элдик тойлордо, майрамдарда кеңири ойнолууда.

Кыз куумайдын байыркы оюндардан экендиги «Манас» эпосунда да жолугат. Сейтек ата конушу Таласка көчүп келе жатканда жолдо эригип, көңүл ачып, кыраандар баары баш болушуп кыз куумай оюнун ойногондугу мындайча баяндалат:

...Боз бала, жигит аралаш,
Кыз-келин менен жарышып,
Кызык өзөн бойлошуп,

Кызыгышып кыраандар
Кыз куушмай ойношуп,
Талыкпай көчүп, бээ байлап
Таласты көздөй бет алып,
Эл чуркурап, чуу болуп
Эр кубанып, дуу болуп,
Киндик кесип, кир жууган
Жерине көчүп келатат.

Кыз куумай жөнүндө эл оозунда да төмөндөгүдөй саптар айтылат:

Кыз, жигити кыргыздын,
Кылымдап ойноткон кыз куумай!
Кыз куумай оюнун карасаң,
Кызыгына эл батып,
Кыйкырып дуулап тик турмай.
Кыз куумай оюну кыргыздын,
Эзелтен калган салты экен!
Эңкейип жандап жарышып,
Кызга жетсе жигити,
Буралтып туруп кыз өбүш,
Байыртан кыргыз наркы экен!

Ал эми кыргыздын белгилүү акыны Жалил Садыковдун:

Оюндун бири кыз куумай,
Күлүктөр көктө сызчудай.
Тизгинди чоюп жөнөсө,
Жигити – шумкар, кыз – куудай!
Оюн деп чиркин ушуну айт,
Көргөндө кимдер кызыбайт,
Жигити жетип кызды өпсө,
Көзүңө сүйкүм учурайт, –

деген ыры бул оюн жөнүндө не бир көркөм элес берип турат.

Оюн 1–2 чакырымдай түз жерде, ат майданда (ипподромдо) ойнолот. Оюнга калыс дайындалат. Калыста ышкырык болушу керек. Кыз куумайга

15–17 же андан жогорку жаштагы курбалдаш кыз-жигит улуттук кийимчен катышат. Оюнга минилүүчү аттар алдын ала суутулуп, үртүктөлөт. Ат чабууну баштоочу жер, мара белгиленет. Кыздын минген аты жигиттин минген атына караганда күлүгүрөөк болот. Тагыраак айтканда атты кыз өзү тандайт.

Калыс кыз-жигитти аттарына мингизип, ат чабууну баштоочу жерге алып келет. Кыз жигиттен 20–25 метрдей алдыда турат. Калыс баштоого ышкырык менен белги берет. Кыз качат. Жигит кызды кууп жөнөйт. Жигит кызга жетсе аны жаңдай чаап, кыздын бетинен аяр сүйүп коёт. Эгер марага чейин кыз жигитке жеткирбесе кыз кайрылып туруп жигитти камчы менен сабайт. Бирок өтө катуу чабууга болбойт. Оюнда жеңгендерге белгиленген байге ыйгарылат.

Оодарыш

(Эңиш)

Кыргыз элинин эң байыркы ат оюндарынын бири. Кыргыздар жылкыны өстүрө да, багып таптай да билген. Атты унаа катары гана пайдаланбастан оюн-зоок, көңүл ачуу, күч сынашууда да минип пайдаланышкан. Мисалы, «Манас» эпосунан:

Атка болгон чабандес,

Ат үстүнөн эңишип, ... –

деген ыр саптарын окуйбуз. Эпосто баатырлар менен бирге күлүк, күчтүү, жоого мине турган аттар да кошо макталып, даңазалаган. Андай аттар чынында эле акылдуу келип, айла-амалдуу болушкан. Ага Манастын Аккуласы, Тору чаары, Семетейдин Тайбуурулу, Эр Төштүктүн Чалкуйругу, Бакайдын Көк чологу, Алмамбеттин Сараласы ж. б. кирет.

Оодарышка уландар, кыздар кичине кездеринен эле көнүгүшөт. Оодарыш оюну кыргыз элинин салты боюнча ашта, тойдо ойнолгон. Азыркы кезде салтанаттуу күндөрдө, майрамдарда, той-тамашада ж. б. ойнолот.

Оодарышка чыккан улан менен улан, кыз менен кыз, чоңураак болсо жигит менен жигит, келин менен келин эңишет. Эңишке чыккандардын күчү, атка чабандестиги барабар болуусу керек. Оодарышка катышкандардын кийими, аты, ат жабдыгы эңишке түшүүгө ылайыктуу болгону жакшы. Минилчү аттар өкүм, күчтүү аттар болушу керек. Оодарыш оюнун уюштуруучу – калыс болот. Калыс оодарышка катышуучулардан оюндун эрежесин сактоону талап кылып, ага көз салып турат. Оодарышка катышкандар бирин-бири ат үстүнөн оодарып, жерге түшүрсө жеңишке ээ болот. Бирок бирин-бири жеңден, чачтан, жакадан, беттен алууга, колун толгоого болбойт. Оодарышта жеңгендерге салт боюнча байге берилет. Эгер жаш балдар өздөрүнчө көнүгүү үчүн эңишсе байге эмес упай берилет. Оюндун акырында кимдин упайы көп болсо ошол жеңүүчү болот.

Тай жарыш

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Тайлар 1–2 километр келген түз жерде жарыштырылат. Ага үйрөтүлүп, тапталган 5–10 тай, 13–14 жаштагы эркек балдар катышат. Тайга өзүнө ылайык ыңырчак ээр токулат. Тайлар жарышка чыгуучу жер жана мара белгиленет.

Калыс жарышка даяр турушкан тай чабарларга «Жарышкыла!» – деген белги берет. Тай минген балдар жарышып, марага келгендеги орду белгиленет. Марага биринчи, экинчи, үчүнчү жеткен тайлардын күлүк экендиги, жакшы тапталгандыгы белгиленет. Тушоо кесүү тоюнда майда балдарды 100–150 метрдей аралыкка жарыштыруу да «тай жарыш» деп аталат. Бул жарышта ким чыгып келсе, буту тушалган баланын тушоосун кесип, байге алат.

Тыйын эңмей

Оюн узундугу 100 метрдей келген тегиз жерде ойнолот. Оюнга 12 жаштан жогоркулар катышат. Оюнчулардын саны чектелбейт. Оюнга калыс шайланат. Оюн өтүүчү аянттын 50–60 метрине кум же таарынды себилип, үстүнө тыйын ташталат. Калыс белги бергенде оюнчу ат менен чаап бара жатып тегиз жердеги тыйынды эңип кетүү керек. Эңээрде аттын чабышын акырындатууга же токтотууга болбойт. Эгерде оюнчу тыйынды эңе албай кокус жыгылып калса жана жыгылганда бир жерин кокустатып албаса атына мине калып, оюнду кайра баштоого укугу бар. Тыйынды эңсе 1 упай ыйгарылат. Тыйын эңмейде көп упай чогулткан оюнчу жеңишке ээ болот. Эгер упайлардын саны тең болуп калса, 3 чыгууда аз убакыт кетиргени утат. Мелдеш жекече да, жаатташып да өткөрүлөт. Кийимге жана ээр токумга чек коюлбайт. Тыйын эңмей кыргыз элинде гана өнүккөн спорттун бири деген пикирлер бар.

Чырга тартуу (Мүнүшкөрлүк)

Кыргыз элинде аңчылык мурда өтө өнүккөн. Аны эс алуу, ден соолукту чыңдоо үчүн кеңири пайдаланышкан. Аңчылыктын бир тарамы мүнүшкөрлүк. Мүнүшкөрлүктү өспүрүмдөргө үйрөтүү өтө маанилүү. Алгыр куштарды таптап, үндөккө келтирип, илбээсин менен аңдарга сала турган адам мүнүшкөр деп аталат.

Канаттуу куштар *илбээсин* жана *ийри тумшуктар* деп бөлүнөт. Илбээсиндерге – көгүчкөн, чил, бөдөнө, кыргоол, каз, өрдөк, каракур, улар ж. б. кирет. Эт менен тамактанган жырткыч канаттуулар *ийри тумшуктар* делет. Ага бүркүт, куш (ургаачысы), чүйгүн (эркеги), ителги, кыргый, турумтай, жагалмай ж.б. кирет.

Шумкар – ителгиден, *лачын* – куштан, *туйгун* – турумтайдан чыгат. Бул жырткыч канаттуулар жалпысынан **алгыр куштар** делет.

Кушту үйрөтүш үчүн каз-өрдөктүн канатын же кебин данба кылып сүйрөтүп үйрөтөт. Кушту «пө! пө! пө!» же «кыйту!» – деп чакырат. Баарынан маанилүүсү жана барктуусу бүркүт таптоо. Жаңы кармалган же уядан алынган бүркүттү таптоо, колго үйрөтүп үндөккө келтирүү төмөнкү тартипте жүргүзүлөт:

1. Бүркүттү өз ээсинин чакырыгына жана үндөөсүнө келгенге үйрөтүү. Ал үчүн бүркүттү түрдүү кырдаалда чакырып, чакырыкка келген сайын бир кесимден эт сугунтуу керек.

2. Түлкүнүн куйругун узун жипке байлап алып сүйрөтөт. Бул **чырга** деп аталат. Бүркүт учуп барып чырганы басып калганга үйрөтүлөт. Чырганы баскан сайын ага эт сугунтуу керек. Ушул учурда бүркүт тогомо кийгенге үйрөтүлөт.

3. Мүнүшкөрдүн шакирти талаага чырга сүйрөтүп чыгат. Жүрүшүн улам тездетет. Чырганы бүркүт учуп барып басып калганга үйрөтүлөт.

4. Мүнүшкөр бүркүтүнө тогомо салып, колуна кондуруп атчан бастырып чыгат. Шакирти түлкүнүн же суурдун кебин сүйрөтүп, чаап жөнөйт. Бүркүттүн тогомосун алганда ал учуп барып чырганы басып калат.

КЫЙМЫЛ ОЮНДАРЫ

Айлана чуркоо

Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 5–6 жаштагы 10–15 оюнчу катышат. Диаметри 6–7 метрдей айлана чийилет. Бардык оюнчулар чийилген айлананы тегерете бирдей аралыкта (2–3 метр) турушат. Алар башкаруучунун белгиси боюнча айлананын сырты менен тегерене чуркап, ар бир оюнчу өзүнүн алдында чуркап бара жаткан оюнчуну кууп жетүүгө аракеттенет. Ким өзүнүн алдындагы оюнчуга колун тийгизсе кол тийген оюнчу оюндан чыгат. Бирин-бири кууп жете албай оюн узакка созулуп кетсе, башкаруучу «кайра артыңарга карап чуркагыла» – деп белги берет.

Айланада 2–3 оюнчу калганда оюн бүтөт да, калган 2–3 оюнчу оюндун жеңүүчүлөрү болуп эсептелинет.

Айры куйрук жана тоок

Оюн тегиз жерде ойнолот. 15–20 оюнчу жашына жараша топтолуп ойношот. Ойноочулар биринин курун бири кармап катар турушат. Биринчи турган «тоок», калгандары «жөжө» болуп эсептелет. Башкаруучу бир оюнчуну «айры куйрук» дайындайт. Айры куйрук тизилип турган жөжөлөрдүн акыркысын алып кетүүгө аракеттенет. Тоок айры куйруктун жолун колу менен тосуп, жөжөлөргө жолотпоого

аракеттенет. Жөжөлөр тоокко ыктап, аянтчада «оттоп» жүрүшөт.

Эгер айры куйрук жөжөлөрдүн акыркысын кармап алса оюн токтойт. Жаңы айры куйрук, тоок дайындалып, оюн кайрадан башталат. Айры куйрук көпкө чейин жөжө кармай албаса башка «айры куйрук» дайындалат.

Аки чок

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 30–40 оюнчу катышат. Оюн күндүз же айдын жарыгында ойнолот. Оюн өткөрүлүүчү аянттын ортосуна киши боюнан бийик болгон 2 мамыча 1–2 метр аралыкта орнотулат. Мамычалардын учтарын туташтырып зым байлап, зымга мамычалардын арт жагы көрүнбөгөндөй кылып картон кагаз, фанера же бөлөк материалды илип тосуу керек же оюн үчүн атайын жасалган «үйчө» болсо да болот. Оюнчулар эки жаатка бөлүнүп, катарга тизилип турушат. Калыстын колунда 50 сантиметр келген таякча болот. 20 метрдей алыстыктан да көрүнө тургандай таш даярдалган тосмонун же «үйчөнүн» арт жагына белгилүү жерге коюлат. Жаат башчылары же өкүлдөрү таяк, «чүчү кулак» кармашат же чүкө калчашат. Оюнду баштоо укугуна ээ болгон жааттагылардын бири калыстын колундагы таякчаны алып, өз жаатынын жанынан тосмонун же «үйчөнүн» арт жагын көздөй ыргытат. Ыргытылган таякчаны таап, белгилүү жерге коюлган ташка таякчаны тийгизүү үчүн ар бир жааттан 5тен оюнчу чуркашат. Таякчаны таппай калган жааттын беш оюнчусу таякчаны алган жааттын оюнчуларынын колундагы таякчаны жулуп алып, өздөрү таякчаны ташка тийгизүүгө аракеттенишет. Кайсы жааттын оюнчулары таякчаны ташка тийгизсе, ошол жааттын оюнчулары 1 упайга ээ болот. Упайга ээ болгон жаат кайрадан таяк ыргытып, ар бир жааттан дагы бештен

оюнчу чыгат. Калган оюнчулар калыс катары карап турушат. Оюн ушинтип улантыла берет. Кайсы жаат көп упай топтосо ошол жаат утат. Утулган жааттын оюнчулары ырдап, бийлеп же кызыктуу аңгеме айтып берүүгө тийиш.

Ак терек, көк терек *(Чартек, Эл чабар)*

Кыргыз элинин байыртадан элге кеңири таралган оюну. Бул оюнду жаштар өтө кызыгып ойношкон. Оюн мектептин спорт аянтчасында, залында жана тегиз жерде ойнолот. Оюнга 7–17 жаштагы 20–30 кыз-улан катышат. Оюнду оюнчулар жашына жараша бөлүнүп ойношот. Оюнчулар оюндун калысын шайлашат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Ар бир жаат өз-өзүнчө кол кармашып катарга тизилип, 15 метрдей аралыкта бетме-бет турушат. Калыс жаат башчыларын же өкүлдөрүн чакырып «чүчү кулак» карматат же чүкө калчатат. Оюнду баштоо укугуна ээ болгон жааттын ичинен бирөө же бардыгы чогуу менен «Ак терек, көк терек, бизден сизге ким керек?!» – дейт. Анда атаандаш жааттын ичинен бирөө «Сизден бизге, бир оюнчунун атын аташ керек», же «Кетирекей Керимбек, келсин бизге тезирээк!» – деп чакырат. Андан кийин ошол аты аталган оюнчу катуу чуркап келип, чакырган жааттын катарынын бир жерин жарып өтүүгө аракеттенет. Эгер чуркап келген оюнчу катарды бузуп өтө алса, бөлүнүп калган жагын өзү менен кошо ала кетет. Сапты үзүп өтө албай калса, анда өзү ошол жаатта калат. Оюнга катышуучулардын сөз тапкычтыгына, жамакчылыгына жараша чакыруу улам бир тараптан болуп, тамашалуу да, маданияттуу да айтылышы керек. Мисалы, биринчи тарап:

Элден элден, эл чабар,
Бизден сизге ким чабар? –
десе, экинчи тарап:

Шапылдаган шайыр кыз,
Келсин бизге Айым кыз,—

дейт. Айтылуучу ыр ушул сыяктуу болуп, кезек менен улантылат. Оюндун акырында кайсы жаатка оюнчулар көп топтолсо, ошол жааттын оюнчулары утат. Бул оюн Кыргызстандын түштүгүндө «Чартек», ал эми Алайда «Эл чабар» деп да аталат.

Ак чөлмөк

Кыргыз элинин эң байыркы оюндарынын бири. Оюн каалаган жерде ойнолот. Балдар-кыздар ара-лаш ойношот. Оюнчулар жашына жараша жаатка бөлүнүп, оюнга калыс шайлашат. Ар бир жаатка ат коюлат. Мисалы, 1-жаатка «Бүркүт», экинчи жаатка «Жылдыз». Мара белгиленет. «Ак чөлмөк» узундугу сөөмчө келген ак сөөк (бодонун шиймилчеги), жонулган же ак менен сырдалган жыгач болот. Калыс оюнчулардын бардыгына ак чөлмөктү көргөзүп, андан кийин оюнчуларды тескери каратып тургузуп, алар ак чөлмөк кайсыл тарапка ыргытылганын билбей калсын үчүн бир тарапка таш, экинчи тарапка ак чөлмөктү ыргытат. Ыргытылган ак чөлмөктүн кайсы жерге түшкөнүн баамдоого эки жак тең даяр турушат. Түшөр замат жапырт чуркашып ак чөлмөктү издей башташат. Биринчи тапкан оюнчу өз жаатынын атын үнүн бийик чыгарып атайт да, мараны көздөй чуркап жөнөйт. Атаандаштары ак чөлмөктү андан тартып алууга аракеттенишет. Ал тарттырып жибербей буйтай качып, жазгырып же өнөктөрүнүн бирине бере салууга аракеттенет. Эгер атаандаштары ак чөлмөктү тартып алса, алар да өз тобунун атын кыйкырып атап качууга тийиш. Ак чөлмөктү марага алып келген жак кайра ыргытат. Ак чөлмөктү марага бир жолу таштаган жаатка 1 упай эсептелет. Калыс упайларды эсептейт, оюндун жыйынтыгын чыгарат. Оюн эрежесинин туура сакта-

лышына көз салат. Эрежени оюнчулар бузган убакта «ышкырып» белги берип оюнду токтотот. Калыстын буйругун аткарбаган оюнчу оюндан чыгарылат. Оюндун жыйынтыгында кайсы жаат көп упай топтосо ошол жаат утат. Упайлар барабар болуп калса кайсы жаат оюнду аз бузса ошол жаат жеңет. Ак чөлмөктү талашууда кийимден, колдон, буттан тартпастан, түртпөстөн, оюнчунун колундагы ак чөлмөктү гана алууга аракеттенүү керек. Оюн күч сынашмай оюндарынын катарына да кирет. Оюн көбүнчө айлуу түндө ойнолот. Бул оюн «ака чөөл» деп да айтылат.

Алма жемей

Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 13–17 жаштардагы 25–30 оюнчу жашына жараша топтолушуп катышат. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. Бир алма, аны байлагыдай узундугу 3–4 метр келген жип даярдалат.

Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Эки жааттан бирден оюнчуну чыгарып таяк кармаштырат. Таяк кармоодо жеңген жаат оюнду баштайт. Оюнду баштаган жааттын оюнчулары катарга тизилип турушат. Калыс оюнду баштаган жааттын эки оюнчусун оюн ойнолуучу жерге чыгарып, жипке алманы салаңдата байлап, жиптин эки учун ошол эки оюнчуга кердире карматат.

Андан кийин ошол эле жааттап бир оюнчу эки колун артына алып басып келип, илинип турган алманы белгилүү убакытта тиштөөгө аракеттенет. Калыс белгилеген убакытта алманы тиштей алса, ага бир упай берилет. Андан кийин ал белгиленген убакытта алманы тиштесе да, тиштей албаса да оюндун кезеги өзүнөн кийинки оюнчуга келет.

Ошентип алма тиштөө кезек менен жүргүзүлөт. Биринчи жааттын оюнчулары алманы тиштеп бүтүшкөндөн кийин кезек экинчи жаатка өтөт.

Оюндун акырында калыс оюнчулар менен бирдикте упайларды эсептейт. Кайсы жааттын упайы көп болсо ошол жаат утат.

Алты бакан

Кыргыз элинин эң эски жана кеңири тараган оюндарынын бири. Бак-дараксыз жерде үч бакандын (шыргыйдын) башын бууп бириктирип бир жагына, ошондой эле үч баканды экинчи жагына коюп, ошол алты баканга кош аркан байланып селкинчек салынат. Алты бакандын үстүнө туурасынан устунча орнотулган учурлар да көп жолугат. Оюнчулар эки жаатка бөлүнүшөт. Арканга 2 оюнчу (көбүнчө бир жагына кыз, экинчи жагына жигит) чыгып, арканды бекем кармап бетме-бет турушат. Оюнга катышуучулар селкинчекти күүлөнтүп коюшат. Андан кийин тээп аткандар өздөрү күүлөшөт. Ошентип алты бакан селкинчек тебүү кезек менен улантылат. Кайсы жааттын оюнчулары белгиленген бийиктикке көп көтөрүлсө ошол жаат жеңет. Алты бакан селкинчек тебүү ыр, бий, куудул сөз менен коштолот.

Аңкилдек

Байыркы оюндардын бири. Оюн тегиз аянтчада ойнолот. Оюнга тогуз жаштан жогорку, каалаган сандагы балдар катышса болот. Балдар эки жаатка бөлүнөт. Ар бир өз боюнан узунураак келген таяк кармап турат. Калыс оюнду таяк кармоо менен баштайт. Оюнду баштаган бала таягына таянып, белгилүү аралыкка тынымсыз секирип жетиши керек. 9–10 жаштагы бала 25 метр, 12–13 жаштагысы 35 метр, 14–15 жаштагысы 50 метр, 16–17 жаштагысы 75–80 метр аралыкка секирип жетүүгө тийиш. Калыс оюндун жүрүшүнө көз салат. Оюнчу жолго

токтобой, жыгылбай, кадамдап баспастан бир калыпта секириши керек. Ар бир оюн эки упай менен белгиленет. Оюндун аягында кайсы жааттын упайы көп болсо ошол жаат утат. Оюн тең чыгуу менен аяктаса оюн кайра ойнолот. Бул оюндун башкача түрү да кездешет. Ал төмөнкүчө. Баштары (учтары) жумуру 1 метрдей таяк даярдалат. Аны кезек менен ыргытышат. Ыргытканда таяк улам бир башы жерге тийип аңкилдек атып кетиши керек. Кимдин таягы көбүрөөк аңкилдек атса ошол утат.

Аркан тартмай

Кыргыз элинин эң байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде же мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Күндүз да, түнкү айдын жарыгында да ойнолот. Уландар, жигиттер күч сынашуу үчүн ойношот. Оюнчулар эки жаатка бөлүнөт. Ар бир жаатка өзүнчө чек сызык чийилет. Анын аралыгы 2 метрдей болот. Ушул эки чек сызыктын тең ортосуна дагы бир сызык чийилет. Оюнга катышуучулар чек сызыктын эки жагына бирдей санда чыгышып, бирин бири белинен кучактап турушат. Эки жаатка бир гана 4–5 метр узундуктагы учу түйүлгөн аркан берилет. Оюнга катышуучу оюнчулардын күчү, жашы бирдей чамалуу болушу керек. Оюндун калысы эки жааттагы биринчи турган эки балага арканды карматып, өзү аркандын тең ортосун ортодогу сызыкка келтирип таманы менен басып турат да оюнду баштоого белги берет. Белги берер замат аркандан бутун тартып алат. Оюнга катышуучулар оюндун жүрүшүндө өздөрүнүн катарын бузбай, туш тарапка кыйшайбай түз туруп, аркан аркылуу атаандаштарын өз жагына тартуу керек. Кайсы тараптын алдындагы оюнчусу чек сызыктан өтүп кетсе ошол тарап утулат. Эгерде күч бирдей болуп, бирин бири чек сызыктан калыс белгилеген убакытта өткөрө алышпаса оюн тең чыгат. Ар бир

оюн эки упай менен белгиленет. Көп упай топтогон жаат утат. Арканды кээ бир жерлерде жекеме-жеке да тартышат. Оюн көбүнчө майрамдарда, оюн-зоок кечелеринде өткөрүлөт.

Асан кары лаппай

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 7–13 жаштагы 20–30га жакын оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды 2 жаатка бөлөт, башчы дайындайт. Оюнчулардын көзүн таңгандай жоолук, узундугу 15–20 сантиметр эки таякча даярдалат. Оюнчулар катарга тизилип 5–10 метрдей аралыкта бетме-бет турушат. Жаат башчылары же өкүлдөрү таяк кармап же чүкө калчап, бирок оюнду баштоо укугуна ээ болот. Жаат башчылары өздөрүнүн оюнчуларынан бирден оюнчуну ортого чыгарат.

Калыс ортого чыккан 2 оюнчунун көзүн жоолук менен таңат да, оюнду баштоого белги берет. Оюнду баштоо укугун алган жааттын оюнчусу «Асан кары», – деп экинчи жааттын оюнчусун чакырат. Анда: 2-оюнчу «лаппай», – деп жооп берет.

Ошентип биринчи оюнчу анда-санда экинчи оюнчуну чакырып кармап алууга, экинчи оюнчу жооп берип, бирок карматпоого аракеттенет.

Биринчи оюнчу экинчи оюнчуну кармап алса, кармалган оюнчу жеңилип, калыстын сунушу боюнча ырдап, бийлеп, жомок же кызыктуу аңгеме айтып берет. Биринчи оюнчу экинчи оюнчуну белгиленген убакытта кармай албаса, анда өзү жеңилип калыстын буйругун аткарат. Оюнду жеңген жааттын оюнчулары улантат.

Бул оюн «көз таңмай» оюнунун бир түрү болуп эсептелет.

Ат калля

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн көк майданда же мектептин спорт залында ойнолот. Оюнга 15 жаштан жогорку эркек балдар катышат. Калыс оюнчулардын жашына жараша салмагы 2, 3, 4, 5 килограмм келген оролгон таш же баштыкка салынган буюм дайындайт. Оюнчулар эки жаатка бөлүнөт. Оюн кезек менен ойнолот. Оюнду баштаган оюнчу бутун сунуп, чалкасынан жатат. Анын колуна даярдалган таш же буюм берилет. Калыс белги бергенде оюнчу аны күчү жеткенче башынан алыс ыргытат. Калыс таш түшкөн жер менен оюнчунун башынын аралыгын ченейт. Ташты ыргытууда оюнчу буттарын көтөрбөй, чыканактарын жерге да, өз денесине да тийгизбей, чыканагы менен тизесин бүкпөй, түз жатышы керек. Бир жааттын оюнчулары ойноп бүтүшкөндөн кийин ойноо кезеги экинчи жаатка берилет. Кайсы жааттын оюнчуларынын ыргыткан ташы канчалык алыс түшсө ошол жаат утат. Оюн күч сынашуу максатында жүргүзүлөт. Көбүнчө республиканын түштүгүндө ойнолот.

Атыр-упа, баатыр-балбан

Кыргыз эл оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында, спорт залында ойнолот. Оюнга 12 жаштан жогоркулар катышат.

Калыс аянтка узун сызык сызат. Калыс эки оюнчуну ортого чыгарып кол кармаштырып, колдорун жогору көтөрүп тургузат. Эгер алар кыздар болсо биринчисине «атыр» экинчисине «упа», уул балдар болсо биринчисине «баатыр», экинчисине «балбан», – деп ат коёт. Калган оюнчулар калыстын уруксаты боюнча ортодо турган эки оюнчунун жанына келип, алардын кимисин кааласа ошого кошулат.

Оюнчулар эки жаатка бөлүнүп бүткөндөн кийин эки жааттын оюнчулары ортодогу сызыкка өйүз-бүйүз болушуп, алдыңкы оюнчунун курунан анын артында турган оюнчу кармап, тизилип турушат. Калыс «эңишкиле», – деп белги бергенде эң алдыда турган эки оюнчу эңишет. Бир жаатка оюнчулар көп топтолуп, экинчи жаатка аз кошулса, анда экинчи жаатта канча оюнчу болсо, биринчи жааттын арт жагынан эсептеп, экинчи жааттын оюнчуларынын санына барабар сандагы оюнчулар менен эңишет. Эгер экинчи жаатта бир эле оюнчу болсо, ал биринчи жааттын катарын акырында турган оюнчусу менен эңишет. Кайсы жааттын оюнчусу эңишкен оюнчусун сызыктан өткөрө эңсе, эңген жаатка бир упай берилет. Оюндун акырында кайсы жааттын упайы көп болсо ошол жаат утат.

Ачакей-жумакей

Кыргыз элинин байыртадан кеңири тараган оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 10 жаштан жогоркулар катышат. Оюнду эки жаатка бөлүнүп же акиден ойносо да болот. Чүкө калчашып же таяк кармашып, ким биринчи баштары жана андан кийинкилердин кезеги такталат. Оюнчулар маңдай-тескей же тегерете отурушат. Биринчи баштаган оюнчу чүкө өкчөйт. Өкчөгөндө чүкөсү алчы консо – эки манжасын, таа консо – бир манжасын жумат. Чүкөсү алчы же таа коно берсе улам өкчөй берүүгө акылуу. Бирок, 3 жолу гана өкчөөгө укук берилет. Эгер өкчөгөн чүкөсү бөк же чик түшсө оюн экинчи жаатка, же жаатка бөлүнүшпөсө атаандашына өткөрүлөт. Чүкөсү оңко турса кайра өкчөйт. Алчыны 2 упай, тааны 1 упай деп эсептесе болот. Кайсы оюнчу биринчи болуп беш манжасын жуумп кайра ачып чыкса, башкача айтканда 10 упай топтосо ошол оюнчу (жаат) утат. Андан ары жеңилген

оюнчу алаканы менен көзүн басат. Уткан оюнчу аны чекеге же колунун сыртына «кырын чертип, өзү колун тез тартып алат да бир манжасын соройтуп кыймылсыз туруп калат. Утулган оюнчу дароо колун көзүнөн алып, өз колу менен атаандашынын колун черткенден кийинки кыймылын тууроого аракет жасайт.

Эгер утулган оюнчу атаандашынын кыймылын өзүндөй туураса, ал кийинки оюнчу менен ойноого укук алат. Атаандашын туурай албаса оюндан чыгат.

Ашкабак чапмай

Кыргыз эл оюну. Оюн тегиз жерде, жекече да, өнөктөшүп да ойнолот. Оюнчулар катарга тизилип белгиленген жерде турушат. 4–5 метрдей аралыкка бийиктиги 1 метрдей казык кагылып, анын учуна ашкабак сайылат. Ашкабак ордуна эски топту пайдаланса да болот.

Калыс кезек менен оюнчуларды чакырып, ашкабак турган жерге чейин түз кадамдатып, аралыкты болжой билүүгө көнүктүрөт. Андан кийин колуна 1 метрден узунураак таяк карматат. Көзүн жоолук менен таңат. Турган ордунда 2–3 тегеретип, ашкабак жакка бет алдырат. Анан ашкабакка түз барып чаап түшүрүүгө буйрук берет.

Оюнчу ашкабакка жакындап, аны таягы менен кош колдоп жогортон төмөн карай чабат. Бир шилтегенде таяк тийбей калса, ал оюндан чыгат. Таяк менен экинчи жолу чабууга жана таякты туурасынан шилтөөгө болбойт.

Калыс ар бир оюнчунун кыймыл-аракетин эсептеп белгилейт. Оюнчулар сүйлөбөй, тынч көрүп туруулары керек. Бул оюн «Чака чапмай» деп да аталат.

Ашык оюну

Кыргыз эли байыртадан эле мал жандуу, мергенчиликке ышкыбоз эл болгон. Кой, уй, эчки, тоо эчки, аркар, кулжадан алынуучу ашык-томпойлор менен түрдүү ашык оюндарын ойношкон. «Манас» эпосундагы:

Алты бала чогулдук,
Нак ушу жерге жатабыз,
Ашык оюн атабыз,—

деген ыр саптары ашык оюндар байыртадан эле кеңири колдонулганын айгинелеп турат. Ашык – чүкөнүн синоними. Ашык оюндарына: ачакей-жумакей, кан таламай, каным дат, ордо, упай, үчүм, чакан атмай, сасыткы, жеп кетти, чүкө бекитмей, ашык калчоо ж. б. кирет. Булардын ичинен айрыкча өспүрүмдөр ашык оюнун (чүкө ойноо) көп ойношот.

Оюнчулар эки жаатка бөлүнүшөт. Ар бир оюнчуга үчтөн жеткидей сандагы чүкө ортодогу чуңкурчага ордого чүкө тизгендей тизилет. Ар бир жаатка бирден сака берилет. Ордо аткандай атылат. Чүкө (ашык) тизилген чуңкурчадан оюнчулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша 2 метр же андан көп алыстыкта ордонун чийининдей айланта чийин чийилет.

Оюн таяк кармоо же чүкө калчоо менен башталат. Баштаган оюнчу чийинди басып туруп сака менен тизилген ашыктарды атат. Чийинден чыккан ашык аны чыгарган оюнчунуку болот.

Оюнда тоорумак, жыдымай болбойт. Оюнчу атканда ашык чыгарса оюнду уланта берет, чыгара албаса кезек өнөгүнө өткөрүлөт. Биринчи жааттын оюнчулары ойноп бүткөндөн кийин ойноо кезеги экинчи жаатка берилет. Ортодогу чүкөлөр түгөнгө чейин оюн кезек менен ойноло берет. Оюнду бир жолу уткан жаатка 1 упай берилет. Кайсы жаат көп упай топтосо ошол жаат утат. Утулган жааттын оюнчулары ырдап, бийлеп, аңгеме, жомок айтып берүүгө тийиш.

Бакшы

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн мектептин спорт залында же көк шиберде отуруп ойнолот. Оюнга 9–16 жаштагы 20–25 оюнчу катышат. Калыс өзү каалаган оюнчуну «бакшы» деп атап ортого отургузат. Калыс оюнчулардын ар биринен «бакшы кандай?» – деп сурап чыгат. Отурган оюнчулар өздөрүнүн каалаган сөздөрүн айтышат же каалагандарын жасашат. Мисалы, бакшы жаман, жакшы же баландай дейт, же болбосо калысты чертет же акырын муштайт ж. б. Калыс болсо бардык оюнчудан сурап бүткөндөн кийин бакшыга келип, оюнчулар айтканды бакшыга айттырат же черткен болсо өзү бакшыны чертет ж. б. Ошентип калыс оюнчулардын «өтүнүчүн» аткарат. Андан кийин калыс бакшыдан «сиз кимден кыйынчылык көрдүңүз?» – деп сурайт. Анда бакшы өзү каалаган оюнчуларды көрсөтүп, «мага ушулар кыйынчылык көрсөттү», – деп 4кө чейинки оюнчулардын атын атайт. Анда калыс бакшы атын атаган оюнчуларды бакшынын алдына алып келет. Бакшы болсо ортого чыккан оюнчулардын санына жараша өзүнүн оюна келгенин жасайт. Мисалы, ордуна тура калат, кайра ордуна жата калат, бийлейт, ырдайт же мөөрөйт ж. б. Бирок бакшынын кыймылынын түрү бештен ашпаш керек. Ошол эле убакытта бакшынын алдына келген оюнчулар да бакшынын кыймылын же ырын өзүндөй туурашы керек. Так туурай албаган оюнчу оюндан чыгат. Оюн экинчи жолу ойнолгондо калыс бакшы, ал эми оюнчулардын көпчүлүгү каалаган оюнчу калыс болот.

Банка

Кыргыз жаштарынын жаңы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде же мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 10–17 жаштагы 5–10 оюнчу

катышат. Ар бир оюнчуда узундугу бир жарым метр келген таякча болот.

Калыс оюнчулардын ичинен «банканын кароолун» дайындайт. Кароолдун колунда таякча жана консерванын банкасы болот. Калыс банка турчу жерди белгилеп банканы коёт. Анын айланасын тегерете сызат. Андан кийин оюнчулар туруучу жерди белгилейт. Банка турган жерден оюнчуларга чейинки аралык оюнчулардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык 15–20 метрге чейин болушу керек. Оюнчулар бойлоруна жараша тизилип турушат. Банканын кароолу банканын айланасынан 2 метр алыстыкта банкага тийгизүү үчүн ыргытылган таяк тийбегендей сак турушу керек.

Калыстын белгиси боюнча тизилип турган оюнчулардын биринчиси оюнду баштап таякчасын банкага тийгизүү үчүн ыргытат. Ошентип таякча банкага тийгенге чейин оюнчулар кезек менен таякчаларын ыргыта беришет. Банкага ыргытылган таякчалар түшкөн жеринде жата берет. Ыргытылган таяк банкага тийсе, таягы банкага тийген оюнчудан кийинки оюнчулар таякчаларын ыргытышпайт. Таякчаларын ыргытышкан оюнчулар өз таякчаларын кайра алышат. Банканын кароолу банкага жакын келип банканы коруйт.

Оюнчулар өз таякчалары менен уруп, өздөрү турган жерге алып кетүүгө аракет кылышат. Банканын кароолу банканы коруу менен бирге өз таякчасын оюнчулардын бирөөнө сылай тийгизип коюуга аракеттенет.

Эгер бирөөнө сылай тийгизсе, таякча тийген оюнчу банканын кароолу болот. Ал эми мурунку кароол оюнчу болуп калат. Банканын кароолу таякчасын оюнчуга тийгизсе же оюнчулар банканы өздөрү турган жерге алып барышса оюн кайра башталат.

Бул оюнду украиндер да көп ойношот.

Баш айланма

Кыргыз эл оюну. Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 11 жаштан жогорку 20–25 оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Жаат башчылары дайындалат. Калыста эки чыбык болот. Аянтчанын бир четине диаметри 60–70 сантиметр келген эки айлана чийилет. Алардын аралыгы 5–6 метр болот. Алардан 10–15 метр алыстыкта диаметри 100–130 сантиметр болгон дагы эки чоң айлана чийилет.

Калыс эки жааттан бирден оюнчуну ортого чыгарып, экөөнү эки чоң тегерекке киргизип, кичине тегеректерди бет алдырып тургузат. Колдоруна чыбык берет. Калыс оюнду баштоого белги бергенде тегеректин ичинде турушкан оюнчулар оң колтугунун астынан сол колун өткөрүп, сол колу менен оң кулагын кармап, эңкейип оң колундагы чыбыктын учун жерге тийгизишет. Калыс экинчи жолу «оюнду уланткыла», – деп белги бергенде тегеректеги эки оюнчу баштарын өйдө көтөрүшөт, колдору ошол бойдон кала берет. Андан кийин 5–6 жолу тегеренишет. Тегеренгенден кийин кичине тегерекчеге басып барышат да, оң колундагы чыбыктары менен тегеректи чабышат. Андан кийин сол колдорун бошотушат.

Кайсы оюнчу бул эрежени бузбастан, тегерек чийинди баспай туруп, аны колундагы чыбык менен биринчи жолу чапса оюнчу эки упайга ээ болот. Бардык эрежени колдонуп, бардык шартты орундап, экинчи орунду ээлесе бир упай алат.

Оюнчу эрежени бузуп, талап кылган шарттар орундалбаса кичине эле буйдалса упай берилбейт. Оюнчу белгиленген жерге жетпей жыгылып калса тез тура калып марага барат.

Эскертүү: Тегеренүүнүн саны, айлананын өлчөмү оюнчулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша, калыс менен оюнчулардын макулдашуусу боюнча белгиленет. Оюнга катышкан кыздар оң кулагын кармоонун ордуна сол колун оң ийинине койсо же сол

колун оң колтугуна кысып турса да болот. Ошондой эле кыздар өздөрүнчө ойношу да мүмкүн. Оюндун акырында кайсы жааттын оюнчулары көп упайга ээ болсо ошол жаат утат.

Бекинмечек

Кыргыз элинин эң байыркы оюндарынын бири. Оюн айдын жарыгында, күндүзү үйлөрдүн айланасында ойнолот. Оюнга 7–13 жаштагы 15–20 оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды тегерек кылып тургузат. Оюн калыстын сунушу боюнча башталат. Оюнчулар баары бирдиктүү:

Ой оюнчу, оюнчу,
Ойлонбой тез-тез болсоңчу!
Моокум канбай калбасын!
Бекинмечек, Бек,
Шеригинди издеп тап! – дешет.

Андан кийин калыс оюнчуларга: Адилет, Тынчтык, Тилек, Эркин, Эрлан, Теңдик, Сүйөр, Келдибек, Бек ж. б. деген аттарды коёт. Бек деген ат кимге туура келсе ошол оюндан чыгат. Калыс оюнчуларга кайра-кайра ат коюп Бек дегендер оюндан чыга берет да, акырында ким калса калыс ошол оюнчунун көзүн жоолук менен таңат. Калган оюнчулар жашынышат (бекинишет). Оюнчулар жашынгандан кийин калыс көзү таңылган оюнчунун таңуусун чечип коёт. Көзүнүн таңуусу чечилген оюнчу жашынгандарды издей баштайт. Жашынышкан оюнчулар көзү таңылган оюнчунун ордуна келүүгө аракеттенишет. Эгер көзү таңылган оюнчу жашынган оюнчуларды таап кармап алса, кармалган оюнчу көзү таңылган оюнчунун ордуна турат.

Оюнчулар кайра чогулушат. Эми калыс кармалган оюнчунун көзүн таңат. Оюнчулар кайрадан жашынышат. Оюн ушул тартипте улантыла берет.

Беш талкан (*Колтукка чапмай*)

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында же залында ойнолот. Оюнга 10–17 жаштагы 20–30 оюнчу катышат. Оюнчулар өздөрү каалаганда топтошуп турушат. Калыс бир оюнчуну ортого тургузат. Анын сол колун оң колтугунан чыгарып, алаканын тосуп, оң колу менен оң жаагын таяна калган оюнчулардын бири ортого чыккан оюнчунун арт жагына көрүнбөй келип, оң колтугунан чыгарып турган колунун алакан өз алаканы менен акырын урат.

Андан кийин урган оюнчу да, калганы да оң колун жумуп, муштумун түйүп, бармагын кайкалатып, ортодогу оюнчуга сунган колдорун көрсөтүп, аны ким урганын билдирбөөгө аракеттенип туруп калышат. Ортодогу оюнчу кимдин урганын табууга аракеттенет. Ал урган оюнчуну тапса, урган оюнчу ортого чыгып оюнчуларга ырдап же бийлеп берет да өзү ортого турат. Ортого чыккан оюнчу алаканына кайсы оюнчуну урганын эки жолу таппаса, калыс анын ордуна башка оюнчуну чыгарат. Оюн ушул нукта улантыла берет.

Бул оюн «колтукка чапмай» деп да аталат.

Бука тартыш (*Сүйрөтмө, Ит тартыш*)

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Күч сынашмай оюндарынын катарына кирет. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында же залында ойнолот. Оюнга 13 жаштан жогорку 20–30 эркек бала катышат. Оюндун калысы оюнчуларды эки жаатка бөлөт. 13 метрге чейинки кыл аркан даярдалат. Анын эки учу бириктирилип түйүлөт. Туура чийин

сызылат. Чийиндин эки жагына аркан теңделип ташталат.

Калыстын сунушу боюнча эки жааттан эки оюнчу ортого – сызык менен белгиленген жерге келишет. Калыс аркандын туюк эки учун эки оюнчунун мүрүлөрүнө илип, аркандын астына калпак же жумшак чүпүрөк коёт. Экөөнү эки жакты каратып, арканды эки бутунун ортосунан өткөрөт. Калыс оюнчуларды аркан керилгидей кылып, жерге сызылган сызыкка колдорунун учун тийгизип тургузат. Калыс оюнду баштоого белги бергенде экөө эки жакты көздөй төрт аяктап бирин-бири тартышат. Кимиси атаандашын ортодо сызылган сызыктан өткөрө сүйрөп кетсе, ошол оюнчу жеңет. Андан кийин кезекте турган оюнчулар оюнду улантышат.

Кайсы жааттын оюнчулары атаандаш жааттын оюнчуларын орто сызыктан көп жолу өткөрө тартса, ошол жааттын оюнчулары оюнду утат. Утулган жааттын оюнчулары ырдап, бийлеп же түрдүү тапшырмаларды аткарып беришет. Бул оюн айрым жерлерде «сүйрөтмө» жана «ит тартыш» деп да аталат.

Бутка кишен салмай

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 20–25 оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Жоолук даярдалат. Жаат башчылары дайындалат.

Оюнчулар тегерек тарта тизилишет. Калыс оюнчулардын бирин ортого чыгарып бутун жоолук менен байлайт, башкача айтканда «кишен салат». Калган оюнчулар 15–20 метр алыстыкта турушат. Калыс белги бергенде эки жааттан бирден оюнчу бирдей убакытта жарыша келип, буту байланган оюнчуга биринчи болуп колун тийгизүүгө аракеттенишет. Кайсы жааттын оюнчусу бутуна

кишен салынган оюнчуга биринчи болуп колун тийгизсе, ошол оюнчу бутуна кишен салынган оюнчунун кишенин чечет.

Бутуна кишен салынган оюнчуга биринчи болуп колун тийгизе албай калган оюнчу оюнчуларга ырдап, бийлеп же жомок, Апендинин жоруктарын, кыска аңгеме ж. б. айтып берүүгө тийиш. Андан кийин калыс оюнчунун эки бутун жоолук менен байлап коёт да, эки жааттан кезек менен бирден эки оюнчуну чакырат. Ошентип оюн улана берет. Оюндун акырында кайсы жааттын оюнчулары бутка салынган кишенди көп чечсе ошол жаат утат. Утулган жааттын оюнчулары ырдап, бийлеп ж. б. тапшырмаларды аткарышы керек.

Дубал топ

Жаштардын оюну. Оюн мектептин спорт аянтчасында, залында, тегиз жерде, үйдүн айланасында ойнолот. Оюнга 7–14 жаштагы 10–20 оюнчу катышат. Узундугу 1 метр, туурасы 1 метр болгон тактача (фанера) эки мамыга мык менен бекитилип, мамылар жерге орнотулат. Мамылар жерден эки метр чыгып турушу керек. Тактачанын ордуна дубалдын бетине ойносо да болот.

Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлүп, жаат башчыларын дайындайт. Оюн таяк же «чүчү кулак» кармоо менен башталат. Бул оюн төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт: 1) эки колдоп ойноо; 2) бир колдоп ойноо; 3) чолок болуп ойноо; 4) дудук болуп ойноо; 5) экзамен тапшыруу.

Эки колдоп ойноо. Оюнду баштаган оюнчу топту эки колу менен дубалга же жасалган тактачага уруп, кайра ыргып келе жаткан топту эки колдоп тосуп алып, кайра дубалга же тактачага эки колдоп урат ж.б. Эгер ыргыган топту тосо албай же тосуп алган учурда көкүрөгүнө тийгизип алса жыдыйт. Ойноо кезеги

атаандашына берилет. Жыдыбаса ордунан жылбай туруп ойноосу керек. Оюн ушул нукта улантыла берет.

Бир колдоп ойногондо топту бир колдоп тосот.

Чолок болуп ойногондо оң бутун бүгүп көтөрүп, бир буттап ойнойт. Бүккөн буту жерге тийсе жыдыйт.

Дудук болуп ойногондо сүйлөбөй ойнойт. Эгер ойноп жатканда оюнчу күлүп жиберсе же сүйлөп ийсе анда жыдыйт.

Экзамен берүү. Оюнчу өзүнүн мурдагы турган жеринен эки метр алыстап турат. Топ менен эки колдоп, бир колдоп, чолок, дудук болуп кайрадан ирети менен ойноп чыгат. Оюнчу ойноп жатып жыдыса, кезек күтүп турган оюнчуга берилет. Топту дубалга уруп, кайра тосуп алган сайын саноо жүргүзүлөт. Эки жаат тең бир сыйра ойноп чыккандан кийин калыс оюндун жыйынтыгын чыгарат. Кайсы жааттын тосуп алган тобунун саны көп болсо ошол жаат утат. Утулган жааттын оюнчулары ырдап, бийлеп ж.б. тапшырмаларды аткарат.

Дүмпүлдөк

Кыргыз элинин эң байыркы оюндарынын бири. Бул оюн көбүнчө «Кара коюм дүмпүлдөк» деп аталат. Ал оюнчуларды шамдагайлыкка, чечкиндүүлүккө, достукка, чыдамдуулукка, баатырдыкка тарбиялайт. Дүмпүлдөк оюну жөнүндө «Манас» эпосунда:

...Сексен келин, сексен кыз
Дүмпүлдөк ойноп даң салып,
Оромпой оюн, шабиет
Селкинчек ойноп, чаң салып,
Көп кызыкка баткан жер,
Бере, Кара-Дөбө кайкаңча
Берендер ордо аткан жер...

деген саптар жолугат. Бул анын байыркы оюндардан экендигин айгинелейт. Бул оюн айрым жерлерде «Карышкыр жана кой» деп да аталат.

Жаа тартмай

Кыргыз эли өз тарыхында ички, тышкы душмандарына карата күрөш жүргүзүп, элин, жерин туруктуулук, баатырдык менен коргоп келген. Кыргыз эли өз эркиндигин коргоодо аскер куралдарын, анын ичинде жааны да колдонгонду белгилүү. Жаа тартуу чеберчилигинин мыкты үлгүлөрү «Манас» эпосунда өтө таасын сүрөттөлгөн. Көкөтөйдүн ашында Манастын чоролору төрткө бөлүнүп жоокердик түрдүү оюндарды көрсөтүп, бири-бирине бет маңдай турушуп жаа тартышкан:

Шарт этип саадак тартылды,
Өнөрү журттан артылды.
Саадактын огу жеткени,
Бөркүнө таккан чокуну,
Үзгөн бойдон кеткени.
Саадактан көрдү огуну
Баары кыркып өтүптүр
Тебетейдин чогуну.

...Жамгырдай кылып жаа тартып,
Мөндүр кылып ок атып...
Камыштай найза кылкылдап,
Кылыч, мылтык жылтылдап.
Очогор огу жаңырып,
Жаа-жебе огу жабылып...
Мылтык менен урушуп.
Маңдай-тескей турушуп
Мылтык атып, жаа тартып,
Карсылдашып урушуп.
Жаанын огу чыркырап,
Тийген жери быркырап,...

Жаа байыртадан эле мергенчилик куралы болгон. Аскер курал дарынын бири катары да пайдаланышкан. Атчан чаап бара жатып жаа тартышкан. Азыркы кезде спорттук оюн катары кеңири колдонулат. Жаа тартмай аралыкты көз

болжол менен өлчөй билүүгө, бутаны түз мээлөөгө, шамдагайлыкка көндүрөт. Азыркы кезде бул оюндун ат минбей жөө туруп жаа тартышкан жөнөкөй түрү кеңири тараган.

Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында же залында ойнолот. Оюн сыртта ойнолсо, кокусунан жебе жаңылбас үчүн бута коюлуучу жакка эч кимди жолотпоо керек. Оюнду 7–14 жаштагы 15–20 оюнчу ойнойт. Жаа, бир нече жебе, узундугу 50 сантиметр келген таякча даярдалат. Оюнга калыс шайланат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Жаат башчыларын дайындайт. Оюнчулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша жаа тартылуучу чек жана бута атуучу жер (аралыгы 20–25 метр) белгиленет. Ал жерге бута коюлат.

Жаат башчылары же өкүлдөрү таяк кармашып же чүкө калчашып бири оюнду баштоо укугун алат. Оюнду баштаган жааттын оюнчулары жаа тартып бүтүшкөндөн кийин кезек экинчи жааттын оюнчуларына берилет. Ушул жол менен оюн белгилүү убакытка чейин ойнолот.

Оюнчулар кезек менен тике туруп, бутаны бир жолу гана атышат. Жаанын жебеси бутага канча жолу тийсе, жаа тарткан жаатка ошончо упай берилет. Жебе бутага тийбесе упай берилбейт. Калыс упайларды санап, оюндун акырында жаат башчылары менен бирдикте жалпы санын чыгарат. Кайсы жааттын упайлары көп болсо, ошол жаат утат.

Жамбы атмай

Оюн тегиз жерде, мектептин спорт залында же аянтчасында ойнолот. Оюнга 15–20 оюнчу катышат. Калыс кичинекей топ, эң чоңунун диаметри 15–20 сантиметр, калгандары бири-биринен кичине болгон тегерек 7 таш, узундугу 10–15 сантиметр таякча даярдайт. Оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Ал тегерек

таштар «жамбы» деп аталат. Оюнчулар топ ыргытуучу жерге туура сызык сызат. Андан оюнчулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша 10–20 метр аралыкка жамбылар биринин үстүнө бири тизилет.

Жаат башчылары таяк же «чүчү кулак» кармашып, бири оюнду баштоо укугун алат. Оюнду баштаган жааттын оюнчулары белгиленген сызыкка тизилишет. Экинчи жааттын оюнчулары жамбынын айланасында турушат. Калыстын уруксаты боюнча оюн башталат. Топ ыргытуу кезек менен жүргүзүлөт. Топту ыргытууда жамбыга топ тийсе жамбынын айланасында топту күтүп турушкан жааттын оюнчулары топту жерден дароо алып, ойноп жаткан жааттын оюнчуларын топ менен уруп тийгизүүгө аракет кылышат. Ойноп жаткан жааттын оюнчулары болсо чачырап качышып, урган топту тийгизбөөгө, топ тийип чачылган жамбыны кайра иреттеп, биринин үстүнө бирин коюуга аракеттенишет. Оюнду баштаган оюнчулар өздөрүнө топ тийгизбей жамбыны кайра иреттеп тизип, оюнду кайрадан башташат. Оюнду баштаган оюнчулардын бирине жамбыны кайра иреттегенге чейин топ тийсе, оюн экинчи жааттын оюнчуларына өткөрүлөт. Топ тийген оюнчу оюндан чыгат. Оюн ушундай нукта улантыла берет.

Жипте ойноо

Кыргыз жаштарынын жаңы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 20–25 оюнчу катышат. Диаметри 8 миллиметрдей болгон 4–5 метр узундуктагы жип даярдалат. Калыс оюнчуларды төрт жаатка бөлүп катарга тургузат. Ар бир жаатка «Роза», «Ак кайың», «Шилби», «Дүрбү» деген сыяктуу ат коёт. Жаат башчыларын дайындайт. Калыс жаат башчыларын же ар бир жааттан бирден оюнчуну чакырып таяк кармаштырат. Таяк кармашууда оюнду баштоо укугун алган жааттан үч оюнчу ортого чыгат. Алардын

экөө жипти күүлөнтүп айландырышат. Бири жиптен секирет. Секирген сайын жааттын атын айтат. Мисалы, ал «Ак кайың» жаатынан болсо «Роза», «Шилби», «Дүрбү»,— деп үн чыгарат.

Оюнчу жиптен секирип ойноп жатып, кайсы жааттын атын атаган убакта жипти басып алса ошол жааттын оюнчулары оюнду ойношот. Оюн ушул тартипте улана берет.

Жолдош сурамай

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн мектептин спорт аянтчасында же тегиз жерде ойнолот. Оюнга 21–25 оюнчу катышат. Оюнчулардын саны так болушу керек.

Калыс оюнчулардын бардыгын экиден тургузат же көк шиберге отургузат. Алардын ичинен бирөө гана жалгыз калат. Жалгыз калган оюнчу экиден турган оюнчулардын биринин жолдошун сурайт.

Эгер ал жолдошун бербей койсо, анда жолдошун бербей койгон оюнчу ырдап, бийлеп, же калыс айткан ар кандай тапшырманы аткарууга тийиш.

Жолдош сураганда жолдошун «бара берсин»,— деген оюнчу эч кандай тапшырма аткарбайт. Жолдоштуу болгон оюнчу жолдошун ээрчитип, оюнчулардын катарына барып турат. Жолдошсуз калган оюнчу жолдош сурайт. Ушундай нукта оюн улантыла берет.

Жоолук таштамай

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн көк майсаңда, көбүнчө кечкисин же айлуу түндө ойнолот. «Манас» эпосунда Семетей Акункандын шаарына күйөөлөп барганда Айчүрөктүн тоюнда жоолук таштамай оюну ойнолгондугу айтылат:

Сексен келин, сексен кыз
Сексен жигит, сексен уул
Серпилип оюн салышып,
Оромолдон жоолугун
Токмок кылып бурушуп,
Ургаачы, эркек аралаш,
Бири-бирин урушуп,
Кайран жеңең Айчүрөк,
Ушундай салды тамаша.

Оюнга атайын бир жоолук даярдалат. Оюнга 25–30га чейинки улан-кыздар катышат. Оюнчулар жүйүртө басып тегерете отурушат.

Калыс оюнду баштоо үчүн жоолукту өзү каалаган оюнчуга берет. Оюнду баштаган оюнчу тегерек тартып отурган оюнчулардын артынан айлана чуркап, биринин артына жоолукту билдирбей таштап коёт да, оюнчуларды айланып чуркайт. Оюнчу өзү таштаган жоолукка кайра келгенге чейин артына жоолук ташталганын оюнчу билип калса, тура калып жоолукту колуна алат да жоолукту таштаган оюнчуну «ордунду тап!» – деп артынан кубалап жөнөйт. Эгерде мурдагы оюнчу кийинки оюнчуга жеткирбестен анын ордуна отура калса, оюн мурдагыдай уланта берет. Жетсе аны чаап, жоолукту көкөлөтө ыргытып жиберип анын ордуна отура калат. Ал эми артына жоолук ташталганын билбей калса, жоолук таштаган оюнчу бир тегеренип келип жоолукту алат да, аны «сабайт». Кийинки оюнчу мурдагы оюнчу ордун таап отурганга чейин аны жоолук менен чабууга үлгүрүп калса, ал ортого чыгып ырдап же бийлеп берет. Ырдап же бийлей албаса мөөрөйт. Андан кийин ал оюнчу тегерене чуркап жоолук таштайт.

Тегерете отурушкандар аркасын кароого, жоолук ташталганын жанындагысына айтууга болбойт. Антпесе айып тартышат. Жоолуктун ташталганын колу менен сыйпалап гана билиши керек. Жоолук эки оюнчунун ортосуна арсар ташталса же оюнчудан алыс ташталса эсепке алынбайт.

Жөө эңиш (Жөө оодарыш)

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт залында, аянтчасында ойнолот. Оюнга эркек балдар катышат. Бул оюн көбүнчө күч сынашуу, денелерин чыңдоо максатында ойнолот. Өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. Калыс оюнчуларды жашына жараша эки жаатка бөлөт. Ар бир жаатта 15–20дан оюнчу болот. Эңишүүдө оюнчулардын алдына сала тургандай чакан кийиз же спорт матрацы даярдалат. Оюн көк шиберлүү жерде ойнолсо кийиз салуунун кереги жок.

Калыс бирдей жаштагы оюнчулардан түзүлгөн эки жааттан бирден оюнчуну чакырат. буттарын алга сунуп кийиз үстүнө маңдай-тескей отурушат. Тамандашып тебишип, эңишүүгө ыңгайлашып кармаша Калыс эңишкенге белги бергенде алар эңише башташат. Оюнчулардын кимиси атаандашын өз жагына тартып кетсе ошол оюнчу жеңет. Оюнчусу жеңген жаатка бир упай берилет.

Андан кийин жеңген оюнчу менен жеңилген жааттын башка оюнчусу келип эңишет. Ошентип оюн улантыла берет. Оюндун акырында кайсы жааттын упайы көп болсо ошол жаат утушка ээ болот.

«Жөө эңиш» оюнунун дагы бир түрү кеңири ойнолот. Калыс ар бир жааттан экиден төрт оюнчуну ойнолуучу жерге чыгарат. Ар бир жааттын оюнчулары бири-бирин балача аркасына көтөрүп, бет маңдайлашып турушат. «Ат үстүндөгү» оюнчулар кадимкидей эңишип, бирин бири «ат үстүнөн» оодара тартууга аракет кылышат. Эңишүү учурунда баштан чапчылоого, кекиртектен алууга болбойт. Оюндун акырында кайсы жааттын оюнчулары атаандаштарын «ат үстүнөн» көп оодарса ошол жаат утат. Бул оюн «жөө оодарыш» деп да айтылат.

Жыгылтпай карма

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн мектептин спорт аянтчасында же тегиз жерде ойнолот. Оюнга 20–25 оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды тегерете тургузат. Оюнчулардын санына жараша 1ден баштап ар бирине номер берилет. 1,5 метр узундуктагы таякча даярдалат. Калыс ортого чыгат. Таякчаны жерге тикесинен коюп, аны коё берет да, бир номерди атайт. Мисалы, 5 деп чакырат. Анда 5-номер берилген оюнчу таякча жыгыла электе жүгүрүп барып кармап калууга тийиш. Оюнчу таякчаны жыгылтпай кармап калса, калган оюнчулар ага кол чабышат. Таякчаны кармап албай калса ордуна кайра турат да, Апендинин жоруктарынан, кызыктуу окуялардан айтып берет же ырдап, бийлейт. Оюн ушул тартипте улантыла берет.

Запас

Кыргыз элинин башка элден өздөштүргөн оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, спорт аянтчасында, залда ойнолот. Оюнга 15–20 оюнчу катышат. Оюнга волейбол тобу пайдаланылат. Оюнчулар эки жаатка бөлүнүшөт. Оюн таяк же чүчү кулак кармоо менен башталат. Оюнду биринчи баштай турган жаат ортого турат. Ал эми экинчи жаат болсо экиге бөлүнүп, ортодо турган оюнчуларды 20–30 метрдей алыстыктан топ менен ура башташат.

Ортодо турган жааттын оюнчулары өздөрүнө топ тийгизбегенге аракеттенишет. Топ тийген оюнчу оюндан чыгат. Эгерде ортодогулар топту жерге түшүрбөй тосуп алышса, анда алар өздөрүнө запас топтогон болот. Ар бир кармаган топ бир запас болот. Эгер топту тосуп алып кайра жерге түшүрүп жиберсе да оюнчу оюндан чыгат. Мисалы, ортодогу оюнчулар 10 запас топтосо, анда аларга он жолу топ тиймейинче

оюндан чыкпайт. Ортодон бир нече оюнчу чыгып калган учурда ортодогу оюнчулардын бири топту тосуп алса оюндан чыккан оюнчулардын бири кайрадан ортого кошулат.

Топтогон запасы түгөнүп, бардыгына бирден топ тийгенден кийин гана экинчи жаатка оюндун кезеги келет.

Эскертүү: Топту тосуп алган гана оюнчу запаска ээ болот.

Ит тартыш

Кыргыз элинин байыркы күрөш оюну. «Манас» эпосунда:

Билдерге сынап жүк артыш,
Билмекке күчүн ит тартыш,–

деген саптар, бул оюн биринчиден байыркы оюндардан болгондугун айгинелеп турса, экинчиден, бул күч сынашуу оюну экендигин билдирет, «Манаста» Букардын каны Темиркан жээни Семетей он экиге толгондо, аны Букарга кан көтөрүп той бергени баяндалат.

Тойго сегиз кан эли чакырылат. Тойдо Кокондон келген Төөбалбан менен Букардан чыккан Акбалбандын ит тартыш – күрөш өтө таасын сүрөттөлөт. Эл ичинде ит тартыш оюнун:

Кыргыз оюну ит тартыш,
Чындыгында күч сынаш.
Элимдин оюну ит тартыш,
Эзелки оюн күч сынаш,–

деп ыр менен даңазалашкан. Азыркы кезде «Ит тартыш» оюнунун көрүнүштөрү, балбан күрөш оюнунун айрым түрлөрүндө колдонулууда.

Каз-өрдөк

Кыргыз элинин жаңы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде ойнолот. Аянтчага диаметри 3–5 метр айлана

сызылат. Оюнга 20–30 оюнчу катышат. Оюнчулар жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша топтошуп ойношот. Оюнчулар спорттук кийим кийгени жакшы. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Жаат башчыларын дайындайт. Ар бир жааттан бирден оюнчу чыгып таяк кармашат же ат калчашат. Оюнду баштоого укук алган жаат айлананын ичине кирип турат. Калыс эки жааттан бирден «кароолчу» (кээ бир жерде сакчы деп аталат) дайындайт. Кароолчуну оюндун калысы гана алмаштыра алат. Кароолчу болгон оюнчу өтө шамдагай, тыкан болушу керек. Атаандаш жааттын оюнчулары айлананын сыртында турушат. Оюнчулар бир гана волейбол тобу менен ойношот. Калыс белги бергенде айлананын сыртында турган жааттын оюнчулары айлананын ичинде турган жааттын оюнчуларына, айрыкча кароолчуга тийгизүү үчүн аларды топ менен урушат. Айлананын ичиндеги жааттын оюнчулары атаандаш жааттын ыргыткан тобун тосуп алып, кайра өздөрүнө топ менен уруп тийгизүүгө аракеттенишет. Ошентип оюн улантыла берет. Оюндун акырында кайсы жааттын «кароолчусуна» топ көп тийсе, ошол жаат жеңет.

Кайырмак

Кыргыз эл оюну. Балык уулоону чагылдырат. Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 20–25 оюнчу жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайык топтошуп катышат. 3–4 метр аркан, жарымына чейин кум салынган баштык даярдалат. Аркандын узундугуна жараша айлана чийилет. Оюнчулар аны тегерете тизилип турушат.

Оюнду уюштуруучу же шайланган калыс айлананын ортосуна чыгат. Аркандын учуна баштыкты байлап арканды айландырат. Баштык оюнчулардын буттарына тиер-тийбес болуп өтүшү керек.

Оюнчулар баштыкка көңүл буруп, буттарына тийгизбей секирип турушат. Бутуна баштык же аркан

тийген оюнчу «кайырмак» тийди деп эсептелип, ортого чыгат да арканды айландырат. Оюндун төмөнкүдөй түрлөрү бар:

1. Баштык же аркан өзүнчө үч жолу тийген оюнчу гана ортого чыгат.

2. Айлананы тегеренип турган оюнчулар катары менен «бир», «эки»,... деп санашат. Жуп санды айткандар бир, так санды айткандар бир болуп, эки жаатка бөлүнүшөт. Калыс бир эле оюнчу болот. Ар оюн сайын баштык кайсы жааттын оюнчусуна тийгени эсептелинип турат. Оюндун акырында жыйынтык чыгарылат. Кайсы жааттын оюнчуларына баштык аз тийсе ошол жаат утат.

Калдым

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюнду тегиз жерде жаштар ойношот. Оюнга 10–15 оюнчу катышат. Ар биринде бирден сака жана бир нечеден чүкө болот. Белгиленген жерге чийин чийилет. Калыстын уруксаты боюнча ар бир оюнчу белгиленген чийинге бирден чүкөсүн алчысынан катарга тизет. Оюнчулар тизилген чүкөдөн 4–5 метр алыстыкта туруп, сакаларын кезек менен тизилген чүкөлөргө жеткирбей ыргытышат. Кайсы оюнчунун сакасы тизилген чүкөлөргө жакын түшүшүнө жараша оюн кезеги түзүлөт. Айрым оюнчулардын сакалары тизилген чүкөлөргө бирдей алыстыкта түшсө, ошол гана оюнчулар сакаларын кайра ыргытышат. Ошентип чүкө атуу кезеги түзүлөт. Кезеги биринчи болгон оюнчу сакасы турган жерден туруп тизилген чүкөлөрдү атат. Сакасы чүкөгө тийгенде тийген чүкө ордуна үч тамандан ашык жылса тизилип турган чүкөлөрдү утуп алат. Оюн кайрадан башталат. Сакасы менен чүкөнү атканда чүкөнү үч таман аралыкка жылдыра албаса кезектеги оюнчу чүкөнү атат. Оюндун акырында кайсы оюнчунун утуп алган чүкөсү көп болсо, ошол оюнчу жеңишке ээ болот.

Кара коюм дүмпүлдөк

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Бул оюн эки түрдүү ойнолот.

1. Оюн тегиз жерде, көк майданда, мектеп спорт аянтчасында, залында, күндүз да, түнкүсүн да ойнолот. Оюнга 15–20 оюнчу катышат. Калыс узундугу 4–5 метр аркан, тон же жууркан, ар бир оюнчуга бирден жумшак эшилген жоолук камдатат. Оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Жаат башчыларын дайындайт. Таяк, «чүчү кулак» кармашып же чүкө калчашып оюнду кайсы жаат биринчи баштары аныкталат. Оюнду баштоо укугун алган жааттын оюнчулары четте туруп турушат. Ал эми экинчи жааттын оюнчуларын калыс белгилүү жерге чогултуп отургузат. Үстүлөрүнө тон же жуурканды жаап, аркандын бир учун оюнчулардын бирөөнө, экинчи учун жаат башчысына кармат. Оюнду баштоо укугуна ээ болгон жааттын оюнчуларынын ар бири эшилген жоолук берилет. Андан кийин калыс оюнду баштоо белги берет. Отурган жааттын башчысы сакчы болуп, аркандын учун колуна чыгарбай оюнчуларын айлана чуркап коруйт. Сакчы айрым жерлерде «сары айгыр» деп да айтылат. Атаандаш жааттын оюнчулары болсо колдорундагы эшилген жоолук менен отурган оюнчуларды акырын чаап кетүүгө аракеттенип, чабуул коюшат. Ал эми оюнчуларын коруп жүргөн сакчы (жаат башчысы) чабуул койгон оюнчуларды өз жаатына тийгизбей, аркан жеткен жерге чейин кууп барып, алардын бирине өзүнүн бутунун учун тийгизүү аракеттенет. Эгерде сакчы чабуулчулардын бирине бутунун учун тийгизүүгө үлгүрсө жааттар орун алмашышат. Ошентип оюн улантыла берет.

2. Кара коюм дүмпүлдөктүн бул түрү оюнду жүрүшүнөн гана айырмаланат. Калганы негизинен биринчи түрдөгүдөй эле болот. Калыс мурдагыдай эле 4–5 метр жип же аркан даярдайт. Жиптин бир учун отурган оюнчулардын бири, бир учун сакчысы

кармайт. Оюндун жүрүшүндө сакчы коруп турган жааттын оюнчуларына чабуул койгон жааттын оюнчуларынын колу тийсе, сакчыны минип алса же чабуул койгон жааттын оюнчуларына сакчынын буту тийсе, чабуул койгон жааттын колу тийген же сакчынын буту тийген оюнчулар оюндан чыгышат. Оюндун акырында кайсы жааттын оюнчулары оюндан аз чыкса, ошол жаат жеңет.

Картөшкө экмей

Жаштардын оюну. Оюн тегиз жерде же мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнду 30–40тай оюнчу ойнойт. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Жаат башчыларын дайындайт. Ар бирине 10–15тен картөшкө же тоголок таш салынган эки баштык камдатат. Калыс жаат башчылары менен бирдикте оюнчулар туруучу жерди жана мараны белгилейт. Мара менен оюнчулар туруучу жердин ортосуна түз сызык боюнча картошкалардын санына жараша төгөрөкчөлөр чийилет. Ар бир жааттын оюнчулары оюнчулар туруучу жерде 2–3 метрдей аралыкта катарга тизилип турушат. Калыс жаат башчыларына картошка салынган бирден баштык карматып, оюнду баштоого белги берет. Жаат башчылары баштыкты биринчи турган оюнчуларына берет. Баштыкты алган оюнчулар баштыктын ичиндеги картошкаларды марага чейинки төгөрөкчө менен белгиленген жерлерге «эгип» чыгат да, колундагы башты өзүнөн кийинки күтүп турган оюнчуга берет. Экинчи оюнчу баштыкты колуна алып эгилген картошкаларды жыйнап келип кезектеги оюнчуга берет. Ал кайрадан картөшкөнү эгип башты өзүнөн кийинки оюнчуга берет. Эки жааттын оюнчулары тең картошка эгүү-жыюуну бири-биринен калбай тез жүргүзүшөт. Ошентип катарда тизилип турган оюнчулардын эң акыркы картөшкө эгүү-жыюуга

катышкандан кийин оюн аяктайт. Кай жааттын акыркы оюнчусу картөшкөнү биринчи жыйнап бүтсө, ошол жааттын оюнчулары утат.

Карышкыр жана эчки

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 25–30 оюнчу катышат. Ойнолуучу аянтчага аралыгы эки метр, узундугу 3–4 метр келген жарыш эки сызык сызылат. Оюнчулар жарыш сызыктардын эки тарабына бетме-бет тизилип турушат. Калыс оюнчулардын бирин «карышкыр» деп атап, жарыш сызыктардын ортосуна тургузат. Калган оюнчулар «эчкилер» болуп эсептелишет. Калыс оюнду баштоого белги бергенде эки тараптан тең экиден-үчтөн оюнчу карышкыр турган жарыш сызыктан өтүшөт. Ошол убакта карышкыр эчкилерден кармап алса, карышкыр эчкилерге кошулуп эчки болот да, карышкыр кармап алган эчки карышкыр болуп калат. Оюн ошентип улантыла берет. Оюндун акырында 4 жолу карышкыр болгон оюнчулар ырдап же бийлеп беришет.

Качма топ

Оюн тегиз жерде же мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 30дай оюнчу катышат. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Жаат башчыларын дайындайт. Оюнга кичинекей топ, топ чапкыдай таяк колдонулат. Оюн башталуучу жер (топ чабуу сызыгы), топ чапкан оюнчулар туруучу жер жана оюнчулар чуркап барып келүүчү чек белгиленет. Оюн башталуучу жер менен чектин аралыгы 35–40 метрге чейин болот. Калыс жаат башчыларын чакырып таяк кармаштырат же эки оюнчусун жарыштырат. Жеңген жаат оюнду

баштоого (топ чабууга) укук алат. Ал жааттын оюнчулары жаат башчысынын артына бирден тизилип турушат. Алардын башчысына бетме-бет болуп эки метрдей алыстыкта атаандаш жааттын башчысы турат. Анын оюнчулары болсо чабылган топту тосуп алуу үчүн аянтчанын ар кайсы жерине чачырап турушат.

Калыс таякчаны оюнду баштоого укук алган жааттын башчысына, топту ага атаандаш жааттын башчысына берет. Калыс оюнду баштоого белги бергенде таякчаны алган оюнчуга топту алган оюнчу топту азыраак көкөлөтүп ыргытып салып берет. Салынган топту таякчасы менен мүмкүн болушунча алыс чабат. Ошол учурда топ чапкан жааттын оюнчулары чекке топ тийгизбей чуркап барып келишсе (жок дегенде бирөө), топту ошол эле жааттын кезекте турган экинчи оюнчусу чабат. Эгер атаандаш жааттын оюнчулары чабылган топту жерге түшүрбөй тосуп алышса, анда жааттар орун алмашат. Ошондой эле чабылган топ жерге түшсө, аны аянтта чачырап турушкан оюнчулар тез алып чекке же чектен оюн башталуучу аянтчаны көздөй чуркап келе жаткан атаандаш жааттын оюнчуларын топ менен урат. Эгер урган топ алардын бирине тийсе, анда топ чабуу укугу топту оюнчуга уруп тийгизген жаатка өтөт. Тийбесе топту топ салып берип жаткан оюнчусуна беришет. Ал эми чекти карай чуркаган оюнчу чекке жетпей кайра келсе да жааттар орун алмашат. Эгер топ чаап жаткан оюнчу топ чабуу сызыгынан өтүп кетсе, топ салып берип жаткан оюнчу аны топ менен урууга акылуу. Топ чаап жаткан оюнчу таягын куру шилтеп топту чаба албай калса топ чабуу укугунан ажырайт. Жааттын оюнчуларын, бардыгы тең топту бир сыйра чабышып, топ тийгизбей марага барып оюн башталуучу аянтчага кайра келишсе ошол жаатка упай эсептелет. Оюнчулар топту бир сыйра чаап марага барып келгенге чейин оюнчусуна топ тийсе же чапкан тобун жерге түшүрбөй атаандаш

жааттын оюнчулары тосуп алса упай берилбейт. Эгер өнөктөрдүн бардыгы бирден топ чаап, эң акыркы оюнчу топту удаасы менен үч жолу чапканга чейин ал жааттын бир да оюнчусу чекке барып келе албаса, анда ал жаат утулат. Калыс упайларды эсептеп турат. Кайсы жааттын упайы көп болсо ошол жаат жеңишке болот.

Керней-сурнай

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн мектептин тегиз жерде же спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 10 жаштан жогорку 20–30 оюнчу катышат. Калыс оюнду баштоого белги берет. Эки оюнчу кол кармашып ортого чыгышат. Өздөрүнө бирин Сурнай, бирин Керней деп ат коюшат. Калган оюнчулар дагы бири-бирине Керней, Сурнай деп ат коюшуп, кол кармашып ортодогу Керней менен Сурнайдын алдына келишет. Алардан кернейди аласыңбы? же сурнайды аласыңбы? – деп сурашат. Керней кернейлерди, Сурнай сурнайларды алат. Калыс Кернейлерди өзүнчө, Сурнайларды өзүнчө катарга тизип, жаат башчыларын дайындайт. 8–9 метр аралыкта бетме-бет тургузат. Жаат башчыларын чакырып таяк же чүчү кулак карматат. Оюнду баштоо укугун ала албаган жааттын оюнчуларынын биринин көзүн жоолук менен таңат. Оюнду баштоо укугуна ээ болгон жааттан бир оюнчу чыгып, экинчи жааттын көзү жоолук менен таңылган оюнчусун чекеге акырын чертет да, өз ордуна келип туруп калат. Калыс көзү таңылган оюнчунун таңуусун чечип, «сени чекеге черткен оюнчуну тап!» – дейт. Ал өзүн чекеге черткен оюнчуну тапса, аны ээрчитип келип өз жаатына кошуп алат. Таба албаса өзү ошол жаатта калат. Атаандашы чекеге черткен оюнчуну тапкан учурда ал оюнчу Керней болсо кернейди, Сурнай болсо сурнайды (музыкалык аспаптарды) туурайт. Андан кийин ойноо кезеги экинчи жаатка

өтөт. Оюндун акырында кайсы жааттын оюнчулары көп болсо ошол жаат утат. Утулган жааттын оюнчулары ырдап же бийлеп берүүгө тийиш.

Коён тебиш

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт залында ойнолот. Оюнду 13 жаштан жогорку 20дан ашык бала жашына жараша бөлүнүп ойношот. Бул оюн күч сынашмай оюндардын катарына кирет. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Калыс эки жааттан эки оюнчуну ортого чыгарып, баш-аягы кылып (экөөнүн баштарын эки жакты каратып) чалкасынан жаткырат. Алар оң колдорунун карууларын илиштиришет. Калыс оюнду баштоого белги бергенде оюнчулар оң буттарын жогору көтөрүп, чалыштыра тебишип, бири-бирин оодарып кетүүгө аракет кылышат. Кайсы оюнчу шеригин оодара тепсе, жеңиш ошонуку болот. Ошентип оюнга кезек менен оюнчулардын бардыгы катышат. Оюндун акырында калыс оюнчулар менен бирдикте оюндун жыйынтыгын чыгарат. Кайсы жааттын оюнчулары атаандаштарын көп жолу оодара тепсе ошол жаат утат. Коён тебиш оюну кээде «бут менен тебиш» деп да аталат.

Кол жуммай

Эки жаш отурушат да бир чүкөнү алып, аны кезек менен өкчөй башташат. Адегенде чүкөнү бири өкчөйт, алчы консо, ал эки манжасын жумат, эгер таа консо, бир гана манжасын жумат, эгер өкчөгөн чүкөсү таптакыр конбой калса, анда куру жалак калат да чүкөсүн беркиге берет. Экинчи тарап чүкөнү өкчөй баштайт, чүкө консо, анда ал манжаларын чүкөнүн конушунун шартына жараша жума баштайт да чүкөнү дагы өкчөйт. Дагы консо дагы жумат, үчүнчү жолу

дагы өкчөйт, консо манжасын дагы жумат, конбосо ал өкчөгөн чүкөсүн тиги жолдошуна берет. Ал чүкөнү алып өкчөй баштайт. Ушинтип ойноп отурушуп кимиси беш манжасын бүт жумуп, чүкөнү өкчөө менен тигинден мурун 5 манжасынын кайра ачса ал жеңген болот. Экинчиси 5 манжасын бүт жумуп, чүкөнү өкчөө менен манжаларын бүт кайра ача албай калса, ал анда жеңилген болот да, эки колу (алакандары) менен эки көзүн көрсөтпөс үчүн бетин басып турат. Жеңгени 2 ортону менен тигинин жабылып турган колунун үстүн (дал 2 көздүн тушунан) кишисине карай кээде ортону менен катуу тарс дедире, кээде сөөмөйү менен акырын тырс дедире бирден гана чертет да, 2 ортонду же 2 бармакты, же 2 чыпалакты, айтор 10 манжасынын бир түрүн жубу менен соройтуп тигини көздөй тез сунуп калат. Тигил 2 колун бетинен тез ачып, 10 манжасынан туш келди 2 окшош манжасын жубу менен тигиге жооп кылып тез сунат. Эгер эки тараптын тең сунган манжалары окшош болсо (экөөнүкү тең эле сөөмөй же аты жок болуп калса) черттирген тарап чертип жаткан тараптын сунган манжаларын тапкан болот да көздү чертүү токтотулат.

Чүкөнү кайра өкчөө менен кайра экинчи оюн башталат, чүкөнү эң мурун биринчи болуп жеңгени өкчөйт, жеңилгени экинчи болуп өкчөйт. Эгер жеңилгени колун чертип жатканда тигинин сунган манжаларын өз убагында таба албаса, аны тапканча жеңген тарап колун черте берет. Катуу чертүүнүн натыйжасында жеңилген тараптын колдору кээде ооруп чыдабай кеткен учурлары да болот. Бул абал буларды жаңжалга эмес, күлкүгө алып барат. Анткени бул ишке эки тарап тең күлүшөт. Кийин келишим аркылуу чертүү акырындалат, жеңилген тарап жеңген тараптын сунган манжасын качан тапканда ал чертүүсүн токтотот. Чүкө жаңы өкчөлөт, манжалары жумулат жана ачылат.

Эскертүү: Бул оюнда сол колдун гана 5 манжасы жумулуп ачылат, ар бир оюндун акырында демек 5

манжа жумулуп ачылгандан кийин «алакан отум калды» деп чүкөнү алакан оту үчүн дагы өкчөшөт. Эгер чүкө консо «алакан отум ачылды» деп тиги жеңген болот, кол анан чертилет. Ошентип оюн улантыла берет.

Кол күрөш (*Билек сынамай*)

Кыргыз элинин байыркы оюну. Оюн тегиз жерде, столдун үстүндө ойнолот. Оюнга 25–30 оюнчу жашына жараша топтошуп катышат. Оюнду эркек балдар ойнойт. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. Калыс оюнчуларды күчүнө, жөндөмдүүлүгүнө жараша эки жаатка бөлөт. Эки жааттан бирден оюнчуну маңдай-тескей отургузуп, оң колдорунун чыканактарын жерге (столго) тийгизип, колдорун кармаштырат да, оюнду баштоого белги берет. Эки оюнчу колдорун күрөштүрүп, биринин билегин бири жерге (столдун үстүнө) тийгизүүгө аракеттенишет. Кайсы оюнчу өнөгүнүн билегин жерге (столдун үстүнө) тийгизсе, ошол оюнчуга же жаатка 1 упай берилет. Андан кийин дагы эки оюнчу чыгып кол күрөштүрөт. Ошентип оюн улантыла берет. Оюндун акырында кайсы жааттын упайлары көп болсо, ошол жаат утат. Бул оюн кээ бир жерлерде «билек сынамай» деп да аталат. Бул оюнду чоңдор да ойношот.

Колго түшмөй

Оюн тегиз аянтчада ойнолот. Оюнду 10–16 жаштагы оюнчулар жашына жараша бөлүнүп ойношот. Оюнчулардын саны чектелбейт. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Жааттагы оюнчулар күч жагынан барабар болушу керек. Эки жаат бетме-бет тизилишет. Алар бетме-бет болуп турганда оюнчулардын колу бири-бирине жеткендей кылып

тегерек узун сызык сызылат. Калыс өзү каалаган эки оюнчуга «оюнду баштагыла!» – деп буйрук берет. Бетме-бет турган эки оюнчу бири-бирине колдорун сунуп кармашат. Кимиси чийилген сызыктан өткөрө өзү тарапка атаандашын тартып кетсе, ал колго түшкөн болуп эсептелет. Оюнду кезектеги экөө улантат. Атаандаш жааттардын кимиси өз атаандаштарын колго көп түшүрсө ошол жааттын оюнчулары жеңген болуп эсептелет.

Коңгуроо кагыш

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз аянтта, мектептин спорт залында ойнолот. Оюнга 20–25тей оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлүп, башчыларын дайындайт. Оюнга коңгуроо, эки жоолук даярдалат. Атаандаш жааттардын оюнчулары өз жааттары боюнча тегерек тартып кол кармашып турушат. Калыс эки жааттан бирден оюнчуну ортого чакырып, экөөнүн тең көзүн жоолук менен таңат. Биринин колуна коңгуроону берет. Ал коңгуроону анда-санда кагып айлана басышы керек. Экинчи оюнчу болсо аны кармоого аракеттенет. Эгер ал коңгуроону каккан оюнчуну 4–5 минутада карма-са анын жаатына 1 упай берилет. Андан кийин дагы эки оюнчу чыгарылат. Ошентип оюн улантыла берет. Оюндун акырында калыс жыйынтык чыгарат. Кайсы жааттын упайы көп болсо ошол жаат жеңет.

Коон үзмөй

Байыркы оюндардын бири. Оюн жайык, тегиз жерде, дарактын же орнотулган казыктын (мамы) түбүндө ойнолот. Оюнчулардын жашы, саны чектелбейт. 5–6 метр узундуктагы аркан, бир жоолук даярдалат. Оюнчулар эки жаатка бөлүнүшөт. Калыс жаат башчыларын дайындайт. Жаат башчылары же ар жааттан бирден оюнчу чыгып таяк кармашат.

Оюнду баштоого укук алган жааттын оюнчулары бири-бирин белинен кармап катар турушат. Эң алдыда турган оюнчу даракты же казыкты кар турат. Жаат башчысы болсо кароолчу болот. Ал аркандын учун даракка же казыкка байлап бир колу менен анын бир кармап, өз жаатынын оюнчуларын атаандаш жааттын оюнчулары алып кетпес үчүн оюнчуларды кайтарып аларды айланып турат. Бир колунда эшилген жоолук болот. Атаандаш жааттын оюнчулары аларга «уурулукка» келет. Кароолчу келгенче алар чуркап кел кармашып турган оюнчулардын эң арткысын күч менен тарткан канчоосу үзүлүп кетсе, үзүлгөн оюнчуларды өз оюнчуларына коё алышат.

Эгерде атаандаш жааттын оюнчулары үзүп кетүүгө келгенде кароолчу алардын бирин колундагы эшилген жоолук менен чабууга үлгүрсө, кароолчунун жааты оюнду атаандаштары өткөрүп берет да, өздөрү уурулар болуп калышат. Коон үзгөндө белден гана кармап тартыш керек. Колдон, буттан, моюндан тартууга болбойт. Кайсы жаат коо көп үзсө, жеңиш ошолордуку болот.

Көз таңмай

Бул оюн байыртадан белгилүү. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнду 10–15 жаштагы 35–40 оюнчу жашына жараша бөлүнүп ойношот. Калыс оюнчуларды тегерете тургузат.

Эки оюнчуну ортого чыгарып, экөөнүн тең көзүн жоолук менен таңат. Биринин колуна коңгуроо берет. Экинчи оюнчу болсо анда 2–3 метр алыстыкта турат.

Калыс «жолдошуңду тап» деп буйрук бергенде колунда коңгуроосу бар оюнчу коңгуроону экинчи оюнчуга берет. Ал коңгуроону алып бир аз узаганда, артынан аны издеп табууга аракеттенет.

Эгерде ал коңгуроолуу оюнчуну кармаса, кармаган оюнчу өз ордуна турат. Анын ордуна калыс башка

бирөөнү чыгарат. Кармалган оюнчу жана жаңы оюнчу оюнду улантат. Оюн ушул тартипте улантыла берет. Бул оюндун жергиликтүү өзгөчөлүктөрү да көп. Мисалы, бир бала менен кыздын көзү таңылат. Кыз улам үн чыгарып, орун которуп басат. Бала аны кармоого аракеттенет. Экинчи түрү. Айлана чийилет. Эки оюнчунун көзү таңылып, чийинге киргизилет. Колдоруна эшилген жоолук берилет. Дабыш улап басып, айланадан чыкпай туруп кимиси экинчисин чаба алса жеңиш ошонуку болот. Дагы бир түрү мындай. Чакан аянтча белгиленип, анда оюнчулар чачкын турушат. Бирөөнүн көзү таңылат. Ал бир оюнчуну кармашы керек. Балдар буйтап, мант берип карматпай жазгырышат. Же болбосо дагы бир түрү. Ортого бакан орнотулат. Баканга байге байланат. Оюнга катышуучулардын бардыгынын көзү таңылат. Ким түз барып баканды кучактаса, байге ошонуку болот.

Көңүл бур

Оюн тегиз жерде же спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 17 жашка чейинки 25–35 оюнчу катышат. Бир волейбол тобу даярдалат. Оюнчулар тегерек тартып турушат. Оюндун калысы топту өзү каалаган оюнчуга берет. Топту алган оюнчу ортого чыгып, бир оюнчуну карап «жер» деп үн салат да, топту өзү каалаган оюнчуга ыргытат. Топту тосуп алган оюнчу ошол замат токтоосуз түрдө жерде жашоочу жаныбардын же өсүмдүктүн биринин атын атып, топту кайра ортого ыргытат.

Эгерде оюнчу жаныбардын же өсүмдүктүн атын туура атай албай башка нерсенин атын атаса, анда ал айып тартып, оюнга катышуучуларга ырдап же бийлеп берет. Аны аткара албаса оюндан чыгат.

Куржун

Куржун кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Жаштардын, айрыкча эркек балдардын күч сынашмай оюндарынан болуп эсептелет. Оюн мектептин спорт залында, түз жерде, көк шиберде же кийиздин үстүндө ойнолот. Оюнга 13–17 жана андан жогор жаштагы оюнчулар катышат. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. Оюнчулардын саны чектелбейт. Калыс оюнчулар жашына жараша эки жаатка бөлүп, 10–15 метр аралыкта катар тизип бетме-бет тургузат. Эки жааттан бирден оюнчуну ортого чыгарып, колундагы таякчаны аларды көздөй тикесинен ыргытат. Кимиси жерге түшүрбөй кармап калса ошол оюнчунун жааты оюнду баштайт.

Калыс оюнду баштоочу жааттан үч оюнчуну ортого чыгарып, алардын эң күчтүүсүн көмкөрөсүнөн кийиздин же шибердин үстүнө жаткырат. Жаткан оюнчунун жонуна эки оюнчуну чалкасына аякташтырып бири-биринин буттарынын кызыл ашыктарына илиништирип жаткырат. Жаткан оюнчунун жонуна бир эле оюнчу арта салынып жатса да болот. Андан кийин калыс «куржунду көтөрүңүз»,— дейт. Көмкөрөсүнөн жаткан оюнчу үстүндөгү «куржунду» көтөрүүгө аракеттенет. Эгер ал куржунду көтөрө алса бир упай берилет, көтөрө албаса упай берилбейт. Андан кийин куржун көтөрүү кезеги анын атаандаш жаатына келет. Бул оюн жааттардын оюнчуларынын бардыгы «куржун» көтөрүшүп бүткөнгө чейин ойнолот. Оюндун акырында упайлар эсептелет. Кайсы жааттын упай көп болсо, ошол жаат утат.

Куу түлкү

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында

ойнолот. Оюнга 20–25 оюнчу катышат. Оюнчулар кол кармашып, тегерек тартып турушат. Оюндун калысы оюнчуларга «көзүңөрдү жумгула» деген буйрук берет. Оюнчулар көздөрүн жумушат. Ошол убакта калыс оюнчулардын арт жагы менен айлана чуркап, оюнчулардын бирин арт жагынан акырын түртүп же нукуп өтөт да кайра өз ордуна келип туруп калат. Андан кийин «көзүңөрдү ачкыла» деген буйрук берет. Оюнчулар көздөрүн ачып «куу, куу, куу түлкү, сен каякта жүрөсүң?» – деп чогуу кыйкырышат. Ошондо калыс артынан нукуп кеткен оюнчу «мен мындамын» деп колун көтөрөт. Ошол замат оюнчулар туш тарапка качышат. Куу түлкү болсо качкан оюнчулардын бирин кармап, аны калыска алып келет. Оюнчулардын бардыгы кайра чогулуп, өз ордуларына турушат. Куу түлкү кармап келген оюнчу ырдап же бийлеп берет. Бир же бий билбеген оюнчу уйча мөөрөйт. Андан кийин оюн кайра башынан улантылат.

Күчтүүлөр жана шамдагайлар

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде же мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 20–30 оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Оюн ойнолуучу жерге диаметри 2 метр келген айлана, анын сыртына диаметри 4 метр, анын сыртына диаметри 6 метр келген айлана чийилет. Ар бир жааттан бирден оюнчу чыгып таяк кармашат. Жеңенинин жааты ортоңку жана кичине айланага, атаандаштары чоң айланага жайланышат.

Оюнчулар атаандаш жааттын оюнчуларын өздөрү жайланышкан айланага киргизе тарта алса, ошол жааттын оюнчуларына 1 упай берилет. Оюндун акырында калыс упайларды эсептеп, кайсы жааттын упайы көп болсо ошол жааттын оюнчуларын жеңүүчү деп эсептейт.

Кызыл желек, ак желек

Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында, залында ойнолот. Оюнга 25–30 оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды барабар сандагы эки жаатка бөлүп, жаат башчыларын дайындайт. Кызыл жана ак түстөгү эки желекче даярдалат. Ал желекчелер оюн ойнолуучу аянтчанын эки четине орнотулуп, ар бир жааттын бирден оюнчусу өз жааттарынын желекчелерин кайтарып турат. Эки желекченин аралыгы ченелип, так орто жерине туура сызык сызылат. Эки жааттын оюнчулары ал сызыктын эки тарабына сызыктан эки метр алыстыкта турушат.

Калыс «Көңүл бургула! Оюнду баштадык!» – деп үн салат. Ар бир жааттын оюнчулары өз желекчесин коргоо менен сызыктан өтүп, атаандаш жааттын желекчесин өзүнүн жааты тарапка алып келүүгө аракеттенишет. Сызыктан бири-биринин желекчесин көздөй өтүп келе жатканда атаандаш оюнчусу орто сызыктан өткөн оюнчуну кармап алса, колго түшкөн оюнчу ордуна жылбастан туруп калат. Эгерде колго түшкөн оюнчуга өз жаатынын бир оюнчусу эч тоскоолдуксуз колун тийгизип кетсе, анда колго түшкөн оюнчу кайра оюнга кошулат. Өз жаатташын туткундан бошото албай өзү да колго түшүп калса колго түшкөн жеринде былк этпестен туруп калат. Ошентип оюн улантыла берет. Кайсы жааттын оюнчусу атаандаш жаатынын желекчесин өз тарабына алып өтүп кетсе, ошол жааттын оюнчулары жеңишке ээ болот.

Номер

Оюн мектептин спорт залында, аянтчасында, тегиз жерде ойнолот. Оюнга 12–15 жаштагы 31–41 оюнчу (так санда) катышат. Оюнчулар эки-экиден болуп, тегерек тартып турушат. Бир оюнчу жолдошу жок жалгыз калат. Калыс жумшак эшилген

жоолук даярдайт. Ал «токмок» деп аталат. Калыс оюнчуларга бир четтен номер коюп чыгат. Мисалы, 5, 10, 20, 25, 30, 40 ж. б.

Калыс оюнду баштоого белги берет. Жолдошу жок оюнчу өзү каалаган номерди айтат. Мисалы, 35-десе, анда 35-номерлүү оюнчу тегерек болуп турган оюнчулардын сыртынан чуркап, жолдошу жок оюнчунун жанына туруп калуусу керек. Калыс чуркап бара жаткан оюнчуну жоолук менен урууга аракеттенет. Чакырылган оюнчу чуркап келип, жалгыз оюнчунун жанына туруп калга дан кийин калыс шериги кеткен оюнчуну токмок менен уруу аракеттенет. Жалгыз калган оюнчу болсо, ал жеткенге чейин бир номерди айтуусу керек же «мага токмок» керек десе калыс токмокту ошол оюнчуга берет. Өзү ошол оюнчунун номерин алып, анын ордуна номери боюнча чуркап келип туруп калат жана каалаган номерин айтат. Оюн ушул нукта улантаыла берет.

Опол

Чүкө оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, мектеп аянтчасында ойнолот. Оюнчулар жаштарына ылайык топтошуп ойношот. Оюнчулардын саны чектелбейт. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат, Чүкө тизилүүчү жана чүкө атуучу жер белгиленет. Анын аралыгы 6–9 жаштагыларга 2–3 метр, 10–13 жаштагыларга 4–6 метр, 14–17 жаштагыларга 7–10 метр болот. Чүкө атуу кезеги сака калчоо жолу менен түзүлөт. Калыс оюнчулардын сакаларын чогултуп, көкөлөтө ыргытып калчайт. Кайсы оюнчунун сакасы алчы консо ал биринчи, таа консо экинчи болот. Андан кийинки сака калчоодо дагы эле биринчи жолкудай алчы конгон саканын ээси – үчүнчү, таа конгон саканын ээси – төртүнчү ж. б. болуп чүкө атуу кезеги түзүлөт. Белгиленген жерге оюнчулар бирден чүкөлөрүн төрт бурчтук кылып тизишет. Төрт

бурчтуктун ортосуна бир чүкөнү оңкосунан тургузуп коюшат. Андан кийин чүкө атуучу жердеги чийинге келип, түзүлгөн кезектери боюнча тизилип турушат.

Оюнду баштаган оюнчу чийинди басып туруп, сакасы менен мээлеп тизилген чүкөлөрдү атат. Атканда төрт бурч болуп тизилип турган чүкөлөрдүн бирин төрт бурчтуктан чыгара атса, оюнчу ошол өзү чыгара аткан чүкөнү утуп алат да, чүкө атуу кезеги андан кийинки оюнчуга келет. Эгер чүкө уткан оюнчунун сакасы алчы конуп калса дагы бир чүкө утат. Эгерде оюнчу оңкону төрт бурчтуктан чыгара атса чүкөлөрдүн бардыгын утат да, оюн кайрадан башталат.

Эгерде оюнчу чүкө атканда сакасы чүкөгө тийип, бирок ошол чүкөсү төрт бурчтуктан чыкпай калса, анда ал тизилип турган чүкөлөргө бир чүкө кошот. Ошол эле оюнчунун сакасы атканда таа конуп калса, анда да бир чүкө тиет. Эгерде оюнчу оңко турган чүкөнү жыга атса же төрт бурчтуктан чыгара албаса, анда төрт бурчтукта канча чүкө болсо ошончо чүкөнү төрт бурчтукка кошуп тизет. Оюнчу атканда сакасы чүкөгө тийбей өтүп таа конуп калса да өз жанынан бир чүкөнү кошуп тизет. Оюнчу атканда сакасы алчы консо чүкөгө тийсе да, тийбесе да бир чүкө утат.

Оюн оңко тургузулган чүкөнү төрт бурчтуктан чыгара атканга чейин ойнолот.

Оромпой тебүү

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Анын кызыктуу оюндардан экендиги «Манас» эпосунан да көрүнөт:

...Оромпой тээп, ордо атып,
Чатыраш ойноп, даң салып.
Көк сүлөөсүн бөктөрүп,
Жыргап жашап калышты,
Көңүлдөрү катуу өсүп,
Жыргап жатып калышты, —

деген саптар оромпой оюну ордо, чатыраш сыяктуу оюндардын катарында тургандыгын айгинелейт. Оромпой оюну жөнүндө эл ичинде да төмөнкүдөй ыр саптары белгилүү:

Оромпой салып ойногон,
Оюну жакшы кыргыздын!
Ак калпагы, суусар бөрк,
Оймо-чийме кийинген,
Боруму жакшы кыргыздын!

Оюн тегиз жерде, көк шиберде, мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 8–17 жаштагы 20–25 оюнчу (көбүнчө боз уландар) катышат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Жаат башчыларын дайындайт. Оюн ойнолуучу жердин ортосуна диаметри 5–6 метр айлана чийилет. Жаат башчылары таяк кармашып, оюнду баштоо укугун алган жааттын оюнчулары айлананын сыртында болушат. Экинчи жааттын оюнчулары айлананын (ал «чөк» деп аталат) ичине кирип, каалаган бир бутун бүгө көтөрүп, бир буттап соксондоп оромпой тээп турушат. Калыс оюнду баштоого белги бергенде чийиндин сыртындагы оюнчулар чийиндин ичиндеги оюнчуларды качырып кирип, оромпой тээп турган оюнчуларды туш келди алаканы менен чаап, кайра чийиндин сыртын көздөй качышат. Оромпой тепкен оюнчулар кол салган оюнчуларды бүгүлгөн буттары менен тебүүгө аракеттенишет. Эгер кол салгандарды тээп алса анда жааттар орун алмашат. Катуу тебүүгө болбойт. Оюндун акырында кайсы жааттын оюнчулары көп жолу чабуул коюучулар болушса, ошол жаат жеңген болуп эсептелет. Жеңилген жааттын оюнчулары ырдап, бийлеп же ар кандай тапшырмаларды аткарышат.

Ортого турмай

Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында же залында ойнолот. Оюнга 14 жаштан жогорку

30–40 оюнчу катышат. Волейбол тобу даярдалат. Оюнчулар тегерек тартып турушат.

Калыс оюнчулардын бирине топту берет. Топту алган оюнчу өйүздөгү бир оюнчуга топту волейбол оюну сыяктуу ыргытып берет. Ал тосуп алып башка оюнчуга узатат ж. б. Кайсы оюнчу өзүнө ыргытылган топту тосо албай жерге түшүрүп жиберсе, ал оюнчулардын ортосуна келип отурат. Андан кийин топ келген оюнчу топту башка оюнчуга узатат же отурган оюнчуну топ менен урат. Эгер отурган оюнчуга топ тийсе, же ордунан турбай отурган боюнча тосуп алса, анда ал оюнга кошулат. Отурган оюнчуга топ тийбей калса, топту урган оюнчу анын жанына келип отурат. Оюн ушул тартипте улантыла берет. Көпчүлүк оюнчулар ортого отуруп калган кезде оюн кайрадан башталат.

Орто топ

Кыргыз эл оюну. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында Оюнга 10–15 жаштагы балдар-кыздар бирдей санда катышат. Оюнчулар 15–20дан болуп эки жаатка бөлүнүшөт. Оюнга волейбол тобу колдонулат. Аянтчанын ортосуна 2 жааттын оюнчулары кенен баткандай айлана же жарыш эки сызык чийилет. Калыс эки жааттан бирден оюнчуну чакырып таяк кармаштырат. Оюнду баштоо укугун алган жааттын оюнчулары топту алып, айлананын ичине киришет. Атаандаш жаат аянтчаны тегерене же сызыкты бойлото өйүз-бүйүз болуп турушат. Калыс оюнду баштоого белги бергенде топту алган оюнчу айлананын сыртын дагы оюнчулардын бирин топ менен урат. Ал топту тийгизбей тосуп алууга аракеттенет. Топ эки жолу тийген оюнчу оюндан чыгат. Ыргытылган топту өзүнө тийгизбей тосуп алган оюнчу топту бир жолу ашык ыргытууга же оюндан чыгып калган шеригин оюнга кайра кошуп

алууга укуктуу болот. Оюн ушул нукта улантыла берет. Атаандаш жааттын кайсынысынын оюнчулары топту өздөрүнө тийгизбесе же аз тийгизишсе ошол жааттын оюнчулары жеңет.

Селкинчек

Селкинчек кыргыз элинин эң байыркы кызыктуу оюндарынан. Аны улан-кыздар жайлоодо, айылдын четинде, күндүз же айдын жарыгында тебишет. «Манас» эпосундагы:

Манастын уулу чунактын
Келе турган жолуна.
Кайым ырдап жеңишип,
Селкинчегин тебишип
Отуз келин, отуз кыз,
Ортосунда Чүрөк уз
Кербен тарткан эмедей,
Жаркыны күндөй көрүнүп,
Күтмөк болду чунакты... –

деген саптар селкинчектин байыркы оюндардан экендигин айгинелейт. Ал эми эл ичинде болсо:

Арча, кайың, карагай,
Талга салган селкинчек!
Алты бакан орнотуп,
Айылга салган селкинчек!
Жаш, карысы кыргыздын,
Жарыша тепкен селкинчек!
Кыз-жигити кыргыздын,
Кызыккан оюн селкинчек!

Же болбосо:

Бурулчанын селкинчек,
Бурулуп ойноп келинчек.
Андай теппей, мындай теп,
Буруп теппей, түздөп теп.

Же:

Ай жарыкта ойногон,

Аземдүү оюн селкинчек!
Алган жары экөөлөп,
Алышып тепкен селкинчек! –

деген саптар селкинчек кыргыз элиндеги кызыктуу оюндардан экендигин билгизип турат. Селкинчек күү менен шапар тээп көңүл ачуу үчүн салынат.

Селкинчек ар түрдүү курулат.

1. Узундугу 4–5 метр келген үч шырмыйдын (бакандын) учун бириктирип, түбүн 50–60 сантиметрдей тереңдикте жерди чукуп көөмп бекемдейт. Дагы үч шырмыйды 1,5–2 метр аралыкта биринчи үч шырмыйдын тушуна учун бириктирип, түбүн жерге бекемдейт. Ага селкинчек тепкендей эки аркан байланат. Бак-дараксыз жерге салынган мындай селкинчек алты бакан деп аталат.

2. Эки жагына экиден мамынын учтарын кайчылаштырып орнотуп, кайчылашкан учтарына туура-сынан устун бекитип селкинчек салса да болот.

3. Узундугу 5–6 метр келген эки жоон мамы 2–2,5 метр аралыкта жерге орнотулат. Алардын баштары бириктирилип жоон жыгач бекитилет. Ал туура жыгачка эки аркан байланат.

3. Бак-дарактуу жердеги жанаша өскөн (аралыгы 1,5 метрдей) эки дарактын жоон бутактарына эки аркан байланат.

4. Бак-дарактуу жердеги арча, кайың, карагайдын селкинчек салууга ылайыктуу болгон жерине же жоон бутагына бир аркан байланат. Оюнга катышуучулар жаштарына жараша топтолушат. Оюнга 20–25 оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Жаат башчыларына же өкүлдөрүнө чүчү кулак же таяк карматуу жолу менен оюн башталат. Оюнчулардын жаштарына жараша көтөрүлүү бийиктиги белгиленип, ал бийиктикке жоолук илинет. Селкинчек тепкен оюнчу ошол бийиктикке чейин көтөрүлүп, жоолукту тиштеп келиши керек. Селкинчекке чыккан оюнчуну адегенде күүлөнтүп коюшат, андан кийин тээп жаткан оюнчу өзү күүлөнөт. Селкинчек тебүү кезек менен

жүргүзүлөт. Биринчи жааттын оюнчулары селкинчек тээп бүтсө, оюндун кезеги атаандаштарына берилет.

Белгиленген бийиктиктеги жоолукту тиштеп келген жаатка 1 упай, аны тиштей албай, бирок ошол бийиктикке чейин көтөрүлгөн оюнчуга 0,5 упай берилет. Оюндун акырында кайсы жааттын упайлары көп болсо ошол жаат утат. Утулган жаат ырдап, бийлеп же кызыктуу оюн куруп беришет. Селкинчек тебүү ыр-бий, шатыра-шатман оюн-күлкү менен коштолот. Селкинчекти жаатка бөлүнбөй тепсе да болот.

Соку жанчмай

(Ак сандык, көк сандык)

Байыркы оюн. Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 17 жашка чейинки 25–30 оюнчу жашына жараша топтолушуп катышат. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Аларды 5–8 метр аралыкта катарга тизип бетме-бет тургузат. Ар бир жааттан экиден оюнчуну ортого чыгарат. Аларды жааты боюнча аркаларын тийгиздирип, колдорун бири-бирине илиштирип тургузат. Андан кийин оюнду баштоого белги берет. Алар соку-сокбилек болушуп, алмак-салмак бирин-бири жолдору менен көтөрүшөт. Биринин буту жерге тийгенде экинчиси көтөрүп, соку жанчмайды (күйшөгөндү) туурап ойношот. Калыс карап турган оюнчулар менен бирдикте белгиленген убакытка чейин оюнчулар бирин бири канча жолу көтөрүшкөнүн санап турат. Белгиленген убакытта бирин бири жондору менен көп жолу көтөргөн оюнчуларга же жаатка 1 упай берет. Ал оюнчулар өз ордуларына келип турушат. Андан кийин эки жааттан тең дагы экиден төрт оюнчу чыгып, мурункулардай эле бирин бири көтөрүшөт. Ушундай тартипте оюн кезек менен ойнолот. Оюнчулардын бардыгы ойноп бүткөндөн кийин, калыс оюнчулар менен бирдикте упайларды эсептешет. Кайсы жааттын упайлары көп

болсо ошол жаат утат. Айрым жерлерде бул оюн «Ак сандык, көк сандык» деп да айтылат.

Сокур бүркүт

Оюн тегиз аянтчада, оюнчулар каалаган жерде ойнолот. Оюнга 15 жашка чейинки 20–25 оюнчу катышат. Жоолук даярдалат. Оюнчулар тегерек тартып кол кармашып турушат.

Калыс 6 оюнчуну ортого чыгарып, биринин көзүн жоолук менен таңат. Ал «Сокур бүркүт» деп аталат. Сокур бүркүт болсо калган беш оюнчуну кармоого аракеттенет. Сокур бүркүттүн колуна түшкөн оюнчу жаңы Сокур бүркүт болот. Ортодо калган төрт оюнчу менен мурдагы Сокур бүркүт кол кармашып турган оюнчуларга кошулушат. Ортого беш оюнчу чыгат. Ортодо Сокур бүркүт менен алты оюнчу болот. Оюн ушундай нукта улана берет.

Так орун

Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнду 15 жашка чейинки 20–25 оюнчу жаштарына жараша бөлүнүп ойношот. Оюнчулар тегерек тартып экиден турушат. Ортого эки оюнчу чыгарылып биринин колуна эшилген жоолук берилет. Оюнду баштоого белги бергенде жоолукту алган оюнчу экинчисин кубалап жөнөйт. Экинчи оюнчу болсо, экиден болуп катар тизилип турган оюнчуларды айлана чуркап, өзү каалаган оюнчунун алдына барып туруп калат. Ал турар замат артта үчүнчү болуп калган оюнчу качат. Эгерде качып бара жаткан оюнчуну колунда жоолугу бар оюнчу жоолук менен чабууга үлгүрсө, анда ал жоолукту жерге таштап өзү качат да, өзү каалаган оюнчунун алдына барып тура калат. Жоолукту жерден алган экинчи оюнчу жоолукту алып, качкан оюнчуну кубалайт. Оюн ушул нукта улантыла берет.

Таш жарыш

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде же мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 13–17 жана андан улуу 20–30 оюнчу жашына жараша топтошуп катышат.

Оюнду кыздар өзүнчө, балдар өзүнчө эки жаатка бөлүнүп, бөлөк-бөлөк ойношот. Диаметри 16–20 сантиметр, калыңдыгы 2–3 сантиметр келген тегерек жалпак таш даярдалат. Оюнчулар туруучу жер белгиленет жана ал жерден 14–20 метр аралык чийин сызылат. Калыс оюнчулардын жаат башчыларын чакырып, таяк кармаштырат. Оюнду баштоо укугуна ээ болгон жааттын бир оюнчусу белгиленген жерде туруп, тегерек ташты сызыкты көздөй ыргытат. Кайсы оюнчунун ыргыткан ташы ал сызыктан ашып түшсө, ошол оюнчуга 1 упай ыйгарылат, жетпей түшүп калса упай берилбейт. Оюндун акырында кайсы жааттын упайлары көп болсо, ошол жаат утат.

Терек

Элдик оюн. Оюн тегиз жерде же мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 20–30 оюнчу жашына жараша топтошуп катышат. Оюнду алып баруу үчүн оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. 6–9 жаштагылардын оюнуна тарбиячы же мугалим жетекчилик кылат. Калыс бир оюнчуну «терек» деп дайындайт. Калган оюнчуларды айлана кылып тургузат. Калыс өзү оюнчуларга терек деп угуза айтат. Оюнчулар болсо калыс «терек» дегенге чейин эле баш ийкөө, кол жаңсоо, көз ымдоо ж.б. жолдор менен турган орундарын алмашуу үчүн өз ара келишип алышат да, калыстын «терек» деген үнүн угаар замат орундарын алмашат. Оюнчу өзүнүн жанындагы оюнчу менен орун алмашууга болбойт. Оюнчулар орун алмашканда орун алмаша албай калган оюнчу терек

болот. Калыс оюнду андан ары улантат. Биринчи терек болгон оюнчу оюнчулардын катарына кошулат. Оюндун акырында кайсы оюнчу бир жолу да терек болбосо, ошол оюнчу жеңет.

Токмок

Байыркы оюндардын бири. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында, залында ойнолот. Оюнду 9–17 жашка чейинки 20–25 оюнчу ойнойт. Бир жоолук эшилип «токмок» даярдалат. Оюнчулар тегерек болуп турушат.

Калыс оюнчулардын бирине токмокту берет. Ал оюнчуларды тегеренип басып, биринин артына билдирбей таштап кетет. Ал оюнчуларды бир тегеренип келгенге чейин токмок ташталган оюнчу өзүнүн артындагы жаткан токмокту билбей калса, токмокту таштаган оюнчу аны токмок менен уруп, токмокту бир оюнчунун артына таштап качат.

Токмок ташталган оюнчу таштаган оюнчуну кууп жетип урса, токмок жеген оюнчу ырдап же бийлеп берет. Жетип ура албаса, ал өзү ырдап же кызыктуу аңгеме, жомок айтып бериши керек. Оюнчу ырдап, бийлеп ж. б. тапшырмаларды аткаргандан кийин токмокту өзү каалаган оюнчуга таштайт.

Токто

Элдик оюн. Оюн тегиз жерде же мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 9 жаштан жогорку жаштагы кыздар, балдар катышат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлүп, жаат өкүлдөрүнө таяк кармаштырат. Узун-туурасы 1 метрден чарчы 4 сызык чийилет. Калыс эки жааттан экиден төрт оюнчуну ортого чыгарып, алардын ар бирине шаарлардын аттары жазылган кагаздарды көкүрөгүнө тагып коёт. Чийилген 4 чарчы сызыктарга бирден тургузат.

Калыс оюнду баштоого белги берет. Оюнду баштоо укугуна ээ болгон жааттын оюнчулары өздөрүнө коюлган шаарлардын аттарын аташат. Мисалы, «Бишкектен» сүйлөйт, «Оштон» сүйлөйт дешет. Биринчи жааттын оюнчулары болсо ордуна качууга, ордуна 4–5 кадам жылууга аракет кылышат. Анда экинчи жааттын оюнчуларынын бири «токто!» – дейт. Эгер «токто!» дебесе берки экөө качат. Качан «токто!» дегенде токтоп калат.

Ордуна жылган оюнчулар экинчи жааттын оюнчуларына «узак болсо үч аттап жет», – дешет. Экинчи жааттын оюнчулары өздөрү турган жеринен биринчи жааттын оюнчулары токтоп калган жерге чейин үч аттап жетсе экинчи жааттын оюнчуларына 1 упай ыйгарылат. Оюн кезек менен улантыла берет. Оюндун акырында калыс оюнчулар менен бирдикте упайларды эсептеп чыгышат. Кайсы жааттын упайы көп болсо, ошол жаат утат.

Токту сурамай

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт залында, аянтчасында ойнолот. Оюнга 13 жаштан жогорку 20–30 оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлүп, жаат башчыларын дайындайт. Оюнчулар өздөрүнүн жаат башчылары менен бирдикте эркек балдар өздөрүн Буудайык, Шумкар, Бүркүт ж. б.; кыздар Ак кептер, Булбул, Чүрөк ж. б. жашыруун аттарды коюшат. Калыс эки жааттын оюнчуларын 10–15 метр аралыкта бетме-бет кылып катарга тизилип тургузат. Эки жааттын аралыгына чек ташталып, ал «өзөн» деп аталат. Калыс жаат башчыларына таяк кармаштырат. Оюнду биринчи баштоо укугуна ээ болгон жааттын бир оюнчусу өзөндүн жээгине басып келет да:

– Эй, эл-журт, бул агып жаткан эмне? – дейт.

Экинчи жааттын өкүлү:

– Ал биздин өзөн, – деп жооп берет.

Биринчи жааттын оюнчусу:

– Мунун кечүүсү кайсы жеринде? – дейт.

Экинчи жааттын өкүлү:

– Эр азаматка бардык эле жери кечүү, – деп жооп берет. Ошондон кийин биринчи жааттын оюнчусу ал өзөндөн бир буту менен оромпой тээп же аттап өтөт. Экинчи жаатка келгенде ал жааттын өкүлү:

– Сага эмне керек, эмне издеп жүрөсүң? – деп сурайт. Биринчи жааттын оюнчусу:

– Үйүмө конок келди эле, токту сурап жүрөм, – дейт. Экинчи жааттын өкүлү:

– Андай болсо тандап ал, – дейт. Биринчи жааттын оюнчусу экинчи жааттын оюнчуларынын арасына келип, өзү каалаган оюнчуларды «сенсиң» деп, өзү каалагандай атты атап чакырат. Эгер биринчи жааттын оюнчусу экинчи жааттын оюнчусунун жашыруун атын туура таап алса аны өз тарабына алып кетет. Эгер таппай калса куру кол кайтат. Андан кийин оюндун кезеги экинчи жаатка берилет. Экинчи жааттын оюнчусу да биринчи жааттын оюнчусундай эле иш жасайт. Ошентип оюн улантыла берет. Оюндун акырында кайсы жааттын оюнчулары өздөрүнө атаандаш жааттын оюнчуларын көп алып кетсе, ошол жаат утат. Бул оюндун дагы төмөнкүдөй түрү да бар. Мында оюнчулар эки жаат болуп, маңдай-тескей отурушат. Бир жааттын өкүлү экинчи жаатка келип токту сурайт. Ал отурган оюнчуларды колтугунан көтөрүп, салмактуусун тандайт. Тандаган «токтусун» өз жаатына көтөрүп кетет. Ал оюнчу эч каршылык көрсөтпөшү керек. Кезек менен улам бир оюнчу келип токтулардын эң оорун тандап кете берет.

Бир жааттын оюнчусу экинчи жаатка барып, бир оюнчунун көзүн эки алаканы менен басып туруп, өз жаатындагы бир оюнчусунун жашыруун атынан айтып чакырат. Ал келип көзү басылган оюнчуну

чекеге чертет да, кайра өз ордуна барып отурат. Көздү басып турган оюнчу көзү басылган оюнчудан:

Күзгүбү же таракпы? – деп сурайт. Ал оюнчу күзгү десе көзүн алаканы менен акырын сылайт, тарак десе бек сыдырып кетет. Андан кийин көзү басылган оюнчу берки жаатка келип өзүн ким чекеге черткенин табышы керек. Туура тапса аны өз жаатына кошуп алат, таба албаса өзү ошол жаатта калат. Оюн ушул тартипте улантылат.

Тыйын эңмей

Оюн ашта, тойдо жана чоң жоро, чоң шеринеде, келин алган, бала үйлөндүргөн тойлордо жана үлүш берүүлөрдө ойнолгон. Тыйын эңүүнүн тартиби. Тыйын эңүүгө ар бир уруудан экиден, үчтөн гана кишини алып чыгат. Алардын баарысын бир жерге топтоп туруп элдин ортосунан чарчысы 1 метр жерди такырайтып коюп, ошол жердин ортосунан 10 тыйын баткыдай жерди ойгонсуп, 10 тыйынды ошол жерге коюп, баягы тыйын эңчү кишилерди кезеги менен бирден жумшап турат. Бирок ал тыйын эңгени бараткандарды өз эркинче койбой тыйын таштаган жердин бери жагында атайылап бир киши турат. Ал турган кишинин жумушу эле тыйын эңгени бараткандардын атын сооруга чаап, текирең таскак менен барып жердеги тыйынды эңүүнүн шартын бүтүрүп туруусу болуучу. Кээ бир тыйын эңүүгө машыккан жигиттер эңкейгенде майышпай турган жалпак, чың келген жорголордон минип алып, ар бир келгенде эңип турат. Тыйын эңүүгө маш болгон аттар да болот. Киши канчалык жерден эңкейип баратса да майышып же мүргүп кетпестен түз гана таскактап кете турган. Бул тыйын эңгендердин байгесин ар бир эңип кеткендери үчүн мынча сомдон деген болжолу болот. Тыйынды эңип алып барары менен баягы эңүүчүлөрдү топтоп турган жерден бир

киши айтылган акчаны берип турат. Кай бирлери аты менен кошо өзү жыгылып калган учурлар кездешет.

Укурук салмай

Бул оюн жайлоодо өткөрүлөт. Оюнга ат минүүнүн ыкмаларын жакшы билишкен 2–3 оюнчу катышат. Эреже боюнча укуруктар колдонулат. Адатта оюнчулар аттарына минип, колдоруна укуруктарын алышып, оюндун шарты жөнүндө сүйлөшүп алышат. Оюн учурунда оюнчулар бири-бирине себепсиз жардам берүүгө, тоскоолдук кылууга болбойт.

Оюнчулар кезектери келишкенде, бирден укурук менен мурда белгилешкен аттарды же тайларды тутууга аракеттенишет. Оюн 2–3 жолу кайталанышы мүмкүн. Укурук менен аттарды бат туткан оюнчу жеңүүчү болот. Оюндун жөө укурук салмай, илмек ыргытмай, жөө илмек ыргытмай деген түрлөрү бар.

Ууру кармадым

Илгерки кыргыз элинин 2–3 же андан көбүрөөк жаштары «Ууру кармадым» оюнун ойношчу. Алардан эң мурун экөө «ким утса, жеңген тарап жеңилгенди билекке 5 же 10 сөөмөй (сөөмөй жана ортон – эки манжа) менен чапмай деген шерт менен мелдешет.

Экөөнүн бири сол колун жазып туруп ылдый каратып көмкөрөт, сөөмөйүн жана аты жок менен чыпалагын жогору көтөрөт да ортону менен бармагын төмөн түшүрөт. Оң колун жазып чалкасынан коёт да анан чыпалагы менен аты жогун сол колдун сөөмөйүнүн астынан, ортонунун үстүнөн алып барып, анын аты жогу менен чыпалагына бастырат. Оң колдун ортонун сол колдун ортонуна бастырат. Сол колдун көтөрүлүп турган сөөмөйү менен оң колдун

сөөмөйү жана бармагы үчөөнү баш коштуруп, жогору көтөрөт да үчөөнүн ортосуна узундугу 20 сантиметр келген бутаксыз ичке куурайды сайып, аны үч манжа менен кармап турат. Сол колдун бармагы төмөн түшүп эркин бош турат.

Ал эми экинчиси оюнду баштайт. Ал адегенде 5 манжаны сурай баштайт.

– Бул эмне?

– Баш бармак.

– Бул эмне?

– Бадал иймек (сөөмөй).

– Бул эмне?

– Оюн чиймек (аты жок).

– Бул эмне?

– Чып-чып чыпалак, чычайган кызыталак.

– Бул жерге коноюнбу (сол колдун үстү)?

– Жем саламын.

– Бул жерге коноюнбу (сол колдун аты жогу менен сөөмөйүнүн ортосундагы ортондун чуңкурайып турган үстүн көрсөтөт).

– Бул ат акырым.

– Бул жерге коноюнбу (эки колдун тең аты жок менен чыпалактарынын байланыша турган жерин көрсөтөт)?

– Уй байлайм.

– Бул жерге коноюнбу (эки ортондун байланышып турган жерин көрсөтөт)?

– Музоомду байлайм.

– Бул жерге коноюнбу (сол колдун сөөмөйү менен оң колдун бармагынан ортосунан оң колдун алканын көрсөтөт)?

– Торпогумду байлайм.

– Бул жерден от алайынбы (эки сөөмөйдүн ортосунан алаканды көрсөтөт)?

– Келиним керишчээк.

Бул жерден от алайынбы (оң колдун сөөмөйү менен бармагынын ортосундагы ачыктан оң колдун алаканын көрсөтөт)?

– Уулум урушчаак.

– Бул жерге коноюнбу (эки сөөмөй менен бармактын куурайды кармап турган жерин көрсөтүп, сөөмөй, бармак менен кармап турат)?

– Түтүнүм чыкпайт.

– Бул жерге коноюнбу (кармалып турган куурайдын түбүнөн бир аз жогору жагын эки манжасы менен кармап турат)?

– Байпагымды жаямын.

– Бул жерге коноюнбу (куурайды кармап турган жеринен бир аз жогору жылып кармап турат)?

– Батегимди жаямын.

– Бул жерге коноюнбу (дагы жогору жылып кармап турат)?

– Өтүгүмдү жаямын.

– Бул жерге коноюнбу (дагы жогору жылат)?

– Көйнөгүмдү жаямын.

– Бул жерге коноюнбу (дагы жылат)?

– Коюумду жаямын.

– Бул жерге коноюнбу (дагы жогору жылат)?

– Жылкымды жаямын.

– Бул жерге коноюнбу (дагы жогору жылат)?

– Төөмдү жаямын.

Ушинтип тигил «бул жерге коноюнбу» деп улам жогору көтөрүлө берет, бул болсо, «козумду жаямын, кулунумду байлаймын, музоомду аргамжылаймын» деген сыяктуу жоопторду берип, тигил жакындашууга аракет кылган ууруну өзүнө жакын кондурбайт. Тигил ууру жогорулап жылып отуруп, куурайдын дал чокусунга барып сөөмөйүн басып, конуп турат да, үйдүн үстүнө бөдөнө конду деп сөөмөйүн кылтылдатып турат.

Үйдүн ээси «урайын десем сөлпөрүм жок, чабайын десем кылычым жок, атайын десем мылтыгым жок» жана башка сөздөрдү айтуу менен тигини алаксытып турат да шарт барып тигинин билегинен кармайт (кээ бир оюндарда дал сөөмөйдүн өзүнөн кармабаса билектен кармаганды жаратпайт), «ууру

кармадым... – урууну кармадым...!» – деп тигинин билегин чаба баштайт. Эгер кармай албаса, анда ууру тигини билекке чабат.

Катуу чабуу учурлары болгондо билектери кызарып, шишип чыгат. Сөөмөй менен ортондун тактары түшүп калат, кокуйлашып күлүшөт, кайкалактап чыдабай жыйрылышат. Билектер эс алып туруш үчүн эки кишиден көп 3–4 кишинин ойногону түзүк. Ушинтип оюн кайталанып улана берет.

Эскертүү: Сөлтөр – сабы ичке, узундугу 70–80 см келген жана анын бир башы тоголок жоон, бир-эки, үч ачакейлүү кыска бутактары бар, бир нерселерди ура турган (айрыкча учуп бара жаткан бөдөнөлөрдү) курал.

Урмай топ

Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 10 жаштагы 20–25 оюнчу катышат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Оюнга кичирээк топ колдонулат. Ар бир жааттын бардык оюнчулары маңдай-тескей кылып топ сыя тургандай чуңкурларды казышат. Ар бир чуңкурчанын аралыгы 15–20 сантиметр болот. Оюнчулар өз чуңкурчаларынын тушунда катарга тизилип турушат. Калыс жаат башчыларын чакырып, таяк кармаштырат. Оюнду баштоо укугуна ээ болгон жааттын башчысына топту берип, чуңкурчалардын бир башына четки чуңкурчадан 1 метр аралыкта тургузат. Калыс оюнду баштоого белги берет. Оюнду баштаган оюнчу турган ордунан колундагы топту чуңкурчалардын бирине түшүрүү максаты менен тоголотот. Эгер тоголонгон топ чуңкурчалардын бирине да түшпөй өтүп кетсе, анда топту катардын сол жагындагы биринчи турган оюнчу тоголотот. Ошентип оюн кезек менен ойноло берет. Атаандаш жааттын оюнчулары оюнду бир сыйра ойноп бүткөндөн кийин ойноо кезеги экинчи жаатка берилет. Эгер оюнчу

тоголоткон топ чуңкурчалардын бирине түшсө, анда оюнчулардын бардыгы туш келди качып жөнөшөт. Чуңкуруна топ түшкөн оюнчу топту ала коюп качкандардын бирин кууп, топ менен урууга аракет кылат. Эгер качкан оюнчулардын бирине топ тийсе, топ тийген оюнчунун чуңкуруна бир таш салынат. Эгер топ менен урган оюнчу тийгизе албаса, анда анын чуңкуруна таш салынат. Ошентип оюн ушул тартипте улантыла берет. Кайсы оюнчунун чуңкуруна таш түшсө ошол оюнчу чуңкурлар турган жерден 20–25 метр аралыкка чейин барып, оюнчуларга далысын салып турат. Атаандаш жааттын оюнчулары чуңкурлары боюнча катарга тизилишет. Калыстын уруксаты боюнча оюнчулардын бири далысын тосуп турган оюнчуну топ менен урат. Андан кийин оюн кайрадан улантылат. Оюндун акырында калыс жаат башчылары менен бирдикте ар бир жааттын чуңкурларындагы таштардын санын эсептеп чыгышат. Кайсы жааттын чуңкурларына таш аз салынса, ошол жааттын оюнчулары утат. Оюнду жаатка бөлүнбөй ойносо да болот. Бул учурда кимдин чуңкурунда таш аз болсо, ошол жаат утат.

Чака чапмай

Чака чапмай оюну илгертеден эле кыргыз эли сүйгөн, той-тамашаларда көңүл ачуу үчүн ойнолгон оюндардын бири. Оюнга эски чака колдонулган.

Оюн тегиз жерде, жайлоодо көк шиберде ойнолот. Оюнга 5 жаштан жогорку оюнчулар жаштарына жараша топтошуп катышат. Оюнчулар оюнга калыс шайлашат. Калыс оюнчуларды катарга тизип, оюн башталуучу жерге тургузат. 1,2–1,5 метр келген казык жана таяк, эски чака даярдалат.

Диаметри 1–1,5 метр келген айлана чийилет. Ушул айланадан 10–12 метр аралыкка казык кагылып, казыкка чака кийгизилет же ашкабак илинет. Калыс оюнчулардын көзүн кезек менен

таңып, колуна таякты карматып чаканы чабуу үчүн жиберет. Көзү таңылган оюнчу чакага же ашкабакка чейинки аралыкты баамдап, болжолдой басып келип чаканы тикесинен чабат.

Көзү таңылган оюнчу чака чабууга келе жатканда жолдон бурулууга, токтоого, башка бирөөнүн айтуусу боюнча басууга болбойт. Токтогон жеринде буйдалбастан чаканы жогортон төмөн көздөй чабат. Оюнчуга бир жолу гана чабууга уруксат берилет. Чака чапмай тойдо ойнолсо чаканы чапкан оюнчуга байге берилет. Эгер көңүл ачуу үчүн ойнолсо упай белгиленет. Оюндун акырында кайсы оюнчунун упайы көп болсо, ошол оюнчу же жаат утат.

Чиге-чиге

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде же спорт аянтчасында ойнолот. Оюнду 12–17 жана андан жогорку жаштагы 10 эркек балдар ойнойт. Оюнчулар тегерек болуп турушат. Колдорунда узундугу 1,5 метр келген бирден таяк болот. Тегерек болуп турган оюнчулардын алдына 9 чуңкурча, алардын ортосуна 1 чуңкурча казылып, ушул чуңкурчага теннис тобунан чоңураак топ салынат. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. Оюнчулар таякчаларын топ турган чуңкурчанын айланасына тийгизип турушат.

Калыс оюнду баштоого белги бергенде оюнчулар өз таякчаларын алдыларындагы чуңкурчаларга тийгизип туруп калышат. Чуңкурча жетпей калган 10-оюнчу «койчуман» болот. Оюнчулардын бири өз чуңкурчасын коруу менен бирге ортодогу топту тегерек болуп турган оюнчулардын сырт жагына таягы менен чаап чыгарат. Койчуман сыртка чаап чыгарылган топту «чиге-чиге»,– деп эчки айдаган сыяктанып таягы менен уруп, оюнчулардын ортосундагы топ турган чуңкурчага хоккей тобу

сыяктуу киргизүүгө аракет кылат. 9 оюнчу болсо топту ичке киргизбегенге аракеттенишет. Оюнчулардын бири өзүнө жакындаган топту сыртка карай чаап, аны менен алек болуп жаткан убакта, анын бош калган чуңкурчасына койчуман же оюнчулардын бири өз таякчасын тийгизип туруп калат. Бул учурда чуңкурчасын ээлеткен оюнчу койчуман болот. Эгер койчуман топту ортого киргизип кетсе, анда оюн кайрадан башталат. Ошентип оюн улантыла берет.

Эскертүү: «Койчуман» же ортодогу топту сыртка чаап чыгарган оюнчу топту таягы менен чапканда эчки айдагандай «чиге-чиге»,— деши керек.

Чикит

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 9–17 жаштагы 5–10 оюнчу (эркек балдар) катышат. Оюнду жаатташып да, эки эле бала да ойносо болот. Оюнчулар оюндун калысын шайлашат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Жаат башчыларын дайындайт. Оюнга жоондугу 2 сантиметр, узундугу 15–20 сантиметр келген эки учу учталган жумуру жыгач чикит керек болот. Чикит чабыш үчүн узундугу 70 сантиметрден 1 метрге чейинки узундуктагы, жоондугу камчы саптай таяк керек болот. Бул таяк ар кайсы жерде «чикелдек», «чикеле», «эне чикит» деген ат менен түрдүүчө айтылат. Диаметри 1,5–2 метр келген айлана сызылып, анын дал ортосуна чикит коюлат. Чикиттин астына (таяктын дал ортосуна) таяктын учу өткүдөй кичине чуңкур казылат. Оюнду баштоо алдында оюнчулар канча чикелдек таякка чейин (мисалы, 200 таякка, 1000 таякка ж.б.) ойнор тургандыгын өз ара келишип алышат. Калыс жаат башчыларын чакырып таяк кармаштырат. Таяк кармашууда оюнду баштоо укугуна ээ болгон жааттын оюнчулары сапка тизилип, кезек менен чикитти чабышат.

Чикит чабуучу оюнчу айланадагы чикит туруучу чуңкурга чикитти туурасынан коюп, астынан чикелдек таяк менен көтөрүп жогору ыргытат да, ал жерге түшө электе чикелдек таяк менен катуу чабат. Ойноонун кезегин күткөн экинчи жааттын оюнчулары чикит учкан тарапта жайылып карап турушат. Алардын бири учуп бара жатканда чикитти жерге түшүрбөстөн тосуп алса, оюнду ойноо кезеги экинчи жааттын оюнчуларына берилет. Эгер тосуп ала алышпай чикит алыс учуп барып түшсө, алар чикитти кайра айлананы көздөй ыргытышат. Кайра ыргыткан чикит айлананын ичине түшсө, анда чикит чаап жаткан оюнчу ал саамдагы чикит чабуу укугунан ажырайт да, чикитти кезек күтүп турган өнөгү чабат.

Оюнчу ыргыткан чикит айланага жетпей же айланадан ашып барып түшсө (айлана менен түшкөн чикиттин аралыгына «эне чикит» жетпесе) чикит чапкан оюнчу анын бир учунан таяк менен бир жолу гана секирте уруп же тоголото секиртип, секирген чикитти таягы менен чабат. Чикит учуп барып түшкөн жеринен экинчи жана үчүнчү жолу секиртип чабат. Ошентип оюнчу чикитти чикелдек таякчасы менен үч жолу секиртет. Оюнчу чикитти секирте албаса же секирген чикитти жаздым чаап алса бир оюнун ойногонго эсеп болот. Акырында чикиттин учуп барып түшкө жеринен айланага чейинки аралыкты чикелдек таягы менен өлчө чыгат да, канча таяк болгонун эсептейт. Бир оюнда ар бир оюнчу чикитти үч ирет чабууга укуктуу. Үч жолу чапкандан кийин оюнчу таякты кезек менен күтүп турган өзүнүн өнөгүн берет. Биринчи жааттын оюнчулары ойноп бүткөндөн кийин оюнду ойноо кезеги экинчи жааттын оюнчуларына берилет. Оюнду канча саамдан ойнолору оюнга катышкан оюнчулардын санына жараша болот. Белгиленген сандагы чикелдек таякка (мисалы 300 таякка) биринчи ээ болгон жааттын оюнчулары бул оюнда

утат. Алар жеңилген жааттын оюнчуларына жаза буюрат. Ал төмөнкүдөй тартипте аткарылат. Жаат башчысынын көрсөтүүсү боюнча жеңген жааттын бир оюнчусу чикитти үч жолу чабат. Мисалы, оюнчу биринчи чапканда чикит 20 метрге, экинчи чапканда 15 метрге, үчүнчү чапканда 15 метрге учса, бардыгы 50 метр болот. Жеңилген жааттын бир оюнчусу ошол 50 метр аралыкты демин ичине алган калыпта же дем албастан:

Ак бай,
Ток бай,
Уяттары жок бай.
Катуу жорго кашка тай,
Кадик болгон
Башка тай.
Катуу чапса чарчаба,
Жеткирбегин башкага.
Үстүндөгү жаш бала,
Уруп кетип ат кага.

Чабалекей, чам-чы-ы-ы-ы-ы-ым! Зу-у! Чу-чу! – деп ызылдаган бойдон чикит чапкан айланага чейин чуркап келиши керек. Бул сөздүн башка варианттары да бар. Мисалы:

Ак таш,
Көк таш,
Ата-энеси жок таш.
Чыныбай бүкүр,
Чыныңа түкүр.
Карыбай бүкүр,
Кардыңа түкүр.
Боронбай бүкүр,
Бооруңа түкүр.
Чабалекей чам чу-у-у-ум-ум!

Же: Ак бай, Ток бай,
Кара мерген Кашка бай.
Күлүк чапты Дандыбай!
Жете албады далайлар.
Чабалекей чам чу-у-у-ум-ум!

Эгерде ал оюнчу жогорку сөздөрдү айтып, белгиленген аралыкты чуркап өткөнчө дем алып койсо, анда ошол оюнчу кирген жааттын башчысы жеңген жааттын башчысын аркасына көтөрүп алып, ошол аралыкты чуркап өтүшү керек.

Эгер жеңилген жааттын оюнчулары каалашса жана эки жааттын оюнчулары тең макулдашыпса, ошондой эле чикит ойногон жер кең түздүк болсо, анда жеңген жааттын ар бир оюнчусу бир жолудан чикит чабат (улам кийинки оюнчу чикит учуп барып түшкөн жерден чабат). Оюнчулардын бардыгы чикитти чапкандан кийин чикит канча аралыкка учса, ошол аралыкты жеңилген жааттын оюнчуларынын бардыгы бири токтогон жерден экинчиси улантып, жогорку сөздөрдү кайталоо менен зуулдаган боюнча чуркап чикит чапкан жерге келишет.

Чүкө бекитмей

Оюн тегиз жерде 14–17 жаштагы 40–50 оюнчунун катышуусу менен ойнолот. Оюнга калыс шайланат. Калыс оюнчуларды эки жаатка бөлөт. Оюнга 1 чүкө колдонулат. Чүкө таштоочу жер белгиленет.

Калыс оюнчулардын ортосуна колундагы бир чүкөнү көкөлөтүп ыргытат. Чүкөнү кайсы жааттын оюнчусу тосуп алса, ошол жааттын оюнчулары чүкөнү бири-бирине берип, чүкө таштоо үчүн белгиленген жерге таштоого аракеттенишет. Атаандаш жааттын оюнчулары болсо чүкөнү алган оюнчунун колунан чүкөнү тартып алып, чүкө таштоочу жерге өздөрү таштоого аракет кылышат. Кайсы жааттын оюнчусу белгиленген жерге чүкөнү таштаса, ошол жааттын оюнчулары 1 упайга ээ болот. Оюндун акырында кайсы жааттын упайлары көп болсо, ошол жаат утат.

Эр сайыш

Кыргыз элинин жоокерчилик замандан бери аш-тойлордо ойнолуучу оюн-шоок, баатырлардын жеке-ме-жеке ат үстүндөгү эрөөлү. Аскердик демократия мезгилинде согуш маселеси негизги орундардын бирин ээлеп, ар кандай пикир келишпеген маселелердин көбү куралдын күчү менен гана чечилген. Натыйжада, аскердик дене тарбия берүү жоокерчилик коомунун негизги талабы болгон.

Баатырлардын эр сайышы согуш мезгилинде гана эмес, атайын эрежеси иштелип чыгып аскердик оюн катары да аш-тойлордо өткөрүлгөн.

«Манас» эпосунда:

Күлүктөн тандап минишип,
Күрөөкө тондон кийишип,
Күчү менен тийишип,
Айтканына көнүшсүн
Ажалдуусу өлүшсүн,
Найза колго алышсын,
Арага сайыш салышсын, –

деп эпосто сүрөттөлгөндөй аш-тойлордун шаан-шөкөттөрүнүн бири болгон. Эр сайыштын жүрүшүн Көкөтөйдүн ашындагы Манас менен Коңурбайдын сайышынан көрүүгө болот.

Эр эңиш

Кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири. Эки балбандын ат үстүндөгү алышуусу. Бул оюн-шооктун келип чыгуусу ат үстүндөгү салгылашуусунда куралынан тигил, же бул себеп менен ажырап калган жоокерлердин ат үстүндөгү кармашуусуна шартталган. Жоокерчилик заман үчүн бул алышуу өтө зарыл болгондуктан, бара-бара каршылаштардын бул алышуусу аскердик-прикладдык оюндардын катарына кирип, бүгүнкү күнгө чейин ойнолуп калган.

Алар эңиш салсын деп,
Чабандеси жеңсин деп,
Көкбөрү кылган улактай
Көрүнө аттан эңсин деп, —
деп Көкөтөйдүн ашындагы Чыноончу менен
Шаңдөөгөрдүн эңиши муну ачык далилдейт.

Таймаштын бул түрүнүн эрежелери жана аксесуарлары спорттун бул түрү аскер муктаждыгынын айынан пайда болгондугун жана аскердик максаттарга кызмат өтөгөнүн айгинелеп турат. Алсак, алдын ала кам көрбөстөн, аткарылуучу коркунучтуу иш-аракеттерге эрежеде уруксат берилет. Аларды жоону жеңүү максатында күжүрмөн, кол менен кармашуунун катаал ыкмалары катары бааласа болот. Мисалы, кабырганы, колдун булчуңдарын кабыштыра кармоо, муундарды кайруу. Бул оюнда чабандестин жөндөмү жана күчү канчалык мааниге ээ болсо, минген атынын такшалгандыгы да ошончолук мааниге ээ. Эр эңиш үчүн минилүүчү ат жоош, басыктуу жана бардыкпаган, чыдамкай, такшалган болушу керек.

Эчки таяк

Кыргыз элинин жаңы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнга 13 жаштан жогорку 5–10 оюнчу катышат. Ар бир оюнчуда өзүнүн боюна жараша 1–1,5 метр таягы болот. Оюнчулар өздөрүнөн оюнга калыс шайлашат. Оюн ойнолуучу аянтчанын четине диаметри 10–15 сантиметр келген айлана сызылып, ага консерванын банкасы (калайы) коюлат. Калыс ал жерден бир арыштап туруп түз сызык сызат. Ошол сызыкка жарыш кылып аралыгы бир арыштан дагы 5 жарыш сызык сызат. Эң акыркы сызыктан баштап ар бир сызыкка ат коёт. 1-жоокер, 2-сержант, 3-лейтенант, 4-капитан, 5-генерал.

Банка туруучу жер
Генерал
Капитан
Лейтенант
Сержант
Жоокер

Бардык оюнчулар жоокер сызыгына катарга тизилишет. Ар оюнчу таягынын учун оң бутунун үстүнө коюп, таяктын бир учун колу менен сүйөп туруп, буту менен таягын банканы көздөй ыргытат. Кайсы оюнчунун таягы ыргытылган таяктардын артында калса ошол оюнчу банкага кароол болот. Кайсы оюнчунун таягы эң алыс аралыкка түшсө ошол оюнчу биринчи болот. Калган оюнчулар таяктарынын түшкөн орду боюнча анын артынан кезектешип акыркы сызыкка турушат. Андан кийин кезек менен таягын оң бутунун үстүнө коюп, банканы таягы менен ура башташат. Оюнчулардын кимисинин таягы банкага тийсе таякты кайра алып, банканы көздөй ыргытат. Таягын ыргытканда таяк банкага тийбей калган оюнчулар таяктарын кайра алууга аракеттенишет. Кароол жыгылган банканы ордуна коюп, банканын айланасына түшкөн таяктарды эч кимге алдырбай коруп турат. Кароол таякчаларын алууга аракеттенген оюнчуларга таякчасын тийгизип койсо анын таягы тийген оюнчу оюндан чыгат.

Оюнчулар оң бутунун үстүнө таягын коюп, аны оң колу менен кармап туруп, оң буту менен таягын ыргытканда банкага таягы тийген сержант, андан кийин лейтенант, капитан, генерал болот. Жоокер сержант болгондо сержант сызыгында, лейтенант болгондо лейтенант сызыгында, капитан болгондо капитан сызыгында, генерал болгондо генерал сызыгында туруп, таягын банканы көздөй ыргытат.

СПОРТ ОЮНДАРЫ

Балбан күрөш

Эки балбандын белгилүү тартип боюнча жекеме-жеке кармашып, күчтүүсү күчсүзүн жыгат. Спорт оюндарынын бир түрү. Бул оюн байыртан эле белгилүү. «Манас» эпосунда Көкөтөйдүн ашына көп элдин чакырылышы, алардын келиши, кытай менен калмак бирге, калган эл өз ара биригип салттык мелдештерди өткөргөндүгү кеңири баяндалат. Эпостун Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин негизги варианттарындагы «Көкөтөйдүн ашы чоң чатактын башы» гана эмес, бул чоң казаттын алдындагы кыргыз менен кытай, калмактардын күч сынашуусу болгон. С. Каралаевдин вариантында балбан күрөш Жолой менен күрөшүүгө киши даабай, Манастын өтүнүчү боюнча Кошой чыккан. Күрөшүп, күч сынашар алдында Манас атайы даярдалган кандагайды алп Кошойго берип, Кошойдон «балалуу бол» деген бата алган. Кошой Жолойду жыгып, экинчи жолку балбан күрөшкө кытайлардан түктүү таман Түкүбай, кыргыздардан «бүткөн бою тарамыш, чыканактай эр Агыш» чыгып, байгени кыргыз балбаны жеңип алгандыгы айтылат.

Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча да кытай, калмак тарап күрөшкө Жолой дөөнү салат:

«Кедердин уулу Жолой дөө, балбанга чыкты басып жөө». Калк карысы Кошой балбан издеп кыргыздын алптарына, эрлерине кайрылат. Бирок эч кимиси Жолойго даабайт. Манастын өзү дагы

«жөө күрөшкө жок элем» деп кемчилигин мойнуна алат. Балбан күрөшкө катагандын кан Кошой чыгат. Жөө күрөштө Жолой балбанды легендарлуу Кошой алп жыгып, кыргыз элинин намысын коргогондугу «Манас» варианттарынын көпчүлүгүндө:

Жалпы журт карап туруптур,
Тоодой Жолой балбанды
Томкоруп жерден алганы,
Көтөрүп жерге уруптур, – деп сүрөттөлөт.

Кошойдун Жолойду жыгуусу – анын күчтүүлүгүнүн, нагыз балбандыгынын жана жеңиш ар дайым адилет эл тарабында болорунун ачык-айкын далили. Көптөгөн элдер сыяктуу эле кыргыздарда да балбан күрөштө же дагы башка улуттук оюндар ушул кезге чейин салттык оюн катарында сакталып келе жатат.

Жөө кунан чабыш *(Жарыш)*

Кыргыздын эң байыркы оюндарынын бири. Балдар бул оюнду ат (кунан) болуп алып жарышып ойношот. Анын байыркы оюндардан экендигин «Манас» эпосундагы:

...Ай талаага кырк бала,
Алачыкты салыптыр.
Ортосунда жинди уулуң,
Султан болуп калыптыр.
Этке тойгон кырк бала,
Жөө кунан чаап бакырат.
Астыга келген ал балдар.
Манастап ураан чакырат...

деген ыр саптары да далилдеп турат. Демек, бул оюн баатыр Манас бала кезинде эле кеңири белгилүү оюндардан болгон. Ошондуктан:

Жөө кунан чаап ойногон,
Жөрөлгө оюну кыргыздын,

Кунан чаап ойноого,
Өбөлгө оюну кыргыздын.
Жолдошу болуп кырк бала,
Жөө кунан чаап ойногон,
Бала кезде башында,
Баатыр Манас жашында!
Атабыз кыргыз балдары,
Жөө кунан чаап ойношот,
Айкөл Манас оюну деп,
Бабаңын жолун жолдошот! –

деп эпосто айтылат.

Оюн тегиз жерде же мектептин спорт аянтчасында ойнолот. Оюнду ойноодо эркек балдар өзүнчө, кыздар өздөрүнчө топко бөлүнөт. Ар бир топто 10–15тен оюнчу болуш керек. Жарыш башталуучу чек жана мара белгиленет. Чек менен маранын аралыгы да оюнчулардын өзгөчөлүктөрүнө карата аныкталат. Мисалы, 9–10 жаштагы кыздарга – 55 метр, балдарга – 60 метр; 12–13 жаштагы кыздарга – 85 метр, балдарга – 100 метр; 14–15 жаштагы кыздарга – 140 метр, балдарга – 150 метр болот. Оюнчуларды жашына жараша бөлүнгөн тобу менен чекке тизип, калыс чуркоого белги берет. Ал марага чуркап келген оюнчулардын кимиси качан келгендигин каттап турат. Жөө кунан чабышта чыгып келген оюнчуларга (мисалы, биринчи, экинчи, үчүнчү келгенге) байге берилет. Оюн айрым учурда жөн эле «Жөө чабыш» же «Жарыш» деп да аталат.

Күрөш

Кыргыз элинин улуттук спорт оюну. Күрөш байыртадан эле кыргыз элинин сүйүктүү оюндарынын бири болуп эсептелет. Күрөш оюнуна жаштар да, чоң кишилер да катышкан. Көбүнчө эл чогулган той-тамашада ар кандай жыйында балбан күрөштүрүшкөн. Күрөштө жеңге балбандарга

атайын байге берилген. Кыргыз эли эзелтеден эле балбандарды даңазалап, алардын атын муундан муунга өткөрүшкөн. Мисалы, бүгүнкү күндө Каба уулу Кожомкулду жалпы кыргыз эли билет.

Оюн көк майданда же мектептин спорт залында таарынды төшөлүп, үстүнө килем салынган жумшак жерде ойнолот. Оюнга 7–17 жаштагы 20–25 эркек бала катышат. Оюнчулар жашынын салмагына, күчүнө жараша топтолот. Ар бир топтогулар өз өзүнчө жаатка бөлүнүшөт. Калыс аларга кыргыздын коюн-колтук алышып күрөшүүсүнүн ыгын түшүндүрөт.

Калыс эки жааттан бирден оюнчуну ортого чыгарып күрөштүрөт. Эреже боюнча күрөшкө катышкан оюнчу өз атаандашын чалбастан, буту тосо койбостон, «ит жыгылыш» болбостон, так көтөрүп чаап, далысын жерге тийгизүү керек. Күрөш 10–15 мүнөткө созулат. Күрөштө жеңген оюнчуга 1 упай берилет. Оюндун акырында кайсы жааттын упайы көп болсо ошол жаат утат.

Ордо

Кыргыз элинин улуттук спорт оюндарынын бири. Ордо кыргыз элинин эң байыркы оюндарынан болуп эсептелет. Анын кыргыздын элдик оюндарынын эң маанилүүлөрүнөн экендиги «Манас» эпосуна да көрүнөт. Мисалы:

Чийип койгон чийинди
Кара баспай, ак басып,
Кыйшыгы жок так басып,
Кадамакты кадашып,
Оюн салып жатканда,
Тоорумак тооруп жатканда
Ичке түштү зор Манас,
Чүкө чертээр, чоң оюн
Ишке түштү зор Манас,...–

деген саптар ордонун чоң оюн экендигин айгинелейт.

Эпосто кыргыз эли ордо оюнун байыркы убактан бери ойноп келе жаткандыгы айтылат. Ордонун эрежелери, оюндун тартиби оюнчулардан тыкандыкты, өтө кылдаттыкты талап кылгандыгы баяндалат. Ордо жөнүндө эл ичинде төмөнкүдөй ыр саптары да айтылат:

Кызыгып ойнойт кыргыздар,
Кызыктуу оюн ордону!
Кымбат оюн баштаган,
Атабыз кыргыз болжолу!
Ашыгып ойнойт кыргыздар,
Ашык оюну ордону!
Аземдүү оюн баштаган,
Атабыз кыргыз болжолу!
Баатыр Манас ойногон,
Байгелүү оюн ордо экен!
Бапестеп, барктап ордо аткан,
Алп дөөлөр кандай болду экен!
Кыраан Манас ойногон,
Кыраандар ойду ордо экен!
Кызыгып дуулап ордо аткан,
Кыраандар кандай болду экен!

Ордо оюнунда байге белгиленип, жеңгендерге байге беришкен. Бийлөөчү бай-манаптар ордо оюнунда жеңилген кезде уруулар арасында чатак чыгарып, эки уруунун элин касташтырган учурлар да болгон. Чоң ордочулар – *атмакчылар, чертмекчилер, кадамакчылар, тоорумакчылар* деп бөлүнүп, алар чоң өнөрпоз катары жогору бааланган.

Азыр да ордо оюну жаштардын сүйгөн спорт оюндарынын бири. Кыргыз жергесиндеги бардык улуттардын жаштары ойнойт. Айылда болсун, шаарда болсун ордо оюну кеңири таралган.

Ордо жакшы тапталган түз жерге, көбүнчө кырманга ойнолот. Оюнду 7–17 жана андан жогорку жаштагы 30га чейинки оюнчу жашына ылайык бөлүнүшүп ойношот. Калыс ар бир

оюнчуга 5тен туура келгидей чүкө, томпой же абалак, хан, чен (узундугу 25 сантиметр таякча), ордонун чийинин чийгидей 5–6 метрлик жип даярдатат. Хан мүйүз, сөөк же металлдан диаметри 1 сантиметр, калыңдыгы 2 миллиметр болуп жасалат. Оюнчулар атмакчылыгына, чертмекчилигине, кадамакчылыгына, тоорумакчылыгына жараша барабар эки жаатка бөлүнүшөт. Оюнчулардын жаш курактарына жараша ордонун чийини чийилет. Борбордон чийинге чейинки аралык болжол менен 7–8 жаштагылар үчүн метр, 9–11 жаштагылар үчүн 2,5 метр, 12–14 жаштагылар үчүн 3 метр, 15–17 жаштагылар үчүн 4 метр, андан жогорку жаштагылар үчүн 5–7 метр болууга тийиш. Илгери ордонун диаметри 40 таман болгон. Ордонун борбору жыдымык деп аталат. Жыдымыкка шиш житире кагылат. Анын үстүнө хан, ага кошуп үч чүкө коюлат. Хан эки чүкөгө эсеп болот. Жыдымыкка оюнчулардын санына эсептелип, чүкөлөр бөгүнөн хандын айланасына тигилет. Ал топ деп аталат. Мисалы, оюнчулардын саны 16 киши болсо ортого 78 чүкө салынат. Ордо Ош областында, Таласта жана Чүйдүн айрым жерлеринде уйдун же топоздун томпою менен, Ысык-Көл, Нарын жана Чүйдүн кээ бир жерлеринде абалак менен атылат. Абалак тоо текенин мүйүзүнөн узундугу 8 сантиметр, туурасы 6 сантиметр, калыңдыгы 2,5 сантиметрдей өлчөмдө жасалат. Калыс эки жааттан бирден оюнчуну чакырат. Алар ортодогу тизилген чүкөлөрдөн бирден сол чүкө алып келет. Калыс ал чүкөлөрдү калчайт. Бул ат калчоо деп аталат. Калчаганда кимисинин чүкөсү биринчи болуп алчы консо, ошол оюнчунун жааты оюнду баштайт. Ар бир оюнчу томпой же абалак менен атканда чүкө чыкпаса, үч жолу атууга тийиш. Аткан сайын чүкө чыкса, чүкө чыкпай калганга чейин ата берет. Ошентип, жааттын ар бир оюнчусу оюндун кезеги келгенде үч жолу чүкө атышат.

Ордо бузулуп сыртка үч чүкө чыкмайынча хан атууга же чертүүгө уруксат берилбейт. Оюнчулардын кимиси ханды атса же чертсе, атаандашынан «ушундай атсам түз болобу? же ханга түзбү?» – деп сурап туруп анан атуу же чертүү керек. Эгер ордону биринчи атканда тизилген чүкөлөргө томпой же абалак тийип топ бузулуп, хан көрүнүп калса, оюндун кийинки кезегинде чүкө аткан оюнчу хан көрүнгөн жактан гана атат. Оюн биринчи башталып ордону атканда хан чүкөлөрдүн капшабы менен өзүнчө эле чийинден чыгып кетсе, оюнчулар «хан таламай» дешип тизилген чүкөлөрдү талап алышат да, талап алышкан чүкөлөрүн оюнчулардын санына жараша кайра тизишет. Хан кайра жыдымыкка салынат. Оюнду биринчи баштаган оюнчулар кайрадан атууну башташат.

Ордону биринчи аткан оюнчу өзүнүн атаандаштарына эскертип, «хан менен чүкөнү кошо чыгарамын», – деп айтса жана топту биринчи атканда хан чыгып кетсе хан таламай болбойт. Ордодогу чүкөнү атканда же черткенде үч чүкө чогуу чыкса «үчемдин пайы», эки чүкө бир чыкса «эгиздин пайы», – деп атаандаш жааттын оюнчулары бир чүкө алышат.

Ар бир жааттын оюнчулары өздөрү чыгарган чүкөлөрүн өздөрү чогултушат.

Калыс ордо оюнунун эрежесин оюнчулардын туура сакташына көз салат. Оюнчулардын атып бүткөн оюндарын эсептейт.

Ар бир оюндун акырында калыс оюнчулардын чыгарган чүкөлөрүн эсептеп, ар бир жаат чыгарган чүкөлөрүнүн санына жараша канчадан оюнга ээ боло тургандыгын белгилейт.

Эгерде жааттардын биринин чыгарган чүкөлөрү ар бир оюнчуга эсептегенде 5–4 чүкөдөн туура келсе, алардын оюндары бүтүн болуп үч жолудан чүкө атышат.

Жааттардын чыгарган чүкөлөрү ар бир оюнчуга эсептегенде 5, 4, 3, 2, 1 чүкөдөн туура келсе – 5,

4 чүкө туура келген оюнчулар оюнду толук; 3 чүкөлүүлөр эки оюн; 2, 1 чүкөлүүлөр бирден оюн атышат. Эгер ар бир оюнчуга бдан туура келсе, оюну толук жааттардын пайдасына чечилет. Ар бир 6-чүкө сайын бирден чоко, бирден оюн берилет. Чокону калыс уруксат кылган, оюнда жок киши атат.

Жааттардын бири чүкө чыгара албай калып, ордонун ханын гана чыгарса, анда ошол хан чыгарган жаатта канча оюнчу болсо алардын ар бирине бирден оюн берилет. Жааттардын бири чүкө да, хан чыгара албаса, ал жаат жеңилген болот. Калыс жеңген жаатка 1 упай берет.

Андан кийин борборго чүкөлөр толук тизилет. Борборго тизилген чүкөлөрдөн жеңилген жааттын ар бир оюнчусуна атап, бирден чүкөнү тизилген чүкөлөрдүн айланасына оңко кылып тизип коёт.

Оюнду жеңилген жаат биринчи баштайт. Оюн ушул нукта улантыла берет. Оюндун акырында калыс жааттардын упайларын эсептеп чыгат. Кайсы жааттын упайы көп болсо, ошол жаат утат.

Оюнда байге белгиленсе, калыс байгени жеңген жаатка ыйгарат.

Ордо оюнундагы атуунун түрлөрү

1. Ура атуу (топ бузуу). Оюнчу томпой же абалагы менен ордонун чийинин такалай басып туруп, ортого тизилген чүкөлөрдү атат.

2. Кадамак кадоо. Эгерде ордо бузулганда чүкөлөр чачырап, айрымдары ордонун сызыгына жакын келип токтоп калса, андай чүкөнү кадап чыгарууга болот. Бул учурда төмөнкү эрежелер сакталышы керек.

а) кадамакчы бутунун башын ортого түздөп, экинчи бутун чийиндин сыртына сунат;

б) чүкө чийинден 30–40 сантиметр аралыкта жатса кадамакчы согончогун чийинге коёт;

в) чүкө чийинден ага жетпеген аралыкта жатса кадамакчы бутунун үзөңгүлүгүн салып кадайт;

г) чүкө чийинде же чийинден 5–10 сантиметр

аралыкта жатса кадамакчы бутунун үзөнгүлүгү менен чийинди басып, бутту чүкөдөн 10 сантиметрден алыс эмес аралыкка коёт;

д) экинчи бутунун тизесин жерге тийгизүүгө болбойт.

3. Кыңкай атуу. Эгерде ордо бузганда чүкөлөр чачырап, айрымдары борбордон алыс бир жак четте жатып калса, ал чүкөнү борборго түздөп атпастан кыңкай атып чыгарууга болот. Оюнчу «мен чүкөнү кыңкай атамын», – деп эскертип, сол буту менен чийинди такалай басып туруп чүкөнү атат. Ордодон чүкө чыга электе кыңкай атууга болбойт.

4. Тоорумак тооруу. Чүкө атууда чүкө чийинге 40 сантиметр жакын келип токтосо, абалак же томпой чийиндин ичинде калса, анда тооруп атууга болот. Бул учурда чийинди буттун үзөнгүлүгү менен басып, буттун башын ортого түздөп туруп тооруш керек. Эгерде чүкө кол жетер-жетпес жерде болсо согончокту чийинге келтирип тооруса болот. Оюнчу чийинди баскан бутунун согончок үстүн экинчи бутунун башын чалып, чүкө атпаган колун белине коюп, өзү чийиндин ичин карай эңкейип туруп тооруйт. Тоорумак ортого, топтошуп жаткан чүкөгө байлап тоорулат. Тоорулган чүкө арт же капталдан чыгууга тийиш. Эгер тоорулган чүкө чийинден чыгып ал эми томпой же абалак ичке байланбай калса, оюнчу анда кийинки атууну ошол тоорумак тоорулган жерден 3 кадам оң жагына жылып, ордодогу же чийинден алыс жаткан чүкөнү ортого түздө атат. Чийинге жакын эки чүкө болуп, бирөө тоорулса жана томпой же абалак ичке байланса, ошол тооруп түшкөн чүкөнү чертүүгө болот Тоорумак тооругандан кийин кадамак кадоого болбойт.

5. Чалмай атуу. Бул тоорумактын бир түрү. Мында оюнчу бутунун башын ортого түздөп, согончогу менен чийинди басып, чүкө атпаган колун бооруна алып, өзү чийиндин ичин көздөй эңкейип, экинчи бутун чийинден сыртты көздөй сунуп жиберип, чүкөнү кап талын көздөй тооруп чыгарат. Чийинден 1

метрге чейинки аралыкта жаткан чүкөлөрдү чалмай атууга болот.

6. Бай чертмек. Оюнчу чийинди согончогу менен басып, томпой же абалагы менен чийин жана борбордун аралыгындагы чүкөнү атуусу.

7. Чертүү. Оюнчу ура атуу, кадамак кадоо, тоорумак тооруу, чертмек жолу менен чүкө чыгарганда томпою же абалагы ордодо жаткан чүкөгө жакын келип жатып калган учур да болот. Анда томпой же абалак менен чүкөнүн ортосундагы аралыкка чен таякты; салганда ченегичтин бир учу чүкөгө, бир учу томпойго же абалакка 1 тийсе, анда оюнчу сыңар тизелеп олтуруп чүкө чертет. Бул «ичке түшүү» деп аталат.

Ичке түшүү, ичке олтуруу. Бул учурда ичке түшкөн оюнчу эки бутунун башын чүкө менен чүкөнүн, хан менен чүкөнүн, томпой (абалак) менен чүкөнүн жана борбор менен чүкөнүн аралыгын белгилеп түз сызыктан өткөрбөстөн сыңар тизелеп олтурат. Ичке олтурганда оюнчу этек-жеңин жерге же чүкөгө тийгизүүгө болбойт.

Томпойду же абалакты алуу. Оюнчу ичке олтургандан кийин томпойду же абалакты көздөй эңкейип, колу тиер замат топ чүкөнү же ханды айлантып шып көтөрүп алат. Томпой же абалакты алып жатканда казык буттун таманын жана экинчи буттун башын жерден көтөрүүгө болбойт. Казык буттун таманы ордунан жылса же экинчи буттун башы көтөрүлсө оюнчу жыдыйт.

Чүкө чертүү. Оюнчу ортого олтуруп томпой же абалакты алгандан кийин чүкө черте баштайт. Чүкө чертүүдө томпойду же абалакты манжалары менен кармап айланта чертет. Оюнчу томпойду же абалакты жерден алгандан кийин экинчи бутунун жерге койгон тизесин өзүнө ыңгайлуу жерге которуп коюуга акылуу. Мурунку олтурган калыбында черте берсе да болот.

Томпойду же абалакты тутамдап кармоого, чүкөнү арты менен кагып чертүүгө болбойт. Ичке

түшкөн оюнчу бир чүкө черткенден кийин ордодогу топ чүкөнү, үч чүкө черткенден кийин чалмай бутунун жерге койгон тизесин ордуна кыймылдатпастан туруп ханды же ортодогу топ чүкөнү чертүүгө акылуу. Оюнчу бир чүкө черткенден кийин орун которуп, ошол ордуна козголбой чүкөнү удаа-удаа сабап чертсе да болот. Андан кийин дагы бир нече жолу орун которуп сабап чертүүгө акылуу. Оюнчу чүкө черткенде томпайдун же абалактын жанына жакын жерде чүкө болбосо, томпоюн же абалагын артын көздөй сүйрөп тартып жакын жаткан чүкөнүн жанына жеткирсе болот.

Хан чертүү. Ордодогу чүкөлөрдүн бардыгы атылып же чертилип ортодо үч чүкө калганда эки жаат хан чертет. Хан чертүүгө ар бир жааттан бирден оюнчу дайындалат. Борбордун жанына тереңдиги 2 сантиметр, четтери тайпак чуңкурча жасалып, калыс ага ханды салып берет. Оюнчу ханды черткенде атаандашынан «ханды кайсы жактан чертсем түз болот?» – деп уруксат сурап, атаандашы көрсөткөн багытты көздөй ханды чертет. Бул учурда чийиндин ичинде хан чертүүчү эки оюнчу жана калыс гана болот.

Ханды чертип кеткен жаат ханга кошуп борбордогу үч чүкөнү да алат.

Ордо атып жаткан жааттын оюнчусу сызыктан тышкары туруп эле томпойду (абалакты) ордого ыргытып жиберсе ал чүкөгө тийсе да тийбесе да бир оюн аткан болуп эсептелет. Ордо атууну биринчи баштаган жаат өздөрүнүн оюну бүткөнгө чейин ордодогу чүкөлөрдү жана ханды чыгарып кетсе оюн кайрадан башталат да, оюнду экинчи тарап биринчи баштайт. Алар атып бүткөндөн кийин ордодо хан же чүкө калып калса экинчи тарап утулат.

Ордо ойноодо төмөнкүлөргө тыюу салынат:

- кезеги келе элек оюнчунун чийиндин ичине киришине жана олтурушуна;
- чийиндин ичине бир нерсе ыргытууга;
- ичке түшкөн оюнчунун бир чүкө чертпей

туруп топ чүкөнү, үч чүкө чыгарбай туруп ханды чертүүсүнө;

- чүкөнү черткенден кийин томпойду же абалакты алдыга түртүп жиберүүгө же жерге тийгизбей артка ыргытып жиберүүгө;

- томпойду же абалакты үзгүлтүк менен токтотуп тартууга;

- тоорумак тооруганда тооруган чүкөсү чийинден чыгып, томпою – абалагы ичте калбаганда, оюнчу тооруган жеринин сол жагынан чүкө атууга;

- чүкө чертип жаткан убакта чийиндин сырт жагын таянууга, сыртка кол созууга;

- оюнчу чүкө чертип жүрүп жыдый электе чийинден чыгууга; ханды же топ чүкөнү чертүүнүн алдында жерге койгон тизесин, которуштурууга жана кыймылдатууга;

- чертмекчинин бүккөн тизесинен, бутунун таманынан башка жерин жерге тийгизүүгө;

- чүкө чертүүгө олтургандан кийин томпойду же абалакты алып, кайра жерге коюуга;

- чүкө чертип жаткан убакта томпойду же абалакты бир колдон экинчи колго алууга;

- атылып же чертилип чийиндин сыртына чыккан чүкө бир нерсе) атаандаш оюнчуга тийип, кайра чийиндин ичине түшүп калга убакта калыстын уруксатысыз чүкөнү алууга.

Жыдымай жана анын түрлөрү

Төмөнкүдөй учурда оюнчу жыдыйт: чийинден чыккан чүкө оюн атып жаткан жааттын оюнчуларынын бирине тийип, кайра чийиндин ичине түшсө, чүкө чыгып жатканда же оюнчу ордонун ичинде жүргөндө оюнчунун өзү же өнөгүнүн бири ичке бир нерсени түшүрүп жиберсе же кийиминен бир нерсе ордонун ичине түшсө;

- чүкө чыкканда оюнчунун өзү же өнөгүнүн бири ордодо жатка чүкө менен борбордун, хандын же томпойдун (абалактын) арасынан өтүп кетсе;

- оюнду ойноп жаткан жааттын оюнчусу чийиндин сыртына чып бир нерсеге тийип, кайра чийиндин ичине түшкөн чүкөнү сырттан туруп алса;

- ичке түшкөн оюнчунун талабы боюнча оюнчунун ичке түшкөнүн же түшпөгөнүн билүү үчүн ченди салганда чен чүкөгө же томпойго (абалакка) жетпей калса;

оюнчу ичке олтурган убакта казык бутун чүкөлөрдүн арасына киргизип коюп олтурса;

- ичке түшкөн оюнчу хан менен топ чүкөнүн үстүнөн колун созуп ичтеги томпойду (абалакты) алса;

- оюнчу хандын же борбордун үстүн калпый чүкө чертсе; чүкө чыгып, томпою (абалагы) ичке байланып, бирок сыңар тизелеп олтуруп аны алууга мүмкүн болбосо;

- тышка чыккан чүкө атаандаш тараптын оюнчусуна же башка бир нерсеге тийип, ичке кайра түшүп калганда калыстан уруксатсыз алса;

- аткан же черткен чүкөсү чыгып, бирок томпою (абалагы) чүкөгө, ханга же борборго тийип жатып калса;

- оюнчу чүкөнү чертип жиберип, томпоюн (абалагын) жерге койбостон колунда кармап калса;

- оюнчу ичке түшкөн убакта томпойду (абалакты) жер таянып же томпойдун (абалактын) өзүн таянып алса, кийимине тийгизсе;

- ичке түшкөн оюнчу томпоюн (абалагын) чийиндин сыртында турган оюнчуга берсе;

- тоорумак тооруу, кыңкай атуу, кадамак кадоо, томпой (абалак) алуу. чүкө чертүү ыкмаларынын шарттарын бузган учурда;

- оюнчу чүкөнү чертип, томпойду (абалакты) кайра тартканда ал чүкөгө жетпей арабөк калса;

- тоорумак тооруган оюнчунун чүкөсү чыгып, томпою (абалагы) ичте калбаса, тооруган жеринен солго үч кадам баспай туруп чүкө атса;

- кезектеги оюнчуга абалакты колу менен берсе; оюнчунун этек-жеңи жерге тийсе;

- ичке түшкөн оюнчунун мурду канап, хан ордого

тамса; оюнду ойноп жаткан тараптын оюнчусуна чийинден чыккан чүкө тийип, кайра чийиндин ичине түшүп калса.

Оюндун жыйынтыгын чыгаруу

Уткан үчүн 2 упай, тең чыкканы үчүн 1 упай берилет. Утулган жаатка упай берилбейт. Кайсы жааттын упайы көп болсо ошол жаат утат. Оюнчулардын макулдашуусу боюнча ордо атуунун узактыгы белгилениши мүмкүн. Ушул убакытта оюн бүтпөсө, кайсы жааттын чүкөсү көп болсо ошол жаат утат. Ордо оюнунун жергиликтүү өзгөчөлүктөрү бар. Ар кайсы учурлары республиканын айрым жерлеринде бир аз өзгөчөлөнүп ойнолушу да мүмкүн.

Салмоор

Кыргыздын эң байыркы оюндарынын бири. Салмоор таш аскер куралы катары да колдонулган. «Манас» эпосундагы:

Тамандан учкан таштары,

Салмоор менен ургандай, –

деген ыр саптары салмоордун курал болгондугун да далилдейт.

Оюн тегиз жерде ойнолот. Оюнга 10–17 жаштагы 25–30 оюнчу жашына жараша катышат. Оюнчулар өздөрүнөн бир оюнчуну калыс шайлашат. Калыста салмоор болот. Салмоор көбүнчө тегерек таштан даярдалат. Салмоордун салмагы оюнга катышуучулардын жаштарына ылайык келип, оюнчулардын ыргытууга күчү жеткендей салмакта болууга тийиш. Салмоордун көлөмүнө ылайык булгаарыдан салмоор салгыч жасалып, анын эки жагына бир метрге чейинки узундуктагы чыйратылган жип байланат. Жиптин бир жагы илмек жасалып колго оролот. Экинчи жагын жиптин биринчи жагы менен кошо кармап, оюнчу салмоорду башынан айлантып туруп салмоор салгычтагы салмоорду ыргытат.

Салмоор ыргытуу боюнча мелдеш уюштурулат. Калыс оюнчуларды эки топко бөлөт. Салмоорду ыргытуучу, салмоор түшүүчү, оюнчулар туруучу жер белгиленет. Салмоор ыргытуучу жер менен оюнчулар туруучу жердин аралыгы 50–60 метр болот. Калыс топ башчыларына таяк кармаштырат. Жеңгени оюнду баштайт. Бирин топ салмоорду ыргытып бүткөндөн кийин кезек экинчи топко келет. Калыс салмоор ыргыткан жер менен түшкөн жердин аралыгын ченеп жазып турат. Оюндун акырында оюндун жыйынтыгы чыгарылат. Кайсы оюнчу же топ салмоорду алыс ыргытса ошол оюнчу же топ утат. Карап турган оюнчулар өтө этият болуулары керек.

Тогуз коргоол (Тогуз кумалак)

Кыргыз элинин байыртадан бери келе жаткан көөнөрбөс эстелиги, кылым карыткан оюну, акыл-ой байлыгынын казынасы, көчмөн турмуштун, жоокердик мамилелердин сырдуу түйүнү жана көпчүлүктүн черин жазып эрмектөөчү ортолук оюну. Тогуз коргол оюну «Манаста» байыртадан ойнолуп келе жаткандыгын баяндайт:

Жалпак жыгач чаптырып,
Чараларын оюшуп,
Бир жагына бир тогуз,
Бир жагына бир тогуз
Үй чыгарып коюшуп,
Ою менен олтуруп,
Ташын салып толтуруп,
Тогуз коргоол ойгону,
Ордо тогуз коргоол деп
Жаш Манас кылып койгону...
Тогуздап коргол салганы,
Бу Манастан калганы...

Тогуз корголдун тактайындагы «уялар» менен

аймактык бөлүнүштөр, элдердин, айрым топтордун ээлеген орду белгиленип көрсөтүлгөн. Тогуз корголот оюнунун үйчөлөрү беш түрдүүчө аталат.

Биринчи түрүнүн аталышы

1. 9. Ат өтпөс	2. 8. Текилдек уй
3. 7. Далы	6. 4. Жаман уй
4. 6. Көк моюн	8. 2. Эки тишти
5. 5. Бел уй	9. 1. Куйрук уй

Экинчи түрүнүн аталышы

1. 9. Куйрук	5. 5. Бел
2. 8. Ат өтпөс	6. 4. Белдин алды же алдынкы колтук
3. 7. Жаман уй	7. 3. Эки тишти
4. 6. Белдин арты же арткы колтук	8. 2. Көк моюн
	9. 1. Ооз

Үчүнчү түрүнүн аталышы

1. 9. Куйрук уй	6. 4. Далы
2. 8. Текилдек	7. 3. Эки тишти
4. 6. Жаман уй	8. 2. Көк моюн
5. 5. Бел	9. 1. Ооз

Төртүнчү түрүнүн аталышы

1. 9. Куйрук	6. 4. Ак колтук
2. 8. Ат өтпөс	7. 3. Эки тишти
3. 7. Текилдек	8. 2. Көк моюн
4. 6. Далы	9. 1. Ооз
5. 5. Бел	

Бешинчи түрүнүн аталышы

1. 9. Ат өтпөс	6. 4. Ак далы

2. 8. Ат өтпөс
3. 7. Жаман уй
5. 5. Бел

7. 3. Эки тишти
8. 2. Көк моюн
9. 1. Куу моюн

Кыргыз элинин көчмөн шартына жараша тогуз коргол оюнунун тактасы көбүнчө чуңкурча казылып жерге жасалган. Кийин таш, жыгач колдонула баштаган. Корголчолор корголдон, чоподон, чөптүн уругунан, жыгачтан ж. б. жасалган.

Тогуз коргол оюну байыртадан эле кыргыздын элдик, улуттук оюну болуп, кыргыз эли менен бирге кылымдар бою жашап келе жатат. Тогуз коргол оюнун кыргыз эли сыяктуу казак эли да ойнойт. Алар «тогуз кумалак» деп аташат.

Тогуз коргол оюну, аны ойноп жаткан адамдардын эсептөө, ойлоо жөндөмдүүлүгүн өнүктүрөт.

Тогуз коргол оюнунун тактасы

а) көтөрүп жүрүп каалаган жерде ойноого ыңгайлуу болсун үчүн узундугу 50–55 сантиметр, туурасы 15–20 сантиметр, калыңдыгы 3 сантиметр келген 2 тактадан, эки ашык-машык менен туташтырылып жасалат. Тактанын эки четинде ар биринин диаметри 5 сантиметрден, тереңдиги 1–2,5 сантиметр болгон 9дан 18 уяча (үй) жасалат. Уячалардын алдынын оң жагында диаметри 8 сантиметрге чейин, чуңкурдугу 2–2,5 сантиметр болгон бирден эки «казына» болот. Ар бир уячанын аты, 1ден 9га чейинки номери өз тушуна жазылат.

Оюн такталарынын оюнчулар боюнча сол жак капталында 81ден коргол сыя турган туурасы 1,5 сантиметр, узундугу 8 сантиметр, чуңкурлугу 8–10 сантиметрге чейин болгон эки чуңкурча жасалат. Чуңкурчаларды жабуу үчүн чуңкурчанын узун-туурасына ылайык келген 2 капкакча жасалып, ага чачы тагылат. Же болбосо такталардын уячалар жагыңа оюнчулар боюнча сол жакка калем салгычка окшогон, ачылып жабыла турган капкагы бар, узундугу 20–25 сантиметр, туурасы 8 сантиметр,

чуңкурлугу 1–1,5 сантиметр болгон, диаметри 4,5 сантиметр орун жасалат. Ага коргол салынат.

б) тогуз коргол оюнунун тактасын көтөрүп жүрбөстөн, тиешелүү гана жерде ойноо үчүн оюн тактасын узундугу 1 метр, туурасы 50 сантиметр, калыңдыгы 5 сантиметр болгон эки тактадан, эки ашык-машык менен туташтырып жасаса да болот. Бул учурда ар бир уячанын диаметри 10 сантиметр, чуңкурлугу 4 сантиметр, казынасынын диаметри 35–36 сантиметр, чуңкурлугу 4 сантиметр, корголдун диаметри 7 сантиметр болот.

Тогуз коргол оюнунун тактасынын узундугун, туурасын, калыңдыгын, уячаларын, казыналарын ар кандай чоңдукта турмуш-шартка ылайыкташтырып жасаса болот.

Корголдорду коюучу орун оюнчулар боюнча тактанын сол жак капталына жасалса, коргол салуучу орундун узундугу 35 сантиметр, туурасы 4 сантиметр, чуңкурлугу 4 сантиметрге чейин, капкагынын көлөмү чуңкурчаны жапкандай көлөмдө болот. Коргол коюучу орун уячалар жакка, оюнчулар боюнча сол жагына жасалса, анда коргол салынуучу орундун узундугу 45 сантиметр, туурасы 35 сантиметр, чуңкурлугу 4 сантиметр келип, ачылып жабылуучу капкагы болот. Капкакка чачы тагылат. Тактанын оюн ойнолуучу бети, капталдары улуттук оймо-чиймелер менен кооздолот.

Бүгүнкү күндө оюндун тактасын, корголдорду ар кандай материалдан түссүз лак, полуэфир менен сырдап жасаса болот.

Тогуз коргол оюнунун эрежеси

Оюнду эки оюнчу ойнойт. Оюнга катышуучулардын жашы чектелбейт. Калыс оюнчуларды оюн ойнолуучу жерге, тактачаны ортого коюп, бири-бирине маңдай-тескей олтургузат. Ар бир оюнчуга 81ден коргол берилет. Бардыгы 162 коргол колдонулат. Эки оюнчу же жаат башчылары таяк кармашып же таш жашырышып бири оюнду баштоого укук алат.

Оюнду ар кандай ыңгайлуу жерде ойноого болот.

Тогуз коргол оюнунун максаты: ар бир оюнчу же жаат мүмкүн болушунча көп коргол алууга аракет жасайт. Оюнду баштоо алдында же жүрүп жаткан учурда оюндун кезегин күтүп турган оюнчу өзүнүн атаандашына «Жүрүш сиздики, сиз жүрүңүз» дебестен «көчүш сиздики, сиз көчүңүз», – деп айтууга тийиш.

Тогуз коргол оюнунда «бай», «чоң бай», «кичине бай», «жыгып кетти», «жыгылып калды», «бүктөп алды», «ат», «үй», «чымчыды» ж. б. терминдер пайдаланылат. Айрым түшүнүктөрдүн башкача аталышынан оюндун мазмуну өзгөрбөйт. Тогуз коргол оюнунун аты, айрым түшүнүктөрү анын биринчи түрү боюнча турмушта кеңири колдонулууда. Бул эреже мындайча: жүрүштөрдүн убагында «үйлөрдүн» аттары 1ден 18ге чейинки номерлери менен алмаштырылат. Оюнчулар корголдорду бир үйгө 9дан бөлүштүрүшөт. Оюнду биринчи баштаган оюнчу өзү каалаган үйдөн бардык корголдорду алып, ошол көчүш жасалган үйдөн баштап өз үйлөрүнө да, атаандашынын үйлөрүнө да оңдон солго катары менен бирден коргол таштап көчөт. Эгер эң акыркы коргол атаандашынын үйүнө түшүп, ошол үйдөгү корголдордун саны жуп болсо (4, 6, 8, 10, 12 ж. б.) көчүш жасаган оюнчу ошол үйдөгү корголдорду утуп алып, өз казынасына салат. Эгер көчүш жасалып, оюнчунун акыркы корголу атаандашынын үйүнө түшүп, ошол үйдөгү корголдор так санды түзсө (1, 3, 5, 7, 9 ж. б.) же өзүнүн үйлөрүнүн бирине түшүп, андагы корголдордун жуп же так санын түзсө да казынага алынбайт. Андан кийин оюндун кезеги атаандашына берилет. Ошентип, оюн кезек менен ойнолот.

Так сандагы корголдор атаандашынын үйүнөн эгер бул үйдө эки коргол болуп, аларга салынып жаткан корголдордун акыркысы салынган убакта үйдө үч коргол болсо, ойноп жаткан оюнчу үйгө салынган

3 корголду бир жолу өзүнүн казынасына алып коёт. Бул учурда казынага 3 корголу алынган үй ошол корголдорду өз казынасына алган оюнчунун «тузу» («тилла табары») болуп калат. Андан ары мына ушул үйгө түшкөн корголдор үйдү өзүнүн тузу деп жарыялаган оюнчунун казынасына салынат. Атаандашынын тузунун каршысындагы окшош номерлүү үйдү туз деп атоого болбойт. Ар бир оюнчу тарабынан бир оюндун ичинде бир гана туз жарыяланышы мүмкүн.

Биринчи жана атаандашынын тогузунчу үйүн туз деп жарыялоого болбойт. Жүрүш кезеги келген оюнчу атаандашынан туз толук мүмкүндүк болгону менен туз албаганды туура таап башка жүрүштү жүрүп кетсе болот. Өзүнүн үйлөрүндөгү корголдорду гана эмес, ошону менен бирге атаандашынын үйлөрүндөгү корголдорду да саноого уруксат жок.

Оюнчу оюнду ойноп жаткан убакта тез ойношу керек. Эгерде оюнчулардын биринин үйлөрүндө бир да корголу калбаса, оюн аякталды деп эсептелет. Бул учурда экинчи оюнчу өзүнүн үйлөрүндөгү бардык корголдорду өзүнүн казынасына алып коёт. Андан кийин калыстын алдында оюнчулар өз казынасындагы корголдорду санап чыгышат. Кайсы оюнчунун же жааттын корголдору көп болсо, ошол оюнчуга же жаатка бир упай берилет. Анын атаандашына упай берилбейт. Оюндун акырында кайсы оюнчунун же жааттын упайлары көп болсо, ошол оюнчу же жаат утат.

Тогуз коргоол оюну бүткүл дүйнөгө белгилүү болгон манкала оюндарынын бири. Кыргызстандан тышкары батыш Монголияда «Эсен коргол» жана Казакстанда «Тогуз кумалак» деген ат менен белгилүү.

Бул оюн Орто Азия өлкөлөрүнөн башка түндүк-чыгыш Ооганстанда (Бадахшан), Орусияда (Алтай, Хакассия, Якутия, Татарстан жана Тува), батыш Монголияда жана түндүк-батыш Кытайда ойнолот (Үрүмчү).

ДИН ЫРЛАРЫ

ДАРЫМДАР ЖАНА БАДИКТЕР

Жыландыкы

Жанды-бажынды,
Дуважинди,
Кавсакатирий
Дилдежаңи даккан.
Дүккөн тили-тили,
Гра гүни,
Магараси,
Ями-сиби
Салакара,
Гүчи,
Макарчы.
Ларданди,
Жумакири, були,
Макири, уули макири,
Ширкунди, шекер кунди,
Түрси марикурда,
Чумари, сиясати.

Инв. №447(1847)

Кереч

Кереч-кереч кер жылан,
Керегедей бир жылан,
Айран-гойрон бир жылан,
Мама желин кыз жылан,
Убай жылан, чубай жылан,
Ок жылан, чок жылан,
Ок жылан, чок жылан,
Кара тоонун боорунан,

Илегилек, илегилек келет,
Кайт жылан.

Жылан чакканда

Ажинди, бажинди,
Дува жинди,
Көөсө кетиридиле,
Жаңги даккн,
Дуккан,
Тери-атели,
Эгрек гуни,
Макар,
Эми, дардандайы,
Бу макари,
Буулу макири,
Мулуум
Улуу макири,
Шекер конди,
Кураи мари,
Курдаш мари,
Бабайи, бабайи,
Бахаки,
Мухаммеди, Мустапа,
Саллахуу, халайхы
Оссалам.
Азар-дузар бант,
Акы Сулайман бант,
Суф, суф, суф!

(Жети кат окулат, инв. №200)

Түкүрчүнүн эми

Бий, бий, бий келет,
Бий астында уй келет.
Кара койдун каны менен,
Сары эчкинин саны менен,
Менден эмес кудайдан,
Так Сулайман сүрүп чык!
Быжы-быжы-быжыман,

Быжымандын кежиман.
Кашкардан калган кара курт,
Кабыргасы моло курт,
Отуз омурткадан чык,
Кырк кабыргадан чык,
Шылкылдаган муундан чык,
Былкылдаган жүүндөн чык.
Менден эмес кудайдан,
Так Сулайман сүрүп чык!
Сүф, сүф, сүф!

Алты адамдын доосу бар,
Айтышамын бери чык!
Жети атамдын доосу бар,
Жеңишемин бери чык!
Туу бээнин казысын,
Туурап берсең тойбоймун,
Акыры сени койбоймун!
Менден эмес кудайдан,
Так Сулайман сүрүп чык,
Сүф, сүф, сүф!

Турумтай болуп тийбесем,
Уюгуңду бузбасам,
Учкунуңду учурбасам,
Күлкүңдү сапырбасам,
Менден эмес кудайдан,
Так Сулайман сүрүп чык,
Сүф, сүф, сүф!

(Инв. №249)

Көчүрүү

Арал-арал-аралга көч,
Арал отун оттогон маралга көч!
Бийик-бийик-бийикке көч,
Бийик отун оттогон кийикке көч!
Узун десең карагайдын башына көч!
Сулуну десең перинин кызына көч!

Кыйыр-кыйыр-кыйрга көч,
Кыйыр отун оттогон сыйырга көч!
Көч, бадик, көчүрөйүн,
Жаккан отуң өчүрөйүн!
Сүф, сүф, сүф!

Айдан күчтүү ай макир,
Күндөн күчтүү күн макир,
Жылан макыл, жылкы макир,
Жылга менен жылбасам,
Жал тамырын кыйбасам,
Сары жылан, асабар жылан,
Камчы көз сез, жылан,
Тамчы көз сен, жылан,
Чабиз көз сен, жылан,
Чаар көз сен, жылан,
Үйдө жаткан сен, жылан,
Жолдо жаткан сен, жылан,
Атың үйдө түймө экен,
Чеч көкүрөгүңдү, алтын түймөңдү,
Сүф, сүф, сүф!

Инв. №247

* * *

Көч-көч, көч, бадик, көчүрөйүн,
Бадик болгон атыңды өчүрөйүн.
Эр Эшимдин жайлоосу Эсил Нура,
Эрегиштим сен менен койбойм сыра!
Элим көчүп сайрандап конгон тура,
Качсаң койбойм, артыңан жетем куба,
Найза кармап саймак болду,
Мингени Түгөлбайдын тулпар кула.
Элиңе кет, көч бадик турба мында!
Көч алдынан эр Эшим өзү келет,
Өзү келип сыртыңдан өтүңдү алат,
Кордук көрбөй өзүңчө көчкүн тарап.
Кыйырчактын кыйыны,
Кыйырдай баскан ыйыгы,

Кызыл түлкү калтары,
Кымбат баа буюму,
Кызыктырсаң сен болуп,
Кырдан кырга бөлүнүп,
Кылтылдасаң көрүнүп,
Капталыңдан качырып,
Карала барчын мен болуп,
Асманга учуп барамын,
Арышымды саламын.
Тектирге учуп барамын,
Текөөрүмдү саламын,
Капыр сени жырамын,
Качсаң койбой аламын.

Жырткыч десең жылып жүргөн,
Жыланга көч,
Түнөө кылсаң төш таянып тулаңга көч,
Суктансаң суу түбүндө жаянга көч!
Чалышсаң чалып алчу чаянга көч,
Көрүнөө көч дегенде, көрүнөө көч!
Кыргын тийген немедей бөлүнө көч!
Ой-тоону чабыттаган оозу кандуу,
Озондотуп кыйкырткан бөрүгө көч!
Кыйыр оттогон сыйырга көч!

Көч, көч, көч бадик, көчүрөйүн,
Бадик болгон атыңды өчүрөйүн.
Арал, арал, аралга көч,
Арал отун оттогон маралга көч!
Бийик, бийик, бийикке көч,
Бийик отун оттогон кийикке көч!
Тунук десең Башкөлдүн тузуна көч,

Эчки баласы улакка көч,
Таштан ташка секирген чунакка көч!
Кой баласы коңурга көч,
Көрсө да, жатса да былк этпес ооруга көч!
Уй баласы торпокко көч,

Короодон чыкпас коркокко көч!
Сулуу десең кытайдын кызына көч!
Жики таруу сен болуп калың чөпкө,
Жинди ээси алып келип сени төксө,
Жөжөлүү тоок мен болуп койбойм сыра,
Терип жесем тойбоймун,
Терип жетем деңкейип тойбойм сыра!
Эр Эшимдин жайлоосу Эсил Нура,
Эрегишипм сен менен койбойм сыра!

Инв. №349

Кара куртка

Быжы-быжы-быжы курт,
Быжылдаба кара курт,
Катуудан, буурсундан,
Тегерек калган кара курт.
Чатыр-чутур кара курт,
Чатырыңды бузбасаң,
Танооңду тилбесем,
Таз төбөңө чыкпасам,
Менин атым Алдачык,
Али болбосо калбай чык,
Жуп-жууруң жууп чык,
Менин дувам кууп чык!
Сүф, сүф, сүф!

(Жети кат окулат, инв. №200)

Кунда курт

Кунда-кунда-кунда курт,
Атын билген кунда курт,
Жолун билген кунда курт.
Эбин билген кунда курт,
Күнүн билген кунда курт,
Ала кунда кунда курт,
Бала кунда кунда курт,
Бевер кунда кунда курт,
Забер кунда кунда курт,
Курт куурам,

Түбү менен суурам.

Бара-бара-бара курт
Бара-бара-бара курт,
Айым үстү кара курт,
Мурду бучук сары курт,
Ээрди түйрүк кара курт.
Кайдан келдиң капыр курт,
Жеке-жеке-жеке курт,
Чаңалача кара курт.
Жылга менен желбесем,
Жер тамырын кыйбасам.
Кокту менен койбосом,
Кол тамырын кыйбасам,
Курт болсоң куурам,
Түбүң менен суурам,
Урган, турган жерин кургат.

Карабашыл
Карабашыл кара курт,
Кан алдына барган курт.
Кандар туруп не деген,
Жаак башын айыр деген,
Катылоо болсо ал деген,
Кара бээнин казысын,
Кактап жесем тойбосмун,
Капыр курт эч бир койбосмун,
Туу бээнин казысын,
Туурап жесем тойбосмун,
Тумшугу жок кара курт,
Сени дува менен койбосмун.
Турналуу көл баткак,
Ала баталуу жер кургак,
Кылычтын кыны келди,
Ак болоттун жыты келди.

Мант
Айдан түшкөн алтын курт,

Күндөн түшкөн күмүш курт,
Курт болсоң куруш,
Каба болсоң табыш,
Кабара мен болсом,
Эртең түкүргөнүм кечке жатпа.
Кеч түкүргөнүм эртеңкиге жатпа,
Түйдүм-түйдүм мант,
Түк албасам мага мант,
Жараны жарган мант,
Куртту куруткан мант,
Илдетке шыбаа берген мант.

* * *

Быжы-быжы, быжы курт,
Быжылдаба кара курт!
Кара тоонун боорунан,
Тегерек келген кара курт,
Чатыр-мутур кара курт,
Чатырыңды бузбасам,
Танооңду тилбесем,
Таз төбөңө чыкпасам,
Менин атым алда чык!
Али болсо калбай чык.
Жуп-жумуруң жууп чык,
Менин дувам кууп чык!
Быжы-быжы, быжы чык,
Аткан октой атып чык,
Тулку бойдон калбай чык.
Заарыңды жайбай чык.
Турумтайдан түлөп чык,
Тула бойдон калбай чык.
Заарыңды жайбай чык.
Сүф, сүф, сүф!

(Жети кат окулат, инв.№360)

Камбар

Быжы-быжы чыкты,
Быжы атасы Камбар чыкты,
Кушуңду кармай чык,

Таш төбөдөн таппай чык,
Кум дөбөдөн турбай чык!
Өпкө менен боордон,
Менден эмес кудайдан,
Кыйыр-кыйырга көч,
Кыйыр отун оттогон сыйырга көч,
Арал-арал-аралга көч,
Арал отун оттогон маралга көч!
Бийик-бийик бийикке көч!
Бийик отун оттогон кийикке көч!

Экинчи быжы

Быжы-быжы-быжы курт,
Быжылдаба кара курт,
Тоонун боорунан
Тегерек калган кара курт,
Чатырыңды бузбасын,
Танооңду тилбесем,
Таз төбөгө чыкпасам,
Менин атым алды чык,
Али болсо калбай чык!
Жуп-жумуруң жууп чык,
Менин дувам кууп чык!
Сүф-сүф-сүф-сүф!

Быжы-быжы-быжы, чык,
Аткан октой атып чык,
Тулку бойдон калбай чык,
Заарыңды жайбай чык,
Турумтай түлөп чык,
Тула бойдон калбай чык,
Заарыңды жайбай чык!

Шекер кунда

Ай кунда, шекер кунда,
Быжы келди,
Быжылардын баары келди,
Кара койдон доо келди,

Бир кудайдын деми келди.
Айым мекер,
Күнүм мекер,
Чатыр-мутур калаңкөр,
Бир кудайдын деми менен.
Азирети так,
Сулаймандын деми менен.

* * *

Айт десеңиз айтайын,
Жакшы айтып, жаманды кийин таштап,
Жапар эгем бадикти колго берсе,
Балбандарга беремин тойго түш деп.
Чечендерге беремин ойго түш деп,
Койчуларга беремин койго кош деп,
Айт дегенде айтайын бадик баштап,
Жакшыга айтып, жаманды кийин таштап,
Жапар эгем бадикти колго берсе,
Жылкычыга беремин тайга кош деп,
Сарбанчыга беремин төөгө кош деп.
Ай өлөңдөн, жай өлөң бурма бадик,
Суксурсуз мойнуңду сунба бадик,
Карагаттай көздөрдө калба бадик.
Кармай турган колдорду турба бадик.
Муунунда бултаңдап жүрбө бадик.
Кабыргада калтаңдап калба бадик.
Ай өлөңдөн жай өлөң жайсаң бадик,
Суксур сулуу мойнуңду сунба бадик.
Карагаттай көздөрдү калсаң бадик.
Кармай турган колдордо турсаң бадик,
Муунунда бултаңдап жүрсөң бадик.

* * *

Омурткада ойноктоп турсаң бадик,
Кабыргада калтаңдап калсаң бадик.
Кайнатаңдын көрүнө кетер бадик.
Көч, көч, бадик, көч, бадик көчүрөмүн,
Бадик болгон атыңды өчүрөмүн.

Эр Эсендин жайлоосу Эсил Нура,
Эр Эсендин жайлоосун көрдүм сыра.
Ак көтөн аркар болуп чапка чыксаң,
Адис мерген мен болуп койбойм сыра!
Кыйырчыктын кыйыр түлкү,
Сен болуп, кырга чыксаң,
Кыран бүркүт мен болуп, койбойм сыра.
Эр Эшимдин жайлоосу Эсил Нура,
Эр Эшимдин жайлоосун көрдүм сыра.
Кызыл кыргоол сен болуп токой кирсең,
Кыраан түлөк куш болуп койбойм сыра.
Көк көгүчкөн сен болуп көккө чыксаң,
Көк ала туйгун куш болуп койбойм сыра.
Боз торгой болуп оболоп бозго чыксаң,
Боз турумтай мен болуп койбойм сыра.

Көч-көч, көч, бадик көчүрөмүн,
Бадик болгон атыңды өчүрөмүн.
Бир ала тай миндирдиң тайпаң белде,
Киши бадик болорбу, биздин элде.
Көчөн күндө билдирбес дыйкан адам,
Көчүрөйүн бадикти ысык чөлгө.
Кыйырсынып турганың кыйды бадик,
Кыйба деген шаарың кайда бадик?
Минген атым көк ала серек кана,
Бадик көчсө кайрылып келбес жана.
Жапар эгем бадикти колго берсе,
Моңолдордун бийине белек гана.
Минген атым серек кана,
Бадик көч, кайрылып келбес жана,
Жапар эгем бадикти колго берсе,
Сарбагыштын бийине белек гана.
Куу кабырга дегенде куу кабырга.
Бадик сени кубарбыз Суусамырга.
Куу омуртка дегенде куу омуртка,
Бадик сени кубарбыз суулу Куртка.
Суулу Куртка суусунан суу ичпестен,
Бадик көчкүн турбастан биздин журтка.

Көч-көч, көч, бадик, көчүрөмүн,
Бадик болгон атыңды өчүрөмүн,
Томбулдун белинде токсон миң кол,
Адашкандын алдында кызыл жол,
Кокуйлаган бир куш бар неме ошол?
Чечүүсүн сен билбесең, мен айтайын,
Кокуйлаган ошол куш куюн ошол,
Томо белдин кошунда токсон миң кол,
Адашкандын алдында кызыл жол,
Мойну узун бир куш бар неме ошол?
Чечүүсүн сен билбесең, мен айтайын.
Мойну узун бир кушун каркыра ошол.
Мен төмөнтөн желип келдим,
Кыл моюндуу сары атты минип келдим.
Бадик атыңды билип келдим.
Арпа-буудай атымдын жеми болсун,
Аты кызыр байгамбар деми болсун.
Билгенимден айтайын бул бадикти,
Ушу турган адамга эми болсун.
Сени бадик дегенде жеттим кабар,
Жети акындар биригип эбин табар.
Атын таап, азыгын камдап серек,
Кыйба деген шаардан орун табар.
Темир капкан зынданга сени салып,
Темир кошуп чечүүсүн сен билбесең,
Мен айтайын, чоюн жабар.
Атың бадик дегенде алдым кабар,
Алты акындар бириксе эбин табар,
Атын таап, азыгын камдап берсек,
Адам купас шаардан орун табар.
Болот капка зынданга сени салып,
Темир төшөп үстүңө чоюн жабар.

Көч-көч, көч, бадик, көчүрөмүн,
Бадик болгон атыңды өчүрөмүн.
Ээримдин турманы темир тогоо,
Адам бадик болорбу, Теңир ай, тобо.

Ээримдин турманы жезден тогоо,
Киши бадик болорбу, Кудай ай, тобо.
Көч-көч, көч бадик көчкөндө көч,
Куурай оту күл болуп өчкөндөй көч!
Көчөрүңө келгенде чаң салбай көч,
Көчөр жайың билбесең мен айтайын,
Көсөө менен көтүңө түрткөндөй көч,
Муздак сууну бетиңе бүрккөндө көч!
Кызыл чоктуу кытайдан үрккөндөй көч!
Сулуу десең нойгуттун кызына көч,
Суук десе Чатыр-Көл музуна көч,
Туйгун десең Текестин кушуна көч.
Татты десең Бурама түзүңө көч.
Асмандагы дайрыган бүркүткө көч,
Адам тилин билбеген чүрчүткө көч.

Көч-көч, көч, бадик, көчкөндө көч,
Көмүр болуп күйгөн от өчкөндөй көч!
Көчөрүңө келгенде чаң салбай көч,
Көчөр жайың билбесең мен айтайын,
Көсөө менен көтүңө түрткөндөй көч,
Майлуу сорпо көтүңө бүрккөндөй көч.
Кара чоктуу калмактан үрккөндөй көч.
Сулуу десең калмактын кызына көч!
Тунук десең Беш-Көлдүн тузуна көч!
Ысык десең Ындыстан кышына көч!
Илгир десең мүнүшкөр кушуна көч!
Агын дайра толкуган сууларга көч,
Суу үстүндө калкыган кууларга көч,
Арал көч дегенде аралга көч,
Кыйырга көч дегенге кыйырга көч,
Кыйыр отун оттогон сыйырга көч!
Көч-көч бадик, көч бадик көчүрөйүн,
Бадик болгон атыңды өчүрөйүн.
Бадик качты турбастан үйүн чечип,
Үрккөн бойдон жөнөдү мындан көчүп.
Алыска кет жолобо биздин элге,
алыс барып орун ал кубаң белге.

кулан минип ойногун кумдуу чөлгө.
Курсагынды тойгузгун чалкар көлгө,
Барар жериң Көйкапта перкиге көч,
Перилердин белгилүү жерине көч.
Ургаачы эмес, перинин эрине көч.
Деңиз десең, шор дайра чөлүнө көч!
Бекем десең Бээжиндин чебине көч!
Кара кытай калмактын канына көч,
Кара тажаал капырдын жайына көч!
Тунук десең Суусамыр суусуна көч,
Аппак десең Ысык-Көл куусуна көч!
Алтын айчык кандардын туусуна көч!
Бадик көчүп жоголду май сапарга,
Сай сарынын чөлүндө ай талаага.
Сонун жага жөнөдү бадик көчүп,
Сооп болсун ооруган бечарага,
Көч-көч бадик, көч бадик көчүрөйүн,
Бадик болгон атыңды өчүрөйүн!

Инв. №265

* * *

Көч-көч, көч, бадик, көчүрөйүн,
Көмүрдөй атың өчүрөйүн.
Ала-Тоону ашырайын,
Агын сууну кечирейин,
Кыйырга көч!
Кыйыр отун оттогон сыйырга көч,
Бийикке көч!
Бийик отун оттогон кийикке көч!
Арал-арал-аралга көч,
Арал отун оттогон маралга көч!
Будур-будур-будурга көч,
Будур отун оттогон бугуга көч!
Бей ыймандын өзүнө көч,
Бейнамаздын көзүнө көч!

Сабагы

Так Сулайман байгамбар,

Ак Сулайман байгамбар,
Демде Дөөт байгамбар,
Уста Дөөт байгамбар.
Кырда кыдыр байгамбар,
Ойдо Айып байгамбар.
Сууда Жунус байгамбар,
Чөлдө Илияс байгамбар,
Жүз жыйырма төрт байгамбар,
Деми менен кууп чык.

* * *

Мен-мен бүбүмүн,
Бүбүлөрдүн кенимин.
Ала бата данымын,
Айтылуу бүбү өзүмүн.
Кекиренин кээри,
Кара бүбүнүн өзүмүн.
Бүбү-бүбү бүбүмүн,
Бүбүлөрдүн кенимин.
Кара бийдин канымын,
Каны турсун жанымын.
Каптап келген кеселге,
Кудай кылса эмимин.
Менин атым Камбарчык,
Камбарчыктан калбай чык.
Заарыңды чачпай чык,
Омурткадан ойноп чык,
Кабыргадан кайнап чык,
Качкан бойдон жайнап чык.
Калтырбастан айдап чык.
Отуз омурткадан чык,
Кырк кабыргадан чык!
Муун-муундан чык,
Жүүн-жүүндөн чык,
Айда көч, турба чык!
Так Сулайман байгамбар деми,
Мээнет менен кууп чык!

* * *

Акыр жылма, чакр жылма,
Кантка кырча,
Мадикен алды,
Үркөн оор алды,
Мадикен жуфур кезген.
Черилүү жеригей,
Жеткидей оору алгай,
Ар балаасы карс,
Атын байладым,
Алын чактадым.
Кара жылан,
Сары жылан бөй бант,
Мекен, кант,
Жылан болсоң жыл,
Бөй болсоң бөлүн,
Жара болсоң жарыл,
Куру болсоң куру,
Кесел болсоң кет,
Оттой өч,
Таштай кат.
Айда чык,
Көч турба.
Так Сулайман байгамбар,
Деми менен күф чык.

* * *

Баса-баса байлооч,
Башын ала байлооч.
Олоң-олоң байлооч,
Он ала байлооч,
Алачтайым алдыркай,
Кулачтайым кулдуркай,
Кумдан чыккан кулдур кулак,
Чөлдөн чыккан чулдурга.
Бубатай, субатай,
Таар кумматай.
Талкы муунтай,

Эрбен-эрбен ээнтай,
Эки кара көөн тай,
Тарбагатай, таргылтай,
Бедөнөтай, бөрбөлтай,
Сүф, сүф, сүф!

(Жети кат окулат, инв. №200)

Жабалан

Бысылда жабалан,
Калган кабалайкан,
Алым мекер,
Дүйүм мекер,
Жаны шекер, шакардан
Бырыш кардан,
Жума кардан,
Сары жылан,
Саяр жылан,
Өйүздө-бүйүздө,
Төрт көздүү кабылан,
Тура калып шаарда,
Менден эмес кудайдан,
Байгамбардын бардыгы менен,
Бир кудайдын жардыгы менен,
Азирети так Сулаймандын дени менен,
Тургат-тургат,
Турган жерин кургат,
Быжы-быжы-быжы, быжымын,
Быжылардын биримин.
Адырашман бүрүмүн.
Туу бээнин казысын,
Туурап берсең тойбоймун,
Капыр сени койбоймун.

* * *

Оболу кудайымдан,
Жаа Мухаммед, Ыдырыс, Сулайман,
Ыса, Муса, Ыбырайымдан,
Ийман, марван, иймам маади,

Он эки ыймам, кырк чилтенден болсун,
Арбын-арбын-арбын дейт,
Тийген жери дары дейт,
Арбын жасар олуя,
Бүбү-бүбү-бүбү дейт,
Бүбү жаса олуя,
Шайтан менен дос болгон,
Сары саркер олуя,
Зайбы менен дос болгон,
Кара чечен олуя,
Өйдө орус байгамбар,
Так Сулайман байгамбар,
Бак Сулайман байгамбар.
Дал-дал далыган,
Дал коюп коруган,
Эргежели эмиген,
Эми көбү куудурган,
Кукта темир теминген,
Тептерик,
Теменайи кээрик,
Курт куурук,
Кунаажын куйрук,
Урдум келдим,
Сүйрөп чык.

Агын суу

Кайлуу, куйлуу, какыр-кукур,
Мекер, жеке, арсак-терсек,
Боз койдун мойну менен,
Кара койдун мойну менен,
Көчүр десең көчүрөйүн,
Көмүрдөйүн өчүрөйүн,
Ала-Тоону ашырайын,
Агын сууну кечирейин.
Кылычтын кыны келди,
Болоттун жыты келди,
Мына жиндин башы келди,
Бир кудаайдын жардыгы келди,

Менден эмес, кудайдан.

Надия

(Шишикке)

Нары-нары надия,
Каман кожоң алия,
Көкө бука кнуя,
Алиран карыя,
Далдал доосун,
Дал анын оозун,
Кулкул кулун,
Кум качаган эмикисин.
Темек-темек тердиги,
Кумжоноку мөрлүгү,
Кубун тукан жорубу,
Дабек айым сыя,
Кунчук даял уруя.
Кашан шаркыл мурутта,
Айна залин атыга.

Бала

Укумду бала,
Сукумду бала,
Сааттуу бала,
Сары иттүү бала,
Кара иттүү бала.
Бүдүр беттүү бала.
Бездеген бала,
Камбар жүздүү бала,
Байладым мانت деп, – шишикти байлайт.

Ала кунду

Ала кунду, бала кунду,
Сыйыр кунду, сыбыр кунду.
Сыбырлар жыйылып келди мында,
Билдим-билдим билге,
Жапар чабар тили,
Чак-чак артык картык тили,

Куу тайган тили дарбагүз,
Өгүз тили өрмө кайыш,
Кайыш тили жети кулач,
Куу дөңгөч,
Куртту куурам,
Ичикти шимитип.

Байлооч

Баса-баса байлооч,
Башын ала байлооч,
Олоң-олоң байлооч,
Онун ала байлооч,
Кумдан чыккан кулдур кулак,
Чөлдөн чыккан чулдур булак,
Бөөтөй-сөөтөй.
Чыпчыргатай, айбан капшыргатай,
Куба каңшытай,
Таар токумтай,
Талкы мөөнтай,
Эрбен-эрбен ээнтай,
Тарбагатай таргылтай,
Бөдөнөтөй дөрбөлтөй.

Кунан

(Байлоо)

Суу келди, супа келди,
Козу келди, кой келди,
Кунан мекир, чаян мекир,
Кээ мекир, кетмекир.

* * *

Кой короодон чыкканча,
Колубузду жууганча,
Байладым мант,
Түбүң менен кат.
Кайт, кайтпасаң кайтып айтам.

Алтымыш эки дарт

Алтымыш эки дарт болсоң,
Атың таап минип кал,
Токсон эки дарт болсоң,
Тонуң таап кийип кал,
Баары курттун атасы,
Мамазия олуя,
Таң атканча сен калсаң,
Самандайын сапырып,
Тополоңун тоз кылып,
Куу чөптөйүн кубартып,
Чертиктин кара куртундай,
Кара болот курчундай,
Аягың алтын менен буубасам,
Улуу жолго салып куубасам,
Менден эмес кудайдан.

* * *

Керней баштуу кер жылан,
Сурнай баштуу сур жылан,
Таз төбөдөн тайбай чык,
Кум дөбөдөн кууп чык,
Чатырыңды бузбасам,
Танабыңды үзбөсөм,
Алты атаңда доом бар,
Айтышамын бириң чык,
Туу бээнин казысын,
Туурап жесем тойбоймун,
Капыр сени койбоймун,
Омурткадан ойноп чык,
Кабыргадан кайнап чык.
Менден эмес, кудайдан.

Жинди

Ажинди, бала жинди,
Дува жинди,
Көөсөр кетири,
Диле жаңги,

Даккен-дүккүн,
Тели-тели гер гүнү,
Макарами дардандай,
Бу макери,
Болу макери,
Улуу макери,
Шер конду,
Шекер конду,
Курву мари,
Күрөш мари,
Шумар сыясани,
Баян, баян,
Бакым Мухаммеди,
Азар, дозар бант,
Акы Сулайман бант.

Келенкер

Келең-келең-келеңкер,
Боору чаар келеңкер.
Сырты чаар келеңкер,
Чатыр-чутур келеңкер,
Чатарыңды бузбасам,
Таманыңды үзбөсөм,
Ээгинен келбеген,
Аялдабай бери чык,
Жаагынан келбеген,
Жапылдабай бери чык,
Шыйрагынан келбеген,
Бөйрөгүнөн келбеген,
Бүкүлдөбөй бери чык,
Таш төбөдөн тайбай чык,
Заарыңды жайбай чык.
Кан атаңда доом бар,
Кармашамын бери чык.
Жети атаңда доом бар,
Жеңилемин бери чык.
Өз атаңда доом бар,
Өлүшөмүн бери чык!

Алты атаңда доом бар,
Айтышамын бери чык.
Кара жерди казып чыккан,
Кара чаар жылан арбашың,
Тогуз жерди казып чыккан,
Торко топурагын жайып чыккан,
Тогуз жылан арбашың,
Жети катар жерди казып чыккан,
Жарга топурагын чачып чыккан,
Жети чаар жылан сиз арбашың,
Таз төбөдөн тайбай чык,
Заарыңды жайбай чык.

Башы-башы

Өткөн шайтан ыражым,
Жапырым жана
Мукаммет азыр алда,
Ак сулуум,
Майча жөкө,
Басым, басым, басанда атли,
Чаар кесенде,
Бакбасам,
Бүкбөсөм,
Кулан атыр менен.
Башы, башы
Кулбу дөөнү менен,
Башы, башы бардатай,
Баш аягы кардатай,
Чакым менен өкүмтай,
Чаар токум чардагай,
Бөөтөй, чөөтөй,
Чөлдөн чыккан чөл куба,
Суудан чыккан шум куба,
Бйман, амыран,
Чымын чымыран,
Куртту куруткан,
Жышаан жуткан,
Айы жылан, ую жылан.
Доом бар

Сүрө, сүрө, сүрө чык,
Сүйлөшөйүн бери чык.
Чоң атаңда доом бар,
Доолашайын бери чык.
Таятаңда сөзүм бар,
Айтышайын бери чык!
Ажыдаар ак жылан,
Арбашайын бери чык!
Алтымыш баштуу, жүз көздүү,
Боору кызыл келеңкер,
Сырты чаар калаңкер,
Шыйратпай шыйрактан чык,
Бүлкүлдөтпөй бөйрөктөн чык,
Быжы-быжы-быжымын,
Быжылардын кенимин,
Долононун чогуmund,
Табылгынын огуmund,
Куу телкинин бөйрөгүн,
Туурап жесем ойбойmund,
Каапыр сени койбойmund.

Чатыр-мутур

Чатыр-мутур келеңкер,
Чатырыңды бузбасам,
Мен дөөдөй болуп тийбесем,
Мен жан-жаныңа кирбесем,
Мен жагалмай болбосом,
Турумтайдан учтап чык,
Жагалмайдан жандап чык,
Агын суудан жетип чык,
Чапкан аттан катуу чык,
Менден эмес кудайдан,
Азирети Сулайман.

Мечкей

Мен моолу мечкей моолу
Жагалай моолу
Жакасти мурун,
Чичти мустапа бир-бир асир.

АЙТЫМДАР

Алас, алас,
Ар балаадан калас,
Алас арчам,
Аты жок баспаң,
Алты койдун ичинен,
Алып келдим санасаң,
Айылдын башчысы,
Ала белдик жайсаң.
Мына саймам,
Ана саймам,
Ойлобо бу кайдан,
Улар кууган тайган.
Малга дуба кылдырып,
Алакан жайган,
Үйдөн кетсин,
Жин, шайтан.
Балакет, балакет,
Узун чачтан,
Бою бастан,
Түшкө кирген сарттан,
Малына зекет бербеген,
Бай өңдүү марттан,
Алас, алас,
Ар балаадан калас.

* * *

Арча жалын алас-алас,
Ар балаадан кылгын калас.
Көөнө жыл кетти,
Жаңы жыл келди.
Айдан аман кыл,
Жылдан эсен кыл.

Адамдын жашы,
Аргасын чайчы,

Көңүлдүү болсун,
Көлдөрдөй толсун!

Умай эненин айтымы

Теңирим берген көк майса,
Жаралган атам заманда.
Күтүшөт көктөм майрамын,
Асманда жылдыз, ай, күн да.
Көктөм, көктөм, көктөм,
Күттүк биз сени далайга.
Теңирим берген көк майса,
Көк менен жердин көркү бул.
Көйкөлгөн тоого көрк берген,
Кызгалдак, каакым көп болгон.
Көктөм, көктөм, көктөм,
Теңир көк берген көк байса,
Келе көр бизге тезирээк.
Жер айрылып көк чыксын,
Желин айрылып сүт чыксын.
Угулсун көктөн күлдүрөк,
Көктөм, көктөм, көктөм,
Келе көр бизге жел, көктөн.
Теңирим берген көк байса,
Көп күттүрбөй бизге кел.
Кош өгүзүн шаймандайт,
Баба дыйкан үрөн сээп,
Көктөм, көктөм, көктөм,
Келе көр бизге жел, көктөн.
Теңир көк берген көк байса,
Дыйкандарга эгин бер,
Малчыларга төлүн бер,
Кампа толо дан болсун,
Короо толо мал болсун.
Мал кармаган бай болсун,
Арбын айран, мол болсун.
Кымыран кымыз көп болсун,
Мал атасы Малабай,
Элге майлуу сүт берсин.

Ойсул ата, ой Камбар,
Элге шыбат, күч берсин.
Камбар ата балдары,
Кара курттай жайнасын.
Чыгач ата, ай мүйүз,
Чолпон ата, кумпа баян,
Солто мерген, чертет баян,
Жамаатына жар болсун.
Адам ата балдары,
Акыл менен иш кылсын.
Үрөн сээп, мал багып,
Эмгек менен күн көрсүн.
Кайыптарды сыйласын,
Чер токойду кыйратып,
Кайың, талды кыйбасын.
Ой-тоодогу кайберен,
Ойрондолуп ийбесин,
Көк теңир жар болсун,
Бейилдери оңолуп,
Касташкандар токтолсун.
Согушкандар жоголсун,
Ыймандары оңолуп,
Каниет кылса баарына,
Кайыр берсин көбүрөөк,
Жетим, жесир, карышка.
Өкүмчүлүк кылбасын,
Карыларын урматтап,
Кичүүлөрүн сыйласын.
Узун болсун өмүрү,
Оорубасын, оңолсун,
Учуктары узарып.
Бала күтсүн, бар болсун.
Кылган ишин жактырып,
Көкө теңир колдосун.
Оомийин!

Белги ыры

Мени жамандасаң,

Кара жер тамандап кал.
Кара өгүздү минип,
Кара чаар жылан камчыланып,
Өлүмүңө минип барайын,
Өкүрүп барып калайын.
Айгыр минип азаңа барайын,
Жакшылап калсаң,
Оюн, күлкүңдүн үстүнөн чыгып калайын.
Дагы жамандап калсаң,
Кара эшекти минип,
Кайгырып барып калайын.
Бээ минип бейитиңе барайын,
Топоз минип топурагың салайын.

Учуктоо

Учук болсоң учуп чык,
Кагын болсоң качып чык,
Түн учук болсоң түн менен чык,
Таң учук болсоң таң менен чык.
Учкул десең уларга бар,
Уңшуйган мында эмиңе бар?
Кызыл десең табылганын учуна бар,
Кыйшайган мында эмиңе бар?
Сулуу десең кытай кызына бар,
Сумсайган мында эмиңе бар?
Кайт, учук, кайт!
Көч учук, көч!

Учук, учук, учук,
Учук, учук, түф, түф,
Түндө дүбүрөгөңгө бар,
Күндүз күбүрөгөңгө бар,
Эртеңки учук болсоң кечкиге жетпе,
Кечки учук болсоң эртеңкиге жетпе,
Аккан суу, соккон жел менен кет.
Кара далы кызга бар,
Калың, калың музга бар,
Кайыр бербеген узга бар,

Ачуу десең Кочкордун тузуна бар,
Сулуу десең кытайдын кызына бар,
Кыйырга бар,
Кыйырда оттогон сыйырга бар.
Алайдагы тагайга бар,
Сокудагы жамайга бар,
Сандыктагы дакиге бар.
Эт жебеген бакиге бар.
Зөөкүрлөнүп сүйлөгөн,
Балбан Чакиге бар,
Мында эмиңең бар?
Чык, чык, жолуңа түш,
Аксагым, жатып көрчү түш,
Аяк-башыңды жаздайын,
Ана-мынаны айтып шашпайын,
Чык балакет, эмнең бар?

* * *

Ылайла ылуу уу,
Маалики жаппар,
Лайыла ылуу уу.
Азизил каппар,
Ылайла ылуу уу
Малики сатар,
Лайла ылуу-уу
Убайдил капар.

Күрдү

Күрдү, күрдү, күрдү чык,
Атаңдын сугу, энеңдин сугу,
Эжеңдин сугу.
Сук, сук, сук болсоң чык,
Аруудан болсоң чык,
Аштан болсоң чык,
Оттон болсоң чык,
Кайыштан болсоң чык.
Суудан болсоң чык,
Тилден болсоң чык,

Көлдөн болсоң чык.
Көзү жамандын көзү менен кет,
Тили жамандын тили менен кет,
Дили жамандын дили менен кет.
Караңгы түн менен кет,
Кара көмүр менен кет.
Эски тегирмен менен кет,
Эшиктен үйгө кирбей кет.
Кайдан бүттү жаман сук,
Күрдүмдүн күчү сууруп чык.
Бузук десең Бурулга бар,
Буюккан бул байкушта эмнең бар?
Бузулган эски тамга бар,
Өңү кара, көзү көк,
Орою суук жанга бар.
Айлыбызга батпаган,
Арамза, чуут байга бар.
Үзүлбөй куюн ойногон,
Суу акпаган жарга бар.
Сары суусу каймактай,
Сасып жаткан сазга бар.
Чык, чык күрдү, чык күрдү,
Сендей тоюнбасты ким көрдү?
Кашык салып жей элек,
Каймагың эле бир челек.
Кол башындай калбаптыр,
Кудай урган куу соргок,
Койбой аны жалмаптыр.
Өлгөн сындуу өлсөчү,
Үзүктөй эле көмөчү.
Өлүп кеткен бул соргок,
Бир тиштем да койбоптур.
Ошол үчүн бул тойбос,
Оорулуудай онтоптур.
Төө телкинин бөйрөгүн,
Туурап жедиң тойбодуң.
Туурдуктай беш нандын,
Бир да бирөөн койбодуң.

Кагын болсоң кагып кет,
Чемен болсоң чыгып кет.
Баш оору болсоң басып кет,
Аш оору болсоң сен чубут,
Таңга жетпей өлүп кет.

Инов. №307

Өткүн айтымы

Өткүн-өткүн өтүп кет,
Өйүз суусун кечип кет.
Өсүп калды буудайым,
Ого барбай безип кет.
Өтүгүндү чечип кет,
Биздин шакты калкала,
Бакылдыкын талкала.
Кара өткүн өтүп кет,
Кара сууну кечип кет.
Кылкан тартты арпабыз,
Качкын, барбай безип кет.
Кара тоонуң чечип кет,
Долу болсо талкала,
Дыйкан данын калкала!

Күн күркүрөгөндөгү айтым

Күркүрө, күнүм, күркүрө,
Тоголоном көркүңө.
Күркүрөгөн күчүңө,
Жер айрылып чөп чыксын.
Чабалышпай ыкшысын,
Чалгысы тийип балдарга,
Чамынышып иш кылсын,
Таш үстүнө чөп чыксын,
Тамшанып журт кеп кылсын.
Күркүрө, күнүм, күркүрө,
Тоголоном көркүңө.
Күркүрөгөн күчүңө,
Желин айрылып сүт чыксын.
Булак болуп көп чыксын,

Керилип жүргөн келиндер,
Саай албай ыкшысын,
Бышыралбай баашысын.
Кырмачыгы көп болсун,
Кыздар кырып жеп койсун.
Күркүрө, күнүм, күркүрө,
Тоголоном көркүңө.
Күркүрөгөн күчүңө,
Арпа, буудай чайпалсын,
Айылым көрсүн пайдасын.
Жүгөрү конок чайласын,
Журтум көрсүн пайдасын.
Тарув-конок чайласын,
Тең көрөлү пайдасын.
Коондор койдой жайнасын,
Балдар көрсүн пайдасын.
Дарбыздар таштай жайнасын,
Тең көрөлү пайдасын.
Күркүрө, күнүм, күркүрө,
Тоголоном көркүңө.
Күркүрөгөн күчүңө,
Жер айрылып чөп чыксын,
Желин айрылып, сүт чыксын.

Дамбыр таш

Дамбыр, дамбыр, дамбыр таш,
Дамбыраткан кызыл таш,
Жамгыр жаады күркүрөп,
Челек, тулга калдыр таш.
Күн күркүрөп көп жаа,
Жер жарылып чөп чык,
Желин айрылып сүт чык,
Желеге кулун байланып,
Сабадан жыт чык.
Сабоолоп, чокмор алып келбей,
Элим, журтум тынч чык,
Жер жарылып чөп чык,
Желин айрылып сүт чык,

Баласыздар көз жарып,
Ыңаалаган үн чык!

* * *

Күн жаа, күн жаа,
Күндөп-түндөп көп жаа.
Карагай башын кайра жаа.
Арча шагын айра жаа.
Чекенде башын черте жаа,
Чийдин башын ийип жаа,
Төө куйрукка уюп жаа,
Жер жаанга сийип жаа,
Төгүп-төгүп куюп жаа.
Ашкана толгон ак болсун,
Береке нуру чачылсын,
Пейили элдин ачылсын,
Малдын-жандын ырысы,
Жаап турушу,
Көксөп жүргөн элдердин,
Жамгыр болот ырысы,
Оомийин!

Азан чакырып ат коюу айтымы

Аллов акпар, аллов акпар,
Аллов акпар, аллов акпар,
Баарыңарда хак бар,
Алпейим дайым сактаар,
Теңирим дөөлөт берди,
Ааламга адам келди.
Айыл калаа сүйүнчү-үү!
Арыштар кадам келди.
Кең пейилге даулет берди,
Касиети бассын жерди.
Көлөкөсү тапсын шерди,
Азан айтып атын коём,
Теңир берген затын коём.

Кайырма

Теңсингенден теңир берди,
Алакчылабай кеңир берди.
Уул болсо жоодон сактаар,
Эне эмизген сүтүн актаар.
Атаандашпай дайнын табаар.
Атасынын мээнет кайтаар,
Алдына дулдул тартаар.
А кыз болсо кырк жылкы,
Кийиз жасап, үкүң жабаар.
Энесинин ишин алаар.
Гүлдөй жайнап, сайма саяр.
Уул бекен, кыз бекен, ким болду экен?
– Уул бекен!
– Уул экен! Уул экен!
– Уул бекен?
– Ким дейбиз атын?
– Көрүнчү бачым!

* * *

Кунан мекер,
Эптүү мекер,
Бала мекер,
Баары мекер,
Баары мекер,
Сен да мекер,
Ай мекер,
Күнү мекер,
Козу келди,
Кой келди,
Ыбыр келди,
Шыбыр келди.
Кызыл ачуу,
Кыйлы тыян,
Жибектей кайыр чачы.

* * *

Анакей отун келди,

Эмесе атын коём,
Отун алып баксын элди.
Пата тартам, отурчу:
Аты болсун Отунчу.
Айыл калаа сүйүнчү-ү!
Оо, Отунчу! Отунчу! Отунчу!
Аты болду Отунчу,
Калк сабына кошулчу!
Өзү берген Теңир сактаар,
Оомийин, Аллов Акпар!

* * *

Аллов акпар, Аллов Акпар, Аллов Акпар,
Баарыңарда хак бар.
Алпейими дайым сактаар.
Теңирим дөөлөт берди,
Ааламга адам келди.
Айыл калаа сүйүнчү-ү!
Арыштар кадам келди.

Төлгө ыры

Байгамбардын бал төлгөсү,
Падышамдын дал төлгөсү,
Сен таштык кылба,
Мен жаштык кылбайын.
Ачык айтып, айра сүйлө,
Мен уятка калбайын.
Максатына жетер болсо,
Мээнет-чемен кетер болсо,
Төлгө ташым төп түш,
Оң жагыма көп түш.

* * *

Байгамбардын бал төлгө,
Таштанбектин тал төлгө,
Азиреттин алп төлгө,
Жолдо жолоочуну,

Баскан-турганды көрбөй түш,
Калп айтпа, жакшы түш,
Бешенеси беш түш,
Оң колума ооп түш.
Он эки таш атып түш.

Жаан тилөө

Күн жаа, күн жаа,
Күндөн күндөн көп жаа,
Карагай башын кайра жаа,
Арча атагын айра жаа,
Чекенде башын черте жаа,
Чийдин башын ийип жаа,
Төө куйрукка уюп жаа,
Жер жаанга сыйып жаа,
Төгүп, төгүп куюп жаа,
Ашкана толгон ак болсун,
Малга жыргал бак болсун!
Береке нуру чачылсын,
Пейли элдин ачылсын!
Малдын, жандын ырысы,
Жаан жаап турушу,
Көксөп жүргөн элдердин,
Жамгыр болот ырысы!

Жай таш

Кара каным, Султаны аккуу,
Кадуу менен туман абыраган ашкан.
Каранаттык боз булутту,
Теңирим сенден тиледим,
Аппак булут, бери кел, тез кел!
Булутум жетип кел!
Аа, аа, аракетин арайын,
Сиздин макинии быйнабайын,
Каннын журтуш.
Нийсаран, мисаран, тарамун,
Тарнашып, жалылен, таман мосом,
Якут, алдо акбар!

Ай жаңыргандагы айтым
Ай көрдүм, аман көрдүм,
Айдын мунарынан,
Жердин кучагынан
Жегилик дан,
Бир кыштык саман көрдүм.
Жесирге жемиш, жетимге жеңиш,
Жөөгө улов, жалкоого мээнет,
Жалгызга эрмек, иштерманга кут,
Сараңга жут, ушакчыга ув, ак ниетке тув,
Баарыга кайыл заман көрдүм.
Айдан аман, жылдан эсен бололу.
Келерки ушу күнгөчө өсүп-өнүп тололу.
Бакылга тар, бапырга бар ай бол,
Оомийин обловакпар!

Уктаардагы айтым
Жаттым жараткан,
Коборгойсуң эсен-аман,
Бейиштин түбүндө бир түп дарак,
Жалбырагы гүлдүү барак,
Аны жети жолу окуп жаттым,
Менден тозок оту ыраак.
Жаттым аманат,
Коборомун саламат!

* * *

Жаттым жараткан,
Тургузарсың эсен-аман.
Бейиштин түбүндө бир дарак,
Жалбырагы гүлдүү барак.
Аны жети жолу окуп жаттым,
Менден тозок оту ыраак.
Жаттым аманат,
Ойгото көр саламат.
Оомийин.

* * *

Жаттым тынч,
Жаздыгым кенч.
Тилим куран,
Тилегим ыйман.
Бя, Жараткан,
Уйкумду мамык кыл,
Тилегимди анык кыл.
Оомийин!

Улуу суу кечкендеги айтым
Агыны катуу дайрадан,
Жараткан өзүң колдоорсуң,
Суу кечкенде жетелеп,
Илияс пирим жолдошум.
Шашылбай солгун кечиргин,
Шайтанга наалат, жоголсун,
Жаа, шилерим шар суудан,
Чымын жанды колдогун!

Сапарга айтым
Сапарың оң болсун,
Кайтарың тез болсун.
Кашка жолдун боюнан,
Кызыр бабам кез болсун.
Кетилбесин тулпарыңдын туягы,
Кайрылбасын шумкарыңдын кыягы,
Барган жерде кучак жайып тосуп алсын,
Жакшы адамдар, жайсаң жандар, зыялы,
Жайдары элге, жакшы жерге таанышкан.
Алла жебеп учкан кушка жарышкын,
Көңүлүң шат, ат-көлүгүң арыбай,
Аман-эсен очогуңа табышкын.
Оомийин!

* * *

Төрт тарабың шайлуу болсун,

Жорткон жолуң жайлуу болсун.
Күнүң чыгып жаркырап,
Түнүң тынч айлуу болсун.
Ичкениң замдын суусу болсун,
Ууртуң толо майлуу болсун.
Бир Алла өзү жебесин,
Арбактарың демесин.
Кайып эрен, кырк чилтен,
Жан жагыңдан жөлөсүн.
Нух пайгамбар алдыңдан,
Деңизде тоссун кемесин.
Алты күндө алты айлык,
Арыбай-талбай жол алгын.
Аман-эсен кайрылып,
Азыркыдай кол алгын.
Оомийин!

* * *

Балам, сапарың олжолуу болсун,
Жорткон колуң оң болсун.
Башыңа булут ойнобосун,
Кара ниеттин тилеги оңбосун.
Атың тулпар болсун,
Кушуң шумкар болсун.
Жалгыз башың жетөө болсун,
Жети башың жетимиш болсун.
Бабаларыңдын арбагы жолдош болсун,
Теңирим өзү колдосун.
Оомийин!

* * *

Жолуңду теңирим колдосун,
Жаманчылык болбосун.
Шартынан тайбай бек турган,
Ишенимдүү болсун жолдошуң.
Жолуңду кесем дегендер,
Эгерим иши оңбосун.
Жарыя болсун ишиңер,
Жакшы болсун түшүңөр.

Жортуп-жортуп кеткенде,
Жоомарт болсун төшөгүң.
Жугумдуу болсун ичкениң,
Көрбөгөн жерди көрүп кайт,
Көсөмгө салам берип кайт.
Ырыскың сыртта чачылсын,
Баарын түгөл терип кайт.
Көкүлүңдөн жел сылап,
Желип барып, желип кайт.
Бак кошулсун багыңа,
Так түшпөсүн арыңа.
Сак-саламат кайтып кел,
Кездешелик дагы да.
Оомийин!

* * *

Береке дуба ашыңдан кетпесин,
Бакыт-дөөлөт башыңдан кетпесин.
Кыдыр аке кашыңдан кетпесин,
Жорткондо жолуң шыдыр болсун,
Жолдошуң Кыдыр болсун,
Жигит пири – Шаймардан колдосун.
Оомийин!

* * *

Жорткондо жолуң болсун,
Жолдошуң Кыдыр болсун.
Кайберен, Кыдыр, Чилтен,
Катарлашып колдосун.
Жолуңа кедерги болбосун,
Беш карууң шайлуу болсун.
Жолуң жайлуу болсун,
Түнүң тынч, айлуу болсун.
Кана эмесе, жөнөгүн,
Атаңан калган жөрөлгөң,
Кайрылып эсен оролгун.
Көп болуп сый жоролгун.
Оомийин!

* * *

Оң болсун, балам, сапарың,
Жол болсун даамың, татаарың,
Тууган элиң тапшырса,
Парызың өтө катардын.
Барып-келип жүрбөйбү,
Өзүңдөй жаштар катарың.
Калктын сүйгөн тилеги,
Коргоочум сен деп тиледи.
Энеңдин сүтүн актай бил,
Аброюңду сактай бил.
Ордунан чыксын тилеги,
Оомийин!

* * *

Саламат барып сак кел,
Сагындырбай бат кел.
Эсен барып соо кел,
Эзелкиден оор кел.
Алдың ачылсын,
Жолуңа булаа чачылсын.
Жолуңда өнгөн тал көргүн,
Жоболоңсуз жан көргүн.
Жылан болсо өлтүргүн.
Жыдыгыңа көндүргүн.
Бөрү болсо эргигин,
Тоомо-топук келтиргин,
Оомийин!

* * *

Арчадай өмүрлүү бол,
Ысык-Көлдөй терең бол.
Арстандай кубаттуу бол,
Бакайдай акылман бол.
Элиңе тумар бол,
Журтуңдун асабасы бол.
Бактылуу бол, малдуу бол,
Жаман жолдон,

Касабалуу жоодон сак бол.
Байтеректей бой берсин,
Кошойдун шердигин берсин,
Асан кайгынын ыйманын берсин,
Дөөтүнүн күчүн берсин,
Улукмандын жашын берсин.
Жаш берсе, бак берсин,
Калкка үлгү нарк берсин.
Теңирим сага батасын берсин,
Алдамчыга алданба,
Тайгак музга кабылба.
Жоонун тузагына чалынба,
Жорткондо жолуң болсун.
Уучуң кутка толсун,
Жолуң шыдыр болсун,
Жолдошуң Кыдыр болсун.
Оомийин!

* * *

Сыртыңдан душман жүрбөсүн,
Көңүлүңө коркуу кирбесин.
Көрө албаган күнүчүл,
Күчүктөй чуулап жүрбөсүн.
Сыйлуу этип Алла башыңды,
Өмүрлүү кылсын жашыңды.
Арбак колдоп ар убак,
Өргө өрлөтсүн ташыңды.
Арааның жүрүп арылдап,
Аппак атсын таңдарың.
Максатыңа жете бер,
Кут болуп баскан сапарың.
Оомийин!

* * *

Жолуң шыдыр болсун,
Жолдошуң Кыдыр болсун.
Эр Манас менен эр Кошой,
Жолдошуң болсун!

Барган жериңде,
Күл кармасаң күмүш болсун,
Топо кармасаң алтын болсун.
Турган жериңе,
Кетпес дөөлөт, кең пейил берсин!
Оомийин!

Сүннөткө отургузуу айтмы
Бысымылла рахман райым,
Мусулман болдуң карагын,
Кана бери карагын:
Чырагын жагар уулсуң,
Ата менен апаңын.
Тоодой болсун талабың,
Алтын менен күмүштөн,
Жасалсын мүлдө жарагың.
Көркүң чыкты мынаке:
Барбы дагы кааларың?
Кой сурасаң кой берем,
Тай сурасаң тай берем.
Зат сурасаң зат берем,
Баатырлыгың байкалса,
Зоот берем акберен.
Эртең эле туруп кет,
Ошол салтты апкелем.
Муратыңа жете бер,
Күндөн күнгө өсө бер.
Узак болуп өмүрүң,
Өмүрүңдүн түйүнүн,
Өзүң билип чече бер.
Оомийин!

* * *

Ушул уул Манастай эр болсун,
Элине майтарылбас бел болсун.
Каз каркылдап өткүс,
Чалкыган көл болсун.
Куу куркулдап өткүс зоо болсун.

Эр жеткенде күл кармаса,
Күмүш болсун.
Ак кармаса алтын болсун.
Тою андан ары тойго уланып,
Башы-жашы жүзгө толсун.
Оомийин!

Дыйкандын батасы

Коңур салкын жел келет,
Жер жылымдап, кар эрип.
Кош эмчеги тырсыят,
Кыз толукшуп бой керип.
Жерден келет жел кабар,
Тал, теректер көгөрүп,
Уйкуда жандар ойгонот.
Өлбөстүккө күн көрүп,
«Мезгил келди чачкын» – дейт,
Чечте үрөн үн салып.
Күңгүрөнөт чыгыш жак,
Жеңгенсийт жаз кыш айды.
Амач карма дегенсийт,
Албан талаа дыйканды.
Көктү бузат көк бука,
Амал айкын кабарлап.
Жер кулагы жети кат,
Жер иштеткен адамзат.
Жерден кабар алышар,
Жер эмгекти кадырлайт.
Жер куураса алаамат,
Жер кулагы жети кат,
Жер иштеткен адамзат.
Калайыкка дан керек,
Аппак күндөй нан керек,
Амач карма, жер айда,
Ай талааны чиймелеп.
Арпа, буудай дан айда,
Сулуу, нокот, таруу айда.
Конок, зыгыр кошо айда,

Ак жүгөрү, май айда,
Дарбыз, коон дагы айда,
Кант, калемпир, кара мурч,
Сарымсак, сабиз калтырба.
Дагы айтарым дагы бар,,
Албан дыйкан угуп ал.
Эгин экпей арык чап,
Ашуун болсун эгиниң,
Тоонун тунук суусун бак,
Жер кулагы жети кат,
Жер иштеткен адамзат.
Өрттөй болсун өгүзүң,
Өткүр болсун амачың,
Алас болсун аштыгың,
Уста пири дөөтү,
Амачыңды оңдосун.
Уйдун пири Ай мүйүз,
Амач тарткан күч кирсин.
Күн күркүрөп, жамгыр жаап,
Күлдүр ата колдосун.
Үн атасы Камбаркан,
Ай талаага күч чачсын.
Өнүп чыксын үрөнүң,
Өсүп чыксын жүгөрүң.
Суу атасы Сулайман,
Көктөн, жерден колдосун.
Жердин пири жел эле,
Кабыл алсын дилиңди.
Жел атасы Желкайып,
Булут айдап буулуксун.
Дыйкан терин чуурутуп,
Ободон жамгыр куюлтуп.
Күндүн пири Күн теңир,
Суу менен бирге нур берсин.
Жарык берсин, жан берсин,
Чычкан пири Чие ата,
Жамаатына жар кылсын.
Ийин казып, жер көөлөп,

Жер кыртышын жумшартсын,
Жерге түшкөн үрөнүң,
Жети күндө жарылсын.
Майсалары узарсын,
Умай эне ак чачсын.
Үркөр ата тогошун,
Алас болсун эгинин,
Көкө теңир жар болсун,
Кызыр ата даарысын.
Умай эне дем берсин,
Күч өгүзүң кош болсун,
Күткөн көктөм куш болсун.
Оомийин!

Кырманга айтым

Олуялар колдосун,
Орой, орой, оп майда,
Оор-жеңил басса да,
Ороо толсун, оп майда,
Кырча, кырча басканда,
Кырман толсун, оп майда.
Кызыр колдоп сыйласа,
Кырк таар болсун, оп майда.
Оп, оп майда, оп майда,
Тилек кылдың кудайга,
Мөндүр урду арпаны,
Береке берсин буудайга.
Арып-ачтык бул жайда,
Баба дыйкан бар болсо,
Пир карашар ал-жайга.

* * *

Оп майда, оп майда,
Майдалай бассаң жаныңа пайда.
Орой, орой басканың,
Ороо толсун, оп майда.
Орокчунун балдары
Нанга тойсун, оп майда.

Кырча-кырча басканың,
Кырман толсун, оп майда.
Кырманчынын балдары
Нанга тойсун, оп майда.
Майда, майда, мапмайда,
Кулактарың калкандай майда,
Туяктарың талкандай майда,
Майдаласаң жаныңа пайда.
Оп, оп, оп майда!

Үрөн сепкендеги айтым

Мына септим уучтап,
Жылуу жерден конуш тап.
Бул – жетим, жесирге,
Муну – кары, мискинге.
Бу – ач-арыкка,
Мунусу – алсыз карыпка,
Булары – курт-кумурскага,
Мунусу – сурамчыга,
А бул – тилемчиге.
Булары – саламчыга,
Калгандары –
Сизге, бизге, мага.
Баба дыйкан жолдошум,
Бардык ишти оңдосун.
Бардык жерде колдосун,
Жар болуп, жылоолосун,
Эми быягын мен билемин.
Сугатың өксү болбосун,
Өнгөндө арам чөп койбосмун.
Арыгың терең чабылат,
Корукчуң арбын табылат.
Тилегим жөн,
Өн, үрөнүм өн!
Береке бек байласын,
Бердик Баба дыйканга,
Бириң миңден чайнасын!
Оомийин!

* * *

Жер кулагы жети кат,
Жер иштеткен адамзат.
Алас болсун аштыгың,
Уста пири – Дөөтү,
Амачыңды колдосун.
Уйдун пири – Ай мүйүз,
Амач тарткан күч кирсин.
Күн күркүрөп, жамгыр жаап,
Күлдүр ата колдосун.
Үн атасы – Камбаркан,
Ай талаага күү чачсын.
Өнүп чыксын үрөнүң,
Өсүп чыксын жүгөрүң.
Суу атасы – Сулайман,
Көктөн, жерден колдосун.
Жердин пири – Жер эне,
Кабыл алсын дилиңди.
Жел атасы – Жел кайып,
Булут айдап буулуксун.
Дыйкан терин чуурутуп,
Ободон жамгыр куюлтуп.
Күндүн пири – Күн теңир,
Суу менен бирге нур берсин,
Жарык берсин, жан берсин.
Чычкан пири – Чие ата,
Жамаатына жар кылсын.
Ийин казып, жер көөлөп,
Жер кыртышын жумшартсын.
Жерге түшкөн үрөнүң,
Жети күндө жарылсын.
Майсалары узарып,
Умай эне ак чачсын.
Үркөр ата тогошуп,
Алас болсун эгиниң.
Көкө теңир жар болсун,
Кызыр ата даарысын. .
Күч өгүзүң кош болсун,

Күткөн көктөм куш болсун.
Оомийин!

* * *

Күчкө кирсин билегиң,
Кабыл болуп жайында,
Оңго тартсын тилегим.
Үрөн алдым колума,
Тилек кылып жерге себем.
Дыйкан баба, аты салам,
Тепсесе экен,
Дыйкандардын дүрбөнү,
Ак буудайдын үрөнү,
Жараткандын наркы үчүн,
Жан-жаныбарлар акы үчүн,
Үрөн септим жериме,
Дем кошулсун демиме.
Бамыянын шайлатып,
Кош өгүзүн айдатып,
Ала жерди аңтарып,
Буурсунду буктуруп,
Буурул жерге суктуруп,
Жердин бетин ачалы,
Жерге үрөн чачалы.
Жараткандын наркы үчүн,
Арыйна-чачынанын акы үчүн,
Үрөн чачтым жериме,
Дем кошулсун демиме!
Оомийин!

Желеге айтым

Барчыл, барчыл, барчыл бол,
Кер канат барчын бол.
Болчул, болчул, болчул бол,
Боз торгойдой төлчүл бол.
Адам таппас сөздүү бол,
Ор коёндой көздүү бол.
Курама темир, сом алтын,

Сууга салса кетпесин.
Теңир берген насибин,
Тепкилесе кетпесин.
Желеңдин ал четинен бул чети.
Жебе сызып жетпесин.
Кастык кылган адамың,
Муратына жетпесин.
Айтса – каргыш, тийсе – көз,
Даарыбасын, өтпөсүн.
Оомийин!

* * *

Теңир жолу ыйык деп,
Биз берели ак бата.
Жаш кошулсун жашыңа,
Баш кошулсун башыңа.
Ата жолун ардакта,
Энени мазарыңдай сакта.
Атанын эмгегин,
Эненин мээнетин акта.
Сабааң толсун кымызга,
Чараң толсун уузга.
Ырысың ташып турсун,
Аброюң ашып турсун.
Агыны катуу дайрадан кеч,
Элиң түшкөн түйшүктү чеч.
Жортсоң жолуң болсун,
Жолдошуң Кыдыр болсун.
Оомийин!

* * *

Желеңдин ал четинен бул четине,
Ат чаптырса жетпесин.
Теңирим берген насибиң,
Тепкилесе кетпесин.
Кудай берген ырыскың,
Кубаласа кетпесин.
Чөнөгүң жыйылбасын,

Сабааң кыйылбасын.
Сааганың бээ болсун,
Дасторконуң акка толсун.
Кечке келип чуулдаткан,
Козучактын атасы,
Кочкор бассын желеңди.
Бакайлары шыртылдап,
Мүйүздөрү жылтылдап,
Үй арасын бок кылган,
Ичсе айранга ток кылган,
Музоочуктун атасы;
Бука бассын желеңди.
Маң-маң-маң баскан,
Чуудаларын чаң баскан,
Өркөчтөрүн ком баскан,
Боточуктун атасы,
Буура бассын желеңди.
Шыңгыр-шыңгыр кишенешкен,
Чыңырып, чыңырып издешкен,
Кулунчактын атасы,
Айгыр бассын желеңди.
Оомийин!

* * *

Кулун, тай жөрөлгөлүү болсун,
Кымызды ичкенге буюрсун,
Желе бооң кең болсун,
Көнөгүң сүт толсун.
Желе бооң Кызыр даарып,
Үй ичиңе кут консун.
Бүгүн кулук байладың,
Камбар ата колдосун!
Оомийин!

* * *

Балаң өзүңө шай болсун,
Ыңгыранган бай болсун.
Желеңдин сааны кетпесин,

Башыңдан кайгы өтпөсүн.
Аты кетип Алайга,
Даңкы кетсин далайга.
Кыргызга атын билгизип,
Кыйлага затын сүйгүзүп,
Үстүнө кымкап кийгизип,
Бакыт берсин башыңа.
Сексенге чыга жашаңыз,
Серкенин этин ашаңыз.
Токсонго чыга жашаңыз,
Топоздун майын ашаңыз.
Жүзгө чыга жашаңыз,
Жылкынын майын ашаңыз.
Жаш кошулсун жашыңа,
Кызыгын анын көрүңүз,
Кылым доорун сүрүңүз.
Күлүгүң миништүү болсун,
Көңүлүң тынычтуу болсун.
Карылык ырыстуу болсун,
Пейилиң жугуштуу болсун.
Оомийин!

* * *

Кулун, тайың жөрөлгөлүү болсун,
Сабааң көрөңгөлүү болсун.
Ортого чыгып топ бузган,
Ооздогу сөзүң өнөгөлүү болсун.
Желе бооң бек болсун,
Желдеген касың тек болсун.
Табагыңда сүт турсун,
Аягыңда кут турсун.
Жылкыңдын үйүрү башка болсун,
Кулундары кашка болсун.
Жоргосу болсо кызың минсин,
Күлүгү болсо уулуң минсин.
Кас санаган оңбосун,
Камбар ата колдосун!
Оомийин!

* * *

Жылкы атасы – Камбар,
Кымыздан башка эмне бар.
Жергелүү желин өссүн,
Керилип келип өссүн.
Үйү толгон сүт болсун,
Көнөк толо сүт болсун.
Алты төөсү ботолосун,
Алты келини жетелесин.
Кырк төөсү ботолосун,
Кырк келини жетелесин.
Үйүңөрдөн кут кетпесин,
Сабааңарга кудайым береке берсин,
Алыстагы тууган кымызга келсин.
Көп бер, көп бер,
Ой, тилекти мол бер!
Оомийин!

* * *

Бата башы даң-даң,
Малды берсин миң-миң.
Жылкы берсе ала бер,
От жакалай бала бер.
Жүктөрүнө төө бер,
Жүктөп алып жүрө бер.
Саарына бээ бер,
Сааган сайын ийе бер.
Желеңдин ал учу менен бул учуна,
Ат чуркаса жетпесин.
Кас санаган душманың,
Келерки ушул убакка жетпесин.
Оомийин!

* * *

Мингениң жорго тай болсун,
Ичкениң кызыл чай болсун.
Дүнүйөңүз шай болсун,
Карышкырдай көздүү бол,

Адам тапкыс сөздүү бол.
Аппак үйүң, ак үйүң ордо болсун,
Ушул үйдө бир уулуң баатыр болсун.
Аппак үйүң, ак үйүң өргөө болсун,
Ушул үйдө бир уулуң молдо болсун.
Бай көңүлү жай болсун.
Балдарыңын мингени,
Жорго кара тай болсун.
Ал желеңдин башына,
Ат жүгүрүп жетпесин.
Бул желеңдин башына
Бут жүгүрүп жетпесин.
Бөдөнөдөй төлчүл бол,
Адам таппас сөздүү бол!
Оомийин!

* * *

Бак карасын,
Кыдыр даарысын.
Желең узарсын,
Жергең көбөйсүн.
Өрүшүң жайык болсун,
Өмүрүң узак болсун.
Өңүң кызыл болсун,
Кудайым мал берсин.
Баш берсин,
Узун өмүр жаш берсин!
Оомийин!

* * *

Көлүгүң миништүү болсун,
Көңүлүң улустуу болсун.
Өмүрүң ырыстуу болсун,
Байлыгың жугуштуу болсун.
Кудай жолу кабыл болсун,
Ар бир нерсең азыр болсун.
Кеткениңди келтирсин,
Кемтигиңди толтурсун.

Бак-дөөлөттү кудайым,
Насип этип болтурсун.
Оомийин!

Кымыз ооз тийгизгендеги айтым

Көтөр жигит, билегиңди,
Кудайым берсин тилегиңди.
Көйнөгүң шайы болсун,
Таягың кайың болсун.
Калпагың ак болсун,
Төбөсүндө чок болсун.
Атың кашка болсун,
Алты асый жашта болсун,
Камчы сабың долоно болсун.
Шердей үндүү бол,
Жолборстой сүрдүү бол.
Ажыдаардай заардуу бол,
Карышкырдай каардуу бол.
Буудайдай бутакта,
Талдай шакта.
Карагайдай зуулда,
Арчадай көгөр.
Атаңдын ыйыктуусу бол,
Энеңдин сүйүктүүсү бол.
Калкыңа кадыры арткан,
Мартабасы бийик киши бол.
Оомийин!

Конушка айтым

Корооң кыктуу болсун,
Конушуң ыктуу болсун.
Жайлооң чөптүү болсун,
Жан-жаның көрктүү болсун.
Жаш балаңдын ойногону,
Жашыл сырдуу кайык болсун.
Оомийин!

Көчкө айтым

Көч көрктүү болсун,
Журт жуктуу болсун.
Унаа кабыл болсун,
Айлана адил болсун.
Кызың кылыктуу болсун,
Уулуң урматтуу болсун.
Келиниң келбеттүү болсун,
Жер-суу, тоо-таш,
Азирети арбак,
Кызыр алейсалам колдосун!
Оомийин!

* * *

Көчүң көлүктүү болсун,
Жолуң көрктүү болсун.
Конушуң куттуу болсун,
Коңшуң мыктуу болсун.
Босоғоң бек болсун,
Түндүгүң эп болсун.
Жан жагың жайыл журт болсун,
Жамандыктан сырт болсун.
Башыңарга кетпес бак консун.
Мээримдүү бир Алла,
Силердик жак болсун.
Оомийин!

* * *

Көчүң көрктүү болсун,
Журтуң жуктуу болсун.
Унааң кабыл болсун,
Айланаң адыр болсун.
Кызың кылыктуу болсун,
Уулуң урматтуу болсун.
Келиниң келбеттүү болсун,
Торко элгектүү болсун.
Ичкениң тунук суу болсун,
Өмүрүң түгөлдүү болсун.

Калдайып турган жер сүйсүн,
Калың кыргыз эл сүйсүн.
Оомийин!

Кыз узаткандагы айтым
Кийимиң эптүү болсун,
Элечегиң кептүү болсун.
Сымбатың көрктүү болсун,
Жүрөгүң өрттүү болсун.
Өмүрүң узун болсун,
Өрүшүң жайык болсун.
Тукумуң журттан ашып,
Тууганың канат болсун.
Ак куунун мойнун берсин,
Ак гүлдүн жытын берсин.
Каныкейдин акылын берсин,
Айчүрөктүн сулуулугун берсин,
Зулайканын дидарын берсин.
Талдай бой берсин,
Шамдай ой берсин.
Жаздай жыпар берсин,
Кардай жамал берсин.
Үйүңө кишиң келсин,
Кешикке кошо шыбага келсин.
Шыбага келсе ырыс келсин,
Энеге күйүмдүү бол,
Атага сүйүмдүү бол.
Эжеге чубак бол,
Агага кубат бол.
Назик жан бол,
Элиңе ар бол.
Башыңа өнөрдүн багы консун,
Шагына түгөйлүү жары болсун.
Оомийин!

* * *

О, кызым, барган жериңден,
Бак берсин!

Көл боюнда талың болсун,
Көлөкөлөр чарбагың болсун.
Үйүңдүн үстү жагында,
Үп тартылган кайык болсун.
Короо толгон коюң болсун,
Козголбос тоодой оюң болсун.
Аттанып үйдөн чыкканда,
Айчүрөктөй жолуң болсун.
Алла ыраазы болсун,
Оңуңдан күнүң туусун.
Солуңдан айың туусун.
Маңдайыңдан чолпонуң балбылдап,
Жолуңду жылдыз жуусун.
Бактылуу бол, багың жансын,
Таттуу кыз бол, балың тамсын.
Таалайың мол болсун,
Баскан изиңе гүл өнсүн.
Куу жыгачты кармасаң,
Жашыл ток бүт болсун.
Куу куурайды кармасаң,
Кулпуруп турган гүл болсун.
Оомийин!

* * *

Алаканың жай, чырагым:
Калкыңа калалуу бол,
Элиңе элелүү бол.
Тоодой тоолор бергенче,
Бармактай бак берсин.
«Атаң, энең» дегизбе,
Ата, энеңди эгизде.
Алдыңан ай туусун,
Аркаңан күн туусун.
Улуунун жолун кеспе,
Ата-энеңди муңдурба,
Сөөктү сындырба, берекем.
Оомийин!

* * *

Ээ, берекем,
Элиңе элелүү бол,
Калкыңа калалуу бол.
Ата-энеңе жагымдуу бол.
Кайыныңа кайрымдуу бол.
Айылыңа абройлуу бол,
Алганыңа жайдары бол.
Берерге белең ашың болсун,
Көрөөргө көсөм жашың болсун.
Бешигиң алдыңдан түшпөсүн,
Башыңдан жакшылык кетпесин.
Оомийин!

* * *

Көшөгөң көгөрсүн,
Багың ачылсын.
Бакыттуу бол,
Көзүң ачылсын.
Кайырлуу болсун,
Сапарың оң болсун,
Жолуң шыдыр,
Жолдошуң Кызыр болсун,
Эл-журтуң аман болсун,
Кырманга кызыл толсун.
Көч байсалдуу болсун,
Тилегиңди берсин,
Тилегиң кабыл болсун.
Оң толгоо берсин,
Кудай оңдоп, теңир жалгасын.
Жылдызың жансын,
Ак мол болсун.
Мал-жаның аман болсун,
Таалайың оң болсун.
Башыңа бак консун,
Кадамың куттуу болсун,
Конушуң оттуу болсун.
Оомийин!

Келин алгандагы айтым

Келген келин кут болсун,
Алтындан казан көмөрсүн.
Эмики ушу убакта,
Айдай бешик өңөрсүн.
Айдай бешик ичинде,
Эгиз балдар бөлөнсүн.
Ынтылып алган келини,
Ынтымактуу жашасын.
Тандап алган келини,
Таттуу гана жашасын.
Сыйыры каймактык болсун,
Келини салмактуу болсун.
Сыйыры коңур болсун,
Келини оор болсун,
Сүргөнү доор болсун.
Казаны чызы-пызы болсун,
Кайын журту менен сизи-бизи болсун.
Суу кайнаган казанга,
Май кайнасын,
Төрт периште төрүндө тайраңдасын.
Кудай берген уул, кызың май чайнасын.
Заманыңар тынч болсун,
Тынчтык жакшы күн болсун.
Уруш деген чыкпасын,
Урушту кулак укпасын!
Оомийин!

* * *

Ат берсе, ала берсин,
Томолок баш бала берсин.
Эчки берсе, теке берсин,
Эшиги ачык Меке берсин.
Пайгамбар назарын берсин,
Кызырың баарын берсин.
Дасторконуң жабылбасын,
Кайгы сага кабылбасын.
Сыймыктуу дөөлөт жашынбасын,

Кара ниеттер асылбасын.
Казынаң чачылбасын,
Каймагың бузулбасын.
Кайнаган казаның токтобосун,
Калгандар сага окшобосун.
Уулуң Урум болсун,
Кызың Кырым болсун.
Кызматкериң Кыдыр болсун,
Бир күн эмес, сызыл болсун,
Колуң узун болсун.
Оомийин!

Күн күркүрөгөндө айтылчу айтым
Күркүрө, күнүм, күркүрө,
Тоголоном көркүңө.
Күркүрөгөн күчүңө.
Жер айрылып чөп чыксын,
Жабалактап көп чыксын.
Чабылышпай ышкырсын,
Чалгысы тийип балдарга,
Чамынышып иш кылсын.
Таш үстүңө чөп чыксын,
Тамшанып журт кеп кылсын.
Күркүрө, күнүм күркүрө,
Тоголоном көркүңө.
Күркүрөгөн күчүңө,
Желин айрылып сүт чыксын,
Булак болуп көп чыксын.
Керилип жүргөн келиндер,
Саай албай ыкшысын.
Бышыралбай быкшысын,
Кырмычыгы көп болсун,
Кыздар кырып жеп койсун.
Күркүрө, күнүм, күркүрө,
Тоголоном көркүңө.
Күркүрөгөн күчүңө
Арпа, буудай чайпалсын,
Айылым көрсүн пайдасын.

Жүгөрү конок чайласын,
Журтум көрсүн пайдасын.
Таруу-конок чайласын,
Тең көрөлү пайдасын.
Коондор койдой жайдасын,
Балдар көрсүн пайдасын.
Күркүрө, күнүм, күркүрө,
Тоголоном көркүчө.
Күркүрөгөн күчүчө,
Жер айрылып чөп чыксын.
Желин айрылып сүт чыксын.

Мал соёрдогу айтым

Жылкынын пири Камбар ата колдоду,
Төөнүн пири Ойсул ата жолдоду.
Койдун пири Чолпон ата жолдоду,
Уйдун пири Заңги ата колдоду.
Уйдун пири Заңги ата жолдоду.
Эчкинин пири чычаң ата колдоду,
Паренде пири Зымырык жолдоду.
Тоо пири Кайберен колдоду,
Бычакта не айып?
Сен болдуң ушуга ылайык.
Ишенбесең дагы карап көр,
Күтүп турат калайык.
Эч кимде күнөө жок,
Менде азык жок.
Сенде жазык жок,
Кыйылбай макул болушар.
Жаның пириңе,
Этиң элиңе.
Оомийин облоовакпар!

Тескейдеги көк өрүк бышпас экен!
Эки жакшы бир үйгө түшпөс экен,
Эки жакшы бир үйгө түшүп калса.

Өмүрүнүн өткөнүн туйбас экен,

Атың өчкүр жокчулук жаның айдар.
Азамат болсо да колун байлар,
Алганы аянбаган аруу чыкса.

Ана шондо дем берип көөнүн жайлар,
Мен жогортон келемин жүргөн болуп.
Жолдо бирөө жатады өлгөн болуп,
Чочулап чыбык менен түртүп койсом.

Кучактадың мойнуман күлгөн болуп,
Чапкыладым чаначтын суусун бойлоп.
Тарка кызга жалбарып жалынганча,
Такыямды тарс коюп жүрдүм бойдок.

Мал ичинде не мечкей, жылкы мечкей,
Мен издедим өзүңдү белим чечпей.
Жеп койдуңбу жылкыдай эс дартимди,
Жеткизбестен не качтың о-бу дешпей,

Ээ, кумдак кана дегенде кумда кана,
Мен келемин өлөңмүн ырдап кана.
Эч нерсени билбеген жаш бала элем,
Жалыныңа өрттөдүм ымдап кана.

Оозантуу айтымы

Бисмилла!
Кайгы куулду,
Бөбөк-бакыт туулду.
Байлык нуру балбылдайт,
Кыз бекен же уулбу?
Кырк жылкысың кыз болсоң,
Урматыбыз уул болсоң.
Киндик энең мына мен,
Оозантайын толгонсоң.
Келди бөбөк бакырып,
Калктын баарын чакырып.
Ай-ай, бөбөк, ыйлаба,
Апакеңди кыйнаба.

Оң чеңгели арбаят,
Оомат уучтап келгенби?
Сол чеңгели барбаят,
Соогат уучтап келгенби?
Мээлегенсийт кастарды,
Көзгө атар мергенби?
Душманды сая тургансыйт,
Теңирим чындап бергенби!
Өзүм кесип киндигин,
Түбөлүккө бек түйдүм.
Ырыскылуу киши бол,
Эсен-аман жүргүнүң.
Орошон болуп оку ай,
Ой теппегин кокуй ай.
Оозантайын эмесе,
Он ууртуңа сары май,
Жут, жута гой, чочубай!

Кас-кас тургузуп төлгө салуу айтымы

Бахх, бисмилла жытыңдан!
Бешиктен чечип алайын.
Эки бутуң эпейтип,
Төлгө кылып салайын.
Колтуктап кас-кас тургуздум,
Күл, күлүп кой, таалайым?

Оомат бизде бек болсо,
Оң бутуңду көтөргүн.
Олорго оосо ак сүйлөп,
Сол бутуңду көтөргүн?
Кас-кас тургун каралдым,
Бактыбызга жаралдың.

Дайында эки бутуңа,
Дайым ак-тик билдирсин?
Душмандарбы же бизби,
Жеңээр экен кимди ким?
Кас-кас тургун бөбөгүм.

Калыс тургун өбөгүм?
Быйыл уруш басылса,
Оң бутунду көтөргүн?
Кастар касты жактырса,
Сол бутунду көтөргүн?
Кас-кас тур, жаным кас тургун?
Сөз түшүнүп так тургун?
Жарбаңдаган каралдым,
Жыргалыма жаралдың.
Оомат бизде турбайбы!
Оң жак бутун көтөрдү,
Өсөсүң жетип баралың.
Оң жак бутун көтөрдү,
Өрттөнгөн согуш басылат.
Атасы келип аскерден,
Баласын алат асырап.
Кас-кас турдуң, каз турдуң.
Кадамдашка баш бурдуң.

Тушоо кесүү айтымы
Тай-тай күлүк, тай күлүк,
Кайдан келе жатыры?
Ат жетпеген алыскы,
Жайдан келе жатыры.
Тайтай бөбөк, тай күлүк,
Айхай бөбөк, ай күлүк.

Кадам сайын калтаңдап,
Басат экен тай күлүк.
Жаактыран жарбаңдап,
Ачат экен тай күлүк.
Тайтай бөбөк, тай күлүк,
Айхай бөбөк, ай күлүк.

Бир күнчүлүк байгенден,
Озот экен тай күлүк.
Кыштагына береке,

Кошот экен тай күлүк.
Тайтай бөбөк, тай күлүк,
Ай-ай бөбөк, ай күлүк.
Эч ким али көрө элек,
Мөөрөйлөргө жетелик.
Тамтаңдап жүр кишиче,
Тушовуңду кеселик.
Тайтай бөбөк, тай күлүк,
Ай-ай бөбөк, ай күлүк.

Нооруз айтымы (*Жаңы жыл ыры*)

Күн менен түн теңелгенде, 15–21-март ченде кардын алдынан чыга турган сыя ирең гүл, муну кыргыздар нооруздама деп да коюшат. Ушу кардын алдынан чыгуучу нооруз гүлүн ыйык тутуп, жаркыраган жаздын келишин жаңы жылдын башталышы деп эсептешкен аталар күн менен түндүн кыскарарын, теңелерин, узарарын да эсептей алышкан.

Нооруз майрамы болоор оро-парада (арапада) үйдөгү баардык буюм-тайымдарды кагып-силкип, айлана тегеректи шыпырып-сыйрып, акыр-чикирди топтоп өрттөп тазаланышкан.

Арапа кечесинен баштап нооруздама күнү бою 21-мартта ар бир короо ээлери улук от жагышып, арча же адырашман түтөтүшүп, ысырыктап ызгаардуу кыштын кеткенине сүйүнүшүп, жаздын келерине кубанышып, бирин-бири куттукташып, майрамдашкан. Бир карыштайдан жети камышка кебез ороп, май сордурушуп жети атанын ар биринин ысымын атап айтып арнап, жети шам чырак жасап кыбыла тараптагы капшытка сайып жагышкан. Тили чыккан балдарына бул сөзмөрдү такылдатып айттырышкан: «Ким жети атаны атай албаса наадан» деп даңаза кылышчу.

Отузунчу жылдардын бөбөктөрү мына ушуга тарбияландык. Ошон үчүн илгеркилер он алты атасына арнап он алты шамчырак жагышчу экен, алар Ибрагим пайгамбардын ХХХ Үмети экен. Мукаммет пайгамбардын үмөттөри биз жети атага арнап шам чырак жагат экенбиз. «Мен өлгөндө майрамдарда башыма шамчырак жагат белең?» деген сөз ушундан калыптыр.

Ошо жети шамчырактын күйгөнүнө карай жаңы жылга рам болушкан, берилишкен. Болочогун ошо май шамчырак рамдын жалынынын ичинен көрүшкөн. Келечектин жакшырышы үчүн мал союп кудайы кылышкан.

Күндүн жаашын күтүшүп, сүмөлөк кайнатышкан, шилен беришкен. Ушу ноороздама май шамчырак рамында «Рам» китебинин сөздөрүнөн айтышкан. Анан оттун үстүнөн нары-бери аттап секирип, ноороз айтымын ырдашкан:

Келди ноороз,
Болду аалам арасал.
Күндүн нуру төгүлүп,
Кылды жерди гүлдүү шаң.
Өлбөгөн кулга болду жаз,
Коном десең мына майдан.
Жаркыраган сулуу саз,

Кайырма:

Эски жыл кетти,
Жаркыраган жаңы жыл келди.
Алас-алас-алас,
Ар балээден калас.
Келерки ушу жылкыча,
Аман-эсен бололу.
Бирибиз миңге көбөйүп,
Өсүп-өнүп тололу.
Алас-алас-алас,
Ар балээден калас.
Баарыңда хак бар,
Парзыңды аткар.
Теңирим терең колдосун,

Оомийин облоовакпар!
Алас-алас-алас,
Ар балээден калас.
Келди нооруз,
Жер жашарды карасаң.
Доола байдан,
Толуп атат аласаң.
Бербесе бай – бар го кудай,
Алып берет чыгынсаң.

Кайырма:

Келди нооруз,
Биздер күткөн мурунтан.
Жер энебиз нан берет,
Жаналыңча урунсаң.
Тилек кылгың сүмөлөк бер,
Шилен бергин,
Мээр төгөт чыгынсаң.

Шырылдаң

Балдар, балдар, кайталык,
Башка айылга айталык.
Байга бата берелик,
Бул үйдүн көөнү жай болсун.
Чайкаганы бал болсун,
Ичкени кымыз, май болсун.
Жегени куйрук, жал болсун,
Бул үйдүн мингени буудан болсун.
Балдарынын мингени кунан болсун,
Короосуна кою толсун.
Желесинде бээси толсун,
Айры өркөчтүү төөсү болсун,
Төрт түлүгү тептегиз болсун,
Оомийин!

* * *

Балдар, балдар ай,
Байга бата берели, ай:
Байдын түнү жай болсун,

Балдарынын мингени,
Кара кашка тай болсун.
Жатканы арча болсун,
Жамынганы барча болсун,
Жумшаганы орок мурун калча болсун.
Өрөгөйдөн сөрөгөй,
Аялыбыз эркек төрөгөй.
Оомийин!

* * *

Ыя Теңири, эске ал,
Өзүңдөн башка пенденин,
Сүйүнө турган неси бар?
Ыя Теңири, абалы өз каарыңан сакта,
Шайтандын заарынан сакта,
Кадамы катуудан сакта.
Карарып-түнөргөңдөн сакта,
Куюлган уудан сакта.
Жыйылган доодон сакта,
Каптаган чуудан сакта,
Ташыган суудан сакта.
Онтотуп жаткан дарттан сакта,
Өчпөс өрттөн сакта,
Кетпес кектен сакта.
Оомийин!

* * *

Ыя Теңири,
Арамды адал дегизбе,
Катынды базарчы кылба,
Нааданды азанчы кылба.
Жерим тозбосун,
Элим азбасын.
Оомийин!

* * *

Сакта Кудай.
Арбак колдо.
Жараткан жар бол.
Олуям демей көр,
Кыдыр ата жебей көр.
Касиетиңден айланайын,
Колдо пирим,
Колдо бабам.
Тил, көздөн сакта,
Медет бер баба.
Оомийин!

* * *

Балаадан сакта,
Жалаадан сакта.
Кооптон сакта, чуудан сакта,
Түн жатып тушуңа чыккандан сакта,
Озунган бөрүдөн сакта.
Оозу кан уурудан сакта,
Күлүп кирип, күңгүрөнүп чыккандан сакта,
Дос болуп, кас болгондон сакта.
Оомийин!

* * *

Ыя, Кудурет,
Суук көздөн сакта,
Кайбаат сөздөн сакта.
Мезгилсиз өлүмдөн сакта,
Көөдөнсүз келинден сакта.
Татымсыз туздан сакта,
Арсыз кыздан сакта.
Капилет ордон сакта,
Кайрымсыз зордон сакта.
Жамгырсыз жаздан сакта,
Тагдырсыз таздан сакта.
Бакты берсең, бактылуу кылып бер,

Дөөлөт берсең, кайырлуу кылып бер.
Аял берсең, сүйүктүү кылып бер,
Уул берсең, улуктуу кылып бер.
Келиндин келиштүүсүн бер,
Аттын желиштүүсүн бер.
Тируубүзгө тилек бер,
Өлүүбүзгө жумак бер.
Ушул тилегимди бөлүп-жарбай,
Үйүп-төгүп бак бер,
Оомийин!

* * *

Ыя, Жараткан, колдой көр,
Бак дөөлөттү өлбөс кыл,
Жалгаганга жалгаш кыл,
Ала ооздуудан алыс кыл,
Көрө албастан калыс кыл.
Ниеттери бак болсун,
Мээнеттери ак болсун.
Тилектерин асыл кыл,
Ниеттерин кабыл кыл.
Өпкөсүн чаң өрдөбөс,
Жүргөн жерин жашыл кыл.
Оомийин!

* * *

Далактатар тоодон сакта,
Жалактатар жоодон сакта.
Ачыккан бөрүдөн сакта,
Кара жердин көрүнөн сакта.
Ашынган уурудан сакта,
Кулкуну курудан сакта.
Душмандын каарынан сакта,
Ичи жамандын заарынан сакта.
Аяк алдынан кезигээр,
Балаа-жалаанын баарынан сакта.
Оомийин!

* * *

О, Жараткан,
Өлүмдүн тезинен сакта,
Андан калса сегизинен сакта,
Андан калса эгизинен сакта.
Кандын каарынан сакта.
Карачанын дооматынан сакта,
Бакбай балаңдан сакта,
Жапшай жалааңдан сакта.
Капсалаң болгон жуттан сакта,
Кара өзгөй болгон доодон сакта.
Аңдыган уурудан сакта,
Абайсызда тийген жоодон сакта.
Оомийин!

* * *

О, Кудай,
Кандын каарынан сакта,
Төрөнүн заарынан сакта.
Өктөгөн өкүмдөн сакта,
Онтогон оорудан сакта,
Кежирлердин дооматынан сакта.
Качырганы шамалдай,
Кайсаганы камандай,
Кандын кабыланынан сакта.
Күрүлдөгөн көчкүдөй,
Төрөнүн дөлөңгүтүнөн сакта.
Жабуулаган жалааңдан сакта,
Таңуулаган балааңдан сакта.
Күлүп киргенден сакта,
Күңгүрөнүп чыккандан сакта.
Сасык арамзанын ушагынан сакта,
Эшек арамзанын тушагынан сакта.
Оомийин!

* * *

О, Кудай!

Айланайын, өзүң колдо,
Өйдө-ылдыйда, ашууда, татаал жолдо,
Шайтанга азгыртпа ач көз кылып,
Кулкумду буза көрбө, ниетимди оңдо.
Сагызганча шакылыктатып кичилетпе,
Чар каргача чырылдатып, кишенетпе.
Кай жерде, кайсы тойдо олжо бар деп,
Түлкүчө жойлоттуруп шимшилетпе.
Жон жоруча жонго коюп, тарп күттүрбө,
Кол жооругуча үксөйтүп баш мүлжүтпө.
Карышкырдан калгандын кардын жарып,
Кашкулакча капталдан сүйрөттүрбө.
Кузгунча таң заардан куркулдатпа,
Каргача кайдалатып тарпаңдатпа.
Кайда болсо напсим тыйып, ыйман берип,
Касиеттүү элиме уят кылба.
Оомийин!

* * *

Жалга Теңир, кабыл эт,
Жалгоонун камын эт.
Ызат, аброй, бак, дөөлөт,
Кызыр карап, бак конуп,
Эмне тилек тилесең,
Ошонун баарын кабыл эт.
Бийманымды түгөл эт.
Достун көңүлүн ача көр,
Душман көңүлүн баса көр.
Тозоктогу отгон как,
Насип каккан жоктон как.
Адилдикти бургандан сакта,
Кайрымсыз туугандан сакта,
Нанды тепкен кесирден сакта,
Ырысты чанган келинден сакта,
Мезгилсиз келген өлүмдөн сакта,

Татымсыз туздан сакта,
Уятсыз кыздан сакта,
Жигиттин аңкоосунан сакта,
Жаштардын жалкоосунан сакта,
Агайыңдын бүтпөс доосунан сакта.
Оомийин!

* * *

Бя, Жараткан кудурет,
Ниети кара, жегени арамдан сакта.
Күлө кирип, күңгүрөнө чыккандан сакта,
Өтпөс бычактан, баспас күлүктөн сакта.
Эл ичин ыдыраткан бүлүктөн сакта,
Жетим-жесирдин ырыскысын
ашагандан сакта.

Аманатка кыянат жасагандан сакта,
Бя, Алла, кооп, коогадан сакта,
Оору-сыркоо, балаа-жалаадан сакта.
Жетесиз уулдан сакта,
Никесиз кыздан сакта.
Оомийин!

* * *

Аброй бер, аман сакта,
Өрттөн, суудан сакта,
Тилсиз жоодон сакта.
Тилишкен чуудан сакта,
Күлө кирип, күңгүрөнө чыккандан сакта,
Жөндөн жөн келген балаадан сакта.
Балаадан жаман аялдан сакта,
Желиккен жеңеден сакта,
Балаа алып келер теңгеден сакта,
Чочуган желинден сакта.
Кетпес кезик келинден сакта,
Дос болуп, кас болгондон сакта,
Арам дүнүйөгө мас болгондон сакта,

Кыдыр колдосун,
Башыбызга бакыт консун.
Оомийин!

* * *

О, касиеттүү Кудурет,
Тилди билбегенден сакта,
Дилди сыйлабагандан сакта.
Кайрымсыз туугандан сакта,
Коогалуу катындан сакта.
Бймансыз баладан сакта,
Жамандын көзүнөн сакта,
Оозу кандуу бөрүдөн сакта.
Тескери батадан сакта,
Элди балаадан сакта.
Оомийин!

* * *

О, Кудурет, Жараткан,
Башыбызга эсендик бер,
Дөөлөт, бакыт, ынтымак бер.
Жерге жамгыр бер,
Бакырга байлык бер,
Азалуу үйгө шаттык бер.
Карыга сөөлөт бер,
Балага абийир бер.
Кемпирге келбет бер,
Келинге ыйман бер.
Жигитке эрдик бер,
Элге береке бер.
Ырыскы менен даарый кет,
Ушул тилегибизди кабыл эт.
Оомийин!

* * *

О, Жараткан,
Айдан аман сакта,

Жылдан эсен сакта,
Жаман ойдон сакта,
Жазакер азгырыктан сакта.
Жабыркаткан оорудан сакта,
Жалаңдаган жоодон сакта.
Жамандын жалаасынан сакта,
Жазатайым жолуңан сакта,
Жашырынган ууруңан сакта.
Жалындаган өртүңөн сакта,
Жанталашкан сууңан сакта.
Улуу жолдо туш келер,
Балаа капсабыңдан сакта,
Душмандын табасынан сакта,
Кол жайып бата бердик,
Колдосун Кыдыр ата.
Оомийин!

* * *

О, Кудай,
Олуя колдо,
Жалгамак сенден,
Жаңылмак бизден.
Кимди жалгасаң ошонун арасында,
Элди-жерди колдой көр,
Ашка береке, башка дөөлөт бер.
Кең пейил, ырыс бер,
Бала-чакага узак өмүр бер.
Жакшыны көп кыл,
Жаманды аз кыл.
Оомийин!

* * *

Оболу Кудай, оңдой көр,
Оң жолуңа жолдой көр.
Адашса жолго сала көр,
Мүдүрүлсө колдоп ала көр,
Кездешсе шайтан кага көр.

Жакшыларга жанаштыр,
Жамандардан адаштыр,
Жылдыздарга жалгаштыр.
Оомийин!

* * *

Жамгырсыз жаздан сакта,
Жапа чеккен аздан сакта,
Касиетсиз кектен сакта,
Кегин кууган көптөн сакта.
Булуттун аласынан сакта,
Элдин балаасынан сакта.
Дос болуп, кас болгондон сакта,
Күлө кирип, күңгүрөнө чыккандан сакта.
Оомийин!
Ээ, Кудайым сакта,
Бакыт бер башка,
Соолук бер жашка.
Жокмун деп арыба.
Береке бер,
Ичип-жеген жашка.
Оомийин!

* * *

Бя, Жараткан кудурет,
Жамандыкка жазбасын,
Жакшылыкка баштасын.
Мал ээси Жер эне,
Жан ээси Көк ата.
Не тилесе Азирет,
Эткен ниетти кабыл эт,
Кабыл этсең, Азирет.
Оомийин!

* * *

Теңир, Теңир!
Тогуз жалбырактуу ыйык кайың
сайдык, Теңир!
Тогуз козу биз сойдук, Теңир!
Жакшылыкты жерге, элге жалга, Теңир!
Жамандыкты жерден, элден качыр, Теңир!
Жашообузду оңдо, Теңир!

* * *

Оо, Кудай!
Кандын каарынан сакта,
Төрөнүн заарынан сакта.
Өктөгөн өлүмүчөн сакта,
Онтогон оорундан сакта.
Кежирлердин дооматынан сакта.
Оо, Кудай!
Канга жүгүнүп салам айтам,
Алик алар.
Качырганы шамалдай,
Кайсаганы камандай,
Кандын кабыланынан сакта.
Төрөгө кол куушуруп кулдук кылам,
Башын ийкер.
Күрүлдөгөн көчкүдөй,
Күүлөнгөн борошондой,
Төрөнүн дөлөңгүтүнөн сакта.
Өлүм болсо моюндагы милдет,
Оору болсо кезектеги илдет.
Жабуулаган жалаандан сакта,
Таңуулаган балаадан сакта.
Доомат болсо аягы тынат,
Доо болсо берип кутулат.
Күлүп киргенден сакта,
Күңгүрөнүп чыккандан сакта.
Сасык арамзанын ушагынан сакта,
Эшек арамзанын тушагынан сакта.

* * *

Атың жакшы Теңирим,
Мен бир тилек тилейин.
Ак мүйүзү чакмактай,
Тегерек куйрук кочкорду,
Малды берсең койду бер.
Уул берсең бойлуу бер,
Журтка акыл салгыдай,
Акылы артык ойлуу бер.

* * *

Кудай кулум дегейсиң,
Маметим үмөтүм дегейсиң.
Чалыяр досум дегейсиң,
Оозу кандуу бөрүдөн сакта.
Колу кандуу уурудан сакта,
Шайтандын шарынан сакта.
Каапырдын калабасынан сакта.
Күн күркүрөгөндөн сакта,
Түн түбүрөгөндөн сакта,
Кыйкырган жоодон сакта,
Келе деген доодон сакта.

* * *

Ат берсе ала берсин,
Томолок баш бала берсин.
Эчки берсе теке берсин,
Эшиги ачык Меке берсин.
Пайгамбар мазарын берсин,
Кызырым назарын берсин.
Оомийин!

* * *

Сагызган сайрагандагы айтым
Ак сайра, сагызганым ак сайра,
Ак сайрасаң,

Өзүңдөй өпкө берем,
Башыңдай май берем.
Ак сайрабасаң,
Өзүңө ок берем,
Оозуңа бок беремин.
Ак сайрасаң,
Оозуңа майлуу бок,
Кара сайрасаң,
Бооруңа темир ок!

* * *

Бергениң алдым колума,
Эми тартам жолума.
Ак жоолугу түшпөсүн,
Аялыңдын башынан.
Абыдан ынак болгула,
Кошудуңар жашыңан.
Бактылуу болсун балдарың,
Таалайлуу болсун чалдарың.
Белгилүү болсун алганың,
Билимдүү болсун балдарың.
Өмүрлүү болсун балдарың,
Өрнөктүү болсун чалдарың.
Алгандан акын артылбайт,
Алмайынча акындын,
Кызыл тили тартынбайт.
Дүйнө чиркин курусун,
Бир-бирине жакындайт.
Бергенден бегзат кем болбойт,
Бергени ага кен болбойт.
Алыш-бериш кылбаган,
Андай такыр эл болбойт.
Жылына бир айтылат,
Жарамазан ырыбыз.
Ата-баба ырдаган,
Адат болгон сырыбыз.

***

Жаш баланын күлкүсүн бер,
Жан эненин уйкусун бер.
Жоомарттын колун бер,
Жолдоштун жолун бер.
Кыздын кылыгын бер,
Уздун учугун бер.
Суунун тунугун бер,
Азоонун арымын бер.
Айлуу түндүн жарыгын бер,
Эгиздүү улагын бер,
Эки айрык шыбагын бер,
Аскар тоонун салкынын бер,
Булбулдун таңкы үнүн бер,
Талаанын жарыктыгын бер,
Гүлдүн назиктигин бер.
Деңиздин тереңдигин бер,
Дүйнөнүн кереңдигин бер.
Кыраандын көрөгөндүгүн бер,
Эрдин билегин бер.
Шердин жүрөгүн бер,
Түбөлүккө ажырабас,
Чын ашыктын тилегин бер.
Оомийин!

**КҮҮ ЫРЛАРЫ
ЖАНА
КҮҮ БАЯНДАРЫ**

КОМУЗ КҮҮЛӨРҮ

САЛТТУУ КҮҮЛӨР: КАМБАРКАНДАР

КАМБАРКАН

Илгери, илгери кыргызда Камбар деген көзгө атаар мергенчи болуптур. Ал колуна бүркүт кондурбай, же жаа тартпай тура алчу эмес экен. Ал турсун токойго жалгыз барып, жырткыч айбанаттар, канаттуулар менен да бетме-бет кармашчу экен.

Күндөрдүн биринде ал кезектеги аңчылыктан үйүнө кайтып келатып, чычкан мурду жөргөлөгүс чытырмандуу жыш токойго кез келет. Аңгыча Камбар капысынан обондуу бир добушту угуп калат. Айланага баамдап караса үн так төбөсүнөн угулгансыйт. Камбар элеңдеп ар жак, бер жагын карайт, эч нерсе көрүнбөйт, таң калат. Ал баштагы ишин аягына чыкмайынча жаны жай албаган, ойлогон ойун орундатууга, баарын билүүгө тырышкан адам экен.

– Бул даракка чыгып көрөйүнчү, балким мукамдуу добуш ушундан чыкпасын, – деген ойго келет. Ал дарактын учуна чейин чыгып барса, кийинки даракка дейре кериле созулган бир тал жип сымал нерседен жел аргыдан ыргалган бутактар тийген сайын дыңылдаган үн чыгып жатыптыр. Көрсө ал жип эмес, кургап калган ичеги болуп чыгат. Айраң-таң калган Камбар минтип боолголойт: «шиш бутакка курсагын жарып алган маймыл ары-бери секире берип, ичегиси чубала бутактан

бутакка илинген бойдон калып, күнгө кургап, желге чыйралат да, жагымдуу үн чыгарган кылга айланат. Кийин Камбар ары бери ойлонуп олтуруп, өзү көргөн кылды түрүп келип, жарым кулач жыгачка кере тартып чертип көрсө – чыңк-чыңк эткен үн чыгат.

...

Кийин Камбар аспабын өзү чертип, күү чыгарыптыр. Эл болсо биринчи аспапты ойлоп тапкан, биринчи күүнү черткен Камбардын эмгегин жогору баалап, «Кан» көтөрүшүптүр. Биринчи чертилген күүдөн улам «Күүнүн башы Камбаркан» деген кеп калыптыр.

КАМБАРКАН

Кайрып-кайрып черткенде,
Кандай болот Камбаркан.
Кары-картаң угаарга,
Андай болот Камбаркан.

Кызып-кызып черткенге,
Кызык болот Камбаркан.
Кыз-келиндер угууга,
Түзүк болот Камбаркан.

Ортон менен ойнотуп,
Чала турган Камбаркан.
Отурган элдин көңүлүн,
Ала турган Камбаркан.

Илгери бир заманда Камбаркан деген хан ар күн сайын жигиттерин аң уулоого, куш салууга жиберип турат. Күндөрдүн биринде жигиттерин чогулуп, мындай деген сөздү айтып буйрук берет.

Силер ит агытып, куш салып жүрөсүңөр. Эми силер мага кулак укпаган, көз көрбөгөн жаңылыктар болсо, айтып бергиле. Ошондо силерге ар бириңерге бирден жорго, бирден торко кийгизип, кырк күн

кыз-жигиттин тоюн өткөзүп, сайрандатам. Эгерде бир айдын ичинде эч нерсе таап келбесеңер, башыңарды алдырамын, – деп жигиттерине буйрук берет.

Ошентип жигиттерин аң уулоого жөнөтөт. Арадан жарым айча убакыт өтөт. Жигиттер эч нерсе таппайт. Бир күнү карагай, жыгачтардан соккон жел аргыдан улам кулакка ар кандай жагымдуу үн угулат. Бул үнгө таң калышат. Карагай-жыгач токойдун ичине кирип издешет. Бир оокумда жигиттердин бирөө кыйкырып, жолдошторун чакырат. Келип карашса, өлгөн маймылдын ичегиси карагайдын бутагына чубалжып барып илинип, керилип туруптур.

Ичеги болсо, кургап ичкерип калыптыр. Мына ошол ичегиден жел аргы жүргөндө үн чыгып жатканын билишет. Кадимкидей, ар кандай заңкылдап сонун үн чыгат. Ошондон улам комуздун формасына окшогон аспап пайда болот. Ошол аспапка чертилген күүнү «Камбаркан» деп айтышат. Биз азыркы угуп жүргөн илгерки комузчулар айткандай «күүнүн башы Камбаркан» деген сөздүн мааниси ушинтип айтылып калган.

Комузчу Карамолдо Ороз уулунун өз оозунан Экия Мукамбетов жазып алган.

КАМБАРКАН

Кыргыз комузунун алгачкы жаратманы Камбар деп таанылып, комуз күүлөрүнүн башаты анын ысмында «Камбаркан» аталып калгандай. Бул жөнүндө узун сабак уламалардын учугу чубала бермек. Капыстан качырган душманынан ойт берген бечара маймыл бутакка калпыс секирип, карды жарылып, ичегиси жаракага илинген боюнча таза кургап, жорткон жел терметкен сайын жагымдуу коңур добуш чыга берген. Жаратылыштын ушул жандуу кубулушуна таасирленген Камбар устанын учкул кыялы алгач комуз кылын, соңунан комуз аспабын жаратууга мажбурлаган экен деп айтылат.

Улама-аңыздарда айтылган Камбар ким болгон? Кыязы, Камбар баба хан да эмес, кайберен артынан сая түшкөн кадыресе мерген да эмес. Камбар – хандын эң жакын жана ишенимдүү увазирлеринин бири, же акын, музыкант, философ катары мамлекеттин ишиндеги маданий тармагын жетектеген хан сарайындагы мартабалуу аалымдардын бири болсо керек. Демек, бутакта кургап калган маймыл ичегисинен уланган окуя мергендин жаман алачыгында эмес, хан сарайында өткөн сыягы. Сыйкырдуу ичеги кылдан, кандай да болбосун, жаңы сапаттагы музыкалык аспап жаратуу Камбардын да, хандын да кызыгуусун арттырган, анткени хан да, Камбар да музыкалык аспаптарда ойной билген, эстетикалык табити күч адамдардан деп болжогубуз бар. Натыйжада, эң мыкты усталарга буйрук берилип, Камбар алар менен иш жүргүзсө, хан иштин жөн жайын көзөмөлгө алып турган.

Чымырканган чыгармачылык изденүүлөрдүн соңунда маймыл ичеги кой ичегисине алмаштырылып, аны таза кырдырып, чийге салып сыдырып, ийине жеткире ийрип кургатып, аспап үчүн атайын кыл даярдалат. Эми жалпак жыгачты жылмакай тегиздеп, ага бир нече кылды катар кердирип, астынан тээкке тиретип, тизеге коюп, кылдарды сөөмөй менен иле тартып, же жумшак черткилөөдөн улам түрдүү бийиктикте ыргактарды жараткан жаңы аспап даяр болот. Изденүү ушуну менен токтоп калбай, тынымсыз улана берген. Акыры төрт бурчтуу жалпак аспаптын бир бөлүгү манжага баткыдай ичкертилип, аягы көңдөй оюлуп, аны капкак менен бекитип, аспапка алгач «кобуз» сыңарындагы эки кыл, бара-бара үч кылга көбөйтүп, малдаш ура отуруп, эки колдоп ойноого ылайыкталган кадимки биз чертип жүргөн комуз түспөлүнө келтирилгендиги да талашсыз.

Бул жаңы моделдеги музыкалык аспап мурунку аспаптардан айырмаланып, ооз менен үйлөбөй, таякча менен ургулабай, кол аракетинде тилсиз жыгачка

жан киргизгендиги үчүн «кол музасы» аталып, кийин бул термин бир сөз тутумуна биригип «комуз» дегенге өттү бекен?

Ошентип, толгоосуна келтире аткарылып, аспаптык музыкалык чыгарма деңгээлине көтөрүлгөн жагымдуу добуш ыргактары «комуз күүсү» деп атала баштайт. Үч кылды белгилүү ыргак өлчөмүнө келтирүү «толгоолор», же «буроолор» деп айтыла баштады. Аспаптын сырт түзүлүшүнө ылайык: комуздун башы, мойну, кулагы, чарасы, тепкеси, куткуну деген атоолор келип чыкты.

Комуз күүлөрү улуттук музыкалык кенчке айланып, элге кеңири тараганы кийинки муундун күүчүлөрү алгачкы жаратманын эскерүү урматында «күүнүн башы – Камбаркан» деген айтымды сыймыктануу менен кабылдашты.

КАМБАРКАН

Биздин замандан миңдеген жылдар мурда Эне-Сай дарыясынын боюнда жашаган кыргыздардын Камбар дей турган каны болуптур. Анын буйругу боюнча ар бир күнү жигиттери аттанып чыгып, күнчүлүк алыс жердеги жаңылыктарды жеткирип турушчу экен. Күндөрдүн биринде кандын буйругу менен жоон топ адам токойго бет алып жөнөшөт. Токойдо ар кандай жалаңдаган жырткычтар кеп жашоочу экен. Ошондуктан, баргандар токойдон чыкпай өлүшчү экен. Кезектеги жүрүштө кимдир-бирөөлөрү аман калыптыр. Ал элөңдеп токойду аралап келатса, чоң түп жапайы алманын түбүнөн өтө берээринде кандайдыр бир жагымдуу добушту кулагы чалыптыр. Ал эки жагын элөңдей, үн чыккан жакты издеп калат. Абайлап байкаса, жапайы алманын айланасынан көп алыс эмес жерде маймылдын өлүгү жатат. Абайлай ар-жак, бер-жагын караса бутакка жабышкан ичке ичеги бир бутактан экинчи бутакка илинип, кургап калыптыр. Желаргы жүргөн сайын

андан дыңылдаган үн чыгат. Ал айраң-таң калат. Кечинде келгенде көргөндөрүнүн баарысын төкпөй-чачпай канга айтат. Кан устасын жарак-жабдыктары менен бир топ жигиттерди кошуп берип, токойго кайра жөнөтөт. Кандын устасы баш болгон он чакты киши токойго келип, ал жердеги болгон окуянын баарын жакшылап байкап көрүшөт. Өлгөн маймыл чоң жапайы алманын жемишин жеймин деп бутакка чыккан болуу керек. Бирок, бутак сынып кетип, маймылдын иче-карды жарылып, ичегиси керилип калган имиш. Ал ипичке болуп кургап калгандыктан, желаргы болгон сайын үн чыгарат. Буларды экинчи жолу баргандар толугу менен түшүндүрүшөт. Камбар кан кунт коюп уккандан кийин, ары ойлонот, бери ойлонот. Эртеси кан баягы көрүп келген жигиттердин ичинен бирөөсүн: «Сен өзүң көргөн ичегини мага түрүп алып кел. Андан кызыктуу бир нерсе чыгат», – дейт. Жигит кандын айтканын эки дебей ичегини түрүп келип, Камбарга тапшырат. Ал алаары менен жарым кулач жыгачка кере тарттырып чертип көрсө, чыңк-чыңк эткен үн чыгат. Адамдан акыл качып кутулбайт эмеспи. Акыры Камбаркан устасына моюну ичке, чарасы оюлган жыгачты капкакатып, баягы ичегини такса, үнү кадыресе даана чыгат. «Ой тобо, ичеги да сүйлөйт экен», – деп таң калат. Кийин койдун ичегисин сууга чылап, анан чий менен сыдыра кырындысы ичкергенге чейин кетирип ошол бойдон кургатып, анан ичегини ийикке ийиртип, кургатып тагат. Баштагыдан добуштуу, уккулуктуу чыгат. Жыгачка үч кулак жасалат. Оң кол менен шартылдата чертилгендиктен, чертмек дешип жүрүшүп, анын аты чертмек аталыптыр. Бара-бара Камбаркан өзү чертип, күү чыгарып, «өзүм калбасам да, атым калсын», – деп биринчи черткенин «Күүнүн башы Камбаркан» деп атаптыр. Мезгил өткөн сайын, аспаптын сапаты, түрү, күүсүнүн мазмунун да өзгөрүштүр.

КҮҮНҮН БАШЫ КАНБАРКАН

Азыркы Кытайда жашаган кыргыздардын арасында комузду ойлоп тапкан адам жөнүндө «Күүнүн башы Канбаркан» деген улама айтылып калыптыр. Анда: «Чыгаанга чыгарылып, эл ичинен айдалган Канбаркан менен Чолпон бойго жеткенде үйлөнүшүп, бир эркек перзенттүү болот. Өз элинен айрылып, жок болуп жүргөн Канбаркан: «Уулумду куттуктап, ат союп той кылып берем» деп, аялын уулу менен үйүнө таштап, жигиттерин ээрчитип, токойлуу тоо арасын аралап, аң уулап чыгып кетет. Чолпон ымыркайы менен үйүндө калат. Кешиги каткан Канбаркан той даярдыгын бүтүрүп, аңчылыктан кайтып келе жатса жолунан шыңгыраган бир үнгө кулагы түшөт. Тим басып кете албай, көңдөй болуп куураган бир жыгачтын бетине илинип катып калган ичегиден чыккан үн экенин байкайт да, ал жыгачты зооктоно караганча: «Муңканып жүргөн Чолпон уулу менен уга жүрсүн», — деп, аны да олжолой кайтат.

Үйүнө кирип, төр жактагы тири шумдукту көргөн Канбаркан «баа» деп бакырган бойдон Чолпон менен уулунун кыймылсыз жаткан денелерин кучактай жыгылат. Аңгыча жолдоштору да убай-чубай кирип, эси кетип эңгиреген Канбарканды өзүнө келтире албай алек болушат. Аңгыча айылдагылар арты-артынан келишет. Арадан бирөө: «Бая үйдөн бир жылан сойлоп чыгып баратканын көргөн элем, оюмда бул үйгө кут кириптир десем, бул экөөнү чагып койгон турбайбы», — деп көргөнүн айтат. Жигиттер уу жыланды өлтүрүп кайра келишет.

Көпчүлүк баш чайкап: «Муңдуу Чолпон муңканып тапкан, эл-жерден айрылган Канбаркан арманда көргөн бул баланын аты Чоңарман болсун» дешип, атын коюп, энеси менен жердигине коюшат. Канбаркан таап келген коосун жай башына кадап коёт.

Шору каткан ал бейит башынан кете албай, же өз арманын аларга угуза айта албай, санаага батат, бир

кулагына сиңип калган коо аркылуу Чолпон менен Чоңарман арыз-мууңун айтып жатышкандай, зээн кейите күңгүрөсө, экөөнүн тең элестери көз алдына келгенсийт. Жел жүрбөй дымып калган учурларда коодон үн чыгарууга аракеттенип, колу менен черткилей берет. Бир күнү коо кылы үзүлөт. Анын үнүнө көнүгүп, көңүлү жай алгансып калган Канбаркан ойго батып олтуруп, бир коо жасайт да, өзү, аялы жана уулуна арнап үч кыл тагып, үч түрдүү үнгө күүлөйт. Анан үч кылды өз ара сүйлөштүрүү менен эртели-кеч алакеттенип, коосун колдон түшүрбөй, бейит башынан кетпейт.

Күндөрдүн биринде Эсенгелди элинен Меңдибай аттуу бир бай журт көтөрө көчүп келаткан жолунан бир муңдуу үнгө кулагы түшүп, аны улай барып, Канбаркандын кайгылуу баянын угат. Ошондо Меңдибай түшүндө жылан көрүп, кенчеке ээ болуп, ошондон байыганынан кеп уруп, өңүндө көргөн жыланды өлтүрүп көмүп салуу тууралыгын айтат. Канбаркан Калач кандын уулу экендигин билип, айылы менен кошо көчүрүп, өз элине алып кетет. Канбаркан Меңдибайдын жардамы менен элине келгенине кубанып, алар менен учурашканда: «Атам өлсө өлсүн, атамды көргөн журт өлбөсүн», – деп, эл-журтуна ыраазылыгын билдирип, коосун чертип берет. Аны уккандар: «Мунуң коо эмес, уз экен, аны сен коо дебей, коом уз деп айтсаң, болчудай», – дешет. Бара-бара «комуз» делип кыргызга тарап, анда чертилген алгачкы сазды (күүнү) комузчулар чалганда:

Күүнүн башы Канбаркан,
Көкүрөктө муң-арман.
Кылын тагып черткенге
Кырк бир – эки Канбаркан.
Коңур салкын черткенге
Комуз эси жараткан.
Отуз эки Канбаркан,
Оюн таамай бул айткан.
Атап айтып черткенге

Алтымыш эки Канбаркан.
Күүнүн башы Канбаркан,
Муңдун башы Канбаркан.
Жеткирип айтып черткенге,
Жетимиш эки Канбаркан.
Жеталбаган арманын
Черттип өткөн Канбаркан,
Күүнүн башы Канбаркан.
Күйүтүн айтып муңканган.
Черин айтып черткенге
Жети белек Канбаркан.
Күүнү таап черткенге,
Жүз бир эки Канбаркан.
Күүнүн башы Канбаркан.
Муңдун башы Канбаркан,—
деген сөздөр менен баштамай адат болуп калыптыр»¹.

БОТОЙЛОР

БОТОЙ

Кыргыз калкында, комузчулардын арасында «Ботой» аттуу күүнүн чыгышы, угуучулардын арасына тараганы жөнүндө ар кандай аңыздар, уламалар муундан-муундарга өтө, ооздон-оозго көчө айтылып келет. Элдик уламанын биринде:

— Илгери, илгери «Карамоймол» аттуу инген болуптур. Ал жаңыдан тууп, ботосун торолтуп, бойтондотуп ээрчитип жүргөндө, капилеттен өлүп калат. Ошондо ал күтүүсүз жерден каза тапкан ботосу жөнүндө:

Көбүргөндү көк ойго,
Көлдөтпөдүм ботойду.
Сарымсакты Сары-Ойго,
Сандалтпадым ботойду.

---

¹ Алагушов Б. Комуз күүлөрүнүн антологиясы. — Б., 2001, 21—22-б.

Жардын башын кыдыртып,
Ээрчитпедим ботойду.
Талдын башын сыдыртып,
Жегизбедим ботойду.

Эки эмчегим тирсийтип,
Эмизбедим ботойду.

Калың килем жаптырып
Шурудан буйла тактыры,
Кара чач келин, сулуу кыз,

Коштотподум ботойду», – деп ботодой боздоп, көз жашын көлдөй төгүп жоктоптур. Көзүнөн буурчактаган жашты, эмчегинен диркиреп аккан ууз сүттү, чарк айлана айласын таба албай турган ингенди Бокеш деген атактуу комузчу карыя бир чети ингенге боору ачып: «Байкуш төөгө да бала калбайт турбайбы», – деп, ал аттуу кайрыктары муңга толгон, уккандардын зээнин кейиткен «Ботой» аттуу күүсүн чыгарыптыр. Уккандардын жанын ачиткан муңдуу Бокештин бул күүсү комузчудан комузчуга өтө чертилип, элден-элге тарайт. Ботойдун ырынын, Бокештин күүсүнүн өзөгүндө эл ичинде, комузчулардын арасында «Ботойдун» жаңы кайрыктардагы түрлөрү, үлгүлөрү чыгарылып, салт күүлөргө айланат. Алар да комуздун аягынан чертилип, аяк күүлөр деп аталат.

БОТОЙ

Таласта Көкүл кыздын «Көк музоосун», анын комуз күүсүн көп айтышат. Көкүл кыз жүктүү болуп, төрөрүнө жакын калганда бир төөнүн ботосу өлүп, боздоп сыздап турганда, Көкүлдүн боору ооруп, ооз комузун алып, ботосу өлгөн төөгө сырдашкандай күү, ыр чыгарып, күйөөсү комуз билчү экен, ал күүнү комузга салып, Көкүл экөө муңканып ырдап отурганда боздогон төө жанына келип, тыңшап,

көзүнөн жаш чыгарып, акырын боздойт. Күүнү темир комуз менен Көкүл келтирсе, үч кылга кошуп, күйөөсү чертип бүткөндө төө артынан ээрчип кетет.

Тайталаң бут мен сени,
Телчитпедим ботойду.
Коко тикен, чогойно,
Жегизбедим ботойду.

Көк иримдүү дайраны
Эмизбедим ботойду.
Коко тикен чогойно,
Жегизбедим ботойду.

Көк иримдүү дайраны
Бойлотподум ботойду,
Эки өркөчүн тирсейтип,
Ойноподум ботойду, – деп, бирде зыркырап, бирде буркурап боздогон төөнүн үнүн салып, темир жана үч кыл комузга келтирет. Ошондон тартып «Ботой» деген күү пайда болуп, кийин аны дагы жогору көтөрүп, эми аркыл ыргакта кагылат.

«Арстанбектин ботою», «Токтогулдун ботою», менин «Маш ботоюм» ошол эле Көкүл кыздын ботоюнан таралган, – деп Атай Огонбаев көп айтаар эле.

Ошол Көкүл эркек төрөйт. Атасынан күү үйрөнөт. Балага «Ботой» жагып калат. Атасына кайра-кайра күү салдырып, «Ботойду» угуп, бала үйрөнүп, эл арасына ырдап, күүсүн чертет.

Ал кандай жерге барса да комузду колуна алганда «Ботойдон» баштап, анан башка күүгө өтөт. Бара-бара баланын атын таштап, Ботой келе жатат дешип, өз атын атабай эле Ботой деп чакырчу болуптур. Көкүл кыздын «Көк музоосу» менен «Ботой» күүнүн тарыхы ушундай, – деп коёр эле Атай.

КЕРЕГЕ-ТАШТЫН КЕРБЕЗ БОТОЮ

Кыдыр аке (1843-1926) Улуу Үркүндөн кийин арып-азган эли менен Кытайдан келет. Алгач Тулпар-Ташты туурлап, андан Казакстандын Тоо-Челегине ооду. Ошол жылдарда чолпондой болгон дагы бир уулу Акимкандан ажырады (Төөгөөчү аттуу уулун андан мурда жоготкон экен). Казакстандан 1918-жылы келип, Кыдыр аке эл-журтуна кошулат. Көпчүлүк акылман карыясын кубанычтуу тосуп алышат. Ак-Суу кыштагындагы досу Коломейцев Тимооке (Тимофей) да белек-бечкеги менен учурашууга келген. Жыйында Ажына чечен, Саякбай манасчы, Жолбун комузчу, Кыдырдын эң жакын шакирти Ыбырай Туманов да бар эле. Кырылгандан калган журттун уюткусу бузулбай, эл элдигин сактап, кайрадан куралып, турмуш кечире баштады. «Эр өлсө да эл калат» деген акылман сөздү эш тутуп, чындыгына каниет кылып, кадырман карыя кадимки кайратын, сыпаакерлигин сактап калган экен. Ата-журтунан ажырап ара жолдо калгандарды, алардын ичинде Акимканын эстегенде боконо сөөгү болкулдап, эт жүрөгү сыздап отурду:

Өкүнбөймүн өткөнгө
Кейибеймин кеткенге.
Мен ыраазы Кудайга
Эли-журтум чогулуп,
Киндик кесип, кир жууган,
Өз жериме келгенге.
Келберсиген кең, конуш,
Кереге-Ташты көргөнгө.

– Ата-бабамдын сөөгү жаткан жерден бир чым-чым топурак буюра көр, Жараткан, – деп комузун колуна алып, «Кереге-Таштын кербез ботоюн» черткен экен.

ТОКТОГУЛДУН БОТОЮ

Бай манаптар биригип,
Сүргөндөгү ботоюм.
Байлоодо колум чынжырда,
Жүргөндөгү ботоюм.
Топ мыкаачы биригип,
Сүргөндөгү ботоюм.
Тозок тарып түрмөдө,
Жүргөндөгү ботоюм.

Током жыйырма экинчи, жыйырма үчүнчү жылдары кыштын күнү Чолок-Терек деген кыштоодо кедей-дыйкан калың элдин чогулушунда: «Токо, түрмөдө чыгарган ырын, күүң барбы?» – деп эл сураганда биринчи ушул ботой деген күүсүн ырдап, чертип берген.

КУУ ИНГЕНДИН БОТОЮ

Илгери бирөөнүн куу ингени ботолойт. Бир кербен келе жатат экен да, бир төөсү өлүп калып, анын жүгүн артуу үчүн: «Ушу ингениңди саткын, канча сурасаң берем» деп ингендин ээсине оозунан чыккан пулун берип, кербен башы жолун улантат.

Үч күнчүлүк, төрт күнчүлүк жерге барганда, желини ооруп, жайылып жүргөн жеринен, ботосун издеп качып жөнөйт:

Талдын башын сыдыртып,
Жардын башын кыдыртып,
Телчитпедим ботойду.
Калы килем жаптырып,
Калайлуу жүгөн каттырып,
Ээрчитпедим ботойду, – деп сыздап келаткан ингендин арманы.

КЕРБЕЗДЕР

ЧОҢ КЕРБЕЗ

Токтогул Сатылганов «Чоң кербез» аттуу күүсүн чертердин алдында: «Ээ, балдарым элге эрмек болуп, чарчабай чаң ызгытып чалып чертчү «Чоң кербез» деп, жамакташкан жорго сөз менен баштап, анан бир, эки, үч сабактан турган ырга өтөт:

Мына эмесе бул кербез,
Чогулган топто чарчабай.
Токоң черткен «Чоң Кербез»,
Кол ойнотуп ар түрдүү,
Кооз чертчү мол кербез.

Кыйла адамды күлдүрүп,
Кубултуп чертсең жүгүргөн.
Канаттуу куштай «Чоң Кербез»,
Чалгыны калат бул кербез.

Кыргыз эли кайда деп,
Какшаганда кербезим.
Картаң Токоң көзү өтсө,
Элине калчу кербезим.

Элиңден кетсең кайрылбай,
Экинчи кайдан келесиң.
Азиз Током күүсү деп,
Элим айтып жүрөөрсүң, – деген.

ТОКТОГУЛДУН КЕРБЕЗИ

Толгой тарткан кыл аркан,
Тор кашка аттын кермеси.
Топ жыйында сайраган,
Токтогулдун кербези.

Толкуп жашың өткөн соң,
Толгонуп кайтып келбеси.
Тобуңдан кетсең, аман бол,
Толгон кыргыз жергеси
Толгон кыргыз жергеси.

Эки кабат кыл аркан,
Элик сурдун кермеси.
Эл ичинде сайрашкан,
Эсил Токоң кербези.

Эсил жашың өткөн соң,
Эстесең кайтып келбесин.

Бура тарткан кыл аркан,
Буурул аттын кермеси
Мукам-мукам сайраган,
Булбул Токоң кербези.

Бул дүйнөдөн өткөн соң,
Бурулуп кайтып келбеси.
Бул дүйнөдөн өткөн соң,
Бурулуп кайтып келбеси.

Айыпсыз кармап сот кылып,
Айдаганда кербезим.
Айнектей көзүм чачырап,
Жайнаганда кербезим.

Артыма колум чынжырлап,
Байлаганда кербезим
«Аман бол кыргыз элим» деп,
Сайраганда кербезим.

Катын-балам чыр кылып,
Калгандагы кербезим.
Кан залим башка капаны,
Салгандагы кербезим.

Каптаган селге кайран баш,
Баргандагы кербезим
Баргандагы кербезим, – деп ар бир ырдын
сабына, маңызына жараша колун кубулта ойнотуп,
өңүн, обонун өзгөртүп чертчү экен.

КӨКСӨӨ КЕРБЕЗИ

Токтогул картайып, алы-күчү кетип калганда:

Кара чачым ак болуп,
Картайып келдим Токтогул.
Карчыга куштай балалык,
Кайран жашты жоктодум, – деп
Ошондо чыгарган арман кербез.

Белди эңкейтип күчтү алды,
Берметтей аппак тишти алды.
Бузулуп урап ороосу,
Булдурттап кызыл тил калды.
Тик бастырбай бүкчүйтүп,
Тиземди алды карылык.
Эки бутту жылдырбай,
Кишен салды карылык.

Дал ортомду бүкчүйтүп,
Мүчөмдү алды карылык.
Үстү-үстүнө үшкүртүп,
Күчүмдү алды карылык.

Балдан таттуу ооздо,
Сөзүмдү алды карылык.
Карайлатып тунартып,
Көзүмдү алды карылык.

Токтогулдун күүсүнүн баары эле ыгына жараша
сөзү, ыры болгон.

БЕКАРСТАНДАР

БЕКАРСТАН

Бекарстан уламышын ар кандай кылып айтып жүрүшөт. Байыркы өткөн заманда Бекарстан Ташы деген жигиттен Махтым кыз түнүндө качып кетет. Эртең менен иниси үйгө кирип караса, түнүндө Ташыны кыз Махтым шарап ичирип мас кылып, бокчону кучактатып, оозуна иттин өпкөсүн, колуна жүрөгүн карматып, өзүнүн мурдатан антташып, сөз берип жүргөн жигити менен качып кетиптир. Иниси агасынын кандай абалда жатканын көргөндө комуздун күүсү менен төмөнкүчө:

Оозундагы өпкөдүр – Ташы,

Колундагы колкодур – Ташы.

Кучагыңда бокчодур – Ташы,

Ошентип шарап ичкенче – Ташы,

Атаңдын канын ичсеңчи – Ташы, – деп айттырып, агасын комуз менен ойготот...

Ташы чочуп ойгонсо, колуктусу жок. Окуянын жагдайына түшүнгөндөн кийин, ыргып атына минип, артынан кууп жөнөйт. Махтым чоң суунун аркы өйүзүнө өтүп кетиптир. Артынан кууса, кугунчуларды атышып, жакын жолотушпайт. Ошондо Ташынын иниси суунун берки өйүзүндө туруп качкан Махтымга:

Сен жаманга тийдиң беле, – деп комуз менен төмөнкүчө сүйлөйт:

Ташыдан Ташы, Бекарстан Ташы,

Бексаргыл минген Бекарстан Ташы.

Чынсаргыл минген чын арыстан Ташы.

Ташы да болсо миң журттун башы.

Күйдүм бир күйдүм, нелерден күйдүм,

Калемпир мончок таккаңдан күйдүм.

Карабай кашың какандан күйдүм

Уктабай көзүн сүзгөндөн күйдүм,
Урушпай күдөр үзгөндөн күйдүм.

БЕКАРСТАН ТАШЫ

XIX кылымда жашап өткөн манасчы жана санжырачы Балык Кумар уулуна калган санжыра-даректе кыргыздын басып өткөн тарыхы боюнча көп даректер камтылган. Ошондо камтылган уламыш боюнча VI кылымда жашаган деп болжолдоп жатабыз, Баласагындын Ташы, Араш деген эки уулу болгон экен. Ташынын жардамы менен Баласагын ата Орто Азия элдерине Каган (император) болуп, Кагандыктын борбору Самаркандта болгон деп айтылат. Качан Баласагындын карылыгы жеткенде баласы Ташы кагандыкка шайланат. Ошондо элдин акылмандары чогулуп, каганга Ташы деген ысым жарашыксыз дешип, Бекарстан деп которушат. Акындар ал жөнүндө обондуу дастан жаратышат. Ошол дастан «Бекарстан-Ташы» деген аталыш менен бүгүн да эл арасында айрым үзүндүлөрү ырдалып жүрөт. Обону болсо комузчулар арасында күүгө айландырылып, Карамолдо баштаган көптөгөн залкар комузчулардын аткаруусунда сакталып калган, – деп эскерет Нурак Абдрахманов.

ТАЙЧИ

Тайчиден – Тайчи Бекарстан-Тайчи,
Чынсаргыл минген чын арстан, Тайчи.
Жогортон келген хоон аттуу Тайчи,
Төмөнтөн келген төрт аттуу Тайчи.
Калмак да болсо, миң журттун башы.

АЙТЫМ КУҮЛӨР

ЭСКИ СЫНГАН БУГУ

Мусулманкул таякем Жумаалы деген абамдын суроосу боюнча жооп берип калды: «Эми Жумакемдин суроосу канааттандыралы», – деп комузун ала коюп күүлөп:

– Ар ким ар кандай айтат. Бири айтат өз баласын өзүнүн көзү тийген деп, да бирөөлөр айтат болуштук талашып эки жаат болуп, жаатын жеңип, болуш болгондо элдин көзү тийген Дөңгүрчү ооруп төшөктө жаткан имиш. Уулу бир күнү атасына суроо берет: «Ата, адам баласы жашоого жаралып келгенден кийин акыры эмне менен бүтөт?», – деген экен. Анда атасы: «Ар нерсенин жаралуусу болсо, бүтүүсү да болот», – деген турбайбы.

– Анда эң туура, ата, мен бүтөөр күнүмө жетип калдым окшойт.

Атасы ойлонуп туруп баласына карап: «Эмне деген ой-мүдөөң бар эле?», – деп баласынан сурайт. *(Кыдыр карыянын баласынын атын да эки түрдүчү айтып жүрүшөт. Дөгөөчү деп аташса, Дөңгүрчү деп да атап жүрүшөт – Буудайбек Сабыр уулу; өз аты Төгөөчү болгон экен – Р.С.)*. Ошондо баласы Дөңгүрчү айтат: «Ата, баягы болуштук шайлоо болгондо бери жакадагы мени менен болуштук талашкан жигит мени менен достоштум деп кетти эле, жыл маалы кесел болуп, төшөктөн турбадым, келген жок. Жаман айтпай жакшы жок. Эртең туу бешимде силер менен коштошомун, ата. Ошол дос аталып калганга да учурашып калсам дедим эле», – деп айтаары менен Кыдыр карыя: «Жатып эс ала бер, балам», – деп сыртка чыгып, кат жазып, баласынын наамынан бир жигитти чаптырат экен. Дөңгүрчүнүн аялы ак-талаалык Чок деген бийдин кызы экен. Ага аманатын айтат: «Менин көзүм өткөндөн кийин мындай кыл: атам дагы карып

калды. Үч жылга зорго барат чамасы. А кишини өз колуң менен узатып, кара ашын бергенден кийин турмуш кургун. Чала тагдыр экенбиз, экөөбүздөн бала да калган жок», – деп керээзин айтат. Эртеси күнү күн бешимге жакындап калганда Дөңгүрчүнүн тынчы кетип: «Келбей калдыбы», – деп, белин бекем бууп, курчанып, сыртка чыгып, ээгин кесе тиштенип турганда, жигиттери менен досу келип калат. Өзүн бекем карманып, парлаш кылып досунун атын өзү алып жатып: «Ээ досум, жыл маалы кесел болдум, бир келип көрө албадың... Эми мен жакшы болуп калдым. Мейман үйгө кире бергиле. Азыраак муздак сууга чайканып алайын», – деп досун мейман үйдү карата жөнөтүп, өзү үйгө кирип, төшөккө баш коёру менен узап кетиптир. Кыдыр аке келме айтып, жайына алдырып коюп: «Бириң кыңк этип үн чыгарчу болбогула. «Өлүмдөн тирүү мейман улук». Өлгөндөн кийин адам кайрылып келбейт. Бул келген меймандарды узаткандан кийин ызаат-сыйын кыла беребиз», – деп көзүнө жаш албастан, мейман үйгө кирип, комузун колуна алып, ушу күүнү черткен экен», – деп бир сыйра кайрып чертип, меймандарды түн бир оокумга чейин коштоп, кошо отуруп, меймандардан кечирим сурап: «Дөңгүрчү бирде айнып калып, кайра оңолуп жатат. Эч нерсе эмес, түбү кайыр болсун, кушубак бейтутта жаткылы», – деп, меймандарды сыйлап жаткырып коюп, уулунун үстүнө кирип, чыдап туралбай, комузун алып, түн ичинде айылдын үстүндөгү дөбөгө чыгып, ушу күүнү кайталап черте берет. Муңга баткан чал күйүтүнө чыдабай комуздун үнүн катуураак чыгарып алат. Досунун жолдошторунун ичинде комузчусу бар экен, баягы күүнү кулагы чалып калат: «Чал жалгыз уулунан ажыраган экен... Как баш болуп калган турбайбы?!», – деп жолдошторун ойгото баштайт. Меймандар дүрбөп, аттарын караңгыда алып келе албай жүргөнүн келини сезип, жалгыз отурган кайнатасына барып: «Меймандар кеткени

жатса керек, ата», – дейт. Ошондо Кыдыр карыянын сакалынан ылдый жаш куюлуп турган экен.

– Азыр балам,– деп буйдалып, көз жашын тазалап болгуча келин ары карай бурулбастан, кайнатасын караган бойдон арты менен басып отуруп, Дөңгүрчү жаткан үйдөн өтө түшүп, анан Дөңгүрчүнүн үстүнө кирип кетиптир. Бул кайнатаны сыйлаганы, урматтаганы, ызаат кылганы келиндин. Кыдыр карыя келип, меймандарды токтотуп, эч нерсе болбогондой түр менен: «Азыраак айный коюп жатат, жакшы эле»,– дейт.

– Мен кирип көрүп чыгайын, ата,– дейт досу.

– Кой балам, сени көрүп дагы айныбасын, жакшы эле азыр»,– деп коёт. Даярдап койгон тамак-ашын берип, баласынын досун жигиттери менен аттандырат. Айылдан узай бергенде Дөңгүрчүнүн досу комузчусун жемелейт.

– Жалгызынан ажырап как баш болду деп олуя болосуң, элди дүрбөтөсүң. Анда комузчу: «Жок, болуш, мага комуз айтып жатпайбы? Муңкайып айтып жатпайбы? Соо күү андай болбойт...»,– деп моюн бербегенден кийин бир жигитти далдоого таштап, өздөрү белести ашып кетишет. Аркасынын көп узабай баягы жигит чаап барат: «Эл азан-казан түшүп, өкүрүп жатат».

Баягы жигиттин айтуусу менен кайра келишип, өкүрүп түшүшөт экен. Эгер Дөңгүрчүнүн (Дөөгөчүнүн) өлгөнү жалган болгондо, комузчу жигитти катуу жазаламак. Ошондо Кыдыр карыянын айтканы, – деп Мусулманкул таякемдин басыраак добушу менен ырдап берген жери. А киши көптү билет эле, менин эсимде калганы мына ушул эле:

Туубай туна чөксөчү, кемпир,

Бул көрөкчө өлсөкчү, кемпир.

Жалгыздан мурда жалпы журт,

Тирүүлөй жерге көмсөкчү, кемпир.

Как баш болуп калганча кемпир,

Кудайдын жазуун көрсөкчү, кемпир.

Ташкенден барып кат алдың кокуй!
Таалимди окуп, жат алдың кокуй.
Көрүнүп элдин көзүнө, кокуй,
Чоң болуш болуп аталдың, кокуй.
Учуп кеттин оорудан, кокуй,
Карыган как баш аталдын, кокуй!
Бозум куш элең, адаштың, кокуй,
Болушту неге талаштың, а, кокуй.
Бооруңа тартып, эл-журтту, кокуй,
Болушуң менен жерге кир, кокуй.
Бийликти неге жараттың, а, кокуй,
Боз турпакка жанаштың, а, кокуй.

Караан түн түшөөр ойдо жок, кокуй,
Канатым менин тойдо жок, кокуй.
Кымтылбай калды ачылбай, кокуй,
Кара топчу бойдо жок, кокуй.
Кара тутуп жан сакта эле,
Кагылайын келиним!

Беш айлык күмөн сенде жок, кокуй! – деп
бүтөөрү менен Жумаалы абам: – О, ай, дүнүйө, кай-
ратыңа бали, Кыдыр! Балаңа, келиниңе, чоң парда-
шыңа чоң рахмат, – деди.

СЫНГАН БУГУ

«Биз бала кезде, аз кайрыктан турган кыска
күү эле. Кийин Карамолдо устаттык менен өлбөс
күү кылып койду», – деп эскерчү комузчу Чалагыз
Иманкул уулу¹.

– Талаш болуп жүрөт, «Сынган бугу» күүсүнүн
тарыхын айтайын. Матайдын Байгазысы комузчу
киши экен. Жунуш дегендин кызына бирөө куда
болот. Кызына өргөө жасап, жасоо жабдыгын ке-
лиштирип, беш-алты күндө беребиз деп жатканда:

---

¹ Инв. № 928, КЖФ.

– Кыз курусун, малга кызыгып, атам мени бергени жатат. Менин айлам кетип турат. Айла келсе, бел байлаган жигит өзүмдүн теңим болсо, кетээр элем, – деп кыз күйөөсүн жаратпай жүргөнүн жеңелерине айтат.

– Байгазы комузчу көңүлгө жаккан кыз болсо деп кыз издеп жүргөнүн уккан элем, – дейт жеңеси.

– Ал Байгазыны укканмын. Макул десе, мен качамын. Жеңе, эч кимге айтпай, бир киши жиберип сүйлөш, жагдайымды айт.

Жеңеси киши жиберет. Байгазы бул кызга сыртынан ашык болуп жүргөн экен.

– Мен тирүү туруп, уят кылбаймын – деп жооп кайтарат. Жиберген киши айткан сөзүн айтып келет. – Сен эмне дейсиң? – дейт жеңеси. – Өлсөм да барамын. Ал малын байласа, мен жанымды байладым. Келсе чапчаң келсин, беш-алты күн калса, мени узатып жиберет, – деп кайта киши жиберет.

Ошону менен Байгазы келип, кызды алып кетет. Узатканы жаткан кыз жок, кайда кеткенин эч ким билбейт. Бир нече күндөн кийин, Матайдын Байгазысына барыптыр деген кабар угулат. Кыз алуучу, кыз берүүчү экөө бир тарап, Байгазы тараптагылар бир тарап болушуп, көп чатак чыгат. Байгазы колунда болгон малын калыңга төлөп, айыбына берип, сынып калат.

Бул Байгазы сыныптыр, алган аялын көрөлү, учурашып көңүлүн көтөрүп, комуз черттиртип берели деп, жолдоштору жаш комузчу Муратаалы Күрөнкөй уулун ээрчиге келишет.

Ошондо Байгазы бул күүнү чертип олтуруптур. Сынгандыгына муңайгансып, бир чети ала качып, кызды алып калгандыгына кубанган өңдөнүп, кубаныч кылып черткен күү экен.

– Бул кайсы күү, жакшы күү экен, деп сураганда, Муратаалы аке Байгазынын атын унутуп коюп, сынган бугунун күүсү экен деп айтыптыр. Ошондон улам бул күүнүн аты «Сынган бугу» болуп калыптыр.

СЫНГАН БУГУ

«Сынган бугу» деген күү эл оозунда эки түрдүү айтылат. Биринчиси, 1838-1848-жылдардагы казак менен кыргыздын ортосундагы согушта Ормондун жетекчилиги менен кыргыздар казактарды жеңет. Көп олжо алып, ошол олжодон сураганда [сарыбагыштар] бугуга олжодон бербей сөзгө сындырып, сөзүн укпай коет. Булар: «Бизди сындырды»,— деп кектешип калат.

Ошентип, Тилекмат, Боромбай, Балбайлар олжодон куру калат. «Ушул учурда энчисин ала албай, бугулар сынып калды», деп, каңырт кеп таралып кетет.

Экинчиси: биринчисиндей эле, бугулардын «сынып» калышына алып келет:

Кийин сарыбагыштар бугуларды көлдөн көчүрүп жиберүү үчүн Тезек Төрө Нуралинге барышат. Бугу Тилекмат да ошол жерде болот.

— Кененсары, Норузбайды сарыбагыш Ормон өлтүрсө, силер бизди кууп көлдөн чыгарасыңарбы. Сизге арнаган кызыбыз бар. Сиз өз жарыңызды алып калыңыз,— дейт.

Ошондо Тезек төрө:

— Ай, токтоп тур, ошо кызың барбы? — дейт. Мурунку сөзүн кайра кайталайт. Үйүндө жаткан сарыбагыштарды кууп чыгат:

— Үч жумадан кийин барамын,— деп жооп берет.

Үч жумадан кийин эмес, үч айдан кийин Тезек төрө барат. Кыз таппай, бүтүн көлдөгү кыздарды чогултуп көрөт. Сөзү калпка чыкпас үчүн кыз даярдап коюу керек эле. Бүтүндөй көлдөгү бугулардын кыздарын жыйнап сураганда эрден чыгып келген Төрөжан деген кыз:

— Мен тиём ошол Тезек төрөгө,— дейт.

Жети-Өгүздөгү Чыйбыл одочунун кызы Төрөжан сулуу, акылман адам болгон. Кыргыздын бел куда деген убадасы боюнча саяк Алманбектин тубаса сокур баласына берет.

– Багыңа түшкөнү ушул, бел куда болдук эле, сен эркек төрөлсөң, ал кыз болсо, баары бир ошол сокур кызды алып бермекмин, – деп көндүрөт. Бир жыл өткөндөн кийин эрин чанып, үйүндө жүргөн кезинде, көлдү тегерете кыдырып, Тилекмат, Балбай, Боронбай, Качыбектер Тезек төрөгө кыз издейт. Бостериде чоң чогулуш болуп, көлдүктөр Тезек төрөнү тосмок болот. Ошондо Төрөжан келип, мындай деп сөз сүйлөйт:

– Аке Боромбай, сиз дарыя – мен кудук, сиз турганда – биз дудук. Мени бергиле Тезек төрөгө, мен элдин керегине жарайын, – деп суранат. Тилекмат:

– Кызга сиздин жөнүңүз келбейт го – дегенде, Төрөжан:

– Боромбай акем менен Тилекмат акем турганда сөзүмдү уксун деп келдим. Мен ошо бугулардын керегине жарап кетсем болду. Дөдөйдүн койнуна жатканча, казак султаны Тезек төрөнүн жанына жатайын. Ошол чалдын көзүн уйпалап койбой мени кудай алыптырбы, – деген экен. Төрөжандын суроосу канаатандырылат. Өзүнүн сүйгөн жигитин жеңесине чакыртып алып, Төрөжан мындайча коштошот.

Канча азап көрдүм сен үчүн,
Мен казакка кеттим эл үчүн.

Кайышпасын кабыргаң
Каралдым жигит мен үчүн.

Төрөгө кетип баратам,

Касиеттүү көл үчүн.

Кайрат кылдым бел байлап,

Киндик кан тамган жер үчүн.

Куса болуп кыйналба,

Эл үчүн кеткен мен үчүн.

Калыгул күү чыгараар,

Сынган бугу эл үчүн.

Кыдыр аке сөз айтаар,

Узакка калаар кеп үчүн, – деп коштошкон

экен.

Ошондон тартып, эрден чыккан кызын «кыз» деп сатты Тезек төрөгө, бугулар сынып калды деп,

«Сынган бугу» деп күү чыгарган экен, деп айтышат деп, Атай кайрып, кайрып коёр эле.

Кандай деп сураганда
Кара жерге кар жааса,
Кардан апшак эти бар.
Кар үстүнө кар тамса,
Кандан кызыл бети бар.

Айды карап отурбай,
Төрөжанга жетип ал.

Азырынча көл аман,
Айдай сулуу Төрөжан.

Көчө элекпиз көл аман,

Күндөй сулуу Төрөжан, – деп Тезек төрөнү күткөн экен. Акырында ырын кошуп коёр эле.

СЫНГАН БУГУ

Байгазы көл башындагы Белек уруусунун ичиндеги майда манаптардын бири болгон. Комуз чертип, ыр ырдап, оюн-шоок жыйындардын көркүн ачкан, сымбаты да келишкен жигиттин султаны дегенчелик бар. Байгазынын атасы Матай кадимки Балбай баатырдын иниси. Ошол учурда Алматыдан фельдшердик окууну бүтүрүп келип, чечек-кызылча менен ооругандарды эмдеп, дарыгерлик кылгандыктан «доктур Бектен» аталып, эл оозунда калган өз мезгилинин илим-билимдүү адамы жашайт. Бектендин 3 карындашы болгон: эң улуусу Бурулду Тоңдогу Алматай ажынын уулу Кайбылдага аттандырат, ортончусу Калыйманды сарытологойлук Бошкой дегенге узатат. Кенже карындашы Шаарканды жети-өгүздүк оокаттуу жерге кайындап койгон экен.

Шааркан – колунан көөр төгүлгөн жез оймоктун узу, акыл-эси артык, ай чырайлуу сулуу кыз экен. Шааркандын калыңы бүтүп, жыгач түшүрүп, той башталат. Бирден керегелерин алып коюп, бет маңдай катышып тургудай ортого эки үй жанаша тигилет.

Айылда ырчылар, комузчулар баштаган ышкылуу жаштар кыз оюн-тамаша курушмак. Тойго Байгазы да келет. Шааркан сулууну көрүп, махабат оту алоолонуп, ашыктык сезим тынчтык бербей, ичинен сыздай берет. Созолонто ырдап, таңшыта күү чертет. Сымбат-сыны келишкен жигитке алдыртан кыздын да көзү түшүп, арзуусу козголот. Ортомчу жеңелердин жардамы менен эки жаш табышып-таанышып, убада шертин бекитип, кол кармашып, тойду таштап качып чыгышат.

Ак бата, кызыл канды аттап, ата салтын бузгандыгы үчүн Байгазы урук-туугандары менен айыпка жыгылып, чоң доого кириптер болгон. Сүйүшүп баш кошкон эки жаш эл урматына алынып, күнүмдүк өмүрүн бактылуу өткөрүп жатышты. Аш, той, жыйын Байгазысыз өтчү эмес. Башына кундуз тебетей, үстүнө жибек-кылторкодон кийгизип, Ысык-Көлдүн ак куусундай керилтип кайда барса Шаарканын ээрчитип жүрөт Байгазы. Кийинки жылы Шааркандын боюна бүтүп, аман-эсен көз жарып, эркек балалуу болушат. Баланын атын Мамбетсейит коюшат.

Жазмышка айла барбы. Үч жылдан кийин айыкпас дарттын айынан сүйгөн жарын, баласын калтырып, о дүйнөгө сапар тартып кете берет Шааркан сулуу. Кызынын кыркына келгенде Мактым байбиче: «Байгазы балам, маңдайга жазылганы экен, айла жок. Мен ичимден чыккан көкүрөк күчүгүм – кызымдан айрылдым, сен жандай сүйгөн жарың Шаарканыңан айрылдың. Өлгөндүн өз шору, өлгөндүн артынан эч ким өлгөн эмес. Шааркандын ашы-жытын берген соң төшөк жаңыртарсың. Энелүү жетим эрке жетим, аталуу жетим арсыз жетим деген. Энеси жок балага кыйын болот. Уулунду мага бер. Борбуюн көтөргүчө багып, өзүңө кайтарамын, – дейт.

– Оо, касиетинден айланайын, ажы эне. Шаарканымдан калган белекти алып кетсеңиз, үйүм караңгы көргө айланат. Шааркандын ордуна жыттап жүрөйүн, жанымда эле калсынчы, – дейт каңырыгы түтөгөн Байгазы баласын кучагынан чыгарбай.

Байгазы аш-тойго кеткенде жеңеси жакшы карабай, бала ылжыраган таз болуп, илмийип араң жаны калганда чоң энеси келип, алып кетет. Байгазы дагы бир жылга үйлөнбөй аза күтүп үңкүйүп, үйдө жалгыз отуруп калат. Эрмеги жалгыз комузу. Ичтеги кайгы-муңун, кусалыгын үч кылдан чыгарат. Арыз-арманын күүгө салат.

Күүң оголе муңдуу экен, – дегендерге:

– Кайындуу кызды ала качып, үч кайтара айыпка жыгылып, – «бир сындым», махабат жыты тарай электе койнумдагы жарымдан түбөлүккө айрылып «экинчи сындым», өлгөндөн калган белегимди тотукуштай торолтуп, бага албай «жетим» атка кондуруп, «үчүнчү сындым». Күү ошол «сынган» армандарымды айтып жатпайбы? – дечү экен.

Кийин Көл башында чоң комузчу бар деген кабарды угуп 18–20 жаштагы Мураталы Байгазыны издеп Каркырага келет. 2–3 айча баса жатып «Сындым» баштаган бир нече күүлөрдү үйрөнүп кайткан. «Сындым» Көл башынан Кочкор, Жумгал, Кеминди аралап, саяк-сарбагыш элдеринин назарына илине баштаган. Жан ыраматын козгогон жагымдуу кайрыктагы бул күүнү уккандарга: «Ой, бул күү кайсы, кимдин күүсү?» – деп сурабай коймокпу. Күүнүн ээси Байгазы экенин унутуп, же ал жөнүндө кабары жок комузчулар: «Бугунун комузчусу кыз ала качып, чоң доого жыгылып, айып тартып, «сынгандагы» арман күүсү экен», – деп жооп беришет.

«Сындым» эл арасында кеңири тарай баштаган мезгилде: «Ии, эми «бугунун сынгандагы» күүсүн чертчи», – дей турган болушкан. Күүнүн аталышы айтууга ылайыкташып, бара-бара «Сынган бугуга» өткөн. Байгазы кабары кийин Карамолдого да жетип, бир чоң жыйында ага кездешкен. Карамолдо солкулдаган чыбыктай жаш бала, Байгазы пайгамбар жаштан өтүп калган. Карамолдону черткизип көрүп:

Кубангандан Байгазы,
Кучактап алып ыйлады.
Эртеси үйгө чакырып,
Чапан жаап молдого,
Жан-алы калбай сыйлады, – деп эскерген
Саякбай.

Карамолдонун теңдешсиз талантын баамдаган карт күүчү келечекте «Сындымдын» багын ача турган шакиртинин талант дараметин ошондо боолголоп билген экен. Байгазынын «Сындым» күүсүн Карамолдо классикалык «Сынган бугу» күүсүнө айлантты.

СЫНГАН БУГУ

Байыркы элдик күүлөрдүн бири «Сынган бугу». Көл тараптагы комузчулар черткен «Сынган бугудан» башкача.

Бирөөнүн Алымса деген баласы катуу ооруп төшөктө жатканда үйүнө меймандар келип түшөт. Алымса сыр билгизбей, белин бууп отуруп, келгендерди жакшы кабыл алат. Атасы:

– Мейман үйгө жайгаштыргыла, – деп [конокторду] жибергенден кийин баласы үзүлүп кетет.

Атасы:

– Өлөөр уулум өлдү, үнүңөрдү чыгарбагыла, – деп жайына алып, көшөгө тарттырып коюп, «үйдү көтөрбөй меймандарды аткажайын» деп, комузун колуна алып, «Атаны кокуй, Алымса ботом» деп комузга салат. Аялы кирип келип:

– Эмне үчүн күүң бузулуп калган, карыя? – деп сурайт.

– Ээ, байбиче, ушундай күү таап алдым, – деп аягын чыңкылдатып, буруп кетет. Анткени энеси баласынын өлгөнүн биле элек болуучу. Байбиче эшикке чыгып кеткенде «Алымса ботомго» салат.

Келгендердин бири:

– Күү бузулду го, тарт атты! – дейт.

Алар айылдан узагандан кийин бир баланы билип келчи, деп өздөрү аттанып чыккан үйгө жиберет.

Бала барып келип:

– Жалгыз баласы өлүптүр, эл түшүп жатат,– дейт.

– Ой, баракелде, сабырыңа ыракмат! – деп булар кайтадан өкүрүп келип түшүшкөн экен.

КАРА ӨЗГӨЙ

Олдо дүйнө, жалгансың,
Кимге капа кылгансың.
Карыпчылык бул дүйнө,
Баштан өтүп тынгансың.
Кары дебей, жаш дебей,
Кара дебей, боз дебей,
Кемпир дебей, чал дебей,
Келин дебей, кыз дебей,
Баарынын башын жулгансың.
Алмадай болгон азиз баш,
Бир күнү өлүп тынгансың.
Олдо дүйнө, бекерсиң,
Бир күнү колдон кетээрсиң.
Карыпчылык бул дүйнө,
Башыбыздан өтөөрсүң.
Өтөсүң да, кетесиң,
Өткөндөн кийин бекерсиң.
Жандуу-жансыз баарынын,
Түбүнө сен да жетээрсиң.
Олдо өлүм, опасыз
Айтып келбейт экенсиң.
Жалган дүйнө, бок дүйнө,
Өлгөндөн кийин жок дүйнө.
Кызыктагы чок дүйнө,
Ысыктагы от дүйнө.
Шириндиги бал дүйнө,
Сулуулугу кал дүйнө.
Колдо жокко тар дүйнө,
Адаштырган маң дүйнө.

ОРМОНДУН КАРА ӨЗГӨЙҮ

Бул комузчу кадимки чоң Ормон эмес, Анжиян тарапта болот. Кетмен-Төбөлүктөрдүн айтканына караганда шайыр киши экен, комуз чертип, кемпирине эрмек болгон.

Жамгыр катуу жаап келатканда кемпири торпокторду байлайын деп шашып, казыгын чала кагып койгонбу, үйгө кириптир.

Чалы:

Ээ, эми торпокторуң турар. Кел, комуз чертип берейин, – дейт

Кемпирим, кемпирим,

Кабыргамды кайра тырма.

Омурткамды ойро тырма, – деп күүсүн чертет.

Бир убакта чыгып караса, казык суурулуп кетип, тогуз торпогу таңга маал муунуп өлүп калыптыр.

Ормондун «Кара өзгөйү» ошондон калган делет.

САРИНЖИ-БӨКӨЙ

Саринжи-Бөкөйдүн тарыхый тек-жайы мундуз уруусуна байланыштуу. Мундуз уруусунан Буландын улуу байбичесинен Жамгырчы, кичи аялдан төрт уул, алардын кенжеси – Бөкөй. Атасы Булан өлгөндөн кийин хандык Жамгырчыга өтүп, көп жылы адилет сурак жүргүзгөн. Бөкөй эр жеткенде Жамгырчынын аркасы менен дагы бир жерде хан болуп турат. Жамгырчынын аялы Каныш көпкө төрөбөй жүрүп, зарыкканда көргөн балабыз деп, уулунун атын Саринжи коюшат. Саринжи ондон ашканда атасы катуу кеселге чалдыгат. Дарттан жөнүкпөй тургандыгын сезген Жамгырчы уулунун келечегин ойлоп, «атасы бир ини эмеспи» деп, Бөкөйгө табыштамакка, бирге өскөн үзөңгү жолдошу Курманды чаптырат. «Айтса айтпаса төгүнбү, аталаш агамды көзү тирүүсүндө көрүп, учурашып калайын», – деген Бөкөй хан жоролдоштору менен Жамгырчынын үйүнө:

Укпапмын аке алыңды,
Кыйнаптыр кесел жаныңды.
Аман-эсен жүрөбү,

Ардагың жалгыз Саринжи? – деп, учура-
шып түшөт.

Кепинин башка жаздаган, келмесин молдолор
айта баштаган абалдагы Жамгырчы кайратын бойго
жыйып, таарынчысын ортого салып, иниси Бөкөйгө
акыркы өтүнүчүн айтат:

– Алты ай төшөккө жаттым, агаңды эсине алып,
көңүл сурап бир келбедин. Асылган кесел алып тынар.
Кокус, көзүм жумулуп кетсе, аталаш иниц Саринжиге
көз сал. Карачанын Бермет деген кызына кайындап
койдум эле, каадасын кылып той жасап, келинчегин
алып бер. Калган дүнүйө оокатымды, алган Каныш
жарымды, адыр толгон малымды, алтын-күмүш
зарымды, урулуу коргон багымды – баарын сага
тапшырдым, – деп керээзин айтып, Бөкөйдү аттантты.

Саринжини жанынан чакырып алып:

– Балам, аталаш болсо да Бөкөй агаң эмеспи,
тийиштик кыла бербей. Алар төртөө, сен жалгызсың,
жашсың. Менин көзүм өтүп кетсе кайындап койгон
келинчегинди ал. Көп кишинин кереги жок, беш
гана жолдош менен Карачанын айлына барасың, –
деп акыркы кеп-кеңешин айтып, жан берет.

Кийинки жылы атасынын ашын берип, агасы
Бөкөйдү чакыртып, Саринжи колуктусу Берметти
алып келүүгө бел байлады. Бөкөй элүүдөй адам
менен агасы Жамгырчынын үйүнө өкүрүп түштү.
Куран окулуп, бата кылынгандан кийин Бөкөйдүн
адөөлөттүгүнө ыраазы болгон эл, агасы Жамгырчы-
нын ордуна хан көтөрүштү. Таарынчылар тарап, ич
күптүүлүк сыртка чыккан соң, Бөкөй хан Карача
ханга куда башы болуп бармакка сөз берди.

Сараладан санды айдап,
Көгаладан көптү айдап.
Бөкөйдүн берген кырк жылкы,
Муну да кошо бүт айдап,

Атанын керээз сөзү менен жанына беш жолдош тандап, кайынына аттанмак болду Саринжи.

Эки туугандын ымалаша келиши Жумаке, Коңур сыяктуу бузукуларга жаккан жок. Алар ага-ининин ортосуна от жакмай ойнун баштамак. «Жолдош-жоролоруң балдыркан эти ката элек жаш балдар экен. Көптү көрүп каныккан мендей агаңды кайын журтуңа кошуп ал», – деп, Коңур шум Саринжинин тынчын алды.

Карача хан алтымыш чатыр, алты ак өргө тиктирип, күйөө баласын жакшы тосту. Той ырасми менен күйөө-колукту көрүшүп, биринин өргөсүнө бири катташып турду. Ошондой түндөрдүн биринде шум Коңур шырп алдырбай уурданып кирип, уктап жаткан Берметтин чачындагы алты түймө алтын айдар чоктугун кесип алып:

– Карача кандын Акбермет Саринжи эмес, хан Бөкөй өзүң алчу жар экен. Калың айдап биз барсак, каалабай койду жетимди. Мына, сага берип жиберген белеги, – деп алтын айдар чоктукту Бөкөйдүн алдына таштады.

– Иштин чын-төгүнүн териштирип келүүгө Бөкөй хан Жумакени аттандырды. Эки арамдын көктөн тилегени жерден табылып, жалган кабарды жармаштырып, койнунда каткан котур Тайшы менен Бөкөйдү бөйрөккө урмак болушту. Жумакенин жалаасына ишенген Бөкөй калмактын ханы Күлдүргө кат жазып, кырк жоокер сурап, Саринжинин көзүн биротоло тазалап, Акберметти алууга ниет бурду.

Окуя бузукулар каалагандай багытта уланды. Аяш ата Курман Жамгырчы менен Күлдүрдүн ортосунда кол коюп, мөөр басылган достук келишим кагазын издеп таап, айдалып бараткан Саринжиге берип: «Ушул кагазды эптеп Күлдүргө жеткиргин» дейт. Күлдүр кагазды көрүп, Жамгырчы досу өлгөнүн угуп кайгырып:

– Эмне каалайсың? – дейт Саринжиге.

– Аяш ата, кырк жоокерди эми мага бер. Агам Бөкөйдөн өчүмдү алайын, – дейт.

Ошентип, кырк жоокер менен барып Бөкөйдү абакка тыктырып, бузуку Жамаке менен Коңурдун башы чабылып, чоң, той берилет.

Тойдун артынан эли-журту чогулуп келип:

Атанын тагын минсин деп,
Кан шайлашып баланы.
Кордук көргөн жаштардын,
Кошулган экен талабы,— деп айткан экен.

СОЛТОН САРЫ

Илгери Манас өз эли менен Эне-Сайда жүргөндө Тянь-Шанда кыргыздар калган. Алардын жерлеген жери азыркы Нарын аймагы болгон дешет. Чериктерде Солтон деген бай адам болуптур. Солтондун сары айгыры бар экен. Ал күлүк чыгып, Нарын өрөөнүнө такыр байге бербейт.

— Солтондун сарысы келиптир! — дегенде айрымдары байгеге атын кошпой, токтотуп койгон учуру да болгон.

Эми эл ошол Солтондун сары күлүгүнөн тукум алыш үчүн эркек кулундарын күз башынан эле талап кетүүчү, ошентип өрөөндө Солтон сарылар көбөйөт.

Күндөрдүн биринде Солтондун сарысы картайып, жылкыга өзүнөн өзү кошулбай калат. Солтон сарыдан тукум алып калуу үчүн эки эркек жанагыны бышты болгончо багат. Кунанында үйрөтүп, айгыр салууга даярдайт.

Ошентип жүргөндө мергенчи Солтон ууга чыгат. Атасынан мергенчиликти үйрөнүү үчүн баласы ээрчип чыгат.

Мурда ыдык көрбөгөн сары бышты жетүүчү жерге саал жүрбөй барат.

Жетүүчү жерге жетип, аттарын суутуп, түн ортосунда отко коюшат. Атасы атын тушап коёт. Баласы атасынын тилин албай бош коёт.

Атасы:

Балам элде макал бар,
Тумаш койсоң жакшы жейт.
Аягы жебейт, башы жейт,

Аркандап койсоң жакшы жейт,— деген.

Тил ал десе болбойт. Жүгөнүн шыпырып, бош коё берет. Таң агарганда туруп, атасы атын токутат. Атасы экөөлөп азый сары чыкманы кармай албайт. Атасынын жини келип, өңүүчү жерден кечикпес үчүн: « Артымдан келерсиң », — деп кетип калат.

Улам жылып оттоп, жакындаганда качып, ат карматпай коёт.

Ошону менен түш болот, азый чыкма сары суу ичүүгө сууга барат. Ошол жерден талга кептеп карматкысы келет. Ал жерден да карматпайт. Атка да, атасына да жини келип, ыза болгон бала атын атып таштайт да, ээр токумду көтөрүп, үйүнө жөнөйт. Атасы кайра келе жатып, азый чыкма сарынын өлгөнүн көрөт. Өтө кейип үйүнө келет.

Үйүнө келсе, желенин башына кишенеп келип, солтон сарынын өзү жыгылып жан берет.

Солтон сарыны союп, кайра барып азый чыкма сарыны союп, баштарын ошол суу ичкен жерге илген экен. Анан жакшы аттардын башын ошол талга иле берет. Ошентип көп узабай эле талдардын бутактары аттардын башына толуп кетет.

Ошондон тартып ал өрөөн Ат-Башы аталып кетип, мурдагы атын жоготуп, Ат-Башы өрөөнү болуп калат.

Эми солтон сарыга күү чыгаруу үчүн өзүнүн комузун алып, келтирсе жакшы чыкпайт.

Солтон мерген комуздун кылын дайым эликтин ичегисинен жасоочу.

Мылтыгын алып, атына минип, эликтен бирди атып келип, ичегисинен комузга кыл жасап, үч күн, үч түн уктабай, кымыз ичпей, солтондун сары күлүгүнө арнап күү чыгарат.

Ал күү элге тарап, «Солтон сары» деген ат менен аткарыла берет. Солтон сары менен Ат-Башынын та-

рыхы байланыштуу деп Шекербек Шеркулов комуз бооруна оң колун ойнотуп коёр эле да:

Тоо кыдырып, бел аштым,
Мен кудайга не жаздым.
Аркар аттым, кумайдан,
Аска аралап жөө бастым.
Сары айгырдан ажырап,
Мен кудайга не жаздым.
Уулум атты азийды,
Уруктук айгыр калган жок.
Асыл экен сары айгыр,
Астына жылкы салган жок.
Күлүк чабар той болсо,
Күлүктү кайдан издеймин,
Жорго салчу той болсо,
Жоргону кайдан табамын
Эл чогула келгенде,
Жолго нени саламын.
Азабыңдан бул күүнү,
Өмүр бою чаламын, – дечү экен Солтон

комузчу бай мерген.

СОЛТОН САРЫ

Илгери Толубай байдын миң жылкысы болот. Анын Эркесары, Боокесары, Солтонсары, Солтокели деген төрт уулу болгон экен. Калмактан жоо келип, миң жылкыны сүрүп айдаганда эки кулун: сырга боз, тумар боз – калмакка кошо кетип, Толубай бай ыйлап, комуз чертет:

Жылкы айдадым кер кашка,
Кулундары кер кашка.
Жылкы айдадым сур кашка,
Кулундары сур кашка.
Сырга бозум, сырга боз,
Тумар бозум, тумар боз.
Миң жылкымын баарын алса да,
Эки кулунум калсачы:

Солтонсары, Солтон бий,
Эркесары, Бооке бий,
Силердин колуңардан эч балээ келбеди,
Баары кетти! – деп балдарын жемелеп
ыйлап, арман кылыштыр.

ТОРУ АРГЫМАК

Бул Абактын күүсү. Илгери көл тарабындагы бугу уруусунан Кыдыр акенин кара кашка аргымагы, Абак аксакалдын тору кашка аргымагы дубанга байге бербеген аттар болуп, аш, той, өз тойлордо бугу, сарыбагыш, солтонун күлүктөрүнө байге бербей турган мезгилинде Абак аксакалдын бир асыранды кызы турмушка чыгат.

Арадан бир жыл өткөн соң (илгерки кыргыз салты боюнча) келинди атасыныкына төркүлөтмөкчү болуп камынат да, келиндин кайын атасы уулу менен келинин чакыртып алып:

– Балдарым, эми төркүлөп баратасыңар, айлап жүрөсүңөрбү, жылдап жүрөсүңөрбү, келин балам, сага айтаар тапшырмам бар. Сапарыңар карып, кайра аттанаарыңарда Абак аксакал силерди чакыртып алып:

– Кана балдарым таарынбай кеткиле, эмне аласыңар,– деп сурайт.

Ошондо Тору кашкадан башка эч нерсе сурабагыла,– деп узатат.

Абак аксакал ортодон төмөн чарба күткөн адам экен. Бир байлыгы – комузчулук менен саяпкерлик.

Үйгө келсе комузун кыңгыратып, эшикке чыкса тору кашкасын сылап-сыйпап, эрмектеп күн өткөрүп жүргөн адам экен.

Кыскасы, балдары төркүлөп келишип, сапарлары карыган соң кыз-күйөөсүн чакырып алып:

– Эми балдарым, таарынбай кеткиле, жакшы жүргүлө,– деп ак батасын берип:

Кана балдарым, эмне сурайсыңар,– дейт.

Асыранды кызы:

– Ата, мени кызым десеңиз Тору кашкаңызды бериңиз, – дейт.

Ошондо Абак аксакал саамга жер карай калып:

– Ал, балам, ал! Адамдан айбандын эмнесин аяйын... ордуна туруп баратып;

– Бирок, балам, Торкашканы ургаачы минээр жөнү жок, күйөө балага токуп бергиле, – дейт да, эшикке чыгып атынын жанына басып барып, жалынан сыласа, окуранып тозуп алчу Торкашка жаныбар Абак аксакалды сүйбөгөнсүп чунандап алат.

Атаганат, өзүнүн канынан жаралып, өз денесинен чыккан болсо, балам таарынсаң таарын комузум менен атымдан башка эмнем бар, эгер эле ошондой болсо комузумду да ала кет, бул куданын үйрөткөн сөзү экен, кудага менден салам айт, – деп узатат беле!..

Кыскасы, күйөө бала Торкашкага минип, коштошуп бастырганда бута атымча узап, Торкашка ооздугун тиштеп Абак аксакалга бурулуп, мышыктай тикесинен тура калып кишенеп-кишенеп алган экен.

Абак аксакал чыдай албай үйүнө кирип, керегеде илинүү комузун алып, «Торкашка» деп, күү чертет.

Торкашка кийин ат чабыштарда жүгүрө албай калган дешет.

БУУДАН КӨК

Байыркы заманда бир кедейдин көк аты болгон экен. Ал көк атты жайы-кышы эс алдырбай мине бергендиктен жал-куйругу кырчылып жана кыскарып, «Көкчолок» аталып калыптыр. Бирок ким менен жарышса дагы алдыга ашып кетчү экен. Күндөрдүн биринде бир байдын ашы болот деп айылындагы саяпкерлер аттарын суутуп, таптай башташат. Кедей дагы Кудайдан жакшылык үмүт кылып, элден алысыраак көчүп барып, Көкчолокту өз билгенинче таптай баштайт.

Белгиленген күнү аш башталат. Эл менен кошо барган кедей Көкчолокту баласына мингизип, кү-

лүктөрдүн чубатуусуна кошуп жиберет. Куйрук-жалы чодойгон Көкчолокту көргөн байлар кедейди шылдыңдап, ар түрдүү кемсинткен сөздөрдү айтып, каткырышат.

Бизасына муунган кедей элден бөлүнүп, атын алыстан акмалап карап туруу үчүн бийик жардын башына чыгат. Койнунан комузун алып, атын «Көкчолок» дебей, «Бууданкөк» деп атап:

Ай чапчып арыш алчы, Бууданкөк
Күн чапчып күүгө келчи, Бууданкөк
Айланайын, Бууданкөк
Айлуу түндө сууган көк
Калды бекен Бууданкөк

Чыкты бекен Бууданкөк... – деп комузун так сүйлөтүп чертип турган экен.

Качан күлүктөр жардын тушуна келгенде кара-са, өз аты Көкчолок алдыга чыгып келатат имиш. Ошондо сүйүнгөнүнөн чыдабаган Кедей:

Айланайын, Бууданкөк,
Арыш алгын, Бууданкөк.
Кагылайын, Бууданкөк,
Кала көрбө, Бууданкөк.
Айлуу түндө сууган көк,

Айланайын, Бууданкөк... – деп комузун улам алга теминип чертип жатып, жардан алыс кулап кеткен имиш. Баласы атасынын сынган бутун шакшак коюп таңып, Бууданкөккө мингизип, байлар талагандан калган байгесин айдап алып, үйүнө кайткан экен. Бул күү айтым же баяндоо күүлөрүнүн катарына кирет. Күүдө жогорудагы ырдын сөздөрү так байкалып турат.

ШҮДҮҢГҮТ

...Атыла кандын өмүрү ат үстүндө жортуул менен өтөт. Кытайдын түндүгүн талкалап, Монголия-

ны багындырып, Ирандын көп жерин басып алып, балкан тарапка жылды. «Менин тулпарым баспаган жер, кылычым тийбеген эл калган жок» дечү экен Атыла хан.

Атыла хан элине алымдуу акылман адам болгон. Ал Балканда өлгөн. Өлүм алдында увазири төлгөчү Кара Төлөктү чакырып алып:

– Өсөөр элдин баатыры миң, бийи бирөө болот. Бийи миң болуп, баатыры бирөө болсо, элден ырк кетет, ынтымак кетет, эл бузулат. Мына ушуну унутпагыла... Дагы айтарым, силер түбөлүккө Балканда кала албайсыңар. Мекениңер – Теңир Тоодо. Колуңарда ар уруу калк бар. Аларды өз элине кошкула», – деп кеңеш-керээзин калтырган экен.

Балкан тоосуна чыгып, айланасына көз чаптырып алыста калган Ала-Тоосу элестеп, Кара Төлөктүн арман кылып айтканы али эл оозунда, комуз күүсүндө:

Балкан, Балкан, Балкан тоо,
Балкан тоого мен чыксам,
Башында бар айры зоо.

Көлдө жаткан көп өрдөк,
Ылаачын тийсе бөлүнбөйт.
Ылаачындай шумкарым,
Атыла хандан айрылып,
Элди кайдан табамын?
Эл карааны көрүнбөйт.

Кара Төлөк элин жыйып, Ала-Тоого карай чыгышка сапар алат. Канча мезгил жол арытып, аттары болуп ыргайдай, өздөрү болуп куурайдай, өлдүм-талдым дегенде Ата-Журтуна келишип, мекендештери менен жүз көрүшүп, чоң той өткөрүшөт. Ошол жыйында Төлгөчү Кара Төлөк комузун колуна алып, муңдуу күү чертип, «бири кем дүйнөнү» айта отуруп, Атыла кандын өлгөнүн угузган дешет. Атыла кандай уулунан ажыраган калайык калк 60 күнү аза күтүп, катындар кара кийип, акындар кошок, кошуп аспапчылар күңгүрөнгөн күүдө жоктошкон экен...

Балканиядан Теңир-Тоого Кара Төлөк уй күлүгү Шүдүңгүт менен түшкөн. Зенги баба тукуму – Шүдүңгүттүн жүрүшү (ташыркабас, чаалыгып-чарчабас касиети, ой-кырды, карагай-черди тандабай чуркаган күлүктүгү) күүгө салынып, ырга кошулуп, биздин күнгө жеткен.

Уй тукумунун түпкү теги *Тур* деп аталчу. Кыргыздар аны *Зенги баба* дешет. Түрк тектеш элдерде (анын ичинде кыргыздарда) уй жаныбарын «*сасык мурун*» аташып, эти менен сүтүн анча кадырлашкан эмес. Индия менен мисирликтерге окшоп, көбүнчө унаа катары пайдаланышкан. Андай уйлардын мүйүзү ичке жана кыска келип, желини эчкиникиндей кичине болгон. Көчүп-конгондо жүк артышкан, төрт түлүктү уй минип кайтарышкан. Ача туягы жерге мылгып, мүдүрүлбөй тайгылбай тооташты, чер токойду тандабай чуркаган, желгенине жел жетпес, басканына мал жетпес уй күлүгүн кыргыздар «*Шүдүңгүт*» аташкан, деп жазган Асан Кайбылда уулу.

ШҮДҮҢГҮТ

1990-жылы Таластын Калба айылынан комузчу Алыбай уулу Өмүрбектин айтуусунда күү баянын Асан Кайбылда уулу мындайча берет:

Зенги баба тукуму Шүдүңгүт менен Ойсул ата жаныбар Желмаян кимибиз күлүкпүз деп мелдешип жарышка чыкмак болушат. Топонго ашык тоюп алган Шүдүңгүт уктап калып, чогойно башын жалмаган Желмаян маалында жүрүп кетет. Чоң шашкеде ойгонгон Шүдүңгүт Желмаяндын соңунан түшөт. Талаа, түз, адырга салып, өңкүлдөк атып куушуп келатып, токой-черге киргенде Желмаян буйдала түшөт.

Ушул учурда Шүдүңгүт куйругун чычаңдатып, сайгак тийгендей өкүрөң-таскак атып сырактап, Желмаянды такымдап жетип келет. Бадалдуу токой-

дон өткөндө Желмаян арышын керип, кайрадан алга озот. Ошол учурда жамгыр дыбыратып жаап, төгүп жиберет. Топонго тойгон Шүдүңгүттүн ичи тартылып, табына келип, ача туягы менен жерди оё басып, куюн менен кубалашып, шамал менен жарышып, улам кызып чуркап, Желмаяндан ашып, марага эт бышым мурда жетип, мелдеште жеңип чыккан экен.

Кайсы бир комузчулар «Желмаян менен Шүдүңгүттүн» жарышын тамашага чалып, угармандарга күлкү тартуулоо максатында кол ойнотуп, туурай чертишип, артта калган Желмаянды шылдыңга алса, бирлери жүрбөй калган Шүдүңгүттүн кебетесин мыскылдашкан.

КАРАЧА ТОРГОЙ

Илгери-илгери өткөн замандарда кыргыздын ата-бабалары боз үйлөрдө жашап, малга жайлуу жерлерди ээлеп, мал менен күн көрүп, көчүп-конуп оокат кылуучу экен.

Алыстан душмандардын маңгут деген элинин баатырлары кыргызды басып-чаап алат экен. Ошондон улам өзүлөрү жашаган жерлерин таштап, Энесай суусун бойлоп, ошол тоолорду бет алып көчүшөт.

Ошол убакта кыргыз акылмандары отун-суусу кенен, өзөн-колоту малга жай жер издеп, көчүп жүрүшөт.

Бул убакта элди Карача Торгой деген хан башкарат.

Хан көп кол алып, мурун алдырып жиберген малды кайтарып алуу үчүн маңгут элине аттанат.

Көп малга тийип, кайра жерин көздөй келе жаткан мезгилде караңгы түн, бороон-шамал кабылып, адашып кетет.

Ошол мезгилде кыргыз элинен адашып, жерин таппай калгандар туурасында эл комуздун күүсүнө кошуп, «Карача Торгой» деп ырдаган экен.

Кыргыз кайда, суу кайда?

Ала-Тоо деген жер кайда? – деп кыргыздар ырдаган экен дечү эле эски кыргыздын кебинде.

Ошол Карача хандан тараган эл карачай тукуму тарап, ал элдин тукуму Крым тарапка ооп кеткен деп айтчу Өмүракун Молдо.

КАРАЧА ТОРГОЙ СУУ КАЙДА

Эр Табылды баатырга ок тийгенде, таалада жалгыз жарадар болуп, таңдайы катып, суусаганда, суу алып келип берээге эч ким жок. Ошондо сайрап турган күкүктү көрүп, Табылды:

Тамагыңды кайрайсың, күкүк,

Таң атарда сайрайсың, күкүк.

Канатың менен кар берчи, күкүк

Тумшугуң менен суу берчи, күкүк – дейт.

Андан бир аз жылып, эси ооп жатканда, көзүнө бир карача торгой чымчык жанына коно калганда, ошол чымчыкты карап туруп:

Карача торгой, суу кайда,

Карындашым Карлыгач,

Кабар угаар күн кайда.

Ошентип сөзүн чымчыкка айтып жатканда, карындашы Карлыгачка түшүндө аян берип, жарадар жалгыз жатканын билип, дары алып, жаратын таңып, айыктырып, алып кетиптир. Мына ошондон улам «Карача торгой суу кайда» аттуу күү чыгат.

КАРАЧА ТОРГОЙ

Карача торгой суу кайда,

Элге жетээр күн кайда,

Кокуй, торгой сиз кайда.

Эмил кайда, сиз кайда,

Элге жетээр күн кайда.

КАРАЧА ТОРГОЙ КАЙБЫЛДА

Тэ-ээ өткөн доордо учу-кыйырына көз жетпеген, сап түркүн элди кыргыз тукумунун Каганы бийлеп турган чакта күн жүрүш тараптан дини кайырлар кол курап, улуу Жайыктап, күн чыгышка азалуу айыгышкан кандуу казатка камылга көрүлүп жатканын эл тыңшарлар маалымдайт.

Ошондо кыргыз кырааны кабылан сүрдүү, кызыл кырмызы чалманы азис башына ай тегерек оронгон эр Эшимге аксакал уруу башчыларынын, Ажонун, эл ордосунун бүтүмүн жар кылып, эрөөндөрдөн кол курап, тоо куланынын буудандарын тандап мингизип, гүл азыгын камдап, жоо жарагын чомдоп, улуу Жайыктагы айыгышкан казатка буудан башын бураарда жумуру баш, айры төш, эки аяктуу азаматты Ата-Бабанын ыйык жолуна деп курмандыкка чалышат. Ордолуу журттан ак бата алган эр Эшим тапталган бүркүттөрдөн эр азаматтар менен туу башы болуп Жаратканга жалынып, Теңирден обок тилеп, түп көтөрүлө күн жүрүшкө аттанат.

Улуу Жайыктагы азалуу кармашта кыргыз кыраандары Улуу Тоону аймалаган чагылгандай тийип, томогосу чечилген бүркүттөй алганына эмес, чалганына кубанып, чилдей кууп, топондой сапырып, өлүгүн тоодой үйүп, кандуу кармашта дини кайырлардан намыс алып, жигиттеринен айрылат. Азалуу баатыр кара байрактуу жанчарын ээр кашына илип, буудандарды коштоп, кербен сымал сапар тартат күн чыгышка.

Эдилдеги эндей шыбактуу ээн талаадан кайыптан пайда болгондой карача түстүү торгой жолугат.

Ошондо буулуккан баатыр көңүл чөгөрүп мүңкүрөткөн азасын, кайгысын карача түстүү торгой менен бөлүшөт дейт, зарлап:

Эне-Сай кайда, мен кайда,
Эдил кайда эр кайда?

Улуу түздөн жолуккан
Кайыптан болгон сен пайда
Карача торгой кайбылда
Каруу кер кыргыз эл кайда.

Теңирим өзү жар болуп
Тендешсиз Эшим баатырга
Капылет болдуң сен пайда
Жан жоокер жок жанымда
Жалынсыз күйүп бараткам
Карача торгой кайбылда.

Намысты ыйык тутушуп
Улуу өрөөн Жайыкта
Ырайымсыз кармашта
Чоролордон айрылган
Эрксиз Эшим баатырдын
Кайгырганын сездиңби?

Албарс кылыч мизинен
Айга туяк сермелип
Шүүшүңдөп каны куюлган
Эне-Сай көздө тунарып
Шейит болгон жоокердин
Үмүт отун сездиңби?

Көмөкөйгө тил катса,
Өмүр улап өмүргө.
Итиль улуу дайрага,
Баштап келдиң перидей.
Багымдат иңир мезгилде,
Карача торгой кайбылда.

Мүрөк суусун ичкин деп,
Көкүрөктө күйүттү
Өрт өчкөндөй баскын деп.
Дене бойду аруулап,
Суу ичесиң Итильден

Карача торгой кайбылда.
Шейит болгон эрлерди
Билдиргин деп элине.
Ажоң менен бегиңе
Жол баштайсың алдыда.
Муңдуу сайрап талаада,
Карача торгой кайбылда.

Топуксуз дүйнө курусун,
Тил безейсиң торгоюм.
Шумкардай тийип жапырган,
Эл намысын бек туткан.
Эрлердин сайрап санаатын,
Тынымсыз кагып канатың.

Дене боюң дирилдеп,
Көз алдыма келтирдиң.
Кандуу казат кармашта
Кыргыздап ураан чакырган
Кылыч шилтеп обдулган
Кыраан жигит айбатын.

Денеси баштан айрылган,
Намыстуу ынак нөөкөрдү.
Эриксиз эске сен салдың
Таң супа кооздук тартуулап
Жанданып дүйнө жатканда
Башыңды катып канатка.

Кайраттуу күүлөп канатың
Көтөрүлчү асманга
Кас-кас турдуң не себеп?
Сездирдиңби көп колдун
Ырайымсыз кармашта
Турпагы жансыз жатканын.

Удулуңдан уттурбай
Эрке желге эркелеп

Не токтодуң торгоюм
Саласың неге санаага
Шайыр мүнөз жигиттин
Шапар теппей калганын.

Адыр ашып жол башта
Ак мөңгүлөр курчаган
Керемет кооз аймакка
Жол улачы торгоюм
Жан жоокерсиз элирген
Азалуу Эшим баатырга.

Ак тайлактын жүнүнөн
Аземделип жасалган
Акактай болгон өргөдө
Дастан айтып, күү чалгам
Ыргагы жанды эргитип
Рухуңду чыңаган.

Эр сайышка түшүрүп
Эр жигитин сынаган
Кайраты жандан артыкча
Жол баштачы чыгышка
Кабыдан мүнөз калкыма
Карача торгой кайбылда.

Жолдош болуп көйгөптан
Капылет келген кайыптан
Кана торгой жол башта
Эндей өскөн бой керип
Улуу Тоонун сыртаны
Кадемден нарктуу калкыма.

Кулпунган назик шөкүлөң
Азапты салды жаныма
Белес ашып баратам
Аргасыз көнүп тагдырга
Жароокер асыл жарымдын

Элеси келип кашыма.
Укуруктай мойнуна
Шуру мончок тагынган
Кең соору, кымча белине
Алтын кемер курчанган
Мээрлешип шерттешкен
Жол баштачы жубайга.

Башында кундуз тебетей
Баркыттан кыюу шырылып
Акак седеп басылган
Нагыран өтүк бутунда
Күмүштөн гүлшак тагылган
Кайыптан кошчу жарыма.

Коңур кундуз чачына,
Каухар чачбак тагышам.
Күн жүрүштү арытып,
Күлүктөн тандап ат минип.
Күн сайын жолду караган
Арзыган жарга жол башта.

Күдөрүн үчбөй жарынан,
Күтүнүп жолду караган.
Ай тумарлуу денедө
Күмөндөрүн сактаган.
Бейбактарга жол башта
Карача торгой Кайбылда.

Сансыз колду жапырып,
Түпөктүү жанчар сундурган.
Эрлердин сайрап мүнөзүн
Күнөөнү үйүп сен мага.
Кайгыргансып жоктойсуң,
Жарларын кошкон бейбакча.

Токтойсун неге торгоюм,
Таарынгансып тагдырга.

Азуусун ийге бүлөгөн,
Шейит болгон уулуна.
Күйүтгөн турган азалап,
Эненин берип мүнөзүн.

Кыймыл менен эркимди,
Ширетип тур торгоюм.
Шаңшып учуп асманга
Шаңдуу сайрап күүлөнүп.
Күч кубатка келтирип,
Сезимимди бүлөп тур.

Көңүлүмдү чөгөрбөй
Көкөлөгөн асманга
Кайрат эрким өзүндө
Жан жолдошум Жайыктан
Карача торгой Кайбылда
Кабылан Кыргыз эл кайда? –

деп санаат кылып, Эр Эшим Улуу-Жайыктап Улуу-Тоону мекендеген элине жетип келет.

Добулбас кагылып, азалуу жеңишти даңазалап, баатырды эли тосуп алат. Кармашта мерт болгон эрээндердин жубайлары ак өргөгө азалуу кара байрак байлатып, тул көгөртүп, кара жамынып калышат.

Даанышман карылар, эл туткалары, арты канырлуу болсун, «чырпык сынса, чыныр эсен», – дешип белдерин бек буушат.

Эр Эшимдин сапарлашы карача түстүү торгой таңдан кеч шаңшып сайрап, каралуу калкка мисир багып Улуу-Тоодон түнөк таап, түбөлүк т оо койнунда топук кылып калган дешет элде...

ШЫРДАКБЕКТИН БОЗ ЖОРГО

Кимдин, кимдин жоргосу,
Шырдакбектин жоргосу.
Жотолору жонгондой,

Жонуна булбул конгондой.
Секиргени бүргөдөй,
Семиргени сүмбөдөй
Башында манат торбосу,
Шырдакбектин жоргосу.

Ак арпа жесе тойбогон,
Азууларын жойбогон.

ШЫРДАКБЕК

Кыргызда Шырдакбек хан бир катынын чектен тыш эркелетип, жакшы көрүп, бетине чиркей кондурбай багып жүрсө, а катын Шырдакбекти чанып, боз жоргосун минип, качып кеткен.

Кимдин, кимдин жоргосу,
Шырдакбекттин жоргосу.
Кимдин, кимдин катыны,
Шырдакбектин катыны.

Хан сураса бербеген,
Каран калган боз жорго,
Бек сураса бербеген,
Берен калган боз жорго,
Тааныбайсың шиктир кул.

КЕТ БУКА

Илгери өткөн заманда Айхан деген падыша өткөн экен. Айхандын Жолчухан аттуу жалгыз баласы болот. Жолчухан он алты, он жети жаштарга келгенде, кырк жигит курап берип, найза сайдырып, кылыч чаптырып, түрлүү өнөрлөрдү үйрөтөт. Ушул оюндарды ойноп жүргөн убактардын биринде, Жолчухан алыс жерге барып, куш салып ойноп келишке куштар болот. Кырк жигит кеңешип, ханга таазим этип келишет:

– Уруксат этсеңиз, Жолчухан менен алыс жерге барып куш салып, ойноп келсек, – дейт.

Кырк жигит келип сурангандан кийин, хан макул болот. Ушуну менен алар шумкарын кондуруп, тайгандарын ээрчитип, узак жерге чыгып кетишет. Уда алардын жолу болбойт. Илбээсин кууса кушу албайт, тайгандары каңшылап, шумкары шаңшыйт. Кайдан балакет кырсыкка туш болушканын билбей дагы нары жөнөшөт. Келе жатып бир токойдун жээгинен Жолчухан илбээсинге кушун шилтейт. Кушу ала албай, токойдун орто жерине, бир дарактын башына барып олтуруп калат. Күн кеч, караңгы кирип калган кез эле. Бөпөлөсө да кушу колуна учуп келбейт. Ошондо аты-тонун, кылыч-жабдыгын таштап: – Ээ жигиттер, силер ушул токойдун жээгинде жаткыла, мен токойго барып, дарактын башына чыгып, шумкарды алып келейин, – деп токойго кирет. Токойдон Жолчухан, жолборско кездешип, ага алдырып коёт.

Бала ана келет жок, мына келет жок, жолдоштору токойдун жээгинде эмне кылаарын билбестен, айран болуп туруп калышат. Ошондо жигиттердин ичинде Бука деген комузчу жигит бар экен:

– Токтогула, жигиттер! Силер мынча ойлонбогула. Мен ханга барайын. Баласынын өлгөндүгүн комуз менен угузайын. Хан эмеспи, бир сөзүн айтаар.

Хандын маңдайына барып, баласын угузуп комузду чертет:

Туу-туу, туу куйрук
Тулпар качты, Айханым.
Туурунан ажырап,
Шумкар качты, Айханым.
О не болот Айханым?

Алтын боолуу ак шумкар,
Айды көздөй сызыптыр.
Алтын боосун тытыптыр
О не болот Айханым?

Күмүш боолуу ак шумкар
Күндү көздөй сызыптыр,
Күмүш боосун тытыптыр
О не болот Айханым?

Абадан агала булут сөгүлөт,
Аяктап жамгыр төгүлөт,
О не болот Айханым?

Көктөн көкала булут сөгүлөт,
Көнөктөп жамгыр төгүлөт,
О не болот Айханым? –

деп Бука черткенде, Айхан падыша колунан комузду
алат.

Букага жооп кайтарып мындай дейт:

Туу-туу, туу куйрук,
Тулпар качса карматпай,
Менин туйгунум өлгөн турбайбы,
Ошондо шорум курбайбы?!

Алтын боолуу ак шумкар,
Айды көздөй ал сызса,
Менин арстаным өлгөн турбайбы,
Анда бир шорум курбайбы?!

Күмүш боолуу боз шумкар
Күндү көздөй бул сызса,
Күйөөрүм өлгөн турбайбы,
Менин бир шорум курбайбы?!

Көктөн көкала булут сөгүлсө,
Көнөктөп жамгыр төгүлсө,
Көзүмдүн жашы турбайбы?!
Менин шорум курбайбы.

Кет, кет Бука, кет Бука,
Кеби жаман ит Бука.
Комузду колго алып,
Сүйлөткөнү келдиңби?
Бүгүн Айхан пашаңды,
Ыйлатканы келдиңби?

Жолчуханды тапкыла,
Жолчуханды тапсаңар
Кыркыңды паша кыламын,
Жолчуханды тапасаң,
Кыркыңды кырк жерде
Башыңарды аламын! – деп хан айбалтаны
белине кыстарып, комузчуну жанына алып токойго
кирсе, Жолчуханды жолборс басып жатат.

Жолборстун маңдайына барып, жолборсту мак-
тап, Бука комуз чертет. Жолборс комуздун күүсүнө
көшүй түшкөндө аны мээге чаап өлтүрүп, жонунан
жоон тасма кайышты тилип, баланын өлүгүн алып
кайтышкан экен.

КЕТ БУКА

Элдик күү. Бир заманда Айхан деген хан болгон
экен. Хандын баласы ууга чыгып барганда, жолборс
алып өлтүрөт. Ханга баласынын өлгөнүн ким угузат
деп, жигиттер ары ойлонуп, бери ойлонуп, акыры
Бука деген комузчуну чакыртып, Айкан ханга күү
менен угузууну туура табышат.

Бука комузчу маңдайына келип чертип турганда,
Айкан хан айткан экен:

Кет, кет Бука, кет Бука,
Кейпи жаман ит Бука.
Бу күүндү ким уксун,
Боору калың жер уксун.

Кет, кет Бука, кет Бука,
Кейпи жаман ит Бука.
Бир караңгы түн уксун,
Ааламга тийген күн уксун,
Жаркыраган ай уксун...

– Кармагыла Кет Буканы, бакма жолборсторума салып өлтүрөмүн, – дептир.

Ошондо желдеттери Буканы кармап, темир тордогу жолборсторго эшигин ачып киргизет. Уктап жаткан жолборс ойгонуп чоочуп кетип, асманды карай секирип, кайра ордуна түшүп, жолборстун бели сынып өлөт. Ушинтип Кет Бука комузчу өлбөй калат.

КЕРТ БУКА

Илгери бир мүнүшкөр бүркүттүн сырын жакшы билчү экен. Жакшы көргөн бүркүттү беш-алты жылга чейин салчу. Бүркүтү топ-тобу менен аркар-кулжа, эчки-текени кырып алчу. Күндөрдүн биринде жалгыз баласы жолдоштору менен ууга чыгат. Жалгыз аркар көрүнсө, томогосун алып коё берет. Бүркүт аны чабуудан алып, бир силкип өтөт. Ичеги-карыны чубалып, аркар жатып калат. Бүркүт жок.

Акыры асмандан шуулдаган үн чыгып, бүркүттүн муштумдай болуп, куушурулуп баланы качырып келе жатканы көрүнөт.

Бала коркуп, аттын бооруна түшө бергенде, чала сермеп, ээр токумун аттан бөлүп жулуп алып, жерге отуруп калат. Баланын бир буту жарадар болуп, эси чыгып калат.

Бүркүттөн корккон бай бүркүттүн манжаларын кесип коё берет. Үч-төрт айдан кийин баласы жакшы болот.

Келерки жылы баласы жолдоштору менен мергенге чыгат. Шуулдаган катуу добуш келип, баланын башына тиет. Бала аттан кулап түшүп, жан берет.

Ошондо баягы бүркүт манжасы жок болсо да муштуму менен келип, баланы башка уруп өлтүрүп, өзү төшүнөн жерге урунуп өлөт.

Жолдошторунун бири келип, байга угузуу үчүн Бука деген чоң комузчуга айтат.

Шашылып келген кабардан шекшинген бай Буканын күүсүнөн билет да, минтип өкүрөт:

Оо, кет, кет Бука, кет Бука,
Тумшугунду керт, Бука.
Өзөгүм толгон өрт, Бука,
Өжөрлөнбөй кет, Бука.
Мурунтугуң керт, Бука,
Мунайтнастан кет, Бука, — дептир.

Ошол күүнү Бука деген кайталап чертип, таратып, эл ичине «Керт Бука» атыгып кеткен дешет, — деп айтуучу Атай Огонбаев.

КЕТ БУКА

Айкан алты шаардын каны болуп, кан уюгу ордосу Уч деген жерде, болуп ал дагы Уч аталган.

Бара-бара Турпан деген атак пайда болот. Бул шаар Уч деген жерге салынгандыктан уч үчкө айланып, Үч-Турпан аталып кеткен.

Бул жердин каны Айкан болуп, баласы токтобой өлүп турат. Бир баласы токтоор бекен деп ырым кылып, жар таштын бооруна атайын үй салдырып ошондо бактырат. Бала алты-жети жашка келгенде, жемиш менен кошо кара курт барып, баласы Канбачаны чагып өлтүрөт. Калк чогулуп, Кет Бука комузчу комуздун күүсү менен угузат.

Кет Буканын күүсү:

Туу куйругу бир кучак,
Тулпар качты, Айканым.
Туурунан бошонуп,
Шумкар качты, Айканым.

Алтын така, күмүш мык,
Дулдул качты, Айканым.
Алтын туур ордунан,
Туйгун качты, Айканым.

Алтын ордо багынан,
Булбул качты, Айканым.
Деңиз толкуп чайпалып,
Көл бөксөрдү, Айканым.

Терек түптөн жулунуп,
Жер бөксөрдү, Айканым.
Ала-Тоо кулап пас болду,
Бел бөксөрдү Айканым.

Берекелүү нур качып,
Эл бөксөрдү, Айканым.
Төрөлөрдүн уругунан,
Төл бөксөрдү, Айканым.

Аккан дайра соолуп,
Көл бөксөрдү, Айканым.
Кара жандан таптаттуу,
Ынак көчтү, Айканым.
Касиеттүү башкача,
Чырак өчтү, Айканым.

Айкандын жообу:

Кет, кет Бука, кет Бука,
Кеби суук ит Бука.
Карап турган кашында,
Көзүң курсун, ит Бука.

Күү менен сүйлөгөн,
Сөзүң курсун, ит Бука.
Комуз чертип ырдаган,
Ырың курсун, ит Бука.

Кара жанды какшаткан
Чырың курсун, ит Бука.
Атайы келген алдыма,
Изиң курсун, Кет Бука.

Комуз чертип жоруган,
Түшүң курсун, Кет Бука.

ТОГУЗ КАЙРЫК

«Тогуз кайрык» аттуу күүсүн чертип жатып,
Токтогул мындай деп кайрычу экен:

Тогуз толгоп кайырсам,
Торгой болот комузум.
Миң кубулган күү менен
Кошо кетет добушум

Дуу-дуу бир кайрык
Тырпа-тырпа бир кайрык
Тепкесине жакындап
Кайра минтип мен кайрып

Үшкүргөндө үч кайрык
Ушуну менен төрт кайрык
Мындан ары көп кайрык

Черте түш, черте түш
Беш кайрыкка кечке түш
Безелентип черте түш
Эл сериксе эрте түш

Алты кайрып, бир толго
Мына эми түш чоң жолго
Калайык бар, кыргыз бар

Кайран күүм кор болбо
Жети кайрып жаланып
Жетигендей айланып

Чар көпөлөк чимирип
Кыялга бармак илинип
Сегиз кайрып жеткенде
Тогуз толгоп черткенде

Токтунун эти бышкан күү
Токтогул тордон чыккан күү
Он эки кайрып, он чалса
Айкалышып сызган күү
Тогуз кайрып бир чертип
Түрмөдөн Токоң чыккан күү
Комузчудан комузчу
Улуу кыргыз уккан күү
Тобуна келип чертилген

Токтогулга кутман күү, — деп, ырда айтылган сөздөргө айкалыштырып, өзүнчө бир сахналык оюнду элестетип чертчү экен.

ЖЕЛЖЕТПЕС МЕРГЕН

Илгери бир ачарчылык заманда Жел жетпес мерген деген болуптур. Бир күндө бийик тоолорду жети айланып келгендиктен, ал Жел жетпес атка конуптур.

Ошол заманда жарды жанын бага албай, бай малынан айрылып, бир кыйын ачарчылык болгон экен. Казак кайың саап, кыргыз Ысыр кирип, эл жан бага албай турганда Жел жетпес мерген бир канча үйдү ээрчитип, мергенчилик аркасында багамын деп ээрчитип, тоо арасында кийик көп жерге барып, кийик менен жан бактырып, бир канча жыл баягы барган элдин кембагалдарын ээрчитип барып, журт көрбөгөн тоо арасында жүрөт.

Кийик атып, этин жешип, терисин кийим кылып, Жел жетпестин аркасы менен жан багып, бир канча жыл туруп калышат.

Ошентип жүргөн кезде, Желжетпестин бир кула бээси бар экен. Аркар-кулжа, эчки-теке атса кула бээге этин жүктөп, айылга таратып берүүчү.

Тоо арасында жылкы баласынан жалгыз Желжетпестин кула бээси эле бар экен. Бир кездерде, кула бээ бооз болуп калыптыр. Желин жеткен кезде кула бээни минип, аркар-кулжа, эчки-текеси көп жерге барып, кула бээни бир жерге таштап, кийик карап, кечинде келип тоо арасында жаңгыз жатып калат. Түн ичинде жаткан убакта күн жаап, ашуу-ашууну кар алып калыптыр.

Жел жетпес эртең менен турса, кула бээ жок. «Бул эмне болду?» – деп эки жактан жүгүрүп карап жүрүп, кула бээнин изин көрөт.

Ашууну ашып, күндөп-түндөп кула бээ токтобостон, изи көлдү көздөй кеткен экен. Артынан кууп келсе, Жыргалаңдын Бел-Кара-Суу деген жеринде, түздө кула бээ оттоп жүрөт. Таштын үстүндө кулуну чыгып турат.

Жел жетпести көргөндө кулун таштан секирип түшүп кетет. Ошол кула бээнин кулуну тулпар экен. Тулпар таштагы из тулпардын туягы тийген жер, кемегедей оюлуп калган. Тулпар таштагы из Жел жетпестин кула бээсинин кулунунун изи экен.

Мурункулар айтчу эле деп, аталарыбыз айтып олтурганда уккамын. Ысык-Көлдөгү тулпар таш ошондон Тулпар таш аталыптыр.

Андан кийин кайра барып, Жел жетпес элди көчүрүп, элге түшүп, эл тоюнуп, журт жыргап калат. Карылардан уккан «Жел жетпес мерген күүсүнүн аңгемеси ушул».

ДЕЛДЕШ МЕРГЕН

Илгерки заманда бир абышканын жалгыз уулу Делдеш караңгыда карсакты чечекейге аткан ашкан мерген болот.

Кымбат ачарчылык бир кыйын заманда атасын Делдеш мерген ээрчитип:

Кийик атып сени багамын, – деп тоо аркасына алып чыгат.

Делдеш мерген теке саргыл атын таштап, кийик карап кеткенде, бир үч көгүчкөн келип, абышканын жанына конуптур. Силкинсе, үч көгүчкөн үч кыз болуп, маңдайына тура калыптыр.

Абышкага кыздар:

Теке саргыл болобу,
Делдеш баатыр үйдөбү,
Сыр жаасы белдеби.

Анда абышка:

Үйдө Делдеш жок, аң карап кетти, – дейт да атасы айтат:

Теке саргыл үйдө жок,
Сыр жаасы менде жок.

Кыздар:

Тытма кулду тыталы,
Тон, өтүгүн жырталы.

Абышканы тытып, иттей мазак кетирип, айтпа, айтсаң өлтүрөбүз – деп үч көгүчкөн учуп кетишет да, чалга айтат:

– Күндө келип ойнойбуз, Делдешке айтпа, айтсаң өлтүрөт, – дейт.

Делдеш күндө мергенге кетсе, үч көгүчкөн келип, чалды эрмектеп кетишет. Чал өлмөкчү болуп, күндөн күнгө жүдөй баштайт. «Жегени май болсо, эмне үчүн жүдөп барат», – деп Делдеш ойлонот.

Атасынан сурайт, атасы:

– Жөн эле, жүдөгөн жерим жок, – дейт.

Айтайын десе үч кыздан коркот, күндөн күнгө жүдөйт жана бир күндөрдө:

– Ата, эмне үчүн айтпайсыз. Айт, коркпоңуз, тоо арасында адамды коркута турган желмогуздар көп болот, – дегенде атасы айтат:

– Сен тоого чыгып кеткенде, үч көгүчкөн келет да, конот.

Делдеш мерген үйдөбү,
Теке саргыл боодобу.
Сыр жебеси белдеби, – деп сурайт.

Кийикке кетти деп айтамын.
Ал эмесе Тытма кулду тыталы,
Тон, өтүгүн жырталы,— деп бирин-бири
чакырып, өз билгенин кылып, ой-тоого сүйрөйбү,
кетээрде.

«Делдешке айтпа, айтсаң сени өлтүрөбүз», — деп
көгүчкөн болуп учуп кетишет. Коркконуман сага
айтпай жүрөмүн, — дегенде:

— Ата, андай болсо коркпо, Теке саргылды бир
чуңкурга көрсөтпөй байла, — деди. Алар кайсы убак-
та келет,— деп атасынан сураганда:

— Балам сен кетээриң менен эле келет,— деп атасы
айткан экен.

— Эмесе Теке саргылды киши көрбөгөн чуңкурга
байла,— деп айтат.

Теке саргылды байлап келип үйүнө отурганда,
Делдеш мерген көрүнбөй жашынып турса, үч көгүч-
көн келип коно калды.

Жүрү, курдаштар баралы, ортого чалды алалы,
тытма кулду тыталы, тон-өтүгүн жырталы, — деп
абышканы сүйрөп алып чыкканда, ошондо бир кыз:

Делдештин пири бар окшойт, абышканы тытып
нетели, жүр, эжекелер кетели. Делдеш мерген бар
болсо, түбүбүзгө жетпесин, абийрибиз кетпесин,— деп
жүгүрүшүп, көгүчкөн кебин кийгенче, камынып
турган эр Делдеш сыр жебени колго алды эле, алыс
кетсе башы деп, ылдый түшсө колу деп, саадакты
тартып калды эле:

Саадактын огу сыргыды,
Колунда шакек ыргыды.
Саадакка окту салганча,
Камынып турган Делдешин.

Шакекти кыздар алганча,
Шакекти кармап калды эле
Асман менен зымырап,
Кыздар учуп алды эле.

Үч кыздын түрүн көргөн соң,
Сыйынып Делдеш күчүнө
Ашык от түшүп ичине
Артынан издеп барам деп,
Кыздын бирөөн алам деп,
Кайрат кылып чамынып,
Арманда болуп камыгып.

Жарак жабдык шайланып,
Колдогон пирим-бабам деп,
Кыздарды кайдан табам деп,
Атасынан бата алып,
Кыздарды издеп бармакка,
Кайратын жыйып шаңданып,
Теке саргыл ат минип,
Кыздарды издеп жөнөдү.

Будур-будур жер менен,
Адыр-адыр бел менен.
Сымаптай болгон дарыя,
Дарыяга келгени
Ойноп жаткан кыздарды,
Ошол жерден көргөнү.

Кыздарды көрүп алган соң,
Атын таштап бир жерге,
Кийимин басып калсам деп,
Делдеш мерген жөнөдү.

Суу четинде жаткан,
Кийимине жетип барганы.
Кыздар учуп кеткенче,
Көйнөгүн басып калганы.

Кыздар туруп жалынат,
Баатыр болсоң эр Делдеш,
Көйнөктү Делдеш бергин деп,
Биздикине келгин деп.

Көйнөктү Делдеш береби?
Чакырса Делдеш кыздарды,
Кыздар жакын келеби?

Айылыңа барбаймын,
Силердин тилди албаймын,
Бирөөңдүн албай калбаймын.

Перинин кызы Гүлайым,
Кептер киймин кийишип,
Асмандап учуп жарышып,
Периге жетип барды эле
Көйнөгүн таштап кете албай,
Кандын кызы Урпайым,
Өзү жалгыз, калды эле.

Кайраттуу туулган эр Делдеш,
Жанына жетип барды эле,
Башынан кылган кылыгын,
Бирден айтып эр Делдеш,
Аңгеме кылып калды эле.

Урпайымдай сулууга,
Сөз жүйөөсүн тапкан соң,
Урдун кызы Урпайым
Сөзүн кабыл алды эле.

Урпайымдай сулууну,
Жолдош кылып эр Делдеш,
Атасына барды эми.

Атасына кеп салып,
Тамашага баттым деп,
Перинин суусу көк дайра.
Кыздар ойноп жатканда,
Көйнөгүн кармап алдым деп.

Же көйнөгүн таштап кете албай,
Урпайымдай сулууну,
Жалынса көйнөк бербестен.
Ушинтип кармап калдым деп.

Атасына кеп айтып,
Ойноп күлүп шаттанып.
Эрлигине мактанып.
Тилекти кудай берди деп,
Урпайым сулуу келди деп.
Пери болду кайним деп.
Кайып болгон эр Делдеш,
Кайтадан көчүп элине.
Кайрылып Делдеш барды эми.

Кайгысы жок, бек жыргап.
Урпайым болуп алганы.
Баатыр туулган Делдештин,
Ушинтип жыргап калганы.

Ошентип «Делдеш мерген» күүсүнүн чыгышы ушундай.

КУЛПЕНДЕМ

Атам жаш кезинде көргөн экен, кийин согуштан кийин кайтыш болду, биз дагы көрүп калдык ал думананы. Аза таягын колуна алып, ар түрлүү темир жалтыраган, жыландын баш сөөктөрүн тизип, эмнелер гана жок, укмуштай шалдырайт, азыркы бубен аспабынан башкача үн берчү эле.

Шалдыратып туруп жерге бир уруп, ошонун ыргагына карата ак уруп жүрөр эле. Ал кишинин аты – Калдык деген думана экен. Аны билбей элдин баары эле Кыйтуу-Кыйтуу деп айтышчу.

А кишинин айтканын биз кайдан билели, атам айтар эле:

– Ошо Калдык ак уруп жатса эл ырчысы Токтогул атчан келе жатып, жанына келип кунт коюп угуп туруп калат. Биз ойлоп калдык, деп айтар эле атам: «бул бир думана болсо, мунун сөзүн эмне тыңшайт, а көрөкчө өзү ырдап берсе го деп» турганбыз, чогулган эл.

Током карап тургандан кийин жабыла кунт коюп, Калдык думананын сөзүн тыңшап угуп калдык.

Калдык эл көбөйгөнгө берилип калып, алка жа-сап, шумдуктай ак уруп жатат.

Бир аксакал Нуркул деген палбан карыя арабыз-дан обдулуп астыга чыга калып:

Ээ, Токо! – деди эле, Током колун жаңсап, баа-рыбызды токтотуп койду.

Ошондо Калдыктын ак урганы:

Кулпендем – шылкылдайсың тирүүдө,

Кулпендем – шылкыясың өлгөндө, алло-үй

Кулпендем – шыңкылдайсың тирүүдө,

Кулпендем – шалдаясың өлгөндө,

алло-үй, аллло-үй!..

Кулпендем – жыргап өткүн тирүүндө,

Кулпендем – жыла албайсың өлгөндө,

аллло-үй, аллло-үй!

Кулпендем – кейибегин тирүүндө,

Кулпендем – келалбайсың өлгөндө,

алла-үй, алло-үй!

Кулпендем – суйсаласың тирүүндө,

Кулпендем – суналасың өлгөндө, алло-үй,

алло-үй!

Ушул сыяктуу эле көпкө ак уруп, токтоп калды эле, акындарга айла жок, айрыкча Токомо даба жок экен, андай адамдардын жаралышы кем, комузун күүлөп, элдин уу-дуусунан улам кулагына жакындата күүлөп көрүп жаткан эле.

Бир кезде:

– Мына элим, деди Током. «Биз Калдыкты думана дейбиз. Ырас думана, кебете-кешпири, бирок айтып

жатканына караганда, астейдил берилип, бул бир эле биз сыяктуу акындын бир түрү. Жаңыбай манасчы-ңар деле Манас айтканда мындан жаман кыйналып, зоругуп зорго оңолот. Жолой кыяк тартса да боюнда бар аялдын толгоосундай кыйналуу бар. Бекназар сөз сүйлөөрдө кара терге түшкөндө катуу чуркайт. Эмесе мен да бир айтып көрөйүнчү», – деп Калдыктан кыйын зикир чалып кирди. Калдык биякта эле калды. Акындык менен Калдыктын сөзүн улады:

Кулпендем – дуулап өткүн тирүүдө,
Кулпендем – тура албайсың өлгөндө.

КУЛПЕНДЕ

Кулпенде – касиеттүү бир дубана, казал айтып жүрчү экен:

Этеги жок, жеңи жок,
Эндей көйнөк кийгенде,
Кулпендем,
Мында айлаң не болот?

Эшиги жок, төрү жок,
Казган көргө киргенде,
Кулпендем,
Мында айлаң не болот?

КУЛГААКЫ

Атайдын айтуусу боюнча: Таластын Казакстан тарабындагы Кара-Кыштак жайгашкан жерде Коңтажы калмактын Кулгаакы аттуу өтө сулуу кызы болот. Ага ошол Кара-Кыштактагы Коңур-Дөбө мазарды тейлеген Машерип дубана жолугат.

Ашыктыктын азабынан Коңтажыга койчулукка өтөт. Коңтажынын көк кочкору болот. Ал асмандан түшкөн көк козу экен. Чоңойгондо кочкор болуп, койдон койго чуркап, дубана Машерипти абдан убара кылат.

Акыры дубана Машерип:

– Көк таш болуп кал! – деп каргайт.

Кара-Кыштактын суусунун жээгине жеткенде, ошол каргыш боюнча көк таш болуп калат. Алыстан, өтө жакын барбай караса, кочкордун сөлөкөтүндөй болуп көрүнөт. Жанына барсаң тим гана көк таш болуп калат. Мына ушул олуялыгына кызыгып, Күлгаакы Машерипке ашык болуп калат.

Күлгаакы темир комуз билчү экен. Дубана Машерип үч кыл комуз менен:

Узун таяк колго алып,
Уй айдадым Күлгаакы.
Уйуң жүзгө жеткенде,
Жөө айдадың Күлгаакы.

Кыска таяк колго алып,
Кой айдадың Күлгаакы.
Куюң минге жеткенде,
Жөө айдадың Күлгаакы.

Атаң каапыр Күлгаакы,
Энең каапыр Күлгаакы,– дегенде

Күлгаакы:

Аза таяк колго алып,
Төө кайтардың Машерип.
Алты буура, алты атан,
Төө кайтардың Машерип,
Четин таяк колго алып,
Эчки айдадың Машерип.
Тоодон тоого кубалап,
Кечке айдадын Машерип,– дегенде

Машерип:

Аза таяк ат болот,
Минесиңби, Күлгаакы?
Азап тозок ойлобой,
Сүйөсүңбү, Күлгаакы?

О, Күлгаакы, Күлгаакы,
Оо, Күлгаакы, Күлгаакы.

Күлгаакы:

Аза таяк мингизип,
Асманга учур Машерип,
Четин таяк мингизип,
Челпекке учур Машерип.

Ошондо аза таягын тозо бергенде Күлгаакы минип, четин таягын камчы кылып, экөө учкашып, белгисиз тарапка учуп кетишкен экен, — деп Атай Огонбаев кол ойнотуп, «Күлгаакыны» чертер эле да, акыр жагында:

Оо, Күлгаакы, Күлгаакы,
Машерип менен жүргаакы,
Оо, Күлгаакы, Күлгаакы,

Машерип менен жүргаакы, — деп колун үчтөрт ойнотуп бүтүрүүчү.

Ошондо отурган карыялар Машериптин олуялыгына таң калышса, жаштар ал күүнүн муңайымдыгына машыркап, Атайдын кол ойноткон өнөрүнө ыраазы болуп: «өлбө Атаке», деп, күлкү менен коштогон үн чыгарар эле. Күүлөрдүн сыры ар башка деп айтып, анан ага маш келтирип Атай менен Шекербек көп айтчу.

ГҮЛГАКЫ

Илгери өткөн заманда эл оозунда айтылып калган экен, — деп Борошбек атам сөзгө кирди:

— Машрап деген бир кудайдын эркеси атанып элге олуя, өзү думана болуп өткөн.

Жай-кышы бут кийим кийбей жылаңаяк жүрүп, уккан кулакта жазык жок, эмне иш, окуя болорун алдын ала билип, уламада элдин айтуусу боюнча, бир кудайга жалгыз Машрап эркелик кылуучу экен.

Эн талаа, эрме чөлдөрдө болуп, жаткан жерине жатып, түнөгөн жерине үңкүрлөргө түнөйт. Бул

дүнүйө бейкапар, чымчыктын түнөөсүндөй бир кем дүйнө. Бүгүн барсың, эртең жоксуң деп муңканып, ак уруп, ай-ааламды, адамды, айбанды, жаратылышты кошуп айта берет.

Машрап думана каргышы катуу адам болуптур. Ага мисал: ошончолук жер кесип жүрүп, эч нерсеге азгырылбаган Машрап, калмак элинин ханынын кызы Гүлгакыга ашык болуп, Талдыктын суусунан эшеги менен Гүлгакы тарапка өтөм деп, суудан кечкенде, суу олуяга карайбы, кыйла жерге агызып, зорго чыгат экен.

Башың көл болсун, аягың чөл болсун, – деп ошондо сууну кармаптыр.

Мына азыр да Баш-Булактын ары жагында Машрап сай деген сай бар. Жоролоп жүрүп отурсаң, ат өтө албаган Талдыктын суусу бар. Ошол суу кайда кеткени дайынсыз. Кара-Тайга жетпей суу түгөнөт, этегине суу жетпей калган. Ошол Талдыктын суусунан өтүп жылаңаяк, жылаңбаш, тилин да билбеген бир калмак ханынын кызына ашык болот.

Тилине түшүнбөсө да кыздын түшүнбөгөндүгүнө карабай, ашыктыгын айтып, ак уруп, жылаңаяк, жылаңбаш күндө бара берчү болуп кетет. Падышанын кызы Машраптын тилине түшүнбөсө да, кыймылына, көз карашына көз салып байкап отуруп: «Бу дагы адам баласы да» деп, а дагы берилип, ашык болуп калат.

Машрап барганда жан дили менен угуп, кыймылына, көз карашына түшүнүп, кээде кайгырып, бир убакта шаттык басып кубанып, кээ бир учурда каткырып күлүүгө чейин барат.

Калмактын каны шылдыңдап күлүп Машрапты: «Менин кызымды каалап жүрөт», – деп мазактайт. Кээде жигиттерине бир нерсе берип жөнөткүлө деп буйрук берген убактары болот. Баары бир хандын бергендерин албай, өзүлөрүнө калтырып, кетип калуучу болот. Калмак ханына ашмалтай болуп калгандыктан, Машрап келе жатса эле:

– Баягы менин күйөө балам келе жатат, – дешип Машраптын келген-кеткенине эч серп салышпайт.

Машрап бир күнү баягы өзүнүн адаты боюнча жер кыдырып кетет. Гүлгакы менен коштошуп, күндөн-күнгө бири-бирине сүйүүлөрү артыла баштайт.

Машрап кетээри менен Гүлгакы эң жакын көргөн жеңесине сыр ачат. Баарын айтат:

– Мен ачык айтып тиемин десем атам анда мени да, аны да өлтүрөт. Буттары чарт-чурт кезилип, жылаңаяк, жылаңбаш, кийими далдал думанага бергенче өлтүрүп коёру белгилүү.

– Анчалык киришип калган болсоң, мен бир жолду табайын, – деди жеңеси.

Менде бир дары бар, ичээр менен дым тартпастан өлгөн адам өзү болуп калат, бирок адам өлбөйт. Уйку-соонун ортосунда жата бересиң да, үч күндөн кийин эсиңе келесиң, – деп ошол дарысын бермекчи болот.

Гүлгакы да жеңесине ыраазы болуп;

– Акылыңдан айланайын, жеңе, ырас болбодубу! – дейт.

Гүлгакы Машрап келер тушта баягы дарыны ичет. «Өлдү»! – дешип чуулдап, эл чогулуп дуулдап калган маалда ханга келини барат.

– Ата, кызыңыз мага айтты эле, мен өлсөм атам мени жерге көмбөсүн, күмбөз курдуруп, астын тактайлатып, кооздотуп тикемден койсун. Бөйөн-чаян жебесин, күмбөздүн ичине эки жагыма азык-оокатты толтуруп койсун, мага келген курт-кумурска, бөйөн-чаян ошону жесин деди эле, – дейт.

Угар замат хан усталарын чакырып, кооздотуп күмбөз салдырып, айтканындай жол боюна коёт.

Койгонуна бир күн болгондо Машрап келет буркурап ак уруп, түшүнбөгөн ханга Машраптын айткандары ыйлап жаткан сыяктуу сезилет.

Гүлгакыны жакшы көрүүчү эле, ыйлап жатат буркурап, – деп келинин чакырып:

– Ачкычынды алып ээрчитип барып, Гүлгакыны көргөзүп койгун, бечаранын көкшүнү суусун, – дейт.

Келини макул болуп, Машрапты ээрчитип жөнөйт.

– Машрап менен келинин жөнөтүп коюп, көксө хан эки жигитин чакырып алып:

– Силер агылгалап алыстан байкап тургулачы, эмне болор экен, көзүңөрдү албай жакшы карагыла, – деп жиберет.

Машрап киргенден кийин эки жигит жакындап барып байкап турушат, ошондо Гүлгакыга Машраптын айткан жери:

Билсең деймин Гүлгакы,
Сүйсөң деймин Гүлгакы.
Мени менен өмүрлүк,
Жүрсөң деймин Гүлгакы.

Түшүнбөйсүң тилиме,
Кирчи менин диниме.
Кирсең менин диниме.
Сегиз сарай учманын,
Төрүндөйсүң Гүлгакым.

Тил билбеген атаңдан,
Бөлүнөсүң Гүлгакым.
Сары чолпондой алыстан,
Көрүнөсүң Гүлгакым.

Узак сапар кетели,
Баш көтөрчү жүр, Гакым.
Көзгө ажайып көрүнөт,
Кызыл гүлдөй жүр, Гакым.

Көп кыйнабай мендейди,
Көңүлүңдө сүй, Гакым.
Кыяматтык бололу,
Керемиңди бил, Гакым.
Кол кармашып жүрөлүк,
Көп узатпай тий, Гакым.

Кепичиндин наалысы,
Асыл таштан, Гүлгакым.
Амал менен алдапсың,
Асыл жашсың, Гүлгакым.

Ата-энеңди алдоого,
Абыдан машсың, Гүлгакым.
Акыреттик биз бололу,
Абалымды бил, Гакым.

Айла-амалың арбысын,
Аман-эсен жүр, Гакым.
Азбы-көпкү сүр доорон,
Ал жагына күй, Гакым.
Азап тарткан мендейге,
Асыл болсоң тий, Гакым.

Дүйнө капар адаммын,
Өзүм карып, дубана.
Жайын-кышын жөө басып,
Жер кыдырам убара.
Жар кылууга өзүңдү,
Тарта берем убара.

Жүрөк сүйөт өзүңдү,
Жетпей жүрөм мудага.
Жактырбасаң кол шилтеп,
Жаткырбастан кубала.
Жакындыгың, билгизчи,
Жаным сүйсүн кубана.

Ачка болом жайы-кыш,
Алдап элден албадым.
Адам жүрбөс үңкүр таш,
Түнөк кылып баргамын.

Түз жолуңдан жазба деп,
Үгүт-насаат жайгамын.

Имерилип кете албайм,
Каалап сени калгамын.

Келер-кетер дүнүйө,
Думана деп чанбагын.
Тунук сүйүүм сен үчүн,

Түшүнөрсүң ар жагын, – дегенде Гүлгакы
эсине келип, Машрапты кучактап, Машрап Гүлгакы-
ны кучактап бир-бирин коё беришпей көпкө турат.

Баягы хан жиберген эки жигит жакаларын
карманышып: «Ушундай адам болобу? Бул бир
мусулмандын дубакөйү болсо керек, калп эле
кууланып жүргөн го, болбосо өлгөнүнө үч күн
болгон кызды тирилтип алабы?» – дешип сүйлөшүп
калышат.

Балким сүйүүнүн көзү сокур деген ушундан
калгандыр. Бирин-бири коё бербей туруп, Машрап
дагы ак уруп зикир чалып айтканы:

Жаным сүйөт Гүлгакы,
Жакут, каухар, зымыраты.
Сыйлашып өтүү бир-бирин,
Бул дүйнөнүн зыйнаты,
Жанып-күйүп баратам,
Жалдыратып турбачы.

Жылаңаяк карып деп,
Жаман ниетиң бурбачы.
Жоругу жакса табышат,
Сүйүүнүн бобойт булганчы.
Жол көргөзүп жетелеп,
Жетик болсо ургачы.

Таманым жарык туурулуп,
Заманам жүрөт куурулуп.
Жерге-сууга токтобойм,
Желдей учуп буюгуп.
Жактырса жүрөк болгону,

Сүйүүдө болбойт сулуулук.
Күлчү жаным Гүлгакы,
Мени бир карай бурулуп.
Колдон келсе кетсекпи,
Көккө учуп кубулуп.
Бирге жашап өтөлүк,
Бешенеге буюруп.

Жакырдыгым бил, Гакы,
Жакса мүнөз сүй, Гакым.
Жакшы болсо мүнөзүң,
Жакырларга күй, Гакым.
Жакшы-жаман кандайча,
Жадыңа алып түй, Гакым!
Жалдыратып таштаба,
Жашыл-кызыл гүл, Гакым.
Жер дүйнө кенен күн өтөр
Жетелешип жүр, Гакым.

Падыша кызы сен ашык,
Думанадан мен ашык
Жара болду кол-бутум,
Жайын-кышын таш басып.

Карабай кетип жүрбөгүн,
Календерди аксатып.
Келдим сулуу дартыңдан,
Кара көзүм жаштатып.

Кандай болсо эрк сенде,
Кете албайбыз ташташып.
Кол кармашып жүрсөк дейм,
Кызык өмүр машташып,
Дулдул элем аптапта,
Думанамды аксатпа
Дүйнөгө көп берилсең,
Түбү өзүңө каскакта.

Алтын менен күмүштү,
Алар болсоң таштакта.
Ач көздөнбөй жашайлы,
Аз дүнүйө тапсак да.
Жыйган дүйнөң бүт калат,
Көзүң өтсө арт жакта.
Сайран куруп өтөлү,
Чабал жашап жаш чакта.

Томуктай жан өтөт дүйнөдөн,
Тоо томкоруп жатсак да.
Тотусуң акыл эсиң бар,
Думанаңды какшатпа.
Пайгамбар өткөн, паша өткөн,
Түбүнө дүйнө ким жеткен.

Баатырлар өткөн эмеспи,
Ай ааламды терметкен.
Малынын санап туягын,
Эчен миңдеп бай өткөн.
Жанын сатып соодагер,
Адам көрбөс жайда өткөн.

Акылдуусу адамдын,
Нуска кылып күү черткен,
Дүнүйө деп өтгү канча жан,
Бирин-бири көрбөстөн.

Айта берсем түгөнбөйт,
Алдамчы дүйнө ушу экен.
Алты күн жашап жок болгон,
Адам деле куш экен.

Арбын жыйган дүнүйөң,
Арт жагында муз экен.
Атыр жыттуу күз өтсө,
Ак карлуу аяз кыш экен.

Алагды кылган көңүлдү,
Ак пери сындуу кыз экен.
Артына белек калтырган,
Аппак оймок уз экен.

Чыксаң жайлоо, төр мына,
Жүрсөң адыр бел мына.
Жүдөп жөө жүргөн думанаң,
Жүгөнсүз сага келди да.

Жыйып койгон дүйнө жок,
Жашап жүргөн жер мына.
Жан жыргасын тата бер,
Жылуу-муздак жел мына.

Жыргабасаң дүйнөдөн,
Жылас жан бир күн өлдү да.
Жакшы-жаман баары өткөн,
Жазууларын көрдү да.

Жашаймын десең колуң бер,

Жаман думана мен мына, – деп Машрап
Гүлгакы экөө сүйүшүп жатканда, хандын эки
жигити ханга барат.

– Ханым, таксыр, жаман думана Гүлгакыны
тирилтти, – деп бүт болгон-көргөн, билгендерин
жашырбай айтып барышат.

Анда думана эмес эле кубулуп келип жүргөн
кереметүү күчтүү жан го, эмнеси болсо да эмгек
ошонуку, кызымды тирилтсе болгону, – деп эчен
күнү той берип, кызын Машрапка алып берген экен.

Мүмкүн «думананын сүйүүсүндөй» деген кеп
ушундан калгандыр.

ГҮЛГАКЫ

Атаң кафир, Гүлгакы,
Энең кафыр, Гүлгакы!
Мени менен жүр, Гакы,

Мусулманды бил Гақы!
Йов, йов увушет
Сегиз сарай учманын,
Төрүндөсүң, Гүлгакым!
Тил билбеген тежиктен,
Бөлүнөсүң, Гүлгакым!

Кепичиндин наалы,
Асыл таштан, Гүлгакым!
Өзүң келип калыпсың,
Арзып жаштан, Гүлгакым!
Билсең деймин, Гүлгакы,
Мени менен биригип
Жүрсөң деймин, Гүлгакы!

Көп кыйнабай жүрөктү,
Сүйсөң деймин, Гүлгакы!
Жарым деймин, Гүлгакы,
Барсам деймин, Гүлгакы.
Өмүрлүккө жар кылып,
Алсам деймин Гүлгакы!

КҮЛКААКЫ

Калмак кандарынын бири Коңтажынын кызы
Күлкаакы кыздар менен тамаша кылып жүрсө, Шаа
Машырап дубана эшегине тескери минип келатып
Коңтажынын кызы Күлкаакыны көрүп, ашык болуп,
көп ашыктык ырларын ырдай баштайт.

Бисмилла деп ордундан,
Турсам деймин, Күлкаакым.
Ак дидарың, көңүлүң
Бурсам деймин, Күлкаакым

Жаным деймин, Күлкаакым
Жаннаттагы Күлкаакым
Мени менен жүр, Гакым.

Лааиллаа иллалла
Лааилаа иллалла
Лааилаа иллалла

Мухаммедира сулулла.
Мухаммедира сулулла
Мухаммед расулулла
Мухаммед расулулла

Тал-тал кылып чачыңды,
Өрсөң деймин, Күлкаакым.
Тамашалуу жайымды
Көрсөң деймин, Күлкаакым.

Бештен кылып чачыңды,
Өрсөң деймин, Күлкаакым
Бериштелүү жайымды,
Көрсөң деймин, Күлкаакым.

КҮЛГАКЫ

Бисмилла деп ордундаң,
Бисмилла деп ордундаң
Турсаң деймин, Күлгакы
Турсаң деймин, Күлгакы.

Ак диндерге көңүлүң
Бурсаң деймин, Күлгакым.
Жаным деймин, Күлгакым
Жаннаттагы Нургакым.

Мени менен жүр чакым,
Мен олуя, бил чакым.
Лаилла иллала,
Лаилла иллала
Мукамадарасулла
Мукамадарасулла

Тал-тал кылып чачыңды,
Өрсөң деймин Күлгакым.
Тамашалуу жайымды,
Көрсөң деймин Күлгакым.

Бештен кылып чачыңды,
Өрсөм деймин Күлгакым
Бериштелүү жайымды,
Көрсөм деймин Күлгакым.
О, Күлгакым, өрсөң деймин

Ободогу Чолпондун
Баткан жерге барсаң деймин.
Олуялар чогулуп,
Жаткан жерге
Барсаң деймин, Күлгакым.

Белестеги беш жылдыз
Баткан жерге
Барсаң деймин, Күлгакым.
Бериштелер чогулуп
Жаткан жерге
Барсаң деймин Күлгакым.

Нурдун кызы Нурбабал,
Аралашып аларга
Карсаң деймин, Күлгакым.

Бекзадалык жанымды,
Билсең деймин, Күлгакым.
Сегиз бейиш жаннатка
Кирсең деймин, Күлгакым.

Азадалык жанымды,
Билсем деймин, Күлгакым.
Сегиз бейиш жаннатка
Кирсең деймин, Күлгакым.

Азадалык жанымды,
Билсең деймин, Күлгакым.
Алты эшиктүү эшикке,
Кирсең деймин, Күлгакым.

Кепичиндин намысы,
Асыл таштан, Күлгакым.
Ашып түшүп калыпсың,
Бендезаттан, Күлгакым.
Өтүгүңдүн налысы,
Жакут таштан, Күлгакым
Жакшы туулуп калыпсың,
Бендезаттан Күлгакым.

«Күлгаакы» күүсү Шаа Машруп убактысынан бери калк арасына тарап ушу күнгө чейин сакталып келген. Анын башка ырлары эл оозунда жүргөнү менен күүлөрү сакталбаган.

АК ЧАТЫР МЕНЕН КӨК ЧАТЫР

«Ак чатыр менен көк чатыр, Абайылда бек баатыр» деген баатыр чыгат. Анын бир чоорчу жылкычысы болот. Эл жайлоодон түшүп, койду кырктырып жаткан убак. Кулунду кошоктоп, бээни талаада саап, чаначка куюп алып келүүчү. Ошентип, жылкычысы талаада жүргөндө жортуулчу жылкычысын байлап, сайды өрдөтүп, бир тайды союп жатып, баягылар: өнөрүң барбы? – деп жылкычыдан сурайт. Жылкычы: менин чоор тарта турган өнөрүм бар эле, – дейт. Өнөрүңдү көрсөт деген экен. Ошондо чогойнодон чоор жасап алып:

Ак чатыр менен, көк чатыр,
Абайылда бек баатыр.

Тайыңды союп жеп жатыр, – деп чоор тартканда кыз билип калып:

Акчатыр, менен көк чатыр,
Абайылда бек баатыр.
Тайыңды союп жеп жатыр.

Жылкың жүрөт айдоодо,
Жылкычың жатат байлоодо.

Атка минип тез келгин, – деп кыз энесине келип айтканда, энеси Абайылда бек баатырга айтып, Абайылда бек баатыр аттанып чыгып, жоону түшүрүп, жылкыны ажыратып калган экен.

КҮРӨҢКӨЙ КҮҮСҮ

Мурат баатыр, Жоруп бий,
Чабдар аттуу Солтоной.
Ак чатыр ай, көк чатыр
Абайилде бек баатыр
Ак бала жылкы бош жатыр.

Чаар аттуу Баба бий,
Чабдар аттуу Солтоной
Карала аттуу Калча бий,
Мурат баатыр, Жоруп бий,
Айдап жолго сала көр
Алтымыш жылкы ала көр, – деп жаздырган
Молдобасан Мусулманкулов.

КАРА КУЧКАЧ

Илгери-илгери бир жигит күйөөлөп келген имиш. Абалкы элдин адаты боюнча күйөө менен кыз таң атканда туруп, кыз үйүнө кетип, күйөө жонго отурчу экен. Бир оокумда торгой сайрап, үйгө жарык кирет. Айдын жарыгы менен таң аткан экен деп, кыз үйүнө кетип, күйөө жонго отуруп, уктап калат. Уктап жаткан жеринен карышкыр келип, күйөөнү жеп кетиптир.

Эртең менен турса, күйөө жок, балдызы жездени чакырып келейин деп барса, карышкыр жегенден калган тарпын көрүп:

– Жездекемди карышкыр жеп кетиптир, – деп элге кабар берет.

Таң атканын билбеген,
Тантык чаар кучкач ай.
Талабына жетпеген,
Атаны кокуй жездем ай!

Күн чыкканын билбеген,
Күйүтү жаман кучкач ай»
Ниетине жетпеген,
Атаны кокуй жездем ай!

Таң атканын сен билбей
Же жаныңа мен келбей
Карышкырга жем болгон,
Атаны кокуй жездем ай!

Таалада өлүп калганча
Айылыңа кетпедиң.
Атаны кокуй жездекем,
Талабыңа жетпедиң.

Сени жеген карышкыр,
Бир балаага жолугаар.
Артыңда калган эжекем
Айтып ыйлап муңканып,
Акыры түбү торугар.

ТОКТОГУЛДУН САРЫ БАРПЫСЫ

Токтогул Сибирден элине келип, күчтөндү, алданды, кийим-кечелүү болду. Ага-туугандарынын бел байлап, куткарып ала тургандыгына көзү жетти. Келген элдин көпчүлүгү:

- Сизге кол салып, эми айдай албайт.
- Бербейбиз! – деп эл кубанат.

Жайдын күнү Токтогулга тыңысын деп кымыз алып келип беришти. Ысыкта кымыз ичип, калың токойдо талдын түбүндө жатып, уктап калат. Током ошол жерге байырлагандан тартып, бир кичинекей

чымчык келип, Токтогулду караан кылып, талдын башына уя салат. Чымчык тууйт. Караса, үч эле жумурткасы бар. Бул эмне болоор экен деп, таңыркап байкап жүрөт. Баягы чымчык Токтогулга жакындап, үйүр алат, чоочун адамдар келгенде уясынан чыга качат.

Эл кеткенден кийин Токомдун жанына келип конуп, караан тутуп, аярлаганын чымчык да сезген өңдүү бир убак жанына сайрайт. Балапандары күн өтүп ар түрдүү үн менен сайроочу болду.

Күндөрдүн биринде, Токтогулдун уктаганынан пайдаланып, жылан сойлоп чыгып, үч балапанын тең соруп коёт.

Уйку-соонун ортосунда жаткан Токтогул чочуп тура калса, сары барпы чымчык муңдуу сайрап, чебеленип турганын көрөт. Бул эмне болду деп, тура калып тиктесе, үч балапан жок.

Токтогул тура калганда шарт деп жылан талдын арасына кача берет. Ал жыланды чаап өлтүрүп, дароо жаагын айрып жиберет. Жылан тең бөлүнүп түшөт. Балапандын бирөө көкүрөгүндө, бирөө белинде, бирөө куйругунун учуна барыптыр. Куйругунун учуна барганы эчак өлгөн. Орто жериндеги менен оозундагы бир топко чейин оозун ачып дирилдеп жатып, жаны чыгат.

Током мурда баласынын өлгөнүн, аялы эрге тийгенин, карыган энесинин күйгөнүн, Суван агасынын карыганын, дүйнөнүн тарыганын ойлоп, бул чымчыктай мен да кор болдум деп, бырпыраган чымчыкты «Сары барпы» деп атайт.

Кайра учуп, кайра конуп, ар түрдүү сайрап, удургуп кетип, уясы менен Токтогулду таштай албай, учуп кетип, кайра келип, муңканган өңдөнүп сайраганына Токтогул жашыйт.

Жылан канаттууга, айрыкча куркулдай менен сары барпынын балдарына өч.

Басынып элден адаштым,
Бутумда кишен шалдырап,

Мусаапыр болуп жер бастым.

Кор кылдың залим кантейин,

Кошогумдан адаштым.

Капаска түртүп ийгендей,

Залимдер кайсыныңды талаштым?! – деп

«Сары барпыга» өзүнүн муңун кошуп, ушул күүнү чыгарат.

Жай убагында кеткен, Токтогулду кар түшкөнгө чейин токойдо багышат. Так кутулганга чейин Токтогул жөнүндө көп шимшүүлөр болсо да: «журт аркасы темир талкуу» деп көпчүлүк бербей, алып калат.

САРЫ БАРПЫ

Сары барпы негизинен алганда Таласта ири суунун боюнда токойдо жүргөн кучкач экен. Ошол сары барпы кучкачтын сайрашына адамдар абдан таңдана карашчу. Сары барпы кучкач ала мойнок, кооз сары чымчык. Ошонун сайраган үнүн комузчулар күүгө кошуп чертишет.

САРЫ БАРПЫ

Күүнүн башы уядагы балдарын канаттуу жылан жеп жаткандан башталат. Энеси куушурулуп түшүп, учуп чыга берип, эбеңдеп турат. Баласын жегенден кийин энесин кууйт. Канаттарын чапкылап, Сары-Барпы качат. Жылан жакындаган сайын дагы жанын үрөйт. Жылан жетпей асканын бооруна конот. Сары Барпы токойдо терекке барып олтуруп:

Айда туусам айда жок,

Айда жылан жеп коёт.

Күндө туусам күндө жок,

Күндө жылан жеп кетет.

Мен теңирге не жаздым,–

деп сайрап, ал жерден учуп жөнөсө, күкүк сайрап жатат. Андан ары өтсө, итак сайрап турат. Токой аралап учуп, токойдон чыгып баратса, турумтай кууйт.

Бетегеге кире качат. Ошондо көкүрөгүнөн жерге катуу тийип, эси ооп калат. Турумтай көрбөй, кайып чыгып кетет.

Асманды карап, тамагын бүлкүлдөтүп, эси ооп, бетегенин түбүндө жатып, турумтай келип калабы деп сайрайт. Куугун көрүп жүрүп, аябай каны катып суусайт. Суу издеп көлдү көздөй канат кагат.

САРЫ БАРПЫ

Айда туусам айда жок,

Айда жылан жеп койду.

Күндө туусам күндө жок,

Күндө балам жеп койду.

Ичиме салган ааламды.

Сактай көр жалгыз баламды.

Ошону айтып, жыгачты такылдата чокуп, ыйлап турган экен.

САРЫ БАРПЫ

«Чүйдүн Сары Барпысы» деп Сартбай чертчу экен. Эки Сары Барпы кеңешип алып, Таласка барабыз деп учушат. Таластын бийик ашуусуна келип калышат. Өйдө көздөй каалгып чыга албай, канатын чапкылап келе жатканы, белге отуруп алып сайраганы, Кең-Колдогу чоң чынарга конмокко учуп жөнөгөнү, чынардын бутагына конуп алып, үч бөлөк кылып сайраганы күү менен чертилет.

АРМАНДУУ ЧЫМЧЫК

Айда туусам айда жок

Айда жылан жеп коёт,

Ак жылан, сага не жаздым.
Күндө туусам күндө жок
Күндө жылан жеп коёт.
Көк жылан, сага не жаздым.

Калып булбул мен сайрап.
Айдалаага кетемин.
Кара кылдуу ак жылан,
Жалганда кароосуз өтөр бекемин.

Учуп булбул мен сайрап,
Учуп заар кетемин.
Уялбадың, ак жылан,
Жалганда үйсүз өтөр бекемин.

КОҢУР КАЗ

Илгери ата-бабабыздын чыгарган салттуу күүсү.
Коңур каз учуп келатса, туурасынан шумкар чыгыптыр, анан ошол шумкардан элге көтөрүлүп, ар кандай сөздү шылдыңдап, сөздү айтса тийиштирип... кутулуп, конгон жерде ка-ка-как деп, кубанып сайраган экен.

Шумкардын канатынын күүсүн угуп, оттоп жүргөн каздар кеңеш курат.

– Суусу жок жерде олтурсак ойрон кылат, андан көрө качалы да, качалы дешет.

Шумкар асманда айланып, көзүн кызартып жүрөт.

– Ажалыбыз жетсе өлөлү, же болбосо айдың көлдү көрөлү,– деп шумкардан качкан экен.

Көлгө жатып оңолуп,
Көлгө кирип жоголуп,
Кубангандан кужулдап,
Бек сүйлөшүп калды эле.

Коңур каздын учканын, жазгырганын, көлгө түшүп кутулганын, өзүлөрүнчө кутулдук деп,

кужулдашып калганын, байыркы комузчулар «Коңур каз» деп күүгө салышкан.

БУРУЛЧА, ТОЛГОНАЙ, СЕЙИЛКАН

Бурулча, Толгонай, Сейилкан үчөө селкинчекти салып, тээп, үчөөнүн ортосунда бир аты бар. Атына бир кызга кымыз ташытып, үчөө ичип, селкинчек тээп чарчап олтурса, бир комузчу барат.

- А, кыздар эмне кылып отурасыздар? – десе кыздар:
– Биз селкинчек тээп, көңүл ачып олтурабыз.
– Эмесе, силердин оюнуңарды чертсем болобу?
– Чертчи, – дейт кыздар.

Бурулчанын селкинчек,
Бурбай тепкин келинчек.
Аргамжыны кармабай,
Аста тепкин келинчек.

Сейилкандын селкинчек,
Серпип тепкин келинчек.
Толгонайдын селкинчек,
Токтотуп тепкин келинчек, – десе кыздар:
– Куу тумшук комузчу үчөөбүздү бир ырдабай,
үчөөбүздү үч башка кылып черт, үч башка чертсең,
үчөөбүздүн бир атыбыз бар, атыбызды беребиз, – деп айтыштыр.

Комузчу үчөөнү үч бөлөк кайрып чертип, атын алып кете бериптир.

САТАРКУЛДУН САЛ МОЮН

Бул күүнү Жумгалдын Кайырма айылында Дордонун Бейшесинин келини Садыралынын аялы чыгарган экен. Сатаркул комузчу экөө чертишчү экен.

Ошондо Сатаркулдун «Сал моюну» деп келин чыгарып:

- Ме, кайним, ушул күүнү күү кылып ал, – дептир.
Сатаркул мойну узунураак киши эле, черткенде

мойну шалак-шалак этип, түлкү тебетейи ыргып турчу.

Комуз черткенде эң бир кооз черткен, колун ойнотуп, кочкор мүйүз, уй мүйүз кылып, колун бири-бирине учкаштырып чертчү.

БОРДУ КЫЗ

Бир Карасарт деген сарт Сакалтайдын Борду кызына куда болуп, көп мал берип, алам деп жүргөндө атасы Сакалтай эл аксакалдары менен акылдашып, кыздын ыраазылыгы менен Камбар деген жигитке берип жиберет. Камбар өзү Тара деген шаардан экен. Андан кийин Карасарт Сакалтайга келсе:

– Ишиңди казыга сал, казынын буйруганы болсун,– десе, казынын алдында ырдаганы:

Бузуку талак Сакалга,
Айдап-айдап мал бердим.
Бул үкү талак Сакалга,
Айры өркөчтүү мал бердим
Садагаң кетейин, бу казым!

Бул, үкү талак Сакалга,
Сүрүп-сүрүп мал бердим.
Бу, зини талак Сакалга
Сүйрү өркөчтүү мал бердим
Садагаң кетейин, бу казым!

Жалаң аттуу бу Камбар,
Жалгыз тамдуу бу Камбар,
Камбар буга не берди?
Өргүлөйүн, бу казым!
А, зини талак Сакалга,
Саарына бээ бердим.
Салтанат менен көчсүн деп,
Санарымча төө бердим.
Өргүлөйүм, бу казым!

Жалаң аттуу бу Камбар,
Жалгыз тоңдуу бу Камбар
Камбар буга не берди.

Чымыны тийди тайлакка,
Сакалтайдын Борду кыз,
Чыкты да кетти калмакка.

Каман тийди тайлакка,
Сакалтайдын борду кыз,
Бу, качты да кетти калмакка.

Казыга Карасарт ошентип ыйлап турса, Камбар Борду кызды ала качып жөнөйт. Артынан Карасарт да кууйт. Камбар ага бирден эт, бирден токоч таштап жүрүп олтурду.

Карасарттын баратып ырдаганы:
Сакалтайдын Борду кыз,
Дагы эле көңүлү менде экен.
Садагаң кетейин Борду кыз,
Дагы эле көңүлү менде экен.

Ошону кайра-кайра айтып, Карасарт артынан жүрө берди. Кыздын өзүнө тийбей турганын билгенден кийин Камбарды да, кызды да өлтүрүп үйүнө кайтат.

САКАЛТАЙДЫН БОЛДУ КЫЗ

Болду кыз көп жыл күйөөгө чыкпай отуруп калган.

Ашири жездем жакшы эле ой,
Апта сайын келчи эле ой.

Чексе мейиз берчи эле, ой,— деп жар башына отуруп алып, талпынып ырдап жатып, учуп өлгөн.

Болду кыз Сакалтай деген кишинин кызы экен. «Сакалтай байдын Болду кыз, эр албаган шордуу кыз» деп балдар ырдачу.

ДУМАНАНЫН КҮҮСҮ

Думананы бир зайып бакча кароолуна койсо,
думана бакча кароолунда төмөнкү ырын өз күүсүнө
салып айтыптыр.

Чоң арыкка түшүп ал,
Балдар, алдау ак!
Чоң-чоңунан үзүп ал,
Балдар, алдау ак!
Кетте арыкка түшүп ал,
Балдар, алдау ак!
Кеттесинен үзүп ал,
Балдар, алдау ак!

Жогору жагын жошо алгын,
Балдар, алдау ак!
Сабиз, пияз кошо-алгын,
Балдар, алдау ак!
Анделектен капка сал!
Балдар, алдау ак!
Ала эшекке арта сал,
Балдар, алдау ак!
Чоң-чоңунан капка сал,
Балдар, алдау ак!
Жоор эшекке арта сал,
Балдар, алдау ак!

Зайып: – Думананын үнү бузулуп кетти го,
бакчамды карап келейин деп, чыгып келатса, думана
жамагын төмөнкүчө айтты:

Кара катын капырай,
Балдар, алдау пуй!
Караганы жалтыр ай,
Балдар, алдау пуй!
Бакан алды колуна,
Балдар, алдау пуй!
Баса бер жолдун оңуна,
Балдар, алдау пуй!
Кетмен алды колуна,

Балдар, алдау пуй!
Кете бер жолдун оңуна,
Балдар, алдау пуй!
Зайып балдарга жетээр маалда кармап албасын
деп думана ачуусу менен аялга каршы жүгүрүптүр:
Кара катын капырай,
Саа, алдөө ак!
Кабыштыра сайып салсамбы
Саа, алдөө ак! – деп зайыпка жүгүрсө, за-
йып үйүнө жүгүрүп кирип кетиптир.

МЕНДИРМЕН

Мендирмен баатыр Жорторман эр киши жалгыз
өзү жортуп баратса, эгиз баатыр деген эки баатыр
Мендирменди көрүп:

– Жаңгыз немени экөөбүз ала койбойбузбу, – деп
кеңешип, Мендирменге келип:

– Сен кимсиң? – дептир.

– Мен Мендирменмин, – деп жооп берет.

Сен Мендирмен болсон аттан түш,– дегенде,
ошондо Мендирмендин айтканы:

Мен Мендирмен, Мендирмен,

Сен экөөң өңдүү эрдирмин.

Аламын деп турасың,

Мен козу кочкор Мендирмин.

Колум сынбай жеңдирбейм.

Карагайга каршы чыккан бутамын,

Балталаса да жоюлбайм.

Мен Мендирмен, Мендирмен,

Атым чыккан эрдирмин.

Кылычтасаң өлбөсмүн,

Экөөңө атым бербесмин.

Алышаарга эр кайда,

Кармашаарга жоо кайда.

Мен да сендей эрдирмин.

Мен козу кочкор Мендирмен,

Козголбогон эрдирмин.

Каршылашкан душманга,
Кайрат кылган шердирмин.
Кармашып турган баатырга,
Кайра тартпас эрдирмин! – деп ошентип
турганда эки баатыр менен алышып, экөөн тең жыга
чаап, аттарын алып:

Жолугаарга жолукпай
Жолуң мындай катаарбы?
Кылычтабай экөөңдү
Жайлап кетсем кантесиң?
Жалдыратып көзүңдү
Байлап кетсем кантесиң,
Баатыр болсоң сен экөөң?

Жалгыз жүргөн адамды,
Жалгыз атын сен алып.
Жабыр кылып таштаба
Алыңа карап иш кылгын,
Болбос ишти баштаба.

Эгиз баатыр атанып
Шер болгонун канакей?
Мендирменге алпырып
Эр болгонун канакей
Канатың сынып артыңда
Кайрылганың билдиңби?
Кармашам деп мен менен,
Минип жүргөн атыңан,
Айрылганың билдиңби?
Мен Мендирмен, Мендирмен,
Мендирменди тааныгын
Үйүңө жөө кетерсиң.
Мен Мендирмен баатырды,
Айта жүрөр бекенсиң
Кылган иштин баарысын.
Кыябыңда жаттап ал,
Менин атым Мендирмен,
Кагазың болсо каттап ал.

Алышкан менен ар болбойт
Алдырган жигит эр болбойт.

Атыңарды алгыла
Мен атыңды алып кетейин.
Не муразга жетейин
Жолуңа кырсык кылбайын
Мен Мендирмен, Мендирмен,
Ачтымбы сенин көзүңдү,
Эки баатыр экенсиң.
Эрлигиң бар, эсиң жок.

Айта жүргөн сөзүмдү, – деп экөөнүн атын
таштап, экөөнө берип кете берген экен.

МИСТЕКАН

«Мистекан» – Токтогул чыгарган күү. Мистекан бойго жетип, талашка түшүп калды. Ага бир жылкычы жигит сүйлөшөт. Анын жеңеси шайдоот, эптекей, жароокер экен. Жылкычы бала жеңесине кымыз байланып келип турат. Жеңеси экөөнү сүйлөштүрө берет. Жылкычы менен Мистекандын ортосунда сөз бекийт. Бирок кызды байдын баласына бере турган болот.

Мистекандын жеңеси күйөөсүн ээн жерге ээрчитип алып барып:

– Намысы жок арам, олтур мындай, сен билмексен болуп, мени калп эле урушумуш, тилдемиш боло бер... Шайдоот тың жигит экен, биз өлсөк жылкычы уул көмөт, – деп кетээрине бир күн калганда эрин көндүрүп, тоого чыккан кишиден атайын:

– Бүгүндөн калбасын! – деп айттырат.

– Мен Мистекандан калсам өлгөнүм! – деп эки чаначка кымызды толтура куюп алып, түнү менен жеңесиникине барат.

Келин барат да Мистеканга сүйлөшөт.

Кыз сүйүнүп:

– Макул, кийимчен жатайын, атам-апам шекшинип калыптыр. Үйдөн чыгарбайт, силердикине жибербейт. Андан көрө кантип чыгарып алыштын айласын экөөң тап,– дейт.

Ошону менен сүйлөшүп, кеткенден кийин энеси:

– Ээ, Мистекан, келген ким? Баягы сени бузуп жүргөн шүмшүк ойсулбу, эмнеге келиптир?

– Тим эле келиптир. Жеңемдин каарына калбайын деп чыгып кетти.

– И, ошондой десең, бузуктардын тилин албай жүр, айланайын. Атаң экөөбүздү эл-журт кууратат, – дейт энеси.

Энесинин байкоосунда санаа тарткан сыяктанып, Мистекандын түрү башка. Кабак бүркөө, үй-оокат тейлеши, жарма жасашы, сүт бышырышы, тезек калашы бузук, күндөгүдөй эмес.

– Ээ, Мистекан, бир жериң ооруп турабы, айланайын? – деп энеси сурайт.

– Жок, эч жерим деле оорубайт. Мен бир шордуумун да...

– Эмнеге шордуусуң?

– Кыз-келиндер менен көңүл ача албасам. Алар шарактап ойноп жүрүшөт, мен түрмөчүдөй олтурам, кантип көңүлүм ачылат.

Энеси жылкычынын келээрин билип, эки итти босогого байлайт. Эшиктин керегесине тулганы кыстарып, дагаранын ичине таш салып, тулганын бутуна илип коёт. Караңгы түшүп, жат-жатка кирди.

– Жүр апа, эсим чыгып турат, экөөбүз эшикке чыгалы.

Эшикке чыгып, эки жакты караса эч нерсе көрүнбөйт. Калп эле «жаза олтурумуш» болуп, энеси менен бирге үйгө кирип, жеңесинин тили боюнча кийимчен жатты. Кемпир абышкасына төшөк салып, колуна кесе кармап, кайтарып олтурганын жеңеси байкап кетип турат. Чыдай албай үйдүн артына келип:

– Ой, апа, барсызбы?!

– Ооба, бу ким, бармын үйдө.

- Келиниңмин.
- Ии, эмне кылат элең?
- Айылдан бир аз кымыз келген экен, ооз тийсин дедим эле.

Анан эне: – Бузуку, анткор, туз ургур, кызымды бузуп бүлдүрүп, үйүмө бүлүк салган атасың, – деп жемелеп кирет. Келин эч сөз кайтара албады.

Бир маалда жылкычы жеңесин ээрчитип алып:

– Мага караан болуп бергиле, – деп айылдан обочороок жерге барып атын табыштайт.

– Тобокел деп барып көрөйүн, жол болсо болуп калаар. Ишти баштап, таштап койгондо болбойт. Силер мен үчүн Мистекандын эне-атасына, айыл-апасына жек көрүнчү болдуңар, – деп экөөнү ат-маты менен таштап, шамшарын колуна алып келсе, босогого байланган эки дөбөт «ар» деп жара тартчудай жибербеди. Мистекан келгенин байкап турат. Энеси үргүлөп, кээде ойгонуп кетип, ыргалып, же уктай албай, кызды кайтаруу менен беймаза. Чыдай албады. Көгөнгө барды да, бир козуну чечип мууздап, короонун ортосуна тең бөлүп, эки итке ыргытты. Үйгө кире албай турган жигит эки иттин жибин кыркып жибергенде алар көмүскө жерге кетти.

Эшикти акырын ачса, бекем бекиткен үйгө кире албады. Ыркырап дабыш бере турган ит жок болгондуктан, тартынбай үйдү айланып басып, Мистекан жаткан жерге барды. Жигиттин келгенин Мистекан дароо билди.

– Эшиктен айла жок. Башкача айла таппасаң болбойт, – деди.

Түндүктөн секирип түшүүгө мышык эмес. Аргасы кетип туруп, канжар менен Мистекандын тушундагы туурдукту чечип тилди.

Керегенин саканагын тээп, өйдө чыгып, эки ууктун ортосун кеңейтип, ичинен дем алып, керегинин башынан Мистеканды көздөй түшөт.

– Жүр, бол! – деп түшкөн жеринен сыртка чыгарып, артынан өзү чапа-чупа ылдам кошо түшүп,

тилинген чийди, туурдукту кошуп, кайта жаап, кырчоонун кесилген жерин бекем тартып, түйүп байлап, Мистеканды колуна жетелеп, аттын жанында турган жеңеси менен акесине барса, аттын чылбырын кармап, экөө тең уктап калган...

Акырын ойготуп: – Мистеканды алып келдим, – дейт.

Төртөө катуу кубанышып, Мистеканды өңөртүп, талпакты астына салып, жылкычы инисин учкаштырып жөнөтүп, жеңеси менен акеси айланып келип, билмексен болуп жатып калды. Мистеканды тоого жылкыга алып барып, кымыз жыйнап, тай союп, той берет. Жылкычыга келинчек болуп кала берет.

Эртең менен караса кызы жок. Кемпир көсөө менен күлдү сабайт. Туш-тарабы тилинген.

Жылкычынын тууганы келип, элдик салт боюнча эпке келип, эне-атасын жайлашат.

– Шерменде, шерменде болуп кетип калыптыр, – деп энеси башын койгулап жатып, көңүл калды.

«Мистекан» күүсүнүн баяны ушул.

САЛТАНАТ

Мурунку заманда Саркөбөн жигит Салтанат кызга, Салтанат Саркөбөнгө ашык болот.

Ошол кыздын кайынына жетимиш жорго бир берди да, кырк жигитин ээрчитип, кызга күйөөлөп келди.

Кыз-күйөөнү бир үйгө киргизип, отуз күнү ойноп, кырк күнү кыңшылатып, бермек болду.

Кыз-келинди чогултуп, тоюн союп, эртеге жөнөтмөккө даярданып, кийимин кийгизип, садаганы чалып турганда, бир жигит айылынан төө айдап келе жатып:

– Токойго марал кирип кетти, – деп айтып келди.

Анда мерген күйөө мылтыгын алып, бир жигитти ээрчитип, маралды көздөй жөнөдү.

Марал деп барса жолборс экен. Кача бергиче болбой, күйөөнү алып, ыргытып, эзип өлтүрдү.

Күйөө өлдү деп кабар келди. Жандын баары чогулуп барды. Барса күйөө өлүптүр.

Кадырман болгон Салтанат күйөөсүнүн өлгөнүн көрүп, күйүнүп токтой албай кошок айтканда эки жагынан эки колун эки жеңеси кармап турган экен:

Ак Жолборс алар сен белең,
Атакемдин төрүндө,
Азабың тартаар мен белем?

Көк Жолборс алар сен белең,
Атакемдин төрүндө,
Күйүтүң тартаар мен белем?

Ак Жолборс алган сен болдуң,
Атакемдин төрүндө,
Азабың тарткан мен болдум.

Көк Жолборс алган сен болдуң,
Атакемдин төрүндө,
Күйүтүң тарткан мен болдум.
Коё бер, жеңе, өлөйүн.

Жетимиш жорго жедирдим,
Атакемдин төрүндө,
Жесир бейбак дедирдиң.

Алтымыш жорго жедирдим,
Атакемдин төрүндө,
Азаптуу бейбак дедирдиң.
Коё бер, мени, өлөйүн!
Беренди кийсем бул болду,
Быжылдап ичим муң болду.

Беш көкүл чачым тул болду,
Кызылды кийсем бул болду.
Кыз чагымда тул болдум,

Кыйкырып ичим муң болдум.
Коё бер, жеңе, өлөйүн!..

Кыйылган терек сайда бар,
Кыз чагында тул калган,
Кымбаттуу бейбак кайда бар.
Коё бер, жеңе, колумду,
Кокуй күн, менин шорумбу.

Томуктай кызыл ак бетти
Чокойдой кылып жыртайын,
А дүйнө кеткен арстанга
Аякташып уктайын.

Толтолуу кара жүрөккө
Шамшар бычак муштайын
Акырет кеткен арстанга
Аякташып уктайын.

Коё бер, жеңе, колумду,
Бу көрөкчө өлөйүн,
Булбулдун жүзүн көрөйүн.

САЛТАНАТ

Байбуура комузчунун солтодо кайны бар экен,
күйөөлөп келиптир. Кыз чогултуп, оюн салып,
Салтанат деген солтодо бир манап кыз бар экен,
Салтанатты оюнга чакырып барса, Салтанат:

– Мен бир бугунун тентеги келди деп барбаймын,
– деп келбей коюптур.

Эртеси алты-жети келин кызды ээрчитип келе
жатканда көрүп:

– Айланайын күйөө, бая Салтанат деген кыз бир
нече кыз-келиндер менен кошо сизге учурашамын
деп келе жатат, – деп жеңелери айтканда, жанындагы
жолдошторуна: – Тур, ат токугула, аттанабыз, – деп
аттанмакчы болот.

Ошондо жеңелери, балдыздары:

– Бул Салтанат биздин солтодо бир кадырлуу кыз. Токтой туруңуз, учурашканы келе жаткан соң, туруп туруңуз, – дегенде:

– Жолоочу жол менен, айылчы үй менен, солтонун кесирлүү кызы келет экен деп, жолдон каламбы, аттанамын, – дейт.

Аттанып, үйдөн чыгып бастырганда Салтанат астын тосо басып, жанындагы кыздарды:

– Чакыр күйөөнү, токтой тур деп! – дейт.

Кыздар чакырганда бура тартып барган экен:

– Мен сизди бүгүн колуктуңуз менен меймандайын деп чыктым эле. Бир чети учурашайын деп... Бүгүн биздикине мейман болуңуз, – деген экен.

Ошондо:

– Аман болсок, дагы келип коноорбуз. Аттанып калдык, ырахмат, биз жолоочу болгондон кийин жолдон калбаганыбыз оң, – дейт. Ошондо Салтанат Байбуураны чылбырдан алып:

– Билимдүүдөн сөз кетет, соодагерден без кетет, сизди комуз чертет дейт, эми бир күү чертип берип кетиңиз.

– Андай болсо макул, – деп ат үстүндө туруп, капкагын күмүштөгөн чакчасын коңчунан алып черткенде:

– Күүңүздүн атын айта чертиңиз дейт экен.

– Кыздын аты Салтанат. Байбууранын «Салтанаты» деп чакчасы менен чертип болгондон кийин: Кош эми, аман болуңуздар, – дейт экен.

АРМАН КҮҮЛӨР

КАНЫКЕЙДИН АРМАНЫ

Күү мындайча окуяны ичине алат: «Манас өлгөндө Абыке, Көбөш, Адыбай, Көлбай, Чыйбыт, Кочкор малды бөлгөндө, Каныкейди Абыке алам деп:

– Ырамандын ырчы уулу, сен барып Манастын аялына айтып: «Ат өлсө соору керек, ага өлсө жеңе керек», жообун алып кел,– деп жуучу жиберет.

Ал Каныкейге барып атчан туруп:

– Каныкей жеңе, кайнилериң жиберди, – деп мүдөөсүн билдиргенде:

– Арага келген сен белең, алуучу алты арам беле, – деп Каныкей оттун жанында жаткан шамшаарды ала коюп, уруп калат.

Каныкей түнүндө кайын энеси Чыйырды менен Семетейди кара үңкүргө бекитет. Эртең менен үрөңбаранда Көбөш келип, Каныкейдин эмчегин жара чаап: «Ишенген балаң ушубу!» деп, жабылуу турган бешикти кылыч менен тең бөлө чаап, кете берет.

Ошондон кийин, кайын энеси Чыйырдыны айдалыга мингизип, Семетейди бооруна көтөрүп, Алмамбеттин сырбараңын таянып:

Жоргонун белин аша албай,
Жобоп, ыйлап баса албай.
Күйүктүн белин аша албай,
Күрмөлүп, ыйлап баса албай.

Чакмактын белин аша албай,
Чарчап, ыйлап баса албай.
Балтырдан кара кан кетип,
Каныкейден ал кетип... жолго чыккан тура...

Бакай анын кабарын билип калып, эки семиз ат менен, эки чанач сүт менен, бир борукту бышырып, Чакмактын белинен жолугат.

– Ушу жетимди алып барып таятасы Темирканга бала кылып бер. Атасын тарткан эр болсо, чоңойгон-

до элин бошотуп, алты арамдан кегин алаар. Жаман болсо, кул болуп жүрүп өлөөр... мына.

Бөкөйдүн бөксө жол менен,

Бөрү жүрбөс чөл менен,

Ушул жолго салып кет, — деп ыйлашып турушканы күүдө берилген.

КАНЫКЕЙДИН АРМАНЫ

Элдик күү. Бул күүдө Манас өлгөндөн кийин Семетей балтыр бешик, беш-алты айлыгында калат экен. Кыскасы Абыке, Көбөштүн экөөнүн бирөө Каныкейди алам деп, зордуктаган турбайбы.

Каныкей: — Көбөшкө тийбеймин, Айкөлдүн төшөгүн бастырбайм, — деп Манастын күмбөзүнүн жанынан Семетейди көтөрүп: — Абыке, Көбөш, Алыбай, Көлбай, Кочкор, Чыйбыл — алты арамга бул жерден кор болуп каласың, мени менен жүр, энеке, — деп кайненеси Чыйырдыны ээрчитип, төркүнү Бухар шаарын көздөй жол тартып жөнөгөн жери:

Ошондо кайран энең Каныкей,
Семетейди көтөрүп,
Кайненеси Чыйырдыны
Карса-карса жөтөлтүп,
Кең-Колдун боюн жээктеп,
Көк-Жалдан калган жалгызды
Семетейди тээктеп.

Ылдыкы
Жоргонун белин аша албай,
Жооруп ыйлап баса албай.
Эчкилинин Кара-Тоо,
Жакындап ага барды эми,
Кайрылып карап Каныкей,
Кең-Колго көзүн салды эми.
Доор сүргөн Кең-Колу,
Көрүнгүс алыс калды эми.

Наркы
Күйүктүн белин аша албай,
Күймөлүп ыйлап баса албай,
Нары
Чакмактын белин аша албай,
Чарчап ыйлап баса албай.

Ошо Чакмактын белине барганда болоор-болбос оокаты түгөнүп, Чыйырды менен Каныкейдин ээрди кеберсип, тили оозуна батпай:

– Айланайын энеке, ушул жерге эс алып алалык, – деп кайын энесине айтып, караган-бутага көлөкөлөшүп, үшкүрүп олтурушат.

Каныкей менен Чыйырдынын кеткенин Бакай карыя билип, бир атты өзү минип, бир жакшы атты коштоп, кырмачы кырган жаңгак кара чөйчөктү койнуна катып, эки чанач кымызды артып, бир семиз койдун союп, этин таза бышырып салып, калганын нан менен толтуруп, куржундун эки көзүн түймөлөп бекитип, жиптин оозун илмек байлап, өзү салынып, Бакай карыя артынан кууп, Чакмактын белинен жетет. Ошол жерден тамакка тойгузуп, баягы чөйчөгүн берип, үчөө кымыздан тойгончо ичет.

Чыйырды, Каныкей, Бакай карыя баягы эки чаначты бууп туруп, чоң атка арта салып, анын үстүнө куржунду бастырып, көрпөчөсүн чоң аттын соорусуна төрт бүктөп төшөп:

– Жаш эмессиңби, сен тизгиниңди бекем кармап жүргүн, – деп ээрге Каныкейди мингизип, калың көрпөчөнүн үстүнө аркасына Чыйырдыны учкаштырып, алты айлык бала Семетейди болсо:

– Мен алдыма алып алам, – деп Чыйырды оң колу менен Семетейди алдына өңөрүп, сол колу менен ээрдин каптаргасын кармап, Манас жаңы өлгөндөй Бакай сакалынан ылдый жаш кетип, өңгүрөп ыйлап:

– Атаганат Айкөлүм болсо, ушуну көрмөк белек – деп, Чыйырды байбиче, Каныкей шолоктоп жашын төгүп, үчөө ыйлашып, кайра ыйын токтотуп, коштошот. Бакай карыя Кең-Колду көздөй кайра тартат.

Чыйырды менен Каныкей ошол оокатты үнөмдөп,
Бухар шаарына барышат.

МУЗООКЕНИН МУҢДУУ КҮҮ

Ак-Талаа жергесинде, Куртка айылында Тоголок Молдонун чоң атасы Музоокени бала кезинде ата-энеси жылкычыларга малай жумшап беришиптир. Түнү бою жылкы кайтарган жылкычылар эртең менен жылкыны желеге айдап келишет. Кулун байлоого чыккан келин-кесек, улан-кыздардын арасында Музооке колуна кармай чыккан комузун кементайына ороп, шибер чөпкө коюп, кулун байлоого киришет. Жылкычылар үйдү көздөй бастырганда: «Акелер! Комузумду тепсетип кете көрбөгүлө»,— деп өтүнөт.

Жылкычылар шарактап күлүп: «Каадалуу комузчу болуп калгансып...»,— дешип баланын кементайга оролгон комузун айланып өтүшөт.

Кулундар байланып болгон ченде эшиктен табиятты тербелткен шаңгыраган комуздун үнү чыгат. Жылкычылар жабыла эшикке чыкса, алиги бала комузун чертип аткан экен. Ошондо гана ал жердеги наабаттуу адамдар: «бул балага бир касиет конгон экен», — деп малайлыктан бошотуп, аяр мамиле кылып калышкан дешет.

Ошол бала кийин Музооке деген атактуу манасчы жана комузчу-күүчү болуп чыккан экен. Анын черткен жана чыгарган күүлөрүнөн «Муңдуу күү» жана «Өлүм алдында» деген эки күүсү гана сакталып калган. «Муңдуу күү» муңдуу маанайдагы кайруулар менен коштолуп, ошол замандагы кедейлердин кайгы-муңун таасын чагылдырат.

Бул күүнү Нурак Абдырахманов 11 жашка чыкканда Нарын жергесиндеги Куртка айылында жашаган Касымкул Көчөрбай уулу деген белгилүү комузчудан үйрөнгөн. Кийин Атай Огонбаев бул күүнүн этек жагына Манас дастанындагы «Каныкейдин арманы»

деген дастандын обонун улап, күүнүн аталышын дагы «Каныкейдин арманы» деген аталышка которуп, радиого жаздырган экен. Ошол жаңылыш аталыш менен Карамолдо ата дагы радиого жаздырган үчүн бүгүнкү күнү «Мундуу күү» деген аталыш унутулуп калды.

Бирок бул күүнү Коргоол Досуев, Алтымыш Мундузбаев сыяктуу Ниязалынын шакирттери өз аталышы менен «Музоокенин муңдуу күү» деп радиого жаздырган экен. Алардын аткаруусундагы «Мундуу күү» жазылыш сапаты беркилердикинен начарыраак болгон үчүн радиодон көп берилбейт, — деп эскерет Нурак Абдрахманов.

МУЗООКЕНИН МУҢДУУ КҮҮ

Музооке калк кадырманы Бошкойдукунда бир айдан ашык жүрдү. Ал бул мезгилдин аралыгында бейтааныш айылды аралап, ырын ырдап, Манасын айтып, комузун таңшытты. Эл оозуна алынып, кадыр-баркы артып, зоболосу көтөрүлдү. Карапайым угуучулардын сый-сыпатына бөлөндү, жаңы тааныштарды таап, жан курбулардан болуп жүрүүгө шерттешти. Ыр, күү дегенде ичкен ашын коё коюп уккан ышкылуу Бошкой да Музоокенин тубаса шыгына, нөшөрлөтө төккөн төкмөчүлүгүнө, күпүлдөтө айткан манасчылыгына, кылга тил, комузга жан киргизе черткен чертмекчилигине таазим кыла таңданды. Ал Музоокени айылына жөнөтүп жатып:

— Атайы чакыртсам, шагымды сындырбай келгениңе, өнөрүңдү аянбай төгүп бергениңе ырахмат. Жашың кичүү болсо да, бир айдан бери бирге жүрүп, бирге туруп, жан курбу болуп калдык. Ушу жашка чыкканы кыл тырмап комуз черткендерден, бакылдата Манас айткандардан, жаактууга жай бербеген ак таңдай акындардан сендейди уга жана көрө да элек элем. Өнөрүңө баракелде. Өмүрүң өткүчө ушул табыңдан жазба! Учугуң узарып, тамырың канат жайсын! Жаман айтпай жакшы жок, жети күндүн

бири өлүм дейт. Кокустан, ажал жетип, көрө турган күнүбүз, иче турган суубуз бүтүп, өлүп калсак бири-бирибизге топурак салышкандай бололу. Арабызды ажыратпайлы. Бизден көргөн сый-сыпаттын жаманын жашырып, жакшысын элиңе айта бар. Көрүшкөнчө, аман бол. Ак жолуң ачылып, бак-таалай башыңдан кетпесин! Белекке бергендерибиз аз болсо да көптөй көрүп, алып кет, – деп үстүнө ичик жаап, астына ат токуп, алдына жылкы айдатып, жанына жандоочторду кошуп берип жөнөтөт.

Өмүрүндө ушундай биринен бири колмо-колдоп ызааттап, олжо-буйлалуу узатканды көрбөгөн Музооке кубанычтын кучагында термелет. Музоокени жолдоштору «Шамшынын» белине чейин узатып келишет.

Анан алар: – Мына, эми Моке, жериңе келдиң. Элиңе аман бар. Бизден көргөн-билген жакшы санаалаш, жолдош-жоролоруңа салам айтып кой. Көрүшкөнчө эсен бол. Кабарыңды каттагандардан билгизип тур. Сак-саламат бар! – деп, кош айтышып, Чүй бооруна кайтышты.

Музооке да алар менен эбакы жан курбулардай жан-алы калбай коштошту. Ал жылкыларын айдап, сапарын улантты.

Кара-Кыяны эңкейип, Сарала-Саздын бузулган сайына жеткенде алдынан жоон топ салт атчандар чыга келишти. Көрсө, жергиликтүүлөрдүн кезекчи-кайгуулдары экен. Алар Музооке менен амандашып, ал-жайды сурашпастан жылкы айдап келе жаткан ууру экен деп, карактоого алышат.

Музооке өзү жалгыз болсо да каракчылар менен алдан тайып, күчтөн кеткенге чейин салгылашат. Каракчылардын да жеке адамга күчтөрү жетпей, айлалары кетип, аргалары түгөнөт. Акырында алардын башчысы Музоокени ай балта менен баш сөөгүн оё чаап, жыйырма жети жылкысын, куржун-кечеси менен олжого алат.

Ал эми жан-жөкөрлөрү акыл-эстен танган Музоокени айылга алып барып, боз үйдүн капшытына

жаткырат да, аны мыкаачылык менен кыйнап өлтүрүш үчүн аялдарына:

– Мынабу мээси көрүнгөн бармак басым жерге атайын май кайнатып тамчылатып чийдин учу менен чукулап, кабыгын жара сайып өлтүргүлө, – деп тапшырма беришип, кайрадан жортуулга аттанып кетишет.

Эрлеринин айткандарын эки дебеген зайыптары атайын чий боорсок бышырышат. (*Камырды томолоктоп чий менен ортосун сайып, сүткө кайнатып жегенди чий боорсок дейт.*) Алар бүтөөрү менен казандагы чырылдап кайнаган майга шиштерин салышып, «сен сай, мен сай, майды тиги тамчылатсын» дешип, күбүрөшүп, бири-бирин түрткүлөшөт. Акырында алардын ичинен бирөө жеңинин ичине табылгыдан жасалган ичке шишти катып, чөйчөккө боорсоктон салып, Музоокенин башын жөлөйүн дегенде ал элдир-селдир эсине келет.

Айланасын караса, бейтааныш үйдө жатат. Аны аба жаарыган кемпирлер менен келин-кесектер тегеректеп алган. Аларды көрүп, кайрадан көңүлү айнып баратканда, Музоокенин көзүнө боз үйдүн керегесинде илинип турган комуз чалдыгат. Аны көрөр замат кайраттана эсин-жыйнап, боюн токтотуп, колу менен отургандарга комузун алып берүүсүн өтүнгөн ишарат кылат. Аны тигилердин ичиндеги баамчыл байбиче байкай салып, Музоокенин колуна комузун карматат. Ал ажал менен арбашып, өлүм менен кармашып, көр оозунда жатса да, комузун төшүнө кысып, алсыз манжалары менен кылдарын дирилдетип, көзүн жашылдантып, сай-сөөгүндү сыздаткан эң бир муңданган үн менен:

...Ай балта тийген башымдан корком,

Атала кылган ашыңдан корком.

Чий боорсок сайган чийинден корком,

Чын калыс кылбас кишинден корком.

Чогулган кемпир ишинден корком,

Тетиги жеңе сүрүңдөн корком.

Беркиден коркпойм, тигинден корком,
Сүйлөй албай, тилимден корком,— деп күү
аралаштыра ырдап чертет.

Музоокенин жүрөк сыздатып, жүлүндү
мунданткан кайгылуу күүсүн уккан аялдардын
айрымдары тамшана жашып, кээси шолоктоп
ыйлайт. Бирин-бири карашып:

– Бечаранын айтканы ырас эмеспи. Алда куура-
ган куу заман ай, – деп шыпшына боорлору ачыйт.
Алиги комуз алып берген байбиче Музоокенин ырдап
черткен күүсүнүн мундуулугунанбы, же көзүнүн жа-
шын мөлтүлдөтүп төккөн мусаапырчылык кейпине
жаны ачып кетиби, башындагы элечегинин учуна
айра тартып, бир чеңгел куу коюп, жарылып турган
сөөктү көз ирмегиче эбине келтире таңып, төшөк
салып жаткырат.

Ал Музоокенин ар жак, бер жагына чыгып, тамак
берип, жаратына кайра-кайра куу (курумшу) басып,
бачым эсине келтириш үчүн айла-амалдарды издейт.
Айлакер байбиченин аракети аркасында Музооке
калыбына келет. Аны жакшылап эс алдырган соң
таңа маал тамактандырып туруп, качырып жиберет.

Ажалы жок Музооке жол кезип, айылдан-айылды
аралай сендиректеп жүрүп, жыла-жыла Ак-Учук-
тагы кайын атасы Дербиштикине эптеп жетет. Ал
кайын журтуна атайын күйөөлөп бара элек болсо
дагы жазыксыз жерден жабыр тарткан жарадарлык
илдеттин кесепетинен барууга мажбур болот.

Күндөр айга айланат. Музооке жараатынан айы-
гып катарга кошулат. Кайрадан колунан комузун,
оозунан ырын түшүрбөйт. Музоокенин ак жерден
жапа чеккенде чыгарган «Мундуу күүсү» бат эле
«адыр тоолорду, аска зоолорду ашып, дарыя көлдөр-
дү кечип, бадалдуу токойлордон калкып, жел менен
жорто, жерден жерге, элден элге жетип, обон-күүчү
зергердин мээсине түшүп, бармагында эрип», кала-
йыктын сезимин ойготоор күүгө айланат.

МУЗООКЕНИН МУҢДУУ КҮҮ

Музоокенин ырчылык, комузчулук өнөрү жаш кезинде эле алты дубанга тарап, атагы дүңгүрөп алыска угула баштаган. Эр жетип, ат жалын тартып минип, айыл аралап калган кезде атасы Жаманкара Дербиш деген бардар адамдын Кишике аттуу кызына куда түштү. Ал кездин салтында эки тарап кан базарга салгандай соодалашып, кыздын калыңы бычылчу. Музооке атасынын көзү тирүүсүндө калыңды оор топондоп өткөрө баштаган. Бирок, Жаманкара баатыр келинин өз колу менен көшөгөгө киргизе албай, о дүйнө сапар салды. Аза күтүп, ата карызын өтөө Музоокенин мойнуна түшүп, ашыжытын бергиче колдо болгон мал-мүлктүн аягына чыгып калган. Жыл айланган маалда кайын журтуна үйлөнүү жөнүндө кабар айттырды.

Кайнатасы Дербиш:

– Бычылган калыңды чып-чыргасын калтырбай төлөмөйүнчө кыз берилбейт, – деп кесе жооп кайтарды.

Бул кабар узун кулактар аркылуу Солтонун мартабалуу адамдарынын бири Байтик баатырдын агасы Бошкойго жетет.

Бошкой «келсин» деп Музоокеге киши жиберет. Музооке Сары-Өзөн Чүйгө келип, Соң-Көл жайлоосун аралап, бир айча колмо-кол ызааттаган элдин сый-урматында болот. «Аркардын мойнун ок кесет, азамат мойнун жок кесет» дегендей:

Аркарды кууса жетпеген,

Аргымак аттын токтугу,

Айдап калың бере албай,

Ашыгына жете албай,

Азаптуу малдын жоктугу, – деп арман күү-лөрдүн, ырлардын канчасын төктү.

Музоокенин өнөрүнө ыраазы болгон эл бийлеген сөөлөттүү-дөөлөттүү манаптар аянбады. Кетээринде Бошкой аксакал Музоокеге суусар тебетей, ичи-сыр-

ты менен мырзалардай кийим кийгизип, 3 тогуз (27) жылкы олжо буйласы менен айдатып, эки жигит кошуп берип, Шамшынын белинен ашырып коюшту. Жанында көп жолдошу жок, жылкы айдап бараткан жалгыз бой адамга сарбагыштын кайгуулдары карп-курп жолугат.

«Булар уурдап келаткан жылкылар болуш керек, ууруну каракчы урат кылалы», – дешип Кара-Кыяны эңкейип, Сары-Ала-Саздын боюна келгенде качырып сала беришет.

Музоокени айбалта менен башка согуп, жылкысын, куржун-кечесин тартып алып, коктудагы бир үйгө жеткиришет. Музоокенин баш сөөгү аман калып, айбалта терисин шылып кеткен экен.

Карактагандардын башчысы Ысман деген (*бир кабарда Мантай деп айтылат*) боорсок жасап жаткан катындарга: «Жылкы тийип келаткан ууру экен. Башындагы жарыгын шиш менен сайып, биротоло тындым кылып койгула», – деп кете берет.

Аялдар бир чөйчөккө эки ууч чий боорсок салып келип, өлөсөлүү жаткан «уурунун» башын жөлөмүш этип, «сен сай, мен сай» болуп турганда элдирселдир эсине келген Музооке көзүн ачып, керегеге илинип турган комузду «алып бергилечи» дегендей ишпаарат кылат. Катиндардын бири комузду алып, жарадардын колуна карматат. Дагы бирөө «башы жарылган» адамдын аркасына жөлөк коюп, күү тыңдай башташат.

Музооке мундуу күү чертип:

Айбалта тийген башымдан корком,

Атала кылган ашыңдан корком.

Чий боорсок сайган шишиңден корком.

Чын калыс кылбас ишиңден корком.

Чогулган кемпир кимиңден корком.

Беркиңден коркпойм, тигиңден корком.

Сүйлөй албаган тилимден корком, – деп, булдуруктап ырдай баштайт.

Дагы бир вариантта мындайча айтылат:

Көк көз жеңе ай, көзүңдөн корком,
Өөдүр-сөөдүр сөзүңдөн корком,
Талашкан эки бийинден корком,
Кармаган колдо чийинден корком...

Байбичелер муңдуу күүгө жүрөгү жибип,
ырчынын айткан сөзүнө муюп, боору ачып,
комузчуну аяп, бири-бирин карап, комуз алып берген
зайып элечегинин салак оймосунан айрып, бир
чеңгел куу коюп, башты таңып, жаткырып, таңга
маал тамакка тойгузуп, качырып жиберет.

Сенделе баскан Музооке кайнатасы Дербиштикине
жетип-жетпей жыгылат. Болгон окуяны эшиткен
Дербиш кечиктирбестен солтолорго кабар айттырат.
Солтолордун жакшысы Бошкой аксакал Музооке
алдырган мал-мүлктү таптырып, ээсине кайтарат.

Ошол кайтаргандарды түгөлү менен айдап, Дер-
биштикине келишет. Дербиш даңазалуу той өткөрүп,
кызы Кишикени күйөө баласы Музоокеге узатат.

ОО, КОЖОЖАШ, МЕРГЕНИМ

Илгери Кожожаш тоо кийигин тоодо, ой кийигин
ойдо кырган мерген болот. Күздүн күнү болгондо тоо-
го качкан эчкини тоодон кууп, ойдон качкан эчкини
ойдон кууп, боз кыроодо эчкилерди улак салдырып,
атканын атып, кармаганын кармап, жүрчү экен.

Ошондо Көк-Ойрок тоого келсе, мүйүзү кулач
текени, кубалай баштуу куу эчкини көрөт.

Мүйүзү кулач чоң теке
Кармап бир күн келбесем
Жазасын колго бербесем

Менин Кожожаш аттым курусун, – деп,
ошентип, Кожожаш чоң текени атсам, чучугун чагып
жатсам деп, үйүнө келип кол башындай коргошун
окту куюп, чокоюн тартып камданып:

Кармап алчу эмедей
Айылынан чыгып Кожожаш,
Чоң текени алууга шаңданып.

Көк-Ойрок башы кара жоо,
Чоң теке кайда жатат деп,
Андан теке таба албай,
Зоонун баарын аңтарып,
Кожожаш жоргуп жүргөндө
Кайберендин энеси
Кубалай баштуу куу эчки
Уктап жатып түш көрөт.

Түшүндө кыйын иш көрөт:
Милтенин учу кызарып
Кожожаш келип калыптыр,
Мойну кулач узарып,
Кожожаштай шум мерген,
Тоонун башын чулатты
Чоң текени сулатты.
Алтымыш чебич, кырк улак,
Айдап жүрүп кырыптыр.
Ак зоодо жаткан эчкиге,
Аябай кылык кылыпыр.

Кубалай баштуу куу эчки,
Уктап жатып, түш көрүп,
Бир ажайып иш көрүп:
Айланайын чоң теке,
Уктап жатып түш көрдүм,
Бир ажайып иш көрдүм.
Кожожаш келип калыптыр
Милтенин учу кызарат,
Чоң теке кайда жатат деп,
Моюну кулач узарат.

Жүрү, теке кетели,
Бул жерде туруп нетели,
Көк-Ойрок бизге жер болбойт.
Көк-Булак бизге суу болбойт.

Ошентип турган жеринде:
Анда теке кеп айтат,
Кеп айтканда деп айтат:
Арам эчки кете бер,
Көк-Ойрок мага жаккан жер,
Көктөмдөп кайып баккан жер.
Жаңы жерден жер тапкын,
Жаш текеден эр тапкын.
Арам эчки кете бер.

Чоң теке айтып турганда
Кубалай баштуу бир чебич
Ташка чыгып алды эле,
Кожожаштай мергенди
Үйрүм өсүп толгон жер
Ата-бабам жүргөн жер
Аны көрүп калды эле.
Жүгүрүп келип көп айтат
Атакем кайда жатат деп
Милтенин учу кызарат
Мойну кулач узарат.

Кожожаштай мергениң
Чоң текени көрүп калды эле.
Кубалай баштуу куу эчки:
Кожожаш келди, кооп бер текем.
Өйдө туруп жооп бер текем,
Чоң теке тура калды эле
Такыр колтук тушу деп
Өлөөр жери ушул деп
Машаны басып калды эле.

Тоонун ташы урады
Чоң теке барып сулады.
Кожожаштай мергениң
Башын кесип алган соң.
Денесин зоодон кулатты
Чоң теке өлүп калган соң.

Алтымыш улак, кырк чебич
Анын баарын ээрчитип
Куу эчки качып калды эле.

Куу эчки качып калган соң
Кожожаштай мергенин
Артынан кууп алды эле
Алтымыш улак, кырк чебич
Аны кырып салды эле
Куу эчки жалгыз калды эле.

Куу эчки сени сойбосом
Кожожаш атым курусун,
Деп ошентип Кожожаш
Эрегишип алды эле.

Көк-Ойрокту бет алып,
Куу эчки качып барды эле,
Көк зоого чыгып алды эле,
Арт жагынан Кожожаш,
Артынан кууп барды эле.
Көк бараң мылтык колунда,
Мелтиреп бетке алды эле.

КӨКӨЙ КЕСТИ

Карамолдо кайырган «Көкөй кести» XIX кылымда жашап өткөн Капал аттуу комузчудан калган деп черткен: Көл башындагы бугу элинде Урум аттуу сулуу кыз бойго жетет. Ага оозунда ширин сөзү бар, көмөкөйүнөн ыр төгүлгөн, комузду таңшыта черткен Капал аттуу шайыр жигит ашык болот. Селки-бозой тымызын жолугушуп, сыр тартышып, бири-бирин жактырышып, баш кошуп, бирге өмүр сүрүү үчүн ант-шертти оозанып, убада токтотушат. Тилекке каршы, сөйкө салып, калыңын бычып, кыздын кайындап койгон жери бар эле. Эки

ашыктын жашыруун сыры билинип, ошол замат айыл аксакалына жетет.

«Ак бата, кызыл канды кантебиз, «Кудай» дешкен куданын бетин кантип карайбыз. Салт бузулуп, ынтымак ыдырап кете элегинде мюйкомдуу ишти баштабай тек жүрүшсүн!» – деп сүйүшкөн эки жашка арачы жиберет.

Сырттан болгон зордоо, өкүм-буйрукту кош жүрөк кабыл албайт, көз көргүс, кулак уккус алыс жакка качып кетүүгө бел байлашат. Салт бузаар «тентектерди» сөз менен теске салбасына көзү жеткен айыл аксакалы «бүгүн түндөн калбай Капал тентекти тындым кылып салгыла» деп, жигиттерине тапшырма берет. Коркунучтуу кабарды ошол замат Урумдун жеңеси Капалга жеткизип, бул жерден башка жакка ооп кетишин өтүнөт. Аруу максат, ак тилек жиптей үзүлүп, көкөйдү кескен көп санаа көөдөнгө батпай көк түтүн болуп бөлүнүп, көзүнүн жашы он талаа көлдөй төгүлүп, буркурап боздоп ыйлап, чымындай жанды кыйнап, эки ашык аргасыздан ажырашат. Айласы куруган жаш жигит «Кайдасың, Текес, кайдасың?» – деп калдастап шашып, караңгынын кучагына сүңгүйт...

Арадан канча мезгил өттү ким билсин, сакал-мурутту ак аралап, кара чачты буурул бубак басып, бетке бырыш чегелеп, алтымыштан ашканда Капал комузчу тентип кеткен Текес жеринен кайта кайрылып, киндик каны тамган Ысык-Көлдүн топурагын басат. Эли-журту менен эсендешип көрүшөт. Обон созуп, күү чалып, чогулган элдин черин жазат. Баягыдай күүлдөгөн күүлөр, шаңкылдаган кайрыктар, шаңшыган обондор жок, Капалдын кайрыктары муңдуу, ыргактары басмырт.

Бир кезде отургандардын суроосу боюнча комузчу өзүнүн арман күүсүн кайрыйт. Ыргактар ыйлап, кайрыктар какшап, кадимки ботосу өлгөн төөдөй боздойт. Көз ачырбас ак жаандай арман, муң, себелейт... Угармандар ой кучагында ... Санаа туткунунда...

Кыял чабытында... Алкымдар буулуп, туттугуп, көздөн жаш кылгырып шолоктоп... күү аяктап калган кезде көңүлү чөккөн, көз оту өчкөн, күрүчтөй тиши күбүлүп, кемшейип ээги калган, денеси калчылдаган кемпир эчкирип-эчкирип алып, эсин жыйып:

«О, көкөйдү кескен көр-дүйнөң менен куруп кал, аа! Алдагы чертип жаткан арман күүндөгү жоктогон жогуң, бир кездеги антташкан жарың Урумүң мен эмесминби!?» – деп Капалды басып жыгылат. Ошентип, махабат өртүнө чалдыгып, сүйүшкөн эки ашык кырк жылдан кийин көрүшкөн экен. Кечээги маралдай болуп маңкайган сулуу кыз күйүткө жеңдирип, маалынан эрте карып кеткен.

Капал комузун кайра күүлөп: «өтөр иш өтүптүр, кайра келбейт. Урумумду көрдүм, эми арманым жок. Бирок, көкөйдү кескен армандын жүрөктөгү тагы өчмөк беле, ал кийинкилер үчүн эстеликке калсын», – деп күү жамгырын төккөн дешет. Ошондогу «Капалдын арман күүсү» кийин «Көкөй кести» аталып комузда чертилип калган экен.

ТОКТОГУЛДУН КӨКӨЙ КЕСТИСИ

Токтогулдун күү тизмегинде «Чоң Ормондун көкөй кести» күүсү жана акындын өзүнүн да «Көкөй кести» күүсү болгон. «Көкөй кестиге» Мураталы, Ыбырай, Чалагыз, Алымкул, Асылбекке окшогон залкарлар да кайрылышкан. Ыбырай Туманов: «Көкөй кести» Балбай баатырдын иниси Бакытай айдалып кеткенде чертилген күү дегенди баян эткени да айтылат.

Током экинчи жолу түрмөдөн келгенде эл-журтуман ажырадым, калдайган калың эл-журтумду сагынып «Көкөй кести» деген күүнү чыгардым, – деп калың элге тартуулады. «Көкөй кесилди» деген ыры да бар эле.

Айланып көрөр бекемин,

Ак калпак кыргыз элими.

Ошондо ыйлабаган киши калбады.

Ар түрдүү кордук көргөн, зар болгон күндөрүн кандай бир муңдуу сөздөр менен айтып чертип, комуз кандай кетсе, үнү да бирге чыгат.

ДӨГӨЧҮ

Бугу чоң Кыдырдын уулу болуш болуп туруп өлгөндө чоң Кыдыр комузга салып, кошуп черткенин Шаркыратма болушунда Туртемир Абылай:

Кереге-Таштын кең күнгөй,
Керилчү белең, кулунум.
Кеп сүйлөсө үндөбөй,
Эринчү белең, кулунум.
Комузум колдо чалганга,
Адалым барбы жалганга.
Ардыгачамын каңкайып,
Артыңда ата-энең калганга.
Арашан, Ак-Суу, Ак-өзөн,
Жериң калды, кулунум.
Алты ыстарчын, бир болуш,
Элиң калды кулунум.
Жети арыкты кыдырган,
Жериң калды кулунум.
Жети ыстарчын бир болуш,
Элиң калды, кулунум.
Кайгырып журтуң чок болду,
Качып кеткен энекең.
Карыганча чон Кыдыр,
Сени менен жок болду.
Дабыр-дабыр күн жааса,
Жаш куурай башын көтөрбөйт.
Жасканда ботом, кантейин
Атакең менен энекең,
Кан эмине жөтөлбөйт.
Алтындуу кур кемерим,
Кулунум арка медегим.
Астыңа белек келээрде,

Аңыртып кетип таштадың,
Алла талла чеберим.

Күмүштүү кур чеберим,
Күйөөрүм ботом, медегим.
Күрдөлү алаарда,
Күйгүзүп кетип таштадың
Кудурет алды чеберим.
Кайрадан сендей табылбайт,
Качып кеткен энеңе.
Карыганда чоң Кыдыр,
Дөгөчү оён туулбайт.

Алты эле күлүк сур чабар,
Аны эле байлап, ким чабаар.
Алыстан кыйын сөз келсе,
Акылын сиздей ким табар.

Жети эле күлүк сур чабар,
Желеден кармап, ким чабар.
Жеткисе кыйын сөз келсе,
Ак-өзөн, Ак-Суу жай болгон,
Ар тулугуң шай болгон.
Ак калпактуу кыргыздан,
Чолпонум, кай кылганың кем болгон.

Ак-Өзөн, Ак-Суу жерди айтам,
Ак үйлүү кыргыз элди айтам.
Акырет кеткен оёнуң,
Арбагың сыйлап сени айтам.
Кой көтөрөт өлүмдү,
Жакшы санаалаш кишилер
Бек көтөрөт көңүлдү, – деген экен.

АБАКТЫН АРМАНЫ

Абак чыгарган күү. Бул чындык өзүнүкү. Чымыр-
бай, Түркөбай – экөө бир тууган. Чымырбай улуусу,

Түркөбай кичүүсү экен. Чымырайдын Кыштообай деген уулу болот. Конуш туурасынан чатак чыгып, Абак чаап жиберсе, Кыштообай өлүптүр. Кыштообайды өлтүргөндөн кийин Чымырбайдын балдары Абакты кармайбыз, биз дагы өлтүрөбүз деп, чатак чыгат.

Абак кашка аргымагын минип, Балтабай ханга келип, үйүнөн таппай, Караколго кетти деп угуп, кайра келатса, Балтабай алдынан чыгыптыр:

– Кашка аргымак минип, Абак эмне кылып жүрөсүң? – дейт.

Ошондо Абак: – Кара атаң өлүп бүк түштү, кайран башка жүк түштү, ханым. Айлам кетип корголоп, ажал жетпей, күн бүтпөй жүрөм. Чымырбайдын Кыштообайы мен колдуу болду, менин айлам эмне болот?

– Сенин айлаң эмне болчу эле, саа конуш табылбай калмак беле, бир үйдүн орду үчүн бир кишини өлтүрүп келгениң уят эмеспи, мага эмнесин айтасың? – деп Балтабай оң жооп айтпай бастырып кетет.

– Балтабайдын түрү бузулду. Башка түшкөндү көрөмүн, – деп Шапак Карач акеге келет. Салам айтып кирип олтурганда Карач аке айтат: – Кабагың салыңкы, кайгырган кишидей болуп келдиң?

– Кара жанга күч келди, Карач аке, башыма иш түшүп, эсимди таппай этегиңе баш катып, сизге келдим.

– Кудай таала, Абагым, эмне болду сага?

– Чымырбайдын Кыштообайын жаздым кылып салдым, Карач аке!

– Балтабайга жолуктуңбу?

– Салам берип жайымды айтсам, атын моюнга бир салып, жооп бербей, бастырып кетти.

– Өлчөөдөн артып күн көрбөйт, себеп болбой эр өлбөйт. Кыштообайдын ажалы жеткендир, сенден себеп болгондур. Бир күнү от болот, экинчи күндө чок болот, эртеңки күндө топ болот. Коркпогун, Абак мырза, өткөн-кеткен сел болот, эки тууган эл болот.

Каның өзү билээр дейсиңби, бизге да киши жиберээр. Башына кыйын иш түшсө, коркконуңдан не пайда, Абак. Жортормон жолу болбосо, жортконуңдан не пайда. Кичине жылыштап, көзүнө көрүнбөй, туруп тур, Абагым. Ачуусун токтотобуз! – деген экен.

Ошону менен сөз арасына сөз түшүп, эки тууган элдешпей, күзүндө, эл жайлоодон түшкөндө Кыштообайга ат чаап, аш берет. Көл айланасындагы эл чогулуп, күлүктүн баары келет.

Абак атын таптап, кызы чабат. Абактын ошентип кара кашка аргымагы чыгат. Ат чапканга келгендер чогулуп, байгесинен бир тыйын элге бердирбейт.

– Эки тууганды элдештирбей кетсек биздин журтчулугубуз болобу? Журтка эп келсе, – деген экен Карач – аргымактын куйругун, көкүлүн түйүп, кызыл жоолук менен кызынын башын бууган бойдон, Чымырбайдын астына алпаралы. Кызды, атын көрсө, эстүү киши эмеспи, элге сөзүн берип, эки тууган эптешип калаар.

Карачтын сөзүн макул таап Садыр аке:

– Аттанган тобубузду жазбай, Чымырбайга баралы! – деген экен.

Кара кашка атты жетелеп, кызды үстүнө мингизип, кызды атакелетип ыйлатып, чапкан бойдон үйүнө өкүрүп барып түшүшөт.

Ошондо Карач аке сөз салат: – Бир бээнин кулунунун ала-куласы жок, Чымырбай аке, мынабу Абак болсо бир балаң, Кыштообай болсо бир балаң. Жаздым болуп, Кыштообай өлүп калыптыр.

Эңкейип ыйлап баш тартып,

Алыстан чыккан ат тартып,

Кулун кезинен наагынып,

Алдыңа келди жалынып,

Чымыке, буга не дейсиң? – дегенде Чымырбай:

– Эки душманды эл кылган эрдин эрдигиңерге ыраазымын, бирок бир жериңерге таарынып турам, айтайын: өлтүргөн бала, өлгөн бала экөө тең менин балам.

Алыстан озгон ат кимки,
Үстүнө минген кыз кимки.
Жамгыр суусу жок болсо,
Жерге кырсык деген,
Капалууга ат тартса,
Кайгылууга баш тартса,
Ата-эне башка болбосо,
Баламда тартуу мен алсам,
Башыма кырсык кыламбы!

– Эл чогулуп, урматтап тургандан кийин, атка, балага кырсык кылбай, атты мамыга байлатпай, кызды үйгө киргизбей, кайра үйүнө кайтарып жибергиле! Ыраазымын, кечтим журтум! – деген экен.

Атты мамыга байлатпай, кызды түшүрбөй, кайтарат. Ошондо эл чогулуп, элдешип турганда Абак арман кылып, черткен күүсү.

КАРА КАШКА АРГЫМАК

Комузчу Асанаалы Кыштообай уулу «Абактын Кашка аргымак» деген күүсүн чертердин алдында:

– Өткөн заманда Чыныбай деген манаптын алдына ат чыгарбаган кашка күлүгү болуптур. Кийин ал айтылуу комузчу Абактын колуна өтүптүр. Ал комуздун эле эмес, күлүктүн да тилин билген саяпкерден экен. Кашка аргымак Абактын колуна тийген күндөн келбети баштагыдан да сулуу, мурдагыдан да күлүктүгү артыптыр. Кашканын күлүктүгү Көл өрөөнүнө гана эмес, боордош казактарга чейин тарайт.

Абак кашка аргымагын кызын эркекче кийинтип, башын жоолук менен бууп чаптырчу экен. Кашка – кызга, кыз – Кашкага канат. Бири-биринин сырын билишет.

Кыз бойго жетет. Турмушка чыгат. Бир жылдан кийин ал атасыныкына төркүлөп келет. Кетеринде Абак:

– Кана кызым, эмне сурайсың, энчилеп берейин, – дейт.

Ошондо кызы бир азга ойлоно калып, эмнеси болсо да кайын атамдын тапшырмасын аткарайын деп:

– Ата, «туугандан көп душман бар». Берсең Кара Кашканды бер, бербесең эчтеке албайм, – дейт.

Күтүлбөгөн сөздү укканда Абактын оозунан алласы түшөт. Бир топко «берем, бербейм» деп жооп айта албай дел болот. Акыры Абак кызын кыйбай, бери карап күлүп, ары карап ыйлап, карманган Кара кашкасын күйөө баласына мингизип жөнөтөт.

Бута атым жерге барганда Кара кашка аргымак бөтөн элге, бөлөк жерге баратканын сезип, кайра кайрылып кишенеп жиберет. Аны көрүп, Абактын сай-сөөгү сыздап, ичи туз куйгандай ачышат. Бүгүндөн баштап күлүгүнүн багынын байланарына көзү жетет.

Бир жыл өтпөй Кара кашка аргымак чабылбай, чабылса да баш байгеге илинбейт. Акырында ал чобур атка айланат.

Ошондо Абак күлүгүнүн сыпатын, жүрүшүн, сымбатын, кыял-жоругун, кийинки кейиштүү тагдырын эстеп, бир чети зээни кейип, «Кашка аргымак» деген күүсүн чыгарыптыр», – деп, таржымалын айтып, анан күүнү безеленте чертүүчү.

КАРА КАШКА АРГЫМАК/ ЖӨӨ КАЛДЫ

Көл өрөөнүндөгү, Кемин жана Нарын аймагындагы комузчулар бул күүнү ар кандай атап, чертип жүрүшөт: кээ бири «Кашка аргымак» же «Кара кашка аргымак» деп атаса, кээси күүгө автордун ысмын тиркеп «Абактын Кашка аргымагы» деп аткарышат. «Абактын күүсү», «Абактын кайрыгы» дегендер да бар.

«Ысык-Көлдөгү Чоң-Кызыл-Суу айлына концерт коюп барып калдык, – деген эле Ыбырай бир жолку маегинде, – кечки конок алган үйдө артисттер өнөрүбүздү көрсөтүп жаттык.

Бир кезде кезек мага келип, атын айтпай туруп,

«Абактын Кашка аргымагын» черттим. Төрдө сала-баттуу байбиче отурат эле.

– Балам, күүндү кайта чертчи,– деп суранып калды.

«Комуз тилин билген адам гана күүнү кайтара уккусу келет, бул киши бекеринен сураган жок»,– дедим ичимен. Комузумду буроого салып, кайталап черттим.

– Балам, күүнү жакшы черттиң, Кудай өмүрүңө береке берсин. Бул күүнүн ээси менин абышкам Абак деген болот. Абышкам тирилип келгендей, кулагы-ма алда немедей угулуп кетпедиби, – деп байбиче сагынычтан көзүнүн жашын сүрттү...

1980-жылы комузчу Асаналы Кыштообаев «Кашка аргымак» күүсүнө байланыштуу төмөнкү окуяны айтканы эсимде: «Кашка аргымак» Көл башы Жети-Өгүздөгү Абак дегендин күүсү. Бул күүнү устатым Ыбырайдан үйрөнгөм. 1958-жылы Кытайда Үрүмчү шаарында жашаган майда улуттардын адабият жана искусствосунун кароосуна катышып, Абактын «Кашка аргымагы» менен өзүмдүн «Аскер маршы» деген күүмдү черттим.

Бизди жетектеген адам: «Кашка аргымак» кайдагы окуяны баяндайт?» – деп сурап калды. Күү тарыхын кыскача таржымалдап бердим.

Мындан 70 жыл мурун кыргыз журтчулугунда болгон окуя. Кашка аргымак Чыныбай деген манаптын күлүгү болгон, кийин Абактын колуна өткөн. Аны кунга тартмак болгондо комузчу күүгө салган.

Күндөрдүн биринде Абактын агасы Ниетбак жайлоодо жайыт талашып, көк чегедек менен чаап жиберип, Кыштообайды өлтүрүп алат. Кырсыктуу окуя айылга тоо жели менен бирге жетет. Серкебайдын балдары союл, чокморун такымга кысып: «Түркөбайдын тукумунан бирин өлтүрүп, канга кан алабыз»,– деп тоого чабышат.

Ниетбакты тапшай: «Бычакка саптык Абагын эле жайлайлы»,– деп артынан сая түшөт.

Абак алдыртан эл билги карыядан келип акыл сурайт:

– Кара атаң өлүп бүк түштү, кайран башка күн түштү. Чымырбайдын Кыштообайы биз колдуу жаздым болуп калды. Эми айлам не болот?

Анда карыя:

– Ар өлүмдүн себеби болот. Эрегиштен эр өлөт. Эки тууган кайда бармак эле, акыры эпке келип эл болот. «Ачуулуунун алдынан чыкпа» деген. Тиги туугандарыңдын көзүнө чалдыкпай, кичине жылыштап жашына тур. Эби кеткен иштин эсеби табылар, Абагым, – дейт.

Күзүндө Кыштообайга ат чаап, аш берилет. Баш байгеге миң сом бөлүнөт. Абактын Кашка аргымагы жарышта чыгып келет. Күлүктү 14 жашар кызы чабат.

Эки тууганды элдештирбей кетсек биздин журтчулугубуз кайсы? – деген эл билгилеринин кеңеши боюнча Кашка аргымактын куйругун түйүп, көкүлүн шүйүп, үстүндөгү кыздын башын кызыл жоолук менен бууп, «атакелетип» ыйлатып, «атанын кокуй, моюнчам!» – деп Абак баш болгон топ, Чымырбай аксакалдын үйүнө өкүрүп түшүшөт:

Капталдап өскөн моюнчам,
Каран күн башка туш келип,
Каран кылар моюнчам.

Белеске өскөн моюнчам,
Мертинтер душман жоо келсе,
Медер кылар моюнчам.
Айтарга таппайм сөзүмдү,
Арманда кылдың, өзүмдү.
Айланайын моюнчам,

Сүйлөөргөө таппайм сөзүмдү,
Сүзүлттүң эки көзүмдү.
Сүйөнөрүм сен элең,
Сүлдөрүм калды, моюнчам.

Башыма келди алаамат,
Бир боорум мени ала жат!
Теңирим салды алаамат,
Теңтушум боорум, ала жат!

Адырдын гүлү соолдубу,
Атаны кокуй, бир боорум,
Ажалың менден болдубу?

Күңгөйдүн гүлү соолдубу,
Атаны кокуй, күйөрүм,
Ажалың менден болдубу?

Эл чогулган топто аксакалдар түштү арага:

– Чымырбай аба, жаза тайып, жаздым болуп, Кыштообайың түбөлүк жайына кетиптир. Эртедир-кечтир баарыбыз бара турган жер. Бир бээнин кулунунун ала-куласы барбы? «Алдыңа келсе, атаңдын кунун кеч» деген. Аны өзүң да сезип тургандырсың. Аз айып, көп күнөөсү болсо кечиргин Абагыңды. Кашка аргымагынын көкүлүн түйүп, карындан чыккан каралды кызын тартуулап алдыңа келип отурат. Муну Кыштообайыңа куран түшүрт, – деп ак жоолукка оролгон миң теңгени жылдырды.

Чымырбай карыя каада кармап, нарк калчай айтып турганы:

– Эки бир тууганды эл кылган эрдин иши, эрди-гиңерге ыраазымын, журт. Бирок дагы бир кылыгыңарга ичим толбой, эңшерилип турам.

– Айтыңыз, айтыңыз, карыя, кулак сизде.

– Айтсам, сөз мындай. Өлгөн бала да меники, өлтүргөнү да меники. Өз баламдан өзүм кун дооласам кудай урбайбы? Тиги сырттагы баламды кантип тартууга алып келдиңер? – дегенде отургандар башын көтөрө албай:

– Ал кемчилик бизде, аксакал, – дешти.

– Андай болсо, – деди карыя сөз бүтүмүн чагара, ат чапкандыкы, мал баккандыкы дейт. Балага да, малга да кесир болбосун десеңер, Кара кашка кү-

лүктү мамыга байлатпай, кызга босогону аттатпай ээсине кайтаргыла. Алып келген теңге Кыштообайдын чай-пулуна жарар. Мен айыбыңарды кечтим. Эки дүйнөдө ыраазымын силерге, журт.

Карыя колун жайып:

– Ынтымагыбыз ылайым бузулбасын, ынтымактан чыккандарды ата-бабабыздын арбагына коёлук, о-о-мийин! – дегенде кары-жаш чурулдап, алакан жайып бата тартышты.

Абак элдин суроосу боюнча жөлөнүү турган комузун алды, толгоосун келтирди. Ошондо өлгөн Кыштообай боорун жоктоп, өпкөсү көөп шолоктоп, комуз кылы кошо ыйлап, муңдуу күү черткен экен...

Күү Көл кылаасын аралап, кийинки комузчулар «Кашка аргымак», же «Абактын арманы» деп чертип калышты. Кыштообайдын өлүмү тым-тым болгондон кийинки жылдары Кашка аргымакты чапкан кыз бойго жетип, дөөлөс Чекир ажынын иниси Шайымбет дегенге күйөөгө чыгат.

Атасына төркүлөп келмек болгондо кайнатасы келинине айттырат: «Кызына энчи бергенде атасынын Кашка аргымагын сурасын».

Абак кыз-күйөөсүн маңдай жарыла кубанып тосуп алып, колдон келишинче сый-урмат кылып, кетеринде:

– Кана кызым, энчилеп берейин, эмне сурайсың? – дегенде:

– Ата, Кашка аргымакты минип чыгайын. Өзүм билген, чабышта минген сырдаңа мал эмеспи, – дейт.

Бул сөздү уккан кулагына ишенбей Абак чочуп кетет. Малга кароо кайнатасынын кылганын түшүнөт. Сыр билдирбей, ары карай ыйлап, бери карап жылмайып:

– Күлүктү күйөө бала минсин, эркек тана эмеспи, – деп, ээр токумун токуп аткарып чыгарат.

Ээсинен ажыраганын айбан да болсо билип, Кашка аргымак бута атым жерге барганда кайра кайрылып, кишенеп жиберет.

Абак да атынан ажырап калганына, күлүктүн багы байланганына зээни кейип, керегеде илинип турган комузун алып, «Кашка аргымагым, кантейин!» – деп жөө калгандагы арманын күүдөн чыгарган экен.

Кашка аргымак басынып, чуркоодон калып, кийинки ат чабыштарда бир да жолу байгеге илинген эмес дешет.

Абактын бул арман күүсү комузчудан комузчуга өтүп, «Жөө калды» аталып чертилип келет.

МОЮНЧАМ

«Моюнчам» Абак комузчунун күүсү.

Капталга чыккан моюнчам¹,
Жарык күнүм түн болуп.
Кагылайын моюнчам,
Кандай заман күн болду?

Белеске чыккан моюнчам,
Медер кылган моюнчам.
Белгилүү күнүм түн болду,
Атаны кокуй, каран күн,
Кандай заман күн болду.
Ак бос атың такалап,
Айдың көлдү жакалап.

Ак бешмант кийип чалкалап,
Жүрүүчү белең моюнчам.
Көк бос атты такалап,
Ысык көлдү жакалап,
Көп жигиттин ичинен,
Көк бешмант кийип чалкалап,
Жүрүүчү белең моюнчам.

Мен канатымдан кайрылып,

---

¹ Моюнчам – жыгачтын бир түрү – Буудайбек Сабыр уулу, Инв. 928

Мен карааныңдан айрылып.
Кайгым ичте тоо болду.
Кайрылышаар бир боорум,
Кайда кетип жоголду?

Кырааным көзүң өткөн соң
Кагылайын эл-журтум,
Кантип ишим оңолду?
Кашка аргымак күлүктү,
Кайрып кайда чабамын?
Кагылайын моюнчам,
Кантип аны табамын?

Кашка аргымак күлүгүм,
Байлоодо турат чабылбай.
Кагылайын бир боорум,
Кайда кеттиң табылбай?!

Ойдуңдагы маралга,
Октобой туруп ок аттым.
Ордуңду санап мен калдым,
Орунсуз жерден жоготтум.

Ак зоонун башы муздактан,
Ак маралды ашырдым.
Ардактап жүргөн бир боорум,
Сени жерге жашырдым.

Көк зоонун башы муздактан,
Көк маралды ашырдым.
Күйөөрүм менин бир боорум,
Көмүп бир жерге жашырдым.

Көзүм кетпей жашымдан,
Бир боорум кеттиң кашымдан.
Күйүтүң баштан көп болду.
Бир боорум элге кеп болду.

Алыска кылбай казатты,
Бир боорум сенден айрылып,
Башыма салдым азапты.

Аркарды койдой багамын,
Бир моюнчам, кайдан табамын.
Эликти койдой багамын.

Эркелеп өскөн бир боорум,
Эми кайдан табамын.
Абама кантип барамын,
Издесем сени таппаймын.

Айланайын моюнчам,
Кандай айла кылайын?

МОЮНЧАМ

Көрүнүктүү ысык-көлдүк комузчу Бектур Осмонов устаты Кошкулактын «Моюнчам» аттуу жоктоо күүсүн эл алдына чертердин алдында: «Өткөн заманда аталаш эки бир тууган чычканга кебек алдырбаган байдын жылкысын багып жүрүшүп, күндөрдүн биринде ушунтип эле байдын эшигин сагалап, кара жаныбызды бакканыбызга куштар болуп жүрө беребизби? Кой, бай алдына баралы да, акыбызды доолап агалы», — дешип байдын алдына келишет.

— Урматтуу таксыр! Кыңк этпей көп жылы кызматыңызды иштеп бердик. Биз да эл өңдөнүп түтүн булатып, өз алдыбызча оокат кылсак дейбиз. Акыбызды берсеңиз, үйүбүзгө кайтууга уруксат этиңиз, — дешип чөгөлөп, баштарын ийе эки жылкычы байдан өтүнүч кылышат.

Бай болсо бетинин түгүн сыртына чыгара, ызгаарын төгө:

— Эмне силердин ичкен-жегениңер аздык кылдыбы, кечээки көчкү алдында кайырган беш

батаңы унутуп калдыңырбы? Мына, буларды кара!
«Ит кутурса, ээсин кабат». Силер менден мал
алгыңар келип турабы? Мына, силерге мал, – деп
укуруктун жоон башы менен жылкычынын бирин
чыккыйга тартып жибергенде ал тырп этпей жан
берет. Моюнчалаш өскөн бир тууганы аны баса
жыгылып:

– «Атаны кокуй моюнчам», – деп ботодой боздоп,
эмне кылаар айласын таппай зар какшаптыр.

«Бул окуяны өз көзү менен көргөн улуу устаты
Кошкулак мындайга күүгө сылыптыр», – деп,
комузчу «Моюнчам» деген күүнү муңканта черткенде,
комузчунун кылдары буркурап ыйлап жоктоп
жаткандай элести ар бир угармандын көз алдына
тартуучу.

ЭР ТАБЫЛДЫ ЖАЛГЫЗЫМ

Илгери Эр Табылды Барскоон деген жерде кал-
мак менен атышат. Жарадар болуп, ары карай белге
түшүп барган экен. Бет маңдайында Киндик деген
жерден ылдый жагында жайы-кышы күн тийбес
бийик тоо бар. Эр Табылды кан тамган жеринде
жыгылып жатыр:

Канатың менен кар бергин, күкүк,
Токсон калмак мен жалгыз, күкүк.
Томугум карып ок тийди, күкүк,
Толгоно албай жатамын, күкүк.
Алтымыш калмак мен жалгыз, күкүк,
Айлана албай жатамын, күкүк.
Тумшугуң менен суу берчи, күкүк,
Карындашым Карлыгач, күкүк.

Канатың талып конгончо, күкүк,
Карлыгачка барсаңчы, күкүк.
Эр Табылды жалгызың, күкүк,
Ээн жерде калды де, күкүк.
Токсон калмак мен жалгыз

Толгоно албай жатамын, күкүк.
Канатың талып болгончо, күкүк,
Карлыгачка барсаңчы, күкүк.

Кабарды мыктап салсаңчы, күкүк,
Карындашым Карлыгач, күкүк.
Кайрылбастан барсаңчы, күкүк,
Табылды сөзүн уккан соң, күкүк.

Куйрукту чайкап алды эле, күкүк,
Канатын кагып калды эле, күкүк,
Асмандап учуп алды эле, күкүк.

Эр Табылды үйүнө,
Күкүк жетип алды эле.
Табылдынын кабарын,
Карлыгачка салды эле.

Учканына Күкүктүн,
Күнү-түнү болду эле.
Карлыгачтын ак ордо,
Чамгаракка конду эле.

Таң жаркырап күн чалды,
Күкүк шондо үн чалды.

Куу арча башын сактаган, күкүк,
Куйругун күнгө кактаган, күкүк.
Жалгыз агам Табылды,
Узун элге кеп болду.
Табылдынын кеткени,
Узун кыйла көп болду.

Андан бери кабар алдыңбы, күкүк.
Кара арча башын сактаган, күкүк,
Канатын күнгө кактаган, күкүк.
Карааным менин Табылды, күкүк
Калмакка кетип жок болду.

Андан кабар алдыңбы? – дейт.

Ошондо күкүк айтат экен:

Табылдыны мен көрдүм,
Кабарын айтып мен келдим.
Токсон бир калмак ал жалгыз
Томук жара ок тийип,
Толгоно албай жатыптыр.

Суусап жаткан баатырга,
Тумшугум менен суу бердим.
Кабарчы келдим өзүңө,
Кайнатма кара дарыны,
Ак куржунга салсын дейт.
Алты күндүн ичинде,
Ат аябай келсин дейт.

Күкүктөн кабар алган соң,
Кер тулпарды жетелеп,
Ак тулпарды ал минип
Күнү-түнү алты күн,
Карлыгач жетип келди эле.

Алы кетип калыптыр,
Асыл тууган Табылды,
Чымындай жаны жатыптыр
Карындашы Карлыгач,
Ботодой боздоп буркурап.

Абакелеп чакырып,
Абалың сенин кандай деп,
Алып келген дарыдан,
Алты сапар берди эле,
Кайнатма кара дарыдан,
Сыртынан сыйпап калды эле.

Кыйма кызыл дарыдан,

Ичинен эзип берди эле.

Дарыдан ичип Табылды,
Чукуранып ойгонуп,
Табылдыдай агасын,
Кер тулпарга мингизип,
Табылдыдай баатырды,
Дары менен тиргизип,
Кереметүү Карлыгач
Кереметин билгизип.

Элине аман барды эле,
Элинин баарын чакырып,
Нечен түркүн ой кылып,
Нечен күнү той кылып,
Элден бата алды ошол.

КАНЫШБЕК

Аблай кан кыргызды чаап, мал менен бирге он беш кызын олжолоп алып кетип бара жатса, Канышбек калгандарга салам айтып, эптеп амалын таап, жоо колунан качат.

Талап бий мундуз төрөсү.
Татасы мундуз төрөсү.
Орчун бир мундуз төрөсү.
Ойрон бир мундуз төрөсү.
Көрпөчөнүн көбөөсү.
Көңкү бир мундуз төрөсү.
Коюмду жайдым быткылга,
Кордук болдум жан атам,
Аблайдай ит кулга!

Жаман да болсо Жабайга айт,
Чаар аттуу Кабайга айт.
Көрөңгөлүү Көкөмө айт,
Кеп саруудан Бешимге айт, — деп салам айтып, эптеп амалын таап, жоо колунан качат.

Андан кийин Тыныбек кандын кызы Канышбек Аблай хан тарабынан кармалыптыр.

Канышбектин күйөөсү саруу уруусунан Кабай деген экен. Бирөө ошол салам менен Таластагы Кабайга барып, кабар кылыптыр.

Кабай жигит жалаңы менен барып, Канышбекти тартып алат.

Көркөм бий: – Абылай ханды ким сайса ошол алсын дептир.

Абылайды күрзү сайыптыр. Андан кийин күрзү менен келишип, Канышбекти Кабайга бериптир. Экинчи бир калк сөзүндө Канышбек Абылайдан Иле суусуна түшүп өлүптүр деп айтылат. Бул күүнү моңолдор эли чертет.

КАНЫШБЕК

Алты үйлүү таталайды чаап алып кеткенде Канышбек бийкечтин айтканы:

Алты короо таталай,
Алты айланып чапкандай,
Атаңдын өчү бар беле,
Жети короо таталай.

Жети айланып чыкпады ай,
Бабандын өчү бар беле,
Камалып калдык, тапкыла,
Колго түшүп кор болдук,
Абылайдай ит кулга.

Ошол сөздү Канышбек айтып жан-жоролорун алып, чуркап барып, сууга түшүп өлүптүр, – деп айтат Сагынбай Орозбак уулу.

Байыркы заманда Канышбек деген кызды калмак ала качат.

Көчпөдүң ата, Алайлы көлдүн Быткылга,
Кор кылдың ата, улайы калмак жексурга.
Муунум мындан курурбу,

Таалайым ташка бүтөрбү, – деп кыз ыйлайт.
Кызды Жабай деген бир балага беребиз десе, ал тоотпой жүргөн.

Жаман болсо да калмакка кетти деп Жабайга айтып коюшат. Жабай кошун курап, калмак менен урушуп, кызды алып калат.

– Калмакка кор кылбай, Жабайдын колунан да иш келген экен го, дептир кыз.

ЖАЙДАРБЕК БОТОМ

Илгери өткөн заманда кыздар тезек терип, ойноп жүрүшүп, талаада көр чычканды кармап алышат. Сууга салып ойношсо, чычкан өлүп калат.

Бир кыз айтат:

– Биз эми бойго жеттик, күйөөгө тийип, анан балабыз өлүп калса эмне деп ыйлайбыз, – деп жалбыракты керме төшөк кылып, кыздар чычкандын атын Айдарбек коюшат. Кошок кошулат.

Биринчи кыз:

Беш колумдун салаасы, ботом,
Беш кыздардын баласы, ботом.
Берметимди алдырдың, ботом,
Бетиме тырмак салдырдың, ботом.
Атаны кокуй Айдарбек, ботом,
Айдарбек эмес, Жайдарбек, ботом.

Экинчи кыз:

Көйкөлтүп көктү кийгиздиң, ботом,
Мени көктөйүмөн күйгүздүң, ботом.
Жайкалтып жашыл кийгиздиң, ботом,
Жар түбүндө улудум ботом, – деген уламыш-
тан улам, күүгө түшүп калган экен.

КҮЛҮСҮНДҮН АРМАНЫ

Мен күйүттүү Күлүсүн
Күң ордуна жүрүшүм.
Жаркырап көңүл ачылбайт

Жабыгып жүрөм күнү-түн.

Мен мусапыр арманда
Баласын сатат ата-эне,
Мал алып карган чалдарга.

Атамдын малы жогунан,
Айрылбай байдын торунан.
Жашымда атам кайындап,
Жайсыз жерге дайындап,
Теңтуш келин, теңтуш кыз,
Айттап жүрсөк айылдап.

Көп киши чыкты бир жайдан,
Бир кары какчайган.
Санаада жүрөк солк этип,
Сакалы аппак саксайган.
Жутуп ийчү эмедей,
Эки көзү чакчайган.

Арымдан күйдүм муңайып,
Арман жаш көздөн кылайып.
Арманым айтсам ата-эне,
Башкадан жокпу ылайык.

Ушубу берер чалыңар,
Убалга кара баарыңар.
Ушу чалга берсеңер,
Уктабай көзүм карыгар.

Акылдашып апама,
Айткыла көптөп атама.
Кузгундай чалга туш кылып,
Койбосун мени капага.
Алданбасын малына,

Акылдаш, жеңе, баарына, — деп жеңесине
Күлүсүн арманын айтып ыйлаган.

КОШОК КҮҮ

Адамдын жакшы-жаман сапаттарын көзү өткөндө кошуп ырдайт. Мисалы, кадимки Керимбай болуштун иниси Аалы совет өкмөтү чыгаар алдында азыркы Токтогул районуна, эскиче Кетмен-Төбө районуна туш тараптан басмачылар келип, басып алабыз деп келиптир. Аман палбан, Султанбек, Кадыбай, Көлбай деген кол башчылар келип, Кетмен-Төбөнү талап алууга умтулганда, Керимбайдын иниси Аалы азыраак жигиттерди уюштуруп, жер-суусун билбеген басмачыларды алдап, кабактын ичине киргенден кийин таш кулатып, көбү Нарынга түшүп өлөт.

Эң аягында Көлбай корбашынын аскерлерине ок коротпоймун деп, чоюн баш менен жыга чаап жүрүп олтурганда, сол колуна ок тийген бир басмачынын оозуна патронду салып, жалгыз колунун жардамы менен октоп, даярданып турган болот. Аалы аны да байкабастан, чоюн баш менен чабаарында жалгыз колу менен атып жиберсе, Аалыга ок жанып мерт болот.

Аалынын Анапия, Санапия деген кыздары атасын кошкон экен.

Элдин айтымында Мырзабек деген казалчы жазып бериштир:

Түңгатар түбүң саяктан,
Нар бото датка наркы атаң.
Эр Рыскулбек эски атаң,
Атакан болгон өз атаң.

Арманда өттүң хан атам,
Бек акем деп жана айтам.
Баатыр деп ата, дагы айтам
Бек акем көзүң өттү эле,
Калкыңа мамындай белги таркатам.

Кабагы карыш каманды,
Кадимки Аман палбанды
Караңгыда үркүтүп,

Кайтара куудуң аларды.
Калкала кудай калганды,
Калкынын болгон тиреги
Аалы акем көрсүн жамалды.

Султанбекти сулаттың,
Ичеги кардын чубалттың
Бараңдан түтүн бураттың
Бардык элди кубанттың
Баатыр элең элиңе
Бек акем сыймык кубатым

Көлбай качты кашаттан,
Куткардың элди азаптан.
Күндүзкүсүн өлчөө жок,
Караңгыда таза аткан.
Ар форумуң кем эмес,
Көп уулу өткөн Манас казаттан.

Беш жүз да болсо беттеген,
Беттешкен жооң кетпеген
Бек акемди айтууга
Бүталбайт окшойм сөз менен.
Басмачыны жолотпой
Бир тобун байлап тескеген.
Басып алам дегендер
Багынып качып четтеген.

Ак боз ат минип алды эле
Аалы акем арка жакта калды эле.
Айылын жоого чаптырбас
Чыны, Аалы акемдей бар беле?
Ак бараң мылтык тарс этти,
Ажалдан мурда ок жетти.
Айланайын акемден,
Оргуган кара кан кетти,
Чыркырап учуп жан кетти.
Ажал экен аларың,

Адамга окшош, же айбанга.
Ага-иниң көрбөй калыптыр,
Бири да барбай жардамга
Армансиз дүйнө жок экен.
Өмүр жаш берсин балдарга
Асыл бегим турбадың
Азыркы ушул заманга!..

ЖЕТИМ БАЛАНЫН АРМАНЫ

Илгери бир баланын эне-атасы өлүп, бир агасынын колунда калат. Куурай терип келбейсиң деп жумшайт. Бутунда эчтеме жок, буттары жарылып, кан чыгып, баса албай, ыйлайт. Эчкинин терисинен эски чаначты бутуна чокой кылып берсе, үч күнгө жетпей жыртылат.

– Сен жыртып аласың деп урганда, жыңайлак койду айдап, козусун кармап көгөнгө байлайт.

Бала ыйласа:

– Мен атаңды жыга чаптым беле? Ичкен оока-тыңды актабайсың, кысталак! – деп кекетет.

Бала нес болуп, ыйлап жүрөт. Той чыгып калса:

– Сен койду карагын, биз тойго барып келебиз, – деп балдарын учкаштырып кетет.

Ал тил албаса: – Бизге тил албай койду, – деп аялдары ушактайт.

– Сен тил албайсың, кысталак! – деп урат. Бала өлөрүн санап:

Жар көчүмө, суу бөгөйт,

Жалгыз өлсө ким жөлөйт.

Муз көчүмө, суу бөгөйт,

Мусапыр өлсө ким жөлөйт? – деп көп айтып ыйлайт.

ЖЕТИМ БАЛАНЫН АРМАНЫ

Бала кичинекейинен ата-энесинен ажырап жетим калат. Бөлөк бирөөнүн кызматын кылып, эптеп

өлбөстүн күнүн көрөт. Күзүндө суукта жылкы айдоо кыйын, кар жаайт. Жөө жыңайлак жылкыга барып, айдайын десе, чыйрыккан жылкы ары качып, бери качып айдатпайт. Баланын буту үшүп олтура калып, жаман чапанынын бир этегин астына сала коюп, бутун жылытып, ошондо эне-атасын кошуп: «эне-атам болсо, мен ушундай күндү көрөт белем», – деп баланын айтканы:

Көк жайлоосу курусун,
Жаан жааса кары бар,
Айланайын кудурет,
Мен бечара зары бар.
Жылкы менен жылас кал,
Мен байкушту көрүп токтобойт.
Кошкуруп, үркүп айдатпайт,
Кулунуң менен жерге кир,

Оюн салып карматпайт, — деп бала жүгүрүп,
барып олтура калып, «Энекем менен атакем, кокуй!»
– деп муңканат.

АЙКҮМҮШТҮН АРСАР КҮҮ

Сарбагыш Жантай баатырдын Айкүмүш деген кызы картайып, атасынын төрүндө олтуруп калган себептүү ушул күүнү чыгарып ырдаган экен.

Айкүмүштүн арсар күү,
Билгендерге арзан күү
Билбегенге сарсаң күү,
Айкүмүштүн такылет.

Ай караңгы түн билет,
Атаке несин сурадың,
Айтпай койсо ким билет,
Атаны кокуй жыйырма беш,
Өтүп кетти кайран жаш, – деп айткан Алым-
кул Үсөнбай уулу.

АЙКҮМҮШТҮН ТАКЫЛЕТ

Илгери Карабек, Малабек, Жаныбек деген үч бир тууган болуптур. Алар Алайды жердеп турушуптур. Үч бир туугандардын эң кичүүсү Жаныбектин Айкүмүш деген кызын эң улуусу Карабек болуш асырап алыптыр. Ал Айкүмүш бойго жеткенде Алайдагы эки байдан бири-бирине билгизбей, бир кызы үчүн эки жерден калың алат.

Айкүмүш ары акылдуу, ары сулуу кыз болуптур. Ал комузду мыкты чертүүчү экен. Атасы ага өрүктөн комуз чаптырып, үч кулагына күмүш жаптырып бериптир. Айкүмүш жыйырма бешке чыкканча эки жерден мал берген күйөөлөрүнүн бирин да көрбөптүр. Бирок ал атасынын эки жерден калың алып жеп жүргөнүн ушак-айыңдан угуп, капаланат.

Ошол убакта Каралтай деген кедейдин ырчы, комузчу уулу Айкүмүштүн атасынын жылкысын багып, өзү аларга жээнмин деп жүрөт. Карабектин каардуулугунан коркуп, анын айылына эч ким бара алчу эмес экен. Бир күнү жылкычылар кошунда отурушуп, Каралтайга Айкүмүш таежесинин бойго жеткендигин айтып:

– Ой сен, Карабек болуштун анык жээни болсоң, «жээн аяк кармайт» деген кеп бар. Айкүмүшкө барып сөз айтып көр, төгүнбү, балким, көңүлү түшүп, сени жактырып калбасын, – дешет.

Каралтай шериктеринин айткандарын макул таап, Айкүмүш жаткан үйдүн капшытына барып:

Ким билет, ким билет, ким билет,
Айкүмүштүн такылет.
Такылетти ким билет,
Ушу күүнү ким билет?

Кызыл гүл болсоң соолорсуң,
Кыз болсоң жубан болоорсуң
Кызык өмүр өткөн күн,
Кычайып келбей коёрсуң.

Жашыл гүл болсоң соолорсуң,
Жашыл болсоң жубан болоорсуң.
Жаштык өмүр кеткен күн,
Жалынса келбей коёрсуң,— деп муңданган
үндө ырдап, «Айкүмүштүн такылет» деген мукам
кайрыктагы обондуу күүнү кайырат.

Таттуу уйкуда жаткан Айкүмүш жүрөгүн
назданткан назик күүнү угары менен жапсардагы
күмүш кулак комузун колуна алып, күүгө келтире
бурап, тушуна келген Каралтайга:

Айкүмүштүн арсар күү,
Билгендерге арзан күү,
Билбегенге сарсаң күү.

Айкүмүштүн такылет
Ай караңгы түн билет,
Атакемдин сураса,
Айтпай койсом ким билет?
Атаны кокуй жыйырма беш,
Өтүп кетти күлгүн жаш,— деп жооп
кайттарып ырдайт да, жарык күн кербей, жадырап-
жайнап күлбөй, атасынын төрүндө «карган кыз»
аталып отурганына ичи күйүп, «Айкүмүштүн арсар
күү» деген муңдуу кайрыктагы күүнү чертет.

Ошентип Каралтай менен Айкүмүш ыр ырдашып,
күү чертишип таанышышат. Бири-бирине көңүлдөрү
түшүп, жактырышып калышат.

Бирок, түндөгү Айкүмүштүн Каралтай менен күү
чертишип таанышканын атасы билип калып, эртеси
айылдан эки-үч киши алдырып:

Кызым, Күмүш чеберчилигиң билинди, түндөгү
черткен күүндү чертип бер, — деп каарданат.

Айкүмүш болсо атасы айткан күүнү чертпестен,
башка күүнү чертет.

Ал эми атасы: —Мен дүлөй эмесмин. Уккан кулак
адашпайт, убара кылбай түндөгү күүнүн өзүн черт,
— деп сурданат.

Ошондо атасынын каны ичине тартып, бетинен түгү чыга ачуусу келгенин көрүп:

Азыркы чертүүчү күүм,
Айкүмүштүн арман күү.

Айыпсыз үйдө камалып,
Ата төрдө көргөн күү.

Жаштыктын көрбөй сайранын,
Жашыл гүл соолуп калган күү.

Кызыл гүл соолуп кыярып,
Кыйноодо кызың калган күү —

деп ырдап, «Айкүмүштүн арман күү» деген күүсүн чертет да, сыртынан бийлеп, эки жерден калың алганын, Каралтайга турмушка чыга турганын айтып, комузун жапсарга ыргытып, өз атасы Жаныбектикине кетип калат.

Акыры Айкүмүш: — Балаңды малга сатпаңыз. Бактымды өзүм билемин, башым аман турганда, сүйгөнүмө тиемин, — деп, ата-энесинин тилин албай, наркы жок, кара таман кедей Каралтайга өз эрки менен турмушка чыгып, бактысын табат.

Күүлөрдө баяндалган окуяларды кийин Алымкул төкмө «Айкүмүш» деген поэма жазган.

АЙКҮМҮШТҮН ТАКИЛЕТ

Илгери кыз келиндер түн күзөтүшүп, короо кайтарышып, селкинчек салышып, шапар тебишип ойногондо, алардын арасынан Айкүмүш деген ооз комузчу кыз курбуларына карата:

Айкүмүштүн такилет,
Такилетин ким билет,
Күзөтүп короо кайтардым,
Сак боломун малыма,
Корообузга ким кирет? —

деп шаңкылдаган ачык үн менен ырдап, анан обонун темир комузда кубулжута каккан экен.

Коргоол Досуев комузга үн кошуп, кол ойнотуп черткен:

Ким билет, ким билет, ким билет?
Айкүмүштүн такилет,
Ушул күүнү ким билет?

Кызыл гүл болсоң соолорсуң,
Кыз болсоң, жубан болоорсуң.

Кызык өмүр өткөн соң,
Кылчайып келбей коёрсуң.

Жашыл гүл болсоң соолорсуң,
Жаш болсоң, жубан болоорсуң.

Жаштык өмүр кеткен күн,
Жалынсак келбей коёрсуң.

АЙ КҮМҮШТҮН ТАКИЛЕТ

Илгери Карабек, Малабек, Жаныбек деген үч бир тууган болот. Алар Алайды жердеп турушат. Үч бир туугандын эң кичүүсү Жаныбектин Айкүмүш деген кызын Карабек болуш асырап алган.

Айкүмүш ары акылдуу, ары сулуулугуна жараша комузду да жакшы чертип, эл көзүнө тааныла баштаганда атасы Карабек болуш кулагына күмүш бастырып, өрүктөн комуз чаптырып берген.

Айкүмүш бойго жетип, жигиттердин көзүнө чалдыга баштаган куракта Карабек болуш Айкүмүшкө сөйкө салып кайындаган байлардын калыңын ала берген. Бирок мал бергендердин эч кимиси «келинибизди алабыз», – деп даап келбейт.

Арадан жылдар жыла берип, Айкүмүш карадалы кыз аталат. Ошол арада байдын жылкысына баш-көз болгон Каралтай аттуу жигит таежеси Айкүмүшкө

көзү түшүп, ырын сыртка чыгара албай бушайман болуп жүргөн кези. Бир күнү жылкычылар өргүп отуруп, сөздөн-сөз чыгып, Каралтайга: – Ой, сен Карабек болуштун анык жээни болсоң, «жээн даркан» деген, Айкүмүш таежең, бойго жетип, «карадалы» атыгып, атасынын төрүндө отурат, ошого барып сөз айтсаң боло, – деп кеңеш беришет.

Айтса, айтпаса төгүнбү? – деген Каралтай түн ката келип, тымызын Айкүмүш жаткан ак өргөөнүн капшытынан шыбырап, кызды ойготот.

Айкүмүш кимдин келгенин жүрөгүнөн сезип турса да, сыр билдирбей, күмүш кулак комузун колуна алып, күүгө келтирип бурап, тушуна келген адамга айтып турганы:

Айкүмүш:

Дайыныңды билдирбей,
Кайдан келген немесиң?
Датка-атам билсе кокустан,
Ажалың жетпей өлөсүң.
Сакчылар кесип башыңды,
Сайга таштайт денесин.
Сайдан таап сөөгүңдү,
Сагызган чокуп жебесин?
Кирген бука өңдөнүп,
Тушумду неге челесиң?

Каралтай:

Айкүмүштүн такилет,
Такилетти ким билет?
Каркырадай таеже,
Каратай күүсүн ким билет?

Кабарын угуп сыртыңдан,
Каруумда кайын, укурук,
Казыр келдим жылкыдан,
Капшытыңды түрткүлөп,
Козгодум таттуу уйкуңдан.

Арытып этин суутса,

Аргымак чуркайт эңиштеп
Алтындай болгон таеже,
Алыстан келдим сени издеп.

Каз-өрдөк учат калдактап,
Калкыган дайра көл издеп.
Катуу тер алып суутса,
Карагер чуркайт эңиштеп.

Каркырадай күмүш жан,
Кайрылып келдим сени издеп.

Айкүмүш жээни Каралтайды мурдатан эле сындан өткөрүп жүргөн. Жигиттин шагын сындырбай, өзүнүн «Арсар күүсүнүн» коштоосунда Айкүмүш:

Айкүмүштүн такилет,
Ай караңгы түн билет.
Атымды кокус сурасаң,
Айтпай койсом ким билет?
Капшытымдан кол салып,
Каралтай жээним сүйлөдүң.
«Жакын жээниң болом» деп,
Жана айтылды бир кебиң.

Көңүлүң болсо күндүз кел,
Мен, көрөйүн байкап түрүңдү.

Каралтай:

Жакын жээним эмес деп,
Жадыңа пикир албасаң,
Жаш кезден жылкы багамын,
Жарды деп мени чанбасаң,
Айтканга макул десеңиз,
Антташып колуң кармасам.

Айкүмүш:

Алтындан колдо тарагым,
Айда чачым тарадым.
Атам эки жерден мал жептир,
Ар кимден угам кабарын.

Башымда эки күйөө бар,
Мен кимисине барамын?

Каралтай:

Эсиңе алгын таеже,
Эжеңден туулган жакынды.
Кызыл дилде-зер алса,
Каркырадай Айкүмүш,
Анда кара малдай сатылды.

Айкүмүш:

Күмүш кулак комузум,
Күүгө салсам угулду.
Күнүгө чертип отурам.
Күңгүрөнүп бугумду.

Эртең келип көрүнчү,
Байкайын сенин сыныңды.
Ал-жайына түшүнүп,
Анан айтам чынымды.

Экөө күү чертишип, ыр ырдашып, бирин-бири жактырып калат. Бул кабар эртеси эле айылга желдей тарайт. Карабек болуш да түндөгү болгон окуяны сезип калган.

Эртеси Айкүмүштү чакыртып алып:

Кызым, Күмүш, комузга,
Чеберлигиң билинди.
Чертип бер балам, угалы,
Түндөгү черткен күүңдү, – дейт.

Айкүмүш атасы сураган күүнү чертпестен, башкасын кайырат. Карабек болуш кызынын комузчулук шыгына ыраазы, бирок дүңүнөн сүр көрсөтүп, болгон окуяны жашырбай айтуусун жана түндөгү черткен күүнү кайтарып чертип берүүсүн талап кылат.

Ошондо «Айкүмүш, Такилет» деген күүсүн чалып, атасынын эки жерден калың жеген ач көздүгүн, эр албай кара далы болуп өмүрү өтүп баратканын «Айкүмүштүн арман күүсүнө» салып, эми өз бактымды өзүм табайын, жээним Каралтайдын колун кармайын, деп «Арсар күүгө» өтөт:

Атаке, арзыган күүң мына бул,
«Айкүмүштүн такилет».
Ай караңгы түн билет,
Айыбың ачтың кызыңдын,
Айылга келген Каралтай,
Атаке, айтпай койсоң ким билет?

Айкүмүштүн арман күү,
Айыпсыз үйдө камалып,
Ата төрүндө карыган күү,
Жаштыктын көрбөй сайранын,
Жашыл гүл соолуп калган күү.

Алтындан колдо тарагым,
Эки жерден мал жесең,
Эми кимисине барамын?
Өксүгөн ойго табылбайт,
Өзүмдүн сүйгөн адамым.
Капшытымдан кол салды,
Каралтай деген жээниңиз.
Каймана башка киши эмес,
Карындаш урук-сөөгүңүз.
Жеген малды кайтарып,
Атаке, мени жээниңизге бериңиз, — деп
бүтүрөт.

Эл Айкүмүштүн өнөрүнө, айткан сөзүнө ыраа-
зы болуп, бата беришет. Атасы айласы кетип, эки
жерден жеген калыңын кайтарып, Каралтайга Ай-
күмүштү аткарууга аргасыз болот.

АЙКҮМҮШТҮН ТАКЫЛЕТ

Ким билет, ким билет, ким билет,
Айкүмүштүн такылет.
Такылетти ким билет?
Ушу күүнү ким билет?

Кызыл гүл болсоң соолорсуң,

Кыз болсоң жуван болоорсуң
Кызык өмүр өткөн күн,
Кылчайып келбей коёрсуң.

Жашыл гүл болсоң соолорсуң,
Жашыл болсоң жуван болоорсуң.
Жаштык өмүр кеткен күн,
Жалынса келбей коёрсуң.

МЫРЗАГУЛ ДОСУМ

Айтайын жигит Мырзагул, досум,
Муңайган жарым муңда уул, досум.
Арс ичик кийдиң делдегей, досум,
Айылда жүрдүң желбегей, досум

Түлкү ичик кийдиң делдегей, досум,
Түндөсү жүрдүң желбегей, досум.
Түлкү бир тумак, түлкү ичик, досум,
Түшүмдөн кетпейт Мырзагул, досум.

Кадыманың карай кел, досум,
Кашкалдак болуп сызайын, досум.
Каназат атым жандап өт, досум,
Камчыдай белим кармап өт, досум.

Тумандуу күнү кечеси – ай, досум,
Турна бир болуп сызайын, досум.
Тумарлуу боз ат жандан өт, досум,

Тутам бир белим кармап өт, досум,
Коёндой сенин боз атың, досум,
Коштоп бир чапсаң тер болот, досум,
Мынабу комуздай менин белим бар, досум,

Колтуктап жүрсөң не болот, досум,
Жогортон келдиң жок сурап, досум,
Жорго боз минип кулпуруп, досум

Кулпурган чачтар сиздики ай, досум
Куруган жүрөк биздики ай, досум.

Алмадай жытың бураган, досум,
Адамдан алын сураган, досум.
Жийдедей жытың бураган, досум.
Жигиттин алын сураган, досум.

Ак зоонун башы Тараша, досум,
Акырегим астына, досум.
Ак алма бышты жанаша, досум,

Көк зоонун башы Тараша, досум,
Көкүрөгүм алдына, досум.
Кош алма бышты жанаша, досум.

Кыргый бир салдың үч түлөк, досум,
Кылыгың санап ич күйөт, досум.
Жогортон келдиң жок сурап, досум,
Жоготкон жогуң табылсын, досум,
Жорго боз атың чабылсын, досум.

КУБАТТЫН УУЛУ КАЛМУРЗА ДОСУМ

Кубаттын уулу Калмурза досум,
Төмөнтөн келдиң төө сурап досум.
Жогортон келдиң жок сурап досум,
Жорго бос минип досум.

Чөнтөгүң толгон бул мырза досум,
Кажыгаң кайыш ак тасмай досум.
Белбооң кайыш бек тасмай досум.
Экөөбүз ашык болгондо досум,

Жер чымырап жаз эле досум.
Айылдын башы Абеке досум,
Абакеме ай кел дедим досум.
Атыңды алдым акырга ай досум,

Кушунду кондур туурга ай досум.
Байтал бир бээнин бал кымыз досум.
Кунан бир бээнин курч кымыз досум.

Кокондон келген он аяк досум,
Ону бирдей сыр аяк досум.
Чекеси кетик кара аяк досум,
Баса бир чайкап куйду эле досум,

Энекем куйду, мен сундум досум.
Бармагым баса кармадым досум,
Бармагымдан май чыкты ай досум.
Тырмагымдын түбүнөн досум.

Кара бир кочкул кан чыкты, досум.
Кара бир көздөн жаш чыкты досум.
Энекем бейбак билет деп досум,
Кылчайып карап күлгөмүн досум.

Суктугуң жондо билгемин досум.
Айгыр ай минип келбей жүр досум,
Айгыр ай минип келээрсин досум.
Как тушума байлаарсың досум.

Айгыр айкырып дабыш салбасын досум,
Уйкусу качкан атакем досум,
Тура бир кармап албасын досум.
Бөөдө өлүм салбасын, досум.

Байтал бээ минип келбей жүр досум,
Байтал бээ имип келээрсин досум.
Байтал бээң айкырып дабыш салбасын досум.
Айылга шылтоо кылбасын досум.

Ошентип ашык болуп жүргөндө кыздын атасы бир жайлоого көчөт. Баягы көчтө төө жетелеп кыз жөнөйт. Кыз жөнөп кетип бара жатканда Кубаттын уулу Калмурза көрүнүп калат:

Тебетейиң чоктой тур улан,
Ошо бир жерге токтой тур улан.

Алты атанга ком арттым улан,
Алды-кийнин бош тарттым улан.

Ортосунда ак тайлак улан,
Ак тайлак жүгү ооганбейм улан,
Оңдоп бир койсоң сооптур улан.

Жети атанга ком арттым улан,
Желкесинен бош тарттым улан.

Орто жерде ак тайлак улан,
Ак тайлак жүгү ооптур улан,
Оңдоп бир койсоң сооптур улан.
Кубатын уулу Калмурза салып жетип келди. Ар
кайсы төөнү кармап кызга жетип:

Каерге коносуңар? – деди.

– Балан жерге конобуз, – деп барк этти кыз.

Жигит кайра кетет.

Аңгыча Кубат көчтү. Кубаттын көчүн кыз
баамдайт. Кыз аңгыча жүгүргөн боюнча барып,
калыч камышка кирди. Жигит жылкы айдап, кетип
бара жаткан эле. Кыз ырдап коё берди:

Ителги кушуң колунда, досум
Итагар жайлап барасың, досум.

Илгич көз кайнар мен мындай досум,
Карчыга кушуң колунда ай досум,

Каракөл жайлап барасың досум,
Каракөл жайлап сен андай досум,
Кара көз кайнар мен мындай досум.

Ошентип айткандан кийин Калмурза бир сайга
түшүп, калып калат.

Кечинде кыз менен жигит кездешип, айлуу түндө
кол кармашып, каткырып күлүп, таңды атырышат.

Бир кезекте кыздын атасы асан чакырат. Асан чакырганда кыз селт этип кетет.

Кыз:

– Короодон койлор маарашат, досум.

Жигит:

– Короодон койлор маараса, досум,
Ач берүүгө жолуксун, досум.

Кыз:

– Матоодон төө бакырат, досум,

Жигит:

– Матоодон төө бакырса, досум,
Ак челеги жарылса, досум.

Ушинтип сүйлөшүп турушканда, эне-атасы сыртта сүйлөшүп турган кыз менен жигитти көрөт.

Бычагын колго алып, чал сыртка чыгат.

Кемпирге айтат: – Ким болсо а болсун, билекке сайып жиберейин,– дейт.

Чал кыз менен жигиттин жанына келет да, ай, дегичекти болбой, бычак менен капталга бир саят. Сойлоп барып, жигит жатып калды.

– Байбиче эле, байбиче, кел эле кел,– деп бакырды.

– Сайдым эле билекке, тайып кетти толтолуу кара жүрөккө.

Жигитти көтөрүп барып, кыкка көмүшөт.

– Эми, кемпир, чай кайнат, тамакты чапчаң бышыр, мен жигиттерге барып келейин. Ошентип жатканда кыз качып кетти.

Жигиттерге барып, төөлөрдү алып келип:

– Комдогула, үйдү чечип, арткыла деди.

Үйдү чечип, бир жерге барып конот. Ушинтип чал менен кемпир кыздан да, баладан да айрылды. Алар конуп жаткан кезде, Кубат баласын издеп чыкты. Издеп келе жатса, бир камыштын арасынан «Калмурза»! – деген үн чыкты.

Эшиктин алды күрөңдү ай, досум,

Күрөңдүгө сүйрөлдү ай, досум, ...

Аны Кубат тыңшап, кулак салып, туруп калды. Уулу Кубаттын Ак Саткын кыз менен сүйлөшүп жүргөнүн билчү. Айра бастырып, ойноп жаткан кичине балдардан:

– Ак Саткындын атасынын журту каерде? – деп сурады.

Балдар бул жерде деп көрсөтүп беришти.

Журтка барып күрөңдүнү көрдү.

Кыкка төрт-беш камышты сайып коюптур. Жан-дап бастырып барса, аты кошкуруп, үркүп кетти. Түшө калса, бир ак көйнөктүн чекеси чыгат. Аны сууруп алып, бая жерде өкүрүп, бакырып ыйлап жатканда, төрт-беш карыя атчан келе жаткан экен. Баягылар кайрылып келип, баланы көрүп, учурашып, алар да ыйлашат.

Алар Калмурзаны үйүнө алпарып, түшүрүп коюп туруп, эл-журтту чогултушту. Көпчүлүк баланын кунун бири аз кести, бири көп кести.

Кубат айтты: – Кызды таап кел, кыз аз кесип берсе да, көп кесип берсе да алам. Кеспей койсо, кете берем.

Анан жигиттер издеп жүрүп кызды тапты. Кызды башка бир айылга алып барып түшүрдү. Оокат-соокатка тойгузду. Эл чогулуп, кыздын үстүнө барды.

– Ушунча калк кесе албады, балам, курдашыңдын кунун кесип бер! – деди. Кыз ойлонуп бир аз турду да:

– Айыбы алты болсун,

Күнү жүз болсун.

Күн башчысы Ак Саткындай бейбак кыз болсун.

Эми жылкыда бир картаң кара бос бээ бар. Ошону алып келгиле. Ээр токугула. Мен аттанамын, илгерки элдин майлыгын башыма салгыла – деди. Кара боз бээге минип алып, бир аз кошок кошот:

Айыбың алты, күнүң жүз,

Күн башчысы Ак Саткындай бейбак кыз.

Кара жон ылдый кеч келет.

Карчыгаң шаңшып ач келет.

Карчыгандын карадан чалма боосу бар,
Жаш мырзам кайрылып барып илип ал.

Сары жон ылдый кеч келет,
Туйгунуң шаңшып ач келет.

Туйгунуңдун кызылдан чалма боосу бар,
Кылчайып барып илип ал.

Ушинтип айтып, Кубаттын үйүнө айыпка байланып, Ак Саткын жыл маалы олтуруп калат. Мындан көп өтпөй эле, Ак Саткын күйүткө батып, капылеттен...

АК САТКЫН МЕНЕН КУЛМЫРЗА

Боз чыбык элең буралып, досум,
Боз жигит элең сыналып, досум.

Жогортон келдиң жок сурап, досум,
Жорго боз минип гүл бурап, досум.

Атакем чыкты сөз сурап, досум,
Атакем айтты түшкүң деп, досум.

Түшүп бир кымыз ичкин деп, досум,
Энем бар үйдө, тур деди, досум.
Жеңем бир кымыз куй деди досум.

Ак саткын, туруп сун деди, досум,
Жеңем бир куйду – мен сундум, досум.

Жагалмай куштай ынталдың, досум,
Камчыңды алып сен турдуң, досум.

Калпагың алып мен турдум, досум.

Калпагың кагып кийгиздим, досум,
Каңкайган атка мингиздим, досум.

Кашаттан аша бергенде, досум,
Кайкалай түшүп карадың, досум.

Жылгадан аша бергенде, досум,
Жылмая түшүп карадың, досум.
Кыялын кыздын камадың, досум.

Куптанда келдиң жылгалап, досум,
Кундуздан бөркүң булгалап, досум.
Караңгы келдиң жылгалап, досум,
Карадан бөркүң булгалап, досум.

Топ-тобу менен мал берип, досум,
Топуга сузуп зээр берип, досум.

Кулалап койгон жерим бар, досум,
Куураган куу баш теңим бар, досум.

Атакем болсо мал жандуу, досум,
Абакем болсо, зээр жандуу, досум.

Кара бир жорго минелик досум,
Калк билбес жакка кетелик досум.

Элгенчек жорго минелик, досум,
Эл билбес жакка кетелик, досум,

Кооптуу жерде кеңешет, досум,
Кан жыттуу канжар ченешет, досум,

Кош камчы тийди бооруңа, досум,
Кош канжар кирпичи соорунга, досум.

КУБАТТЫН УУЛУ КУЛМУРЗА

Ак Саткын Ноокат жергесинен, Мырза уул Алайда туулат. Мырза уулдун өз аты Кулмырза болгон. Жеңелери тергеп, мырза жигит деп жүрүп, мырза уул болуп калган. Ал Алайда жүрүп, Ак Саткын Көк-Белде чоңоёт. Эр жеткенден кийин Ак Саткындын атасы Улуу-Чат жайлоосуна көчүп барып, Кулмурза экөө таанышат. Ак Саткын Кулмурзаны, Кулмурза Ак Саткынды сүйүп калат. Ак Саткындын атасы ачкөзүрөөк болот. Кызына Ажыбай деген бай калың берет.

Бир күнү Ак Саткын менен Кулмурза убадалашып, качмакчы болушат. Ажыбай туюп калып, аркасынан пайчы (сакчы) коёт. Ак Саткын челек көтөрүп сууга барып, Кулмурза жогортон келет.

– Бүгүн түнү алып качпасаң, эртеңки күнү бай көчүрүп кетет, – деп түшүндүрөт.

Кулмурза жигит аркасындагы сакчыларды билбей, капыстан керегени сындырып:

– Ушу жерден чыга кал, – деп турганда аркасынан келип канжар урат, өйдө тура бергенче бири даярданып туруп, ичке саят.

Кулмурза жигит мерт болгондон кийин алты адам алпарып, Көк-Жонго коёт. Ошондо Калмурзанын аталары издеп келип табышпайт.

Ак Саткын чыдабай, «Жашырган менен болбойт» деп эркекче кийинип, элдин ортосуна чыгып, Калмурзанын өлгөндүгүн аныктап турган жери:

Абал бир бахар жаз эле, досум,
Ажыр түз талаа саз эле, досум.

Жазыбыз жаңы болгондой, досум,
Жаңылыш журтка көнгөндөй, досум

Сен Кулмырза мен Саткын, досум,
Сен үчүн күйүт мен таптым, досум.

Мен бойго жеттим буралып, досум,
Сен жигит болдуң сыналып, досум.

Айылга келсең кетпейсиң, досум,
Ак Саткын кызды эстейсиң, досум.

Айласын таап жетпейсиң, досум,
Короого келсең кетпейсиң, досум,

Көрүнө мени эстейсиң, досум,
Көңүлүң тартып жетпейсиң, досум.

Айылдын үстү Ак-Мойнок, досум,
Ак-Мойнок ылдый түшчүсүң, досум.

Айран бир куйсам иччүсүң, досум,
Кыштоонун үстү кыраң бел, досум.

Кыраан бел ылдый түшчүсүң, досум.
Кымыз бир куйсам иччүсүң, досум.

Байлануу атың чеччүмүн! досум,
Батына албай кетчүсүң, досум.

Торгойлор учат шаңданып, досум,
Топ айыл кетчү камданып, досум.

Булбулдар сайрайт шаңданып, досум,
Бул айыл кетчү камданып, досум.

Атакем кетти журт чалып, досум,
Ага иним кетти кум салып, досум.

Жүгүм бир жаман ооптур, досум,
Оңдошуп койсоң сооптур, досум.

Жыгылган жүккө карабайм, досум,
Жылмая күлүп өтөсүң, досум.

Жүктөнүп жатып жүгүмдү ай, досум,
Жүзүмө көзүң тигилди ай, досум.

Төөлөрдү тартып мен кеттим, досум,
Дөбөнү ашып сен кеттиң, досум.

Улуу Чат конуш жерибиз, досум,
Үшкүрдү мендей теңиңиз, досум.

КАРАГУЛ БОТОМ

Райым мергенчинин Байыркул, Мырзакул, Эгекул, Дүйшөгүл, Карагул деген беш уулу жана Зийнагул аттуу кызы болуптур.

Райым бир токойдо жалгыз жашап жүрөт. Кийгени кийиктин териси, жегени кийиктин эти, малды багып, бирин союп, бирин сатып, жашап жүргөн убактысында Байыркул, Дүйшөгүл уулдары атышып жатып жоодон, Эгекул, Мырзакул Айчыбек дегендин кунун кууп жүрүп зоодо өлөт. Карагул тогузга келгенде он бирдеги Зийнагул менен ойноп жүрөт. Чоңоюп калды деп, кийиктин баласынын терисинен ага күрмө шым, анысы аз келгенсип, башына эликтин терисинен тумак, эликтин баласындай улак кылып коёт.

Күндөрдүн биринде атасы Кунан-Тоонун башында, Кең-Тоонун кашында кабыргасын «курт тырмап олтуруп» ой кылды: «Тоого барайын, ары койсо алтыны, бери койсо жетини, куру калсам бирди атайын» деп чолок боз тонду кийип, ак милтесин асынып, атына минип алды да чал жүрүп кетти.

Ары басты чал кыдырып, бери басты, бешимге чейин эчтеке таппады. Курсагы ачты, көзүн убайым басты, чалдын шайманы кетти. «Кудай менин төрт дарманым алган экен, эми жолум болбоду, Карагулга кетейин» деп үйүн көздөй жөнөдү.

Карагул тоону карап ойноп олтурганда энеси ийик ийрип отурган эле, ийиктин башын Карагул басып

алды, энеси жыгылып кетип, ийиктин башы менен жара койду. Жаны чыгып энеси:

– Өлүк-тиригинди көрөйүн, сени эмес, төртөөнү бербеген кудай, сени бермек беле, – деп энеси басып калды.

Бала эшикке чыгып, ыйлап туруп, атасы тарапка чуркаган бойдон кетти. Бала айласын таппай, курсагы ачып, кара тер басып, сары куурайдын түбүндө олтурат. Ошондо эки аягын элеңдеп карап келе жаткан чал көрө койду. Атын арчага байлай салып, мылтыгынын шыйрагын жерге сайып, кадап, көчүгүн алып келип матап, тарс коюп жибергенде чалкасынан жыгылды. «Атып алдым» деп кубанып, чуркап келсе, баласы Карагулдун өзү.

Ошондо Карагулун кучактап олтуруп, же таштап кетээрин билбей: «таштасам бөрү-кузгун жеп кетет, алпарсам долу кемпирим өзүн жара тартып, же өзүмдү жара тартып жибереби?» – деп айласы кетип, чолок боз тонун чечип, баласын ороп, көтөрүп алды.

Чалдын жонунан тер, боорунан кан агып, мылтыгынын оозун таштай кылып сүйрөп кетип баратып, Карагулду козгоп кошкон жери:

Уа-уа-уа – оой Карагул, ботом,
Ээ, айланайын карагым, ботом.
Билбедим сенин келериң, ботом,
Артымда калган береним, ботом.
Мергенчилик өнөрүм, ботом,
Ува-ува-ува – оой Карагул, ботом,
Мергенчилик, а, өнөрүм ботом.

Тектирге чыкпай сен жаттың, ботом,
Текече ойлоп мен аттым, ботом.
Теке бир болбой турбапсың, ботом.

Темселеп калган мен атаң, ботом,
Тезинен кайгы ураттың ботом.
Тезинен баскан шум ажал окшойт,
Тентегим сени жыга аттым, ботом.

Ува-ува, Карагул, тентегим, ботом.

Каркылдатып каз аттым, ботом.
Кечээ кайберең-эчки жаза аттым, ботом.
Азыр гана кичине тура тур, ботом,
Карыган, а шорго куу атың, ботом.
Кайберен качкан шум ажал окшойт,
Каралдым сени жыга аттым, ботом.

Ува-ува Карагул, ува, ува Карагул
Каралдым ботом.

Куркулда туруп туура аттым, ботом,
Куйкалап этин туураттым, ботом.
Куруп гана калган куу атаң ботом,
Кулжыгач жыгып куураттың, ботом.
Кудурет аткан шум ажал окшойт,
Кулунум сени жыга аттым, ботом.
Ува, ува Карагул, каралдым, ботом.

Үйгө жакындап калды. «Кемпир укса алыстан
уксун», – деп чал баласын угуза кошо баштайт:
Баштады бекен байыры, ботом,
Башыма түн салдың, о-ов Карагул, ботом,
Муруту да бекен Мырзайым, ботом,
Муунумду алдың Карагул, ботом.

Эртеге кеткен Эгекул, ботом,
Эми сен салдың кара түн, ботом.
Түбөлүк кеткен Дуйшөгул, ботом,
Түйшүккө салдың Карагул, ботом.

Ува, ува, Карагул каралдым, ботом,
Эликтей атып жүрүпсүң, ботом.
Ува-ува Карагул, тентегим, ботом,

Каркылдатып каз аттым, ботом.
Кечээ кайберен-эчки жаза аттым, ботом.
Азыр гана кичине тура тур, ботом,

Карыган, а шорго куу атаң, ботом.
Кайберен качкан шум ажал окшойт,
Каралдым сени жыга аттым, ботом.

Ува-ува Карагул, ува, ува Карагул,
Каралдым ботом.

Куркулда туруп туура аттым, ботом,
Куйкалап этин туураттым, ботом.
Куруп гана калган куу атаң, ботом,
Кулжыгач жыгып куураттым, ботом
Кудурет аткан шум ажал окшойт,
Кулунум сени жыга аттым, ботом.

Ува-ува Карагул, каралдым, ботом.

Эликтей атып жүрүпсүң , ботом.
Элик бир тонду кийипсиң, ботом,
Аркар атып келипсиң, ботом.
Аңтара тонду кийипсиң, ботом,
Аңдаган өлүм шум ажал окшойт,
Алты жаштагы мурумсуң, ботом.

– И, өлүгүңдү көрөйүн, куу чал,– деп кемпир
секирип барып, босогого отуруп, кошкон кошогу:

Тетиги тескейден уча качкан го,
Текелер ары качкан го.
Теңшерип, о-ов, карды ачкан го,
Темселеп шордуу келатып,
Карангүн,
Тентегимди аткан го.

Курсагы чалдын ачкан го,
Кулжалар ары качкан го,
Купшундап куу чал келатып,
Кулунумду аткан го.

Ажалдуу түтүн булатып,
Ак-Суудан теке сулатып,

Ак-Суудан аткан текеңди,
Жүрчү элең ак шагыл көздөй кулатып.

Алтымыш жашка келгенде,
Куу чал уулунду жыга атып,
Көк жардан түтүн булатып,
Көк суудан теке сулатып.
Көк суудан аткан көк текең,
Көк шагыл ылдый кулатып,
Көрүнө кара баскансып,
Көлөкөңдү жыга атып.

Айтчы элең мени туубас деп,
Тууганымды туштадың
Эми сени тууганың айтар куу баш деп,
Убактың өтүп кеткенде,
Куу чал жетелей көрбө туубайт деп.

«Атаңдын башы, убалы кызыңда, кызың эликтин
баласы кылып коюптур», – дейт.

Ошондо он бир жаштагы Зинагүл чуркап келип,
Карагулду бооруна кысып алып, кызы кошок кошот.

КАРАГУЛ

Кең-Көлдүн башы кең шибер, ботом,
Кеберсип жаткан Карагул, ботом.
Тар колдун башы тар шибер, ботом,
Талымсып жаткан Карагул, ботом.

Алтындан сака калчадың ботом,
Айыңа жетпей чарчадың, ботом.
Күмүштөн сака калчадың, ботом,
Күнүңө жетпей чарчадың, ботом.

Мен аркар атып тийгиздим, ботом,
Элик атып кийгиздим, ботом.
Эртең элим көчүптүр, ботом,

Көк кайкы барып конуптур, ботом.
Алтын чачты тарабай, ботом,
Мен артымды карабай, ботом.
Балдыркан түбү былк этет, ботом,
Балалуу элик деп койдум, ботом.

Кокуй, Карагул атып жеп койдум, ботом.
Тобурчагың тер болор, ботом,
Токсондогу атакең, ботом.
Аргымагың тер болор, ботом,
Алтымыштагы энекең, ботом,
Азабың тартып калды го, ботом.

Кулуну өлгөн бээдей, ботом,
Боздотуп кеттиң Карагул, ботом,
Карагул ботом, Карагул ботом.

КАРАГУЛ БОТОМ

Байыркы заманда балдары токтобогондон кийин, эне-атасы Карагулду белекке кошсок аши калар бекен деп, таятасына багып ал деп берет. Таятасынын Үмөтай, Чомотай деген уулдары болот. Карагул бойго жеткенде, таякелеринен ашкан эр болуп кетет.

Күндөрдүн биринде, үчөө кийик уулап, тоого чыгышат. Алар ууда жүргөндө, жоо келип, атасынын жылкысын тийип кетет. Уудан келишсе, айылдын үстүндөгү жылкы жок.

– Силер караан болот десе, мына эми ыңырчакка минип калдым. Мени кантип багасыңар? – деп атасы балдарына кара болот.

– Каякты көздөй кетти? – деп сурашты уулдары туш-туштан.

– Ушундай эле кетти. Желени кыркыш...

Үчөө аттанып алып, бөлөк жер менен айланып отуруп, жоонун алдынан чыгып, из чалып, коктунун ичине кирип, жашынып жатышат. Чомотай

караса, жылкыны айдап келе жаткан алтымыш, жетимиштей адам экен.

– Тургула, жылкы келатат!

– Канча киши экен?

– Он чакты эле киши экен! – дейт Чомотай беркилер коркуп жүрбөсүн деп ойлоп.

Анан Үмөтай чыгып караса алтымыш, жетимиштей киши.

– Канча киши экен? – деп калды Карагул.

– Он чакты эле экен, – дейт Үмөтай да.

– Мен өзүм карайынчы, – деп Карагул дөңгө чыгат. «Экөө тең жашырыптыр» деп ойлоп:

– Экөөңөрдүн көзүңөр жаңылыптыр. Беш эле киши турбайбы, – дейт тамашалап.

Үч баатыр жоону туш-тушунан качырып кирип, тымтыракайын чыгарып, өлгөнүн көмүп, тирүүсүн атына таңып алып, жетимиш атты жылкысына кошуп айдап келет.

КАРАКУЛ БОТОМ

Каракул бир мергендин картайганда көргөн жалгыз баласы экен. Каракулга ичи-сырты менен элик терисинен тон кийгизип коёт. Ошол арада жаңы бир журтка келип конуп:

– Мен элик карап келейин, – деп колуна мылтыгын алып, элик кароого жөнөйт.

Артынан Карагул да барат. Атасы аны көрбөй элик карап жүрсө, ат кулак арасында бир нерсе көрүнөт. Элик деп ойлоп, дароо атып ийип, жанына барса, өлүп калган жалгыз уулун көрөт.

Ошондо атасынын кошкону:

Кең-Колдун башы кең шибер, ботом,

Кеңирсип жаткан Каракул, ботом.

Тар колдун башы тар шибер, ботом,

Талмышып жаткан Каракул, ботом.

Алтындан сака калчадың, ботом,

Айыңа жетпей чарчадың, ботом.

Күмүштөн сака калчадың, ботом,
Күнүгө жетпей чарчадың, ботом.

Мен аркар атып тийгиздим, ботом,
Мен аркар тон кайдан кийгиздим, ботом.

Элик атып тийгиздим, ботом,
Элик тон кайдан кийгиздим, ботом.
Эртелеп элим көчүптүр, ботом,

Көк-кайкы барып конуптур, ботом.
Катын чачыңды тарабай, ботом,
Мен артымды карабай, ботом,

Балдырган башы былк этет, ботом,
Балалуу элик деп койдум, ботом.
Кокуй, Каракул атып жеп койдум, ботом,
Тобурчагың тер болор ботом,
Токсондогу атакең ботом.
Тозогуң тартып көр болор ботом,

Аргымагың тер болор ботом,
Алтымыштагы энекең,
Азабын тартып кор болор, ботом.

Кулуну өлгөн бээдей,
Кууратып кеттиң Каракул, ботом.

Ботосу өлгөн төөдөй,
Боздотуп кеттиң Каракул, ботом.
Оо, Карагул, ботом.

Катын чачыңды тарабай, ботом,
Мен артымды карабай, ботом.

Балдырган түбү былк этет, ботом,

Кокуй!
Каракул атып жеп койдум, ботом.

Тобурчагың тер болор, ботом,
Токсондогу атакең, ботом,
Тозогун тартып кор болор, ботом.

Аргымагың тер болор, ботом,
Алтымыштагы апакең, ботом,
Азабың тартып кор болор, ботом.

Кулуну өлгөн бээдей, ботом,
Кууратып кеттиң Каракул, ботом.

Ботосу өлгөн төөдөй, ботом,
Боздотуп кеттин Каракул, ботом.

О Каракул, Каракул, ботом,
О Каракул, Каракул, ботом.

ТАШ ЖАЛАК

Илгери айылыбызда Адылбек деген адалдуудан түгү жок кедей бар эле. Ал эптеп жүрүп, өзү теңдүү кедейдин кызына үйлөнөт. Андан төрт уулдуу болот. Бир жаштан удаа төрөлгөн балдары бир кылка бойго жетип, кол арага жарай баштайт. Адылбек уулдарынын көк тиреп өсүп жатканына кубанат. «Кудай, ушунуңа да ыраазымын» – деп, күнүгө жакасын кармап, тобо кылып, балдарынын аманчылыгын тилеп, сүйүнүп жүргөндө айылды кара тумоо оорусу каптайт. Ошондо шордуу Адылбектин төрт уулу бир күндө каза табат. «Ушунтип, таш жалак каламбы», – деп, Адылбек тагдырына таарына ботодой боздогон күйүтүн өз көзүм менен көрүп, көңүлүм жаман бөлүнүп турган абалын күүгө салдым эле», – деп таржымалдап чертүүчү экен көрүнүктүү комузчу Асанаалы Омуров.

ЖАНАРКУШ

Бир бойго жете элек жетим кызды алтымыш-жети-миш жашка чыккан Жанаркуш деген бай байдыгына салып алып, чоңойтуп аял кылып аламын деп, ээрчитип келатып, айылына жете электе, «өлүп калсам мени күйүп кошобу, же кошпойбу, сынайнчы», – деп бир коён качса кууп, чаап алып өлтүрүп, оозу-мурдун канга боёп, өлүмүш болуп жатып калат.

Көч жагынан кыз келип караса жыгылып, турдесе турбай өлүмүш болуп абышка жатат. Турбаган соң кыз өлүп калган экен деп:

Кереге бойлор боюм жок,
Мен келин сүрөөр алым жок.
Уук бойлор боём жок,
Урмат кылар уулум жок.

Боордоку, боз кашка коён,
Боортко салган абышка оён.
Капталдагы кара жал коён,
Капканга алган абышка оён – деп кошуп,
теңсиз заманда кор болгондугуна чыдай албай:

Абышканын ак шамшар,
Кындан сууруп алды эле.
Жанаркуш тура калганча,
Жүрөккө бычак салды эле, – деп бактысыз
кыздын аянычтуу тагдыры баяндалат.

АТАНЫ КОКУЙ, 80 СОМ

XX кылымдын экинчи жарымында жарык дүйнөгө келген Кошкулак 1880-жылы керилген кең, Таластын Чат базарында үрүп чыгар ити, үстүнө үйрүп салар кийими жок томаяктын үй-бүлөсүндө туулат. Уруусу кытай. Ал боз улан аталгандан комуздун кылына жан сала черткен чебер чертмекчи аталат. Атагы айылына эле эмес, Талас аймагына да тарайт. Тилекке каршы, Кошкулак «жигит шок болсун, шок болбосо жок болсун» дегендей, шок чыгып, ага-туу-

гандарынын айткандарын укпай, өзүн-өзү билип, айылына батпай, акыры сүрүлүп отуруп, Ысык-Көлдүн Тоң болушунда жашашкан Кытай уруусуна келип, Эшимбек деген уруунун билермандыгында баш калкалап эки жылча туруп калат.

«Өнөрлүү өлбөйт» дегендей Кошкулак күү чертип, күн көрөт. Анын чыгаан комузчулугу Тоң аймагына чагылгандай тарайт. Эл бийлегендердин ичинен Кошкулактын кол ойното черткен чеберчилиги, көңүл отун жандырган күүлөрү Илебай болушка жагат. Ал айылына алып келип, эртели-кеч күү черттирип жарпын жазат. Ал турсун, болуш Кошкулакты эки жакка чыкканда ала жүрүп, эл-жер таанытып, өнөрүнүн өрчүшүнө да демөөрчүдөн болот. Кошкулак болсо күүлөрү менен жайкы шериненин, кышкы жоронун, той-тамашанын көркү, жигиттин гүлү аталат. Ал күнүмдүк оокат үчүн Илебай болуштан карыздап ар кандай каражат алып жүрөт. Акчага айлантканда Кошкулактын бересеси 80 сомго жетет. Ал ошол кездеги 80 койдун баасы экен.

Илебай карызын сурабайт. Бирок, үстүндө үйү, астында аты жок, бөлөк жерде, бөтөн элде жүргөн Кошкулак карызымдан кантип кутулам, – деп санаанын сазына батат.

Акыры ал элин, жерин эстеп, өлбөстүн күнүн көрүп, өчпөстүн отун жагып жүргөн армандуу жаштыгын, тарткан азабын күүгө салат. Атын болсо «Атаны кокуй сексен сом» деп атайт.

Күндөрдүн биринде Илебай болуштукуна алыстан аттуу-баштуу меймандар келет. Алардын көңүлдөрүн жубатуу үчүн Кошкулак чакыртылат. Ал адаттагыдай эле күүдөн күүнү таңшытат. Акырында комузчу:

– Урматтуу меймандар, эми жаңы чыгарган «Атаны кокуй 80 сом» аттуу күүмдү чертип берейин, – деп кайрыктары арман менен муңга жык толгон күүсүн чертет. Күү чертилип бүткөндө Илебай болуш:

– Күүң мыкты экен. Баарынан кечтим мырзам, өнөрүң өркүндөсүн! – деп Кошкулактын талантына таазим этиптир.

КАРАЛУУ КӨЧ

«Каралуу көч» деген күү эски күүлөрдүн бири. Аны кайгылуу болгондуктан эри өлгөн жаш келиндерге гана чертип берип, эл арасында көп колдончу эмес. «Каралуу көчтө» жаш келинди төө жетелетип, башына кара салынган жаш жубай ботодой боздоп, эррекеп ыйлап, көч үстүндө жаш кеткен жубайын эскерүүчү.

Талас өрөөнүндө кашка таман уруусундагы Ормон Сибирге айдалып кетип, кайра келип өлгөн экен. Жыйырма беш жылга Сибирге айдалат. Байтиктин жардамы менен үч жылдан кийин бошонуп келсе, улуу аялы «эми келмек беле» деп, эрге тийип кетет,

«Аман болсо келер» деп, токол аялы күтүп отурат. Ормон келгенче ошол токол аялы жакадан көчүп, жайлоого барганча буркурап ыйлап, кызына төө жетелетип, өзү кошок кошкон экен. Анан ар бир куран окуган жумада айыл ичиндеги комузчулар күү чертишчү. Башка учурда пайдаланган эмес. Аны Атай, Эрке сары, Орозбай молдо, Жунуш сыяктуу комузчулар эри өлгөн аялдын уруксааты боюнча өлүктү коюу изатына келген элдин суроосу боюнча аткаруучу.

Андан мурун Нурак, Кадыраалы даткаларды Кокон ханы дарга асып, өлтүргөндө Каралуу Көчтү уюштурган.

Каралуу көч келе жатканда башка көчтөр жолдон чыгып, жол бошотуп берүүчү.

Ошол Ормондун аялынын кошогун Атай минтип аткарчу:

Атагы чыккан Ормонсуң,
Айылыңа коргонсуң.
Арсыз душман көрө албай,
Айдалып кор болгонсуң.
Намысың зор аска эле,
Жоругуң элден башка эле
Өздү-жатты тең көргөн,
Адат болгон башта эле.

Ормон кетти мен калдым,
Ойостон тандап мени алдың.
Мени алганда неге алдың?
Бекзаттын көзү өткөндө,
Баркым билет деп алдың.

Кыямат кеттиң, мен калдым,
Кыргыздан тандап мени алдың.
Мени алганда неге алдың?
Кыямат жайга кеткенде,
Кыйналып калсын деп алдың.

Эки жыл күтпөй түңүлгөн,
Эжекемди неге алдың?
Коңгуроо тагып куш салган
Атасынан бабасы
Коңур сүйлөп журт алган.

Аргымак таптап куш салган
Атасынан бабасы
Акырын сүйлөп журт алган.

Ителги таптап куш салган
Атасынан бабасы

Илепей сүйлөп журт алган,— деген жери
эсимде калыптыр. Кошок узун, анын баары эсимде
калбаптыр. «Кошок узун, анын баары эсимде жок»,—
деп коёр эле Атай, колун кайра-кайра комуздун
бооруна ойнотуп.

КЫРГЫЗ КӨЧҮ

1939-жылы мен тогуз жашар баламын. Асанкожо,
Эсенкожо, Асанбек эң кичүүсү менмин. Үч бир
тууган элек, Асанкожо улуубуз ошол байкемдин кула
жорго деген үстүнө суу койсо чайпалгыс жоргосу
бар. Күндөрдүн биринде мени учкаштырып алып,
беш-алты километрдей жердеги бир кыштакка алып
барды да, жепирейген бир боз тамды көрсөтүп:

– Ошого барсаң, Сайра деген кыз бар, мынабу катты берип, кайра жообун алып кел,– деп узатты.

Барып жообун алып келип бердим. Көрсө үйлөнөбүз деп, сүйлөшүп жүргөн кызы экен. Көп узабай 1939-жылдын аяк ченинде байкемди аскерге алып кетти. Байкем кетип баратып мага катуу тапшырган тапшырмасы бар эле.

– Мен кат жазып турам. Менин катымды Сайрага жеткирип тур,– деген. Аңгычакты жаз келип катташа албай калдым.

Кыштын күнү Нарын дарыясына муз тоңуп калганда бутума ийри конькимди тагынып алып, жетип бараар элем, эмки кышка чейин катташа албайм. Кыздын айлы 8-март, биздин айыл Башнура /Ак-Булуң/ деп коюучу. Ортобузда чоң Нарын. 1940-жылдын кышы. Муз тоңгондо байкемден келген каттарды алып, конькимди тагынып жетип барсам, үйдөн обочороок жерде бир бузулган там бар экен, экөөбүз ошого кирдик. Байкемдин каттарын окуган сайын салаа-салаа жаш куюлат, ага кошулуп мен да ыйлайм. Өксүп-өксүп басылгандан кийин:

– Алдыңа кетейин кичине бала... Эми, мени алып кет,– деп турса болобу!.. «Мына кызык! Байкем аскерде жүрсө... атам-апамдар эмне дешет»?

– Анда жүрү, чоң Нарындын күбүрүнө мен кандай секирет экемин карап тур...

Эч нерсеге түшүнбөйм. Бир маалда: «Мени зордуктап башка бүрөөгө берген жатышат, – дегенде заманам курулуп кетти көрүнөт!»..

«Байкем атайы мага табыштап кеткен сүйгөн кызы болсо, аскерден барарым менен үйлөнөбүз деп, каттарды жазып турса... менин кылган ишимди байкем деле туура табар деген ой келди көрүнөт. Кандайдыр бир күчтүү намыскөйлүк пайда болдубу, билбейм, андай болсо кеттик дегенимде жеңемдин кучактап алып ыйлаганы!»...

– Мен үйдөн киймимди алып чыгайын, сен ушул жерде отура тур,– деп чуркаган бойдон кетип, бир заматта кайра келди. Кеч күүгүм.

– Бирден басалы, менин кийимдеримди көтөрүп алдыга бас, мен окчунураак артыңдан... бирөөлөр көрүп калбасын,– деди.

Кыскасы, карга матып түн ортосу ченде үйгө жеттик, бирок үйгө кирүүгө даай албай, муздак тамдын терезесине чапталган гезиттин бирин айырып кирдик да, айдын жарыгы менен жыйылган боз үйдүн туурдугун чечип, ошого оронмой болдук эле, бир маалда:

– Алдыңа кетейин, сен жылуу үйгө эле барып жатасыңбы, балким атам, апамдар санааркашаар,– деди.

«Сен жалгыз коркосуң да, бирге эле бололу»,– десем болбой койду. Акырын үйгө кирип жатып, уйку жок, эрте туруп бөтөлкөгө ачкыл жарма куюп, нандан алып, жеңеме терезеден кийрип берип, окуума кеттим.

Сабак мээме кирбейт, эси-дартымдын баары эле эмне кылып отурат болду экен деп, жеңемде.

Окуудан келем, жеңем экөөбүз үйдөгүлөр көрүп коюшпасын деп, бири-бирибизге кароолчу болуп тамак жейбиз. Ошондой капаста бир жумадай отурган соң чыдабай кетти көрүнөт:

– Алдыңа кетейин кичине бала, апама айтып көрсөң, кантет... болгонун болгондой эле төкпөй-чачпай айт,– дегенде... сүйүнгөнүмдөн апама чуркап жетип айтып таштадым.

– Илгерки эрди катындар бири-бирин аттарынан айтышпай тергей турушкан.

Апам атама:

– Ой, дейм – деди.

Атам: – Ии...

– Мынабу жиндинин сөзүн укчу.

Атам: – Эмне болду?

Атам мени «жиндим» деп эркелетээр эле. Мындай жаныма келип айтчы.

– Асанкожо байкемдин колуктусун алып келгемин,– деп ыйлап жибердим.

– Эмне дейт?!

Баардыгын дааналап сурап, толук түшүнгөн соң бир топко ойлонуп отуруп калды да: «кагаз-карындаш алчы»,– деди. Алдым.

– Отур, жаз.

Айылдагы жолдошторунан беш-алты кишинин атын жаздырды.

– Ушуларды чакырып кел, тез келишсин...

Мен аларга кабар берип, кайра келсем, көшөгө тартылып, боорсок кесилип жаткан экен. Сүйүнгөнүм!...

– Көң жанчып кел!

Бутум-бутума тийбейт.

– Кар алып казанга сал.

Бутум-бутума тийбейт. Кыштообузда суу жок, кар ишчүбүз. Бир маалда атамдын жолдоштору келишти. Курманбай деген башкарма, сельсовет болуп жүргөн бир кыраакы жолдошу көшөгөнү көрө коюп:

– Ой, Кыдырназар, муну кандай түшүнсөк болот?

– Келгиле, туугандар, отургула. Жай сүйлөшө турган, акылдаша турган иш болуп калды,– деди атам.

«Бу кудай урган Кыдырназар бизден жашырып... токол алып жаткан го»,– деп Тойтуке сөздү баштайын деди эле, атам ээрдин тиштеп тыйып койду.

Дасторкон жайылып, бир-эки чыныдай чай ичилген соң, болгон ишти жолдошторуна атам баяндап айтты.

Ошондо Курманбай:

– Кыдырназар, сен качан бала болгонсуң, кыргыз баласы кара баштуу киши эмес, ирегесине жолбун ит келсе ырыскы келди деп жугунду берип багып алышчу эмес беле. Үйүңө кара баштуу киши кирип жатса ак жолтой болсун, балаң келип, баш кошулсун, келиниң болуп калсын, Оомийин! – деп бата жасап койду.

Мына ошондон тартып биздин үйгө келин болуп калды. 1941-жылы Улуу Ата Мекендик согуш башталды. Байкемден «оң бутумдан жарадар болдум, госпиталда жатам»,– деп бир кат келди. «Бутум айыкты. Кайра согушка кирип баратам»,– деп бир кат келди да, кат токтоду.

1942-жылы кара кагаз келди. Кудай бетин көрөтпөсүн, ошондогу жеңемдин ыйлаганы...

Эки бетинен кан чубурат, жер тепкилеп чаңыргандай болсо жанына пенде токтогус. Биз жеңем экөөбүз соко айдап, чөп чаап, аштык оруп жүргөндө: «сен эмне десең мен угам, мен эмне десем сен угасың», – деп, шерттешкенибиз кана?!.

Мен өзүм өксүп ыйлап жатып, менин тилимди аласың да, ыйлабачы десем, ого бетер күчөп ыйлайт.

1943-жылы жаз келгенде жайлоого көчөбүз деп калдык. Кара төөгө жүк жүктөп, кара менен чүм-бөттөп, жеңеме кара кийгизишип көчтүк. Жайлоодо, капчыгайларда кошкондо тоолор, зоолордун жаңырыгы ушул убакка чейин кулакка угулат. Бул кан жуткан күндөр жалгыз кыргыз элинин баштарына түшкөн мүшкүл. «Кыргыз көчү» ушуну сүйлөйт, – дейт автор Асанбек Кыдырназаров.

ОЙНОТМО КҮҮЛӨР

ЧАЙКАМА

Токтогул кайрык күүлөрүнүн түрүнө, тобуна кирген «Чайкама» аттуу классикалык күүсүн чертээрдин алдында:

Айдап чертем алдына,
Алып чертем аркама.
Канаттуу куштай талпынып,
Мен бара жатам айылыма»,— деп баштап
анан:

Асманда учкан кушка окшош,
Кайкып чертем чайкама.
Кошулуп добуш комузга,
Жетели эрте конушка.

Желимдеген эмедей,
Жабышат колум комузга.
Сөздөрү бар добушта
Жан эргиткен чайкама.

Жашыңа эрмек болууга,
Алып чертем мойнума.
Белгилүү күү чайкама,
Белек болсун калкыма.

Чарчабай ырдайм жалпыңа
Жигиттер, эч нерседен тартынба

Терип чертем,
Минтип чертем,
Желип чертем, мына.

Серпип чертем,

Чымчып чертем,
Илип чертем,
Билип чертем.

Чимирилтип ала койгун колуңа
Тезирээк алпар мойнума

Тегеренип ойносун,
Колуң комуз боорунда.

Мына, белек болсун калкыма
Комуз чертсең чарчаба
Койкоңдотуп,

Кооз чертчү чайкама, – деп ырдап, мойнуна
аспабын ала коюп, терип, серпип, чымчып, илип,
чимирилте, койкоңдотуп кооз черткен.

КӨЙРӨҢ КҮҮ

Тоголок абамдын айткандары. Таластагы Айда-
раалы жөргөлөктү көрүп калдым. Эл ырас эле ат
коюптур жөргөлөк деп, ар кыл кубултуп чертет экен.
«Көйрөң күү» деген күүсүн черткени азыр да элеси
көз алдымдан кетпей турат.

Шумдугуң кургур, адам эмеспи, сөөктөрү жокпу?
Жаш кезим эле, элеси эсимден кетпей калгандыктан,
кээде эле кулагыма жаңырып, кайталанып туруп
алгандан, черткен сайын кыймылдары, сөзү эске
түшүп, толуктап үйрөнүп алдым. Күүсүн бир сыйра
кайталап чертип келип:

Антип келсең, минтип келдим,
Антип келсең, минтип келдим.
Күлдүр-күлдүр,
Күлдүрбөй тим жүр.
Караңгыда калдыр
Калдырбай тим жүр.

Питр боор, Маскөөдөн,
Олуя-Ата, Ташкенден
Алып келген күү экен.
Ак куржунга жаймалап,
Салып келген күү экен.

Акмоло, семей аралап,
Барып келген күү экен.
Казак элге кадырлап,
Тартып берген күү экен.

Аркан менен бек чырмап,
Артып келген күү экен.
Айдакенди кадырлап
Шаңшып келген күү экен.

Ээ... э... э... балам,
Антип чертсең, минтип чертем,
Антип чертсең, минтип чертем,
Ашып чертем, шашып чертем/кейип/
Муштумумду түйүп чертем/муштумун көргөзүп/
Башка топу кийип чертем/топусун оңдоп/
Шаңдуу шайыр күлүп чертем/каткырып/
Сөөмөй менен илип чертем/илип чымчып/

Ээ...э...э...й балам,
Коён жылы кышында
Жутап калдык ошондо
Жүз жылкылуу жүдөдү
Кырк жылкылуу кыйрады.

Он жылкылуу оюлуп,
Муздап калды териси.
Жаз чыкканда союлуп,
Беш жылкылуу бүлөлүү.
Эл өөдөгө чыкканда,
Арта салып жүдөдү.

Шашып чертем, басып чертем/карбаластап/
Шакылдатып айтып чертем /оозун кыбыратып/
Тегирмендей тартып чертем/колун тегеретип/
Ак балыктай калкып чертем/ойкуп; кайкып/
Кээде капа, жашып чертем/ыйламсырап/
Келиндерден качып чертем/жутунуп/
Кээде түнөп калып чертем
Мындай чертем, тынбай чертем /
комузун кармалап/

Эрмек болуп ырдай чертем/ыргалып, теңселип/
Жаш балдарга күлкү болсун/күлүмсүрөп/
Комуз боорун тырмай чертем/кыл тырмалап/
Жоругума ал түшүнсүн/мекчейип/
Корголотуп, урбай чертем/денесин сүлкүлдөтүп/
Улууларды сыйлай чертем/жайдарыланып/
Карыларды сыйлай чертем/элге кайрылып/

Кадырымды эл билбесе,
Кабак бүркөп ыйлай чертем/эшиңдеп/
Чертем, чертем, чертем, чертем.
Чертем, чертем, мына, мына мындай.

Ал киши айтаар эле: «көп эле аракетте, түйшүкчүл, эмгекчил болуу керек. Эмгектен качпаса эле ал куру калбайт. Жалакай болуп, жалкоо болуп уйкуга берилип кетсе, унутчаак болуп, бүгүнкү жумушту эртеңкиге калтырса, колунан келбегендин биринчи себепчиси болот. Чындап астейдил пейили киришсе адамдын колунан келбеген эч бир жумуш да, өнөр да болбойт», – дээр эле. Комуздун он эки түрлүү күүлөнүшүн бүт билүүчү.

АЙДАРААЛЫНЫН «КӨЙРӨҢ КҮҮ»

Кечээ жакында эле Суусамырдын үйгөн ташында той болот.

Ошондо эл:

– Таластык Айдарраалы чоң комузчу дейт. Ошону алып келип, өнөрүңөрдү көрсөтпөйсүңөрбү, – деп талап кылат.

Той берип жаткан да манап жигит го. Кош ат жиберип Айдарраалыны алдырат. Негизи той берген кишинин таякелери болот. Ошол тойдо Айдарраалы тамаша кылып олтурат. Аңгыча Калык Кетмен-Төбөдөн Жумгалга келип, туугандарына учурашып, күнү бүткөндөн кийин:

– Эми Суусамыр менен кетейин,– деп ошол та-
рапты бет алат.

Калык:

Баарына эле жолуктум, бу Айдарраалы деген ки-
шиге жолуга албай койдум. Кандай киши? – деп
Токтогулдан сурайт.

Анда Токтогул:

– Эй Калык, ал Айдаралы жүргөн жерде ырда-
бай эле кой. Ырыбыз талаага кетет. Отуз жаштан
ылдыйкынын баары ага берилип кетет. Талаага эле
ырдай бермек беле. Көрөрсүң дагы бир күнү, – деп
койчу экен Током.

Ушу жерде, Суусамырдан Калык байкоосуздан
жолугат. Калың эл топтолуп турат. «Бул эл эмне
экен» деп кайрылып, тойдун үстүнөн чыгат.

Аңгыча бир кара кашка атчан жигит Калыкты
эрчитип, үчүнчү катарга алып барып коёт.

– Каяктан келатасың? Саяктан келатам, – деп
барат.

Барып, үзөңгүнү чирене тээп, өйдө болуп караса,
эл ортосунда түлкү тебетей, таар чепкен кийген,
көгөндүн бурчасын белине курчанган, чаканактай
чарчы бойлуу, кара шири, сулуу сымак киши экен.
Карап турса, тебетейи кежигесине деле түшөт, өзү
дөңдөн түшүп деле баратат. Кайра көчүгү менен
жылып, дөңгө чыгып да кетет.

Башы деле, көчүгү деле былкылдайт. Анын боо-
ру да калган жок. Күлүп эле көзүнөн жаш чыгып
жаткан киши. «Ии Айдарраалы деген ушу киши тур-

байбы. Токомдун айтканы чын тура. Эмнеси болсо да ушу кишиге бир жооп берип көрөйүн»,— деп турат.

Калыкты билбейт, Айдарраалы өзүнчө тамаша кыла берет.

Олуя –Ата, Ташкенден:
Анжиан менен Маскөөдөн,
Алты капка, бир атка,
Алып келген күү экен.
Алты капка жаймалап,
Салып келген күү экен.

Мына ошо да, мына ошо.
Жана деле минтип,
Эми деле минтип.
Коең жылы кышында,
Жутап калдык ушунда.

Жазга маал болгондо,
Келин кыздар ыйлады.
Баары жогун жыйнады,
Кара жалдуу сур байтал,
Кулун салып ыйлады.
Уйлар өлүп, кой калды.
Кара бука бой калды.
Сары жүрмө, карын сал,
Сасып кетет, баарын сал,— деп тамаша кылып жатканда эл дуулдап күлдү.

«Эмнеси болсо да ушу кишиге жооп берип көрөйүн» деп, ат үстүнөн эки үзөңгүгө чирене тээп туруп, качырып калды:

Суусамырдын сазындай,
Былкылдаган сен кимсиң?
Жинди болгон улактай,
Шылкылдаган сен кимсиң?

Бай түлкүлүү тебетей,
Кийип алган сен кимсиң?
Кунаажынган букадай,

Култулдаган сен кимсиң?
Куйругун кескен тайгандай,
Мултуңдаган сен кимсиң, – деп койду. Анда
Айдараалы:

– Ээй, таңырайган кара торпок көздөнгөн
айланайын:

Бери кел, бери кел
Менин атым сурасаң,
Айдараалы жөргөлөк.

Ар бир элдин ичинде,
Айтар сөзүң бир бөлөк,

О, дүнүйө, дүнүйө
Келин, кызды көргөндө
Керегенин түбүнөн,
Кирип кетем жөргөлөп, – деп койчу экен.

НАН КАЙРЫК

Токтогул Сибирде жүргөндө эки-үч күнү ачка болуп
калат. Комуз чаап алып, кайтарган милицияга айтып:
Айланайын, кыл алып бер, – деп тил билген
милициядан алдырып, комуз чертип жүрөт.

Анда желим деген жок эле. Карагайдын чайы-
рынан аралаштырып чаптап, комуздун капкагын
шибеге менен көзөп эле жыгач мык менен уруп коёт.

Кылын тагып, зоок кылып отурганда текшерип
начальниги келет. «Бул ким деген киши?» – дейт.
«Токтогул деген», – дейт. Комузу жөлөнүп турат.
«Бул эмне аспап?» – дейт. Милиция ала коет.
Жанындагы тилмечи: «Өзү жасады, комузчу экен»,
– деп айтып түшүндүрөт. «Ушу киши тамак жок,
ачка эки күндөн бери», – дейт.

Анда айтат:

– Апкел, аттын жанындагы сумкени, – дейт. Алып
келет. Анда бир ууч канты менен жарты бөлкө болот.
Алып келип Токтогулдун алдына коёт.

– Кандай тамак жеткирбейсиңер, дайыма өксү кылбай берип тургула,– дейт.

Токтогул суу менен кичине нан, канттан жеп эс алат.

Анан:

– Кана, чертип көрүңүзчү,– дейт начальник. Токтогул мурда эле чертип отурган болот.

– Кой, ушу күүм ак жолтой болду окшойт. Атын «Нан кайрык» коёюн,– деп күүсүн «нан кайрык» деп коёт.

АК ТАМАК, КӨК ТАМАК

Ак тамак, Көк тамак деген эки чымчык болот. Ак тамагы ургаачысы, көк тамагы эркеги. Бул Ак тамак, Көк тамак жашынан бири-бирин сүйүп, түбөлүк жар болуп кошулат. Талас салкын, Таласты жердейбиз дешет. Таласты жердеп Кең-Кол атанын тушундагы чытырман калың токойдун ичиндеги Акун хандын кызы Айчүрөк конгон чынарга уя салып, экөө турмуш куруп жашап турат.

Күндөрдүн биринде Ак тамак, Көк тамакка айтат:

– Таласың аска-зоосунун башынан ак кар, көк муз кетпеген мөмө-чөмө бышпаган жер экен. Андан көрө ылдыйкы Кара-Бууранын, ары жагы Алуетим, Чандалаш ашуусун ашып, Аксы багытка кетели. Аксы багыты күздүн күнү тим эле өзүнчө укмуш: дарбыз, коон, анделек, алма, өрүк, анжир, курма, шабдаалы, жүзүм – түрлүү жемиш көп. Таласта ошол айтылган жемиштердин ондон бири жок.

Ушуну айтып Ак тамак Айчүрөк конгон чынардын батыш жагындагы бутагына конот. Чыгыш бутагында күйөөсү олтурат.

Анда Көк тамак:

– Эй, Ак тамак, жашыңдан кошулган түбөлүктүү жубайымсың. Таласка эле туралык. Аксыга кетебиз деп көңүлүмдү ирээңжитпечи. Ырас, мөмө-чөмө бышпаганы менен Таластай жер барбы? Кырс этерге калың

шагыл ташы жок, учуп чыгаар чаңы жок өзүнчө эле калган өзөнү чытырман калың токой, түбүндөгү балык бирден көрүнүп саналган, ташкындап агып жаткан Таластын тунук суусу кандай! Жайдын толук кезинде кыз жытындай атыр жел бетинди сылайт. Билген кишиге Талас – жер соорусу. Айчүрөк конгон чынарга уя салып турмуш күтүп Таласта туралы, – дейт.

– Аксы багытына кетебиз, – деп Актамак болбойт.

– Экөөбүз сайрашалык, кай жеңгенибиздин оюна көнөлүк.

– Мейли эмесе, – дейт Көк тамак. «Элден мурун кимибиз сайрайлык?».

Анда Ак тамак:

Эркек эмессизби, нары кожоюнумсуз, элден мурун сиз сайраңыз, – дейт.

Ошондо Көк тамак сайрайт. Атай Огонбаев аны комузга которуп, аягына чейин шарт чертип, бир-эки жеринде кайрылуусун ошол чынардын түбүндөгү оргуп жаткан тунук булакка Көк тамак учуп түшүп, канатын булакка чапкылаганы баяндалат.

Эми экинчи кезек Ак тамакка тийди. Күндүн ысык кези. Ак тамактын бутуна жылаажын тагылыптыр. Бутун селкинчек кылып, бир бутун бутакка арта салып коюп, кыймылдатса, жылаажын шыңгырт-шыңгырт, шыңгырт деп үн берүүдө. Башынан сайрай баштады. Баягы эркеги бутактан түшүп, булакка канатын чапкылаган жерге чейин сайрайт.

Көк тамак Ак тамактын тамагына суктанып, бир улутунуп күрсүнүп, шилекейин үч кайра жутуп жиберет.

Ак тамакты да учуруп келип, булакка түшүрүп, канатын чаптырып, кайра учуруп, конуп турган ордуна кондуруп, ал бутактан өйдө көздөй учуруп, үчүнчү, төртүнчү бутакка кондуруп, чынардын башын көздөй алып жөнөдү.

Ошондо чынардын ар кайсы бутагына учуп-конуп, жогорулап чынар теректин боорунан тумшугу менен чокуттуруп, ар кайсы жеринен тамактанып комуздун

ушул кайрыгына келгенде бармагын баш кылып, төрт манжасын жуумп, сөөмөйүн эркин бош коюп, ошо ак тамак курт чокуган сыяктуу элестетип, көзүңө чагылдырат.

Ошондо Ак тамак өз пикиркинде: «Чынардын эң учуна чыгып карайын, Кара-Бууранын белинде томуктай булуту жок болсо, күйөөм Көк тамакты ээрчитип алып, Аксы багытына кетейин»,— деп ойлонот. Ошондон аркы сайрашын күчөтүп, кыскасы Көк тамакты жеңет. Чынардан экөө тең учуп чыгып, Кара-Бууранын өзүнө түшүп, өр тартып, канатынан дуу чыгып, Ак тамак алдында учуп, Көк тамак болсо жеңилип, артынан ээрчип учууда,— деп Атай Огонбаев ушунчалык бир касиет, керемет менен Аксы багытына жөнөтчү.

АК ТАМАК МЕНЕН КӨК ТАМАК

Жумгалдык Муса комузчу айтаар эле: Ак тамак, Көк тамак Чычкандын сайында болгон. Чычкандын капчыгайы токойлуу жер болот, шар аккан суусу бар. Ак тамагы ургаачысы, көк тамагы эркеги.

Бир күнү Ак тамак:

— Чычкандын ичи тар, суук экен, мен Анжиян тарапка кетем, сен барсаң бар, барбасаң кал. Мени кичине узатып кой,— деген экен Көк тамака.

— Ой, акмак, бу эмне дегениң, ушу Чычкандын капчыгайындай да жер болобу. Шар аккан суусу бар, ээн-эркин учасың, Анжиян жакка барсаң ысык, көлөкөсү жок. Анан кечке эле алма, өрүк жей берип, балдарым маңка болуп калбайбы, барбай эле кой! — деп Көк тамак айтат.

Ак тамак учуп отуруп: «Ушу Көк тамак менин артыман келип жүрбөсүн»,— деп бир чоң дарактын үстүнө чыгып алып сайрайт.

Эми Көк тамак болсо: «Ээ ушинтип бул жерде жалгыз жүрө бербей, Ак тамактын артынан кетейинчи»,— деп ал да артынан учуп жөнөйт.

Аны көргөн Ак тамак:

– Ой, сен эмне менин артыман келе жатасың?
– деп сурайт.

– Ой, мен деле сени менен Анжиянга барайынчы.
Бул жерде жалгыз тура албай койдум, – деп экөө тең
учуп жөнөйт.

АК ТАМАК, КӨК ТАМАК

Жукеш уулу Жолдоштун маалымдоосунда «Ак тамак, Көк тамак» күүсүн Атай мындайча шартта чыгарыптыр:

– Болбогон жерден жалган жалаага кабылып, Калбаны ашып Кетмен-Төбөнү карай комузумду койнума катып келе жаттым. Калбанын белине чыкканда Талас жакты бир карап алдым. Кең-Кол тарап, Манас атанын күмбөзү алаканга салгандай көрүнүп турду. Кайрылып кетким келди. Бирок, кете албадым. Барсам кармап, каматып коюшары сөзсүз эле.

Анан эстелик болсун деп ушул күүнү чыгардым. Кайра-кайра черте берип, атын да коюп алдым.

Күүнүн атын «Ак тамак, Көк тамак» деп койдум. Анткени аялым айылда калбадыбы? Ошентип аялымды «Ак тамак» деп койдум да, өзүмдү «Көк тамак» деп атадым. Себеби мен мындаймын да, деп Атай кекиртегин чертип койду эле, отургандар кыраан-каткы күлүп калышты. Атай ыр менен күүнү мындайча чертти:

Ак-ак, Ак тамак,
Көк-көк, Көк тамак,
Ак-ак, Ак тамак,
Көк-көк, Көк тамак,
Ак тамагы аялым,
Көк тамагы мен өзүм.

Ак-ак, Ак тамак,
Айтпай кеттим Ак тамак.
Айтып кетсем Ак тамак,

Артымдан кууп кармамак,
Ак жеринен мендейди,
Айыпка жыгып таштамак.

Көк-көк, көк тамак,
Көрүнбөй келдим Көк тамак,
Көрүнөө келсем Көк тамак,
Көз көрүнө кармамак.
Көрө албастар мендейди,
Көтөрө чаап таштамак.

Ак тамак да, Көк тамак,
Кошулуп чоң күү башталат,
Кол ойнутуп черткенде,
Көп күүлөрдөн башкараак,
Черте берсең бул күүнү,
Эки колуң такшалат.

Ак-ак, Ак тамак,
Көк-көк, Көк тамак,
Экөөң бирге кошкондо
Өзгөчө чоң күү башталат.
Кол ойнутуп черткенде
Көп күүлөрдөн башкараак.

Ак-ак, Ак тамак,
Көк-көк, Көк тамак,
Сууга салдым канатты,
Караймын Кең-Кол тарапты,
Ак жеримен айласыз,
Бет алдым түштүк тарапты.

Ак-ак, Ак тамак,
Көк-көк, Көк тамак,
Кетип атам түштүккө,
Кемпайлардын айынан.

Ашуу ашам айда жок,

Аңкоолордун айынан.
Ак тамак калды айылда,
Көк тамак бүгүн жайында.

Кол кармашып жүрчү элек,
Көк кашаттын сайында.
Сагынып сени Ак тамак,
Барармын бир күн айылга

Ак-ак, Ак тамак,
Көк-көк, Көк тамак,— деп өзүн сайрап турган
чымчыка салыштырып, бирде оң канатын, бирде сол
канатын сууга салып, туурап жатты.

Ошентип Атайдын «Ак тамак, Көк тамак» күү-
сүнүн тушоосу кесилгендей болду.

ПАРОВОЗ (КАРА ТУЛПАР)

1939-жылы кыргыз өнөрпоздору Москва шаарында
өтө турган маданият декадасына жөнөшөт. Жолдо
4 күн бою паровоздун такылдаган добушу кулагына
сиңип калган Ыбырай Туманов «Паровоз» деген
күү чыгарат. Качан Москва шаарына жетип, конок
үйгө жайланышкандан соң, топтун жетекчиси
Кубанычбек Маликов:

— Ким жолдо жаңы чыгарма жаратты? — деген
суроо коёт.

Ошондо Ыбрай ата ушул күүсүн чертип берип,
барган өнөрпоз адамдардын эмгекчили катары же-
текчилердин алкышын алган экен.

МАШ БОТОЙ

1939-жылы Москвада өтө турган декададан
мурдараак Атай Огонбаев Карамолдо черткен
күүлөрдүн арасынан ботойлоруна шыктанып, бир
күү жаратып, ага «Маш ботой» деген аталышты
ыйгарыптыр. Качан Карамолдого чертип берээрде:

«Молдоке! Сиздин ботоңузду маштап койдум», – деп оң колун ар кандай түргө келтирип ойноктотуп чертип берген экен. Аны уккан Карамолдо бөлөк артисттер менен бирдикте батасын бериптир.

Кийин өзүлөрүнчө жолукканда: «Комузду токмоктогон ушундай да күү болобу?» – деп тамашалачу имиш.

МАРШ КҮҮ

Нарын жергесинде белгилүү комузчу Муса Молдоканов салттуу күүлөрдөн айырмаланып «батышчыл» маанайда чыгарган бул күүсүн «Марш күү» деп атаган экен. Ал заманда (1962-ж.) Совет доорундагы саясатка ылайык бардык жаңы жаралган чыгармалар орусчул маанайда болууга тийиш эле. Ошол кездеги өнөрпоздордун көркөм жетекчиси, обончу-композитор Жумамүдүн Шералиев ансамбль үчүн күү тандап жатканда ушул күүнү комузчулар тобу менен уккан экен. Бул күүнүн кыскалыгынан жана балдарга ылайык кайталанма кайрууларынан улам жактырышпаштыр.

«Ал заманда комуз рух дүйнөбүздүн өзөгү, көңүл көтөрөөр бирден бир туткасы болгон үчүн көп адамдар комузду таасын чертчү эле», – деп эскерет Нурак Абдрахманов. Күү жаш Нуракка абдан жагып, атайын суранган үчүн ара-чоло убакытта алгачкы устатарынын бири Муса Молдоканов аны үйрөтө салгандыгын айтат.

ОБОН КҮҮЛӨР

АК БАКАЙ

Коргоол Досу уулу Калыбай деген агаларынын аялы Үрбүбүгө ашык болуптур. Атын айтып ырдам, айылдаштарым билсе, Калыбай менин башымды чымчыктын башындай чыр дегизип жулуп албасын деп, атын тескери коюп «Ак Бакай» деп моминтип ырдаган элем:

О... көзүң айнек, тилиң бал,
Көп адам сизге ынтызар.
Жагалмай канат кашың бар
Жайылган кара чачың бар.
Жаагыңдан чыккан саамайың,
Калтардын тал-тал жүнүндөй,
Тамаша кылып бир турсаң,
Таң мезгили билинбей.

О... салкындап бассаң иреңиң,
Саардагы чолпон жылдыздай.
Адамдан нускаң бир бөлөк,
Арманда кылган тургузбай
Бетиңден жыттап сыласам,
Бейилиң жакшы
Ак Бакай.

О... кубуласың, сүйлөйсүң,
Куйруктуу сары жылдыздай.
Сунган менен кол жетпейт,
Суу түбүндө кундуздай,
Суктандырып күлгүзгөн,
Сулуусуң жаштан
Ак Бакай.
Күйдүргү тамак, күйкө көз,

Күйдүрдүң Бакай жалжал,
Айылдын четин таба албай,
Арманда болдум жарым эс.

О... балалык жаштык дооруң бар,
Базардан кызык ойнуң бар.
Бак алма бышкан койнуң бар.
Жетише албай, көрө албай,
Көп адам жүрөт дардизар.
О... билегиндин актыгы,
Билериктин аздыгы.
Атагыңды чыгарып,
Ак-Бакай деп ырдадым.
Ачылды алтын сырларым.

Көк ойго тартып эл конот.
Көргөндөй жүрөк дем болот.
Сары жон ылдый эл конот.
Санаам ичим дем болот.
Өрдөк эмес чүрөгүм,
Өлкөдө кошкон тилегим.
Шуру менен берметиң.
Суктаңдырат келбетиң.
О.. кекиликтей бедериң,
Келтирип таккан седебиң.
Байкасам элден бөлөкчө,
Башкача сенин сүрөтүң,
Курбу, курбу, курбундан
Куюлуп түшкөн мурдундан,
Калган көңүл, чыккан жан,
Кайрылып келбейт миң жылдан,
Өрдөктөй болгон мойнундан,

Өлүгүм чыксын койнундан... – деп Токтосун
күйүп быша, мукамдуу обондо түтөй ырдап берди.
Кийин көрүнүктүү комузчу Болуш Мадазимов
Жоргоолдун «Ак Бакайын» мукамдуу кайрыктарга
бай күү үчүн иштеп чыкты.

АК БАКАЙ

Илгери төрт бутунун тең бакайлары ак Ак бакай деген жорго болуптур. Бир айыл эл ошол Ак бакайдын олжосу менен жан сактоочу экен. Ак бакай жалаң жорго болбостон, күлүк дагы болуптур. Атка кошсо аттан чыгып, жоргого кошсо жоргодон чыгат. Ошентип ал элге белгилүү болуп калат. Жоргону күлүккө чапканда ар дайым өз ээси суутуп, белгилүү жерге барып, үпчүндөп коё берүүчү. Алкашалка түшүп, тердеп өзү кошо келчү. Аттан түшө калып жабуусун алып, жайдактап, жетелеп жүрүп, терин кургатчу. Анан алты саат чөпкө жеткирбей, аса байлап, суутуп, анан отко коючу. Ошентип бай атты эрке кызы Ак бактым кызына көчтө миңгизип коючу. Бир күнү Ак бактым минип жүргөндө көч үстүнө жоо тийип, Ак бактым кызды ат-маты менен алып кетет. Ошентип, кыз Ак бакай менен колго түшүп калат. Издеп-издеп эл аны таппай зарыгат. Ошол Ак бактым кыз калмактардын колунан качып, дарыядан өтүп келе жатып, суу ташкынынан улам агып, кыз жоголот. Ак бакай суудан чыгып, үч жылдан кийин элине келет. Калмактар кызды өтө сүйгөндүктөн, Ак бакайды астынан алган эмес экен. Ошондо Ак бакайдын келгенине арнап, атасы Ак бакай деген күү чыгарат. Ошол күү элге тарап, ушул күнгө чейин өзүн жоготпой жүрөт экен. «Ботойдо» төөнүн буркулдап, боздогону байкалса, Ак бакайда анын жорголугу, жарышта чуркаганы байкалат, — деп коючу кайран Атай.

КҮЙДҮМ ЧОК

Атайдын айтуусу боюнча «Күйдүм чокту» Сооронкул деген жамакчыдан биринчи жолу уктум. Мен 1924-жылы Кош-Кайыңдынын сыртындагы Көл-Жайлоо, Ой-Жайлоо, Хан-Жайлоо деген жайлоолордун Хан-Жайлоо деген жеринен

Сооронкулга жолугуп калып, бир аз сырдашкандан кийин, ал менден:

– Сен эмне келдиң? – деп сурады.

– Ушу жерге келбейт элем, мен сүйүп жүргөн бир кызды Ширгелинин балдары ала качып алып койду. Ошол кыздын абалын бир көрүп кетейин дедим эле, – деп улутундум.

Ошондо ал:

– Сен да күйдүм чок турбайсыңбы, угуптур, мен да сендей болгонмун:

Күйдүм-күйдүм, күйдүм чок,

Күйдүм бир десем, түтүн жок.

Жүрөгүмдүн башында,

Жүгөрүдөй бүтүн жок, – деп созуп, кайта-кайта кайталап, комуздун башы менен кымыз куюп отурган келинди көрсөтүп койду.

– Эми бул күүнү үйрөнүп ал да, ай тамга, колпochко тарат, – деп жеке олтурганда мага комуз сунду.

Мен анын комузун албастан, өз комузум менен аткардым. Ал кезде «Күйдүм чок» азыркыдай эмес, обондору анча кооз эмес эле. Мен айылга келгенден кийин ырга дагы эки-үч куплет ыр кошуп, обонду өтө кубулжутуп, жайлоодо, тойдо, жоро-бозодо ыр-дай баштадым.

Ыр да, күү да меники болуп калды. Сооронкул кийин жолукканда, элдин алдында:

– Менин «Күйдүм чогулду» Атайдын «Күйдүм чогу» басып кетти, – деп коёр эле Атай комузчу.

БОЗ САЛКЫН

Шекербек Шеркулов ар бир күүнүн маанисин, атынын коюлушун айтып, арт жагын кызыктуу кылып чертээр эле. Ошол Шекем Ыбырай Тумановдун «Боз Салкын» күүсүн аткарганда:

– Оргочор деген жерде туулган мергенчинин баласынын атын Оргочор деп коюптур. Адатта аркар, кулжанын бир жаштан эки жашка чейинки эркекте-

рин кулжачар, үчүнчү жашка өтүп, жүгүрө турганын Оргочор деп аташат эмеспи.

Ошол өрөөндө кулжалар койго аралашып жайылчы дешет. Ошондо оргочорлор топ-тобу менен бөлөк жүрүшөт эмеспи. Ал жерди оргочорлордун жайыты деп аташыптыр. Ошондон болсо керек.

Эми ошол Оргочор деген жигит, ошол жерде төрөлгөн Салкын деген кызга ашык болот. Адегенде кыз Салкын делип, кыз боз тоголок кыз болгондуктан, Боз Салкын деп аталып калат. Салкын кыз бойго жеткен сайын кудалашуу көбөйөт.

Атасы:

– Мен Боз Салкынымды малга сатпайм. Кимди сүйсө, ошого берем, – дейт. Бир үйдө жалгыз кыз, беш эркек болот. Салкын абдан жөнөкөй, ар иш колуна келген кыз болуп чоңоёт.

Оргочордун болсо атасы өлүп, жетим болуп чоңоёт. Бирок Салкын аны чанбайт.

Ушул арада Оргочор мал табыш үчүн комуз чертип, эл аралап тапкан ырын ырдап, бир аз ирденип калат.

Күндөрдүн биринде Салкынды издеп Оргочор жайлоого чыгат. Жайлоодон салкынды таппайт. Кышта кыштоо журтка келип, андан да таппайт. Көрсө Салкындын атасы Оргорчолук эмес экен, Тачылык экен. Ошол жакка көчүп кетиптир.

Акыры чарчап бүтүп, кызга бир жолугуп калууну чечет. Комузу колунда, сураштырып отуруп, кызга жолугат. Эма кайта убада кылышып, үйүнө кайтат. Бирок ооруп калып, убадасы боюнча келбей калат. Жайында келбесем, ушул күүнү ооз комуз менен чертип жүр, – деп кызга күүнү үйрөтүп кетет.

Кыз кийин башка кишиге турмушка чыгат. Бирок убада боюнча баягы күүнү унутпайт.

Эми Оргочор Салкынды издеп барып, арманын айткысы келип, экөө жайлоодо жолугушуп, эч кимге билгизбей комуз аркылуу бирине бири сезимдерин билдирип, «Боз Салкын» күүнү чертип турушкан экен.

Салкын:

Санаада жок саламдаш,
Кайдан келдиң, Оргочор.
Сансыз сайга жоголгон,
Жайдан келдиң, Оргочор.

Сагындыңбы Салкынды,
Салкынын тоспой алкымды.
Санаалаш болуп жүргөндө,
Биле албадың баркымды.

Оргочор:

Кыйнаганда кыз Салкын,
Кыйналып калдым, боз Салкын.
Кыйналган өзүм күнөөкөр,
Кош, Кыз Салкын, Боз Салкын.

Каттабадың кезинде,
Каргаша оору кез келип.
Канча ай жаттым төшөктө,
Кабыргамдан сезгенип.

Ыйлаган мен кыз Салкын,
Ыраазымын Боз Салкын
Кыйналганда кыз Салкын,
Ыбырай черткен Боз Салкын.

Ойлогондо Боз Салкын,
Оргочор черткен кыз Салкын.
Артындагы комузчу,

Кубалап черткен Боз Салкын, – деп кол ой-
нотуп коёр эле.

БЕКБЕКЕЙ

Илгери бир убакта бирин-бири чабышып, бирин-
бири алышып, ууру-эл-түрүк көп болуп, биринин

элин бири чаап, биринин малын бири алып, ошентип жүрчү экен.

Желдең Жанек баатыр жанына кырктай киши алып, бир канча жолдоштору менен Ат-Башыда черикке аттанып барат. Барып бир бай айылга көз болот: жылкыны жуушатып, кыздарга ат мингизип, ийритип койчу экен.

Ошондо кыздардын ичинен бир кыз «Бекбекей» айтып ырдаган ыры:

Карагай башы коо келет,
Желдеңдерден эр Жанек баштап жоо келет.
Бекбекей, бек кайтар!
Саксакай, сак кайтар!

Жаткан жериң өрт албас,
Кара чаар жолборс дейт.
Кармашкан жоосу оңбойт дейт,
Бекбекей, бек кайтар!
Саксакай, сак кайтар!

Кармашканга тойбойт дейт,
Кармашкан жоосу оңбойт дейт.
Бекбекей, бек кайтар!
Саксакай, сак кайтар!

Арасы жылкы калбайт дейт,
Артынан киши барбайт дейт.
Бекбекей, бек кайтар!
Саксакай, сак кайтар!

Жортуп жүрсө шашпайт дейт,
Жолдон коркуп качпайт дейт.
Бекбекей, бек кайтар!

Саксакай, сак кайтар! – деп ырдап турган кыздын үнүн угуп, кыздын ырына кубанып:

– Бул айылга тийбегиле! – деп башка айылдан үч жүз жылкы айдап чыгат.

Үйүнө келгенден кийин:

– Силер мынабу жылкыдан бир жылкы кармап алгыла, – деп бир жылкы берип, жылкыны бактырып коет.

Мыш-мыштан жылкыны Жанек алып кетиптир деген сөз угулат.

Чериктин жакшысынан бир киши аттанып, Жанекке келет.

– Биз сизге келдик баатыр, бизден үч жүз жылкы жоголду. Ошонун кабарын угуп, сизге келдик.

Жанек баатыр: – Жылкың келди, бар! Мен бир сөз айтам: сураган сөзүмдү берсеңер жылкыңа жылкы кошуп беремин.

– Айтыңыз...

– Биз барганда бир бай айылга кезиктик. Бир «Бекбекей» айткан кыз бар экен. Ошо кызды берсеңер, жылкыңа жылкы кошуп беремин, – дегенде чериктин жакшылары:

– Макул! – деген экен.

Үч жүз жылкысын алып Жанек кырк жылкы кошуп, черикке киши жиберет. Кызды үпчүлөп, топчулап Жанек баатырга берет. Ошол «Бекбекей» айткан кызды Жанек алат. Ал кыздан Кылкан деген уул туулуп, мыкты чыккан экен.

«Бекбекей» деген күү ошондон калган.

БЕКБЕКЕЙ

Илгери короо кайтарган кыздар:

Ууру келет кабактан,
Сөз чыгарат сабактан.
Ала каптын кагынчык,
Караган ууру жаны чык.
Бекбекей, Бекбекей!
Бекбекей!
Бек кайтар! Бек кайтар!
Торала каптын кагынчык

Тооругандын жаны чык.
Саксакай, Саксакай!
Сак кайтар! Сак кайтар!

Койлор жатат короодо,
Карышкыр келип баш баксын
Карышкыр колу таш капсын.
Бекбекей, Бекбекей!
Бек кайтар! Бек кайтар!

Өрүштө жылкы жайылсын,
Аңдыган ууру бар болсо.
Тилеги ташка сайылсын,
Жылкычы жылкы бек баксын,
Жортарман ууру таш капсын.
Бекбекей, Бекбекей!
Бек кайтар! Бек кайтар!
Саксакай, Саксакай!
Сак кайтар! Сак кайтар!

Казан кайнап, май жайнап,
Чөмүчтүн өзү майлансын.
Кас санаган уурунун,
Жолу таштай байлансын
Бекбекей, Бекбекей!
Бек кайтар! Бек кайтар!
Саксакай, Саксакай!
Сак кайтар! Сак кайтар!

Көзүңдү ачып бек кайтар,
Келген ууру торуксун,
Ууруга кесел жоолуксун.
Корооңду карап бек кайтар,
Караган ууру торуксун.
Карап келген уурулар,
Карынын каргышына жолуксун.
Бекбекей, бек кайтар!

Саксакай, сак кайтар!

Элим чыксын жайлоого,
Урулар түшсүн байлоого,
Саксакай, Саксакай! Сак кайтар!
Бекбекей, Бекбекей! Бек кайтар!

БЕКБЕКЕЙ КҮҮСҮ

Ала байтал бекбекей,
Айкалышкан саксакай.
Кула байтал бекбекей,
Куюлушкан саксакай.
Бекбекей ашты бел ашты,
Артынан саксакай кууп адашты.

Кара тоону этектей,
Мен конойун, бекбекей эй,
Кара макмал тонуца эй,
Жең болоюн бекбекей эй.
Кызыл тоону этектей,
Мен коноюн, бекбекей эй.
Кызыл макмал тонуца эй,
Жең болоюн бекбекей.

Мине турган атыца эй,
Жал болоюн, бекбекей эй.
Иче турган ашыца эй,
Бал болоюн, бекбекей эй.

Ай караңгы түн бүркөк, ай-эй,
Анык кайтар гез келди, ай-эй.
Чымчык менен безделдек, ай-эй,
Чындап кайтар таз келди, ай-эй.

Эки киши ортого,
Бат болоюн, бекбекей.
Иче турган чайыца, ай-эй,

Кант болоюн бекбекей, ай-эй.

Түндө-түндө жүгүргөн, эй
Түлкүнүн колу сөгүлсүн, эй.
Түн уйкусун үч бөлгөн,
Карышкыр каны төгүлсүн, ай.

Бекбекейди мен айтсам, ай,
Береби эркек кудайым, ай.
Саксакайды мен айтсам, ай,
Жалгар бекен кудайым, ай.

Жаккан отуң арчабы, эй,
Жамынганың парчабы, эй.
Чериктердин калчабы, эй,
Койлор аман түнөөрбү, пай.
Укурук учун майтардым, ай,
Уктабай короо кайтардым, ай.
Ийнемдин учун майтардым, ай
Издебей короо кайтардым, ай.

Байчечекей бак болгон, эй,
Бүгүнкү короом сак болгон, эй.
Байчечекей байрасын, ай,
Бүгүнкү короом сайрасын, ай.
Короодо коюм өрөгөн, ай,
Кошуп короо кайтарсам, ай,
Акемдин иши жөнөгөн, ай.

Жылгада коюм өрөгөн, ай,
Ырдап короо кайтарсам, ай,
Акемдин иши жөнөгөн, ай.
Бөлөк бай коюн ала кач, ай,
Биздин бир койдон ары кач, ай.

АКЫЙ КҮҮ

Ал күүнү Атай Огонбаев менен Эркесары мындай деп ырдап чертээр эле:

Эки кыз темир ооз комуз менен күүгө салып, акыйлашат.

Анын биринин атасы мерген, экинчисиснин атасы балбан баатыр экен. Ушул эки кыз сенин атаң, менин атам деп сөз талашып, акыйлашат.

Мергенчинин кызы:

Улуу тоонун боорунан,
Улар аткан мен атам.
Улуу кызын ыйлатып,
Үйдө жаткан сен атаң.

Кичи тоонун боорунан,
Кийик аткан мен атам.
Кичи кызын ыйлатып,
Үйдө жаткан сен атаң.

Баатырдын кызы:

Жоон найза колго алып,
Жоого чыккан мен атам.
Жогун издеп кудайдын,
Жоголуп кеткен сен атаң.

Күчүн жыйып күүлөнүп,
Күрөшкө чыккан мен атам.
Кийик уулап жок издеп,
Көчкүгө кеткен сен атаң, — деп ырдап, өх,
уу, сен атаң, өхү-оху мен атам, — деп чертүүчү.

Жылкычынын кызынын акыйы:

Тулпар байлап туйлатып,
Кымыз ичкен мен атам.
Таяк кармап колуна,
Кой кайтарган сен атаң.
Кою жуттан кырылса,
Кыр кайтарган сен атаң.

Койчунун кызынын акыйы:

Кымыз ичип кыйкырып,
Жылкы айдаган сен атаң
Короо-короо кой айдап,
Куйрук жеген мен атам,
Жылкысы жылас болгондо,
Журтта калган сен атаң.
Кымызын жөндөп кыла албай,
Таяк жеген сен атаң.

Араң зорго иш кылып,
Аркан эшкен сен атаң.
Ак жибектей чоюлтуп,
Алмач алган мен атам.

Манаптын кызынын акыйы:

Эл ичинде чоюлуп,
Сөз сүйлөгөн мен атам.
Эл чогула келгенде,
Сөз билбеген сен атаң.

Кедейдин кызынын акыйы:

Эрте туруп төшөктөн,
Аба жуткан мен атам.
Чала жан оору кишидей,
Түштө турган сен атаң.
Акый, акый, акый, эй,
Сөз билбеген кокуй, эй.

Кыз менен жеңенин чатагы:

Жеңеси таруу актап жатып, кызга таруунун тал-
канын бербей, өз балдарына берип, ыза кылат. Аны
уккан апасы тарууну жанчып, актап бүтө электе
сокусун алып коёт.

Ошондо жеңесинин абышкасына айткан сөзү:

Сокулун катын зор катын,
Сокусу жок кор катын.

Сок билегин ала кет,
Коңшуга бүткөн шор катын,– десе

Кыз:

Биз да катын болоорбуз,
Капка таруу салаарбыз.
Кичи-кичи дегенде,
Колго чаап калаарбыз,– дептир
Акый, акый, акый эй,
Акыйсыз кыз кокуй эй,– дечү Атай.

ЭРКЕ САРЫ

Токтогул «Эрке сары» деген күүсүн сары түстөгү сулуу Сүйүмканга арнап чыгарыптыр. Ал «Эрке сары» күүсүн чертээрдin алдында:

Эрке сарым, элге дарым,
Күйкө сарым, күйдү жаным,
Сүйүмканым, сүйдү жаным.

Жогору жагың Базаркан,
Төмөн жагың Шааркан.
Жети эшик алды жеке тал,
Жете албадым, Сүйүмкан,
Жеткендерден бир салам,
Айта албадым, Сүйүмкан.

Кара кырык каптал жол,
Кайтмак элем, каптал жол.
Катагандан бир салам,
Айтмак элем, Сүйүмкан,
Алкымың жыттап кубанып,
Жатмак элем, Сүйүмкан,– деп Токтогул ырдап, Сүйүмкандын жаркын келбетин күүдө, чагылдырган. «Мен,– деп айткан Коргол Досуев,– устатымдын күүсүн өзүнүн обонунда ырдап, күүнүн кайрыктарында Сүйүмкандын келишимдүү келбетин элестете чертип жүрөм».

ЧАПКЫРБАЙ МЕНЕН СУКСУРАЙ

Чаткал өрөөнүнөн чыккан Чапкырбай менен Сумсар тараптан чыккан Суксурай жаш чагында бир өскөн. Сүйүшүп калышат. Бирок кызды атасы малдуу бирөөгө берип ийет... Арманда калган эки жаш бир тойдо жолугушуп, ички сырларын өлөңгө ушинтип айландырышкан.

Чапкырбай:

Оо-ой! Ассалому алейкум, тойго келдим,
Көргөнү, көрүшкөнү салам бердим.
Ким гана тапкыр болуп тутуп алсын,
Өлөңдү дал тушунан коё бердим.

Суксурай:

Ээ-эй! баштадыңыз өлөңдү бисмилласыз
Бисмилласыз айтканды ким тыңдасын.
Жүгөнү жок өлөңүңүз кечигиптир,
Жаңы толгон кымча бел кыз тыңдасын.

Чапкырбай:

Ой-оо! Кел экөөбүз айталы бирдей болуп,
Сабагында кошомок гүлдөй болуп.
Жалгыз айткан өлөңүм жарашпады
Жалаң найза сайылган үйдөй болуп.

Суксурай:

Ээ-эй! Айт-айт, жаным,
Айт жаным, билсең дагы
Айрылбаса болду өлөң жаагы,
Таржымалын тартайын алдыңызга
Кулак төшөп уккула силер дагы.

Чапкырбай:

Ой-ой, Айт-айт жаңым, уланткын өлөң билсең
Не көрбөйсүң дүйнөдө тирүү жүрсөң,
Кайгысы жок бейарман жашаар белең,
Уугу алтын, бовсу жез үйгө кирсең?

Суксурай:

Ээ-эй! Айтышайын дейсизби мени менен,
Айтышкаңдай азыркы теңим белең?
Кайыккыча бек чыдап туралбайсың,
Көмөлөтө койомун жеңим менен.

Илгеракта калып алып батман-батман
Кыз-жигиттин бактысын бөлө чапкан.
Биз тарапта элдик салтта той өткөрөт,
Силер жакта дагыле бар кызын саткан.

Чапкырбай:

Оо-ой! Кыз атыңыз ыйык ко, кыз атыңыз,
Кыйла жерге тарады ызаатыңыз.
Көкүрөктө кош алмаңа колум жетпейт,
Жипке байлап мен жакка узатыңыз.

Оо-ой! Ой мураты дегенде ой мураты
Ой мурат козу, улагын жамыратты.
Кудай алсын атасы пас киши экен,
Кызын тойго жибербей жалдыратты.

Суксурай:

Ээ-эй! Ала-Тоонун башынан алдың кайрак,
Токум салбай тору кашка миндиң жайдак.
Калпагыңы чекеңе коюп алып,
Отуз жашка чыкканча жүрдүң бойдок.

Чапкырбай:

Оо-ой! Куштар болуп чачыңын термесине,
Ашык болуп кашыңын кермесине.
Алагачып өзүңү алсам дегем,
Акылым жетип атаңын бербесине.

Суксурай:

Ээ-эй! Той эгеси берген кулпу тон талаштув
Курбум сизге чак экен, куп жарашты.
Кол ойнотуп жеңинен тартышайын,

Таң аймактан күн чыксын, айтышайын.

Чапкырбай:

Оо-ой! Раак-ашув арабыз, адыр-айыл,
Жамалыңды бир карап магдырайын.
Мага берген кезегиң ушул болсо,
Өлөндү боз жоргодой салдырайын.

Суксурай:

Ээ-эй! Оболоп жүргөн акчаар бекен?
Атып алсак жөжөсү какшаар бекен?
Сен бирөвнүн баласы, мен бирөвнүн,
Авазымы авазың тэктээр бекен.

Чапкырбай:

Оо-ой, абалап үчүп өткөн боз тоок экен,
Атып алсак жөжөсү боздоор экен.
Сен бирөвнүн баласы, мен бирөвнүн,
Дабышыңа дабышым окшоор экен.

Суксурай:

Эй-эй! Оозолонсом өлөңчү дейтко мени,
Жалгыз жүрсөм ач берү жейтко деги!
Купуйаңа туура жоуп таап айтсам
«Кош акывдын бирөбү» дейтко мени...

Чапкырбай:

Оо-ой! Өлөң ыйык баарынан, өлөң жапар
Кемчил болсоң биз жакта беш-он кап бар.
Куржунуңу нары коюп кабыңы апкел
Жапма салып берейин айлыңа апар.

Суксурай:

Ээ-эй! Айлыбыздын жолунда жыттув жийде
Эстүв кыздын колунда өткүр ийне.
Жаш жаныңдын барында иштеп-ырда
Чапкан аттай зыпылдап өтөр дүйнө.

Эх-эй! Арык толо сув акты муз аралаш
Бир топ жигит барган элек кыз аралаш
Үйүңүзгө айылдап кирип калсак
Катыныңыз овкат берди туз аралаш?

Чапкырбай:

Оо-ой! Уккандырсың уктабас сараң байды
Сараңбайдын кызы шол-укпайт шайды.
Үйүңө бир көргөнү кирсе досум
Шорпо кылып бералбапсың муштай майды.

Суксурай:

Ээ-эй! Башыңыздан өтүптүр жаман айлар
Эс алсаңыз сырковну шамал айдаар.
Эр жигиттин жубайы жакшы болсо
Тал чыбыктай буралып атын байлар.

КҮҢӨТАЙ

«Күңөтай» ырын Сартбай¹ комузга салып, күүгө айландырган.

Сартбай боз улан курагында Күңөтай деген сулуу кызга жолугуп, ашыглык оту тутанып, аны менен баш кошсом дегенде ак эткенден так этет. Арбын мал-пул таап келип, калыңынан кутулуп, кыздын башын ачып алмакка Анжыян тарапка жүрүп кетет. Ал жакта жылдай жүрүп, азын-оолак олжо менен кайтып келет. Күңөтай кызга кездешмекке айлына барса, той берип кызды кудалашкан жерине узатып жаткан экен. Сартбай кайратын бойго жыйып, түз эле той үстүнө түшөт.

---

¹ Сартбай (1837-1917) «Манастан» баштап «Саринжи Бөкөй», «Олжобай менен Кишимжан», «Кожожаш», «Жаныш Байыш», «Ак Мөөр» дастандарын жогорку чебердикте аткарып, ашыктык ырларын созуп, комузда күү чыгарган өнөрпоз болгон. 14-15 жашында ырчы аталып, 19 жашында Таластын баш-аягына акын катары таанылган, Таластык кушчу уруусунун ичинде жетиген Тагайматтан тараган Кенчим уругунан. Сартбайдын үнү бийик, уккулуктуу келип, тескейден ырдаса күнгөйгө угулчу деген экен.

Жаштарга арналып, атайылап тигилген ак өргөөдө таң-тамаша, оюн-зоок кызуу. Сартбайдын көздөгөнү да так ушул кыз оюнда ичтеги кусасын айтып калуу. «Жар-жар айтышуу», «Жар көрүшүү»... зоогунан кийин ыр кезеги Сартбайга келет. Комузун күүлөп, адегенде «Ажырашуу» арман күүсүн чертип, соңунан жүрөктү эзген «күйгөн» саптарын күбүйт:

Көк адыр көлчүк суу турат,
Суу үстүндө куу турат.
Көк кептердей кулпуруп,
Көнүлдөшүм Күңөтай
Ким менен дуулап олтурат?

Ак адыр көлчүк суу турат,
Анда, сагызган суулап олтурат.
Сагызгандай кулпуруп,
Санаалашым Күңөтай,
Ким менен дуулап олтурат?

Ак таяк кыйдым сал үчүн,
Анжыян кирдим мал үчүн,
А даты бир Күңөтай жар үчүн,
Көк таяк кыйдым сал үчүн,
Көйкапка кирдим мал үчүн,
Бир Күңөтай жар үчүн.

Акын Сартбай мен элем,
Ак Күңөтай сен элең,
Антташканым Күңөтай,
Мен кай жигиттен кем элем?

Кылыктуу Сартбай мен элем,
Кыз Күңөтай сен элең,
Кылыкташым Күңөтай,
Мен кай жигиттен кем элем?

Тагдырдын буйругуна моюн сунбаска аргасыз экендигин, андан Күңөтай да качып кутула албастыгын баамдаган акын бекер күнөөлөй бербестен, сүйгөнүнүн келечек турмушуна ак жол каалайт:

Адырдагы куу казык,
Аркардын эти күлазык.
Акылын таап ойносо,
Күңөтай кызда не жазык?

Тектирдеги куу казык,
Текенин эти жол азык.
Теңтушун таап ойносо,
Күңөтай кызда не жазык?

Бул ырды Сартбай акын кийин күүгө да салып чертип жүргөн. Күү биздин күнгө жетпесе да «Күңөтай» ыры Абдылас Малдыбаевдин иштеп чыгуусунда мезгилдин эң мыкты чыгармалары катары ырдалып, өмүрүн өтөп келет:

Булум, булум, булум жар,
Булум жардан туз албай.
Мурдатан сага ишенип,
Күңөтай, бойдок калдым кыз албай.

Ийри, ийри, ийри жар,
Ийри жардан туз албай,
Илгертен сага ишенип,
Күңөтай, бойдок калдым кыз албай.

Ак ирим көлдүн жакасы,
Ак боз аттын такасы.
Айтмайынча жазылбайт,
Күңөтай кыздын капасы.

Көк ирим көлдүн жакасы,
Көк боз аттын такасы,
Көрмөйүнчө жазылбайт,
Күңөтай кыздын капасы.

Сап-сап учкан таранчы
Сабын бузбай саначы.
Сан кыздардын ичинде,
О кургур, Күңөтай барбы карачы?

Топ-топ учкан таранчы,
Тобун бузбай саначы,
Топ кыздардын ичинде,
О, кургур, Күңөтай барбы карачы?

Өрүк бир жедим гүлдөшпөй,
Өкүттө калдым сүйлөшпөй.
Алма бир жедим гүлдөшпөй,
Арманда калдым сүйлөшпөй.

Күлүктүн терин кургатпай,
Күн жүрөсүң Күңөтай,
Күйүт толгон муңумду,
Эми, кимге айтамын, Күңөтай?

Жоргонун терин кургатпай,
Жол жүрөсүң, Күңөтай.
Ичим толгон муңумду,
Эми, кимге айтамын Күңөтай?

КҮҢӨТАЙ

Сартбайдын атасы бир бай кишинин Күңөтай аттуу кызына бел куда болот. Атасы дүйнөдөн көчкөндөн кийин Сартбай өтө жардыланып, бир сартка малайлыкка жүрүп кетти. Узак убакытка чейин сартта жүрүп, үйүнө кайтып келсе, Күңөтайды бөлөк эрге берип, кызды узатууга той кылып жатыптыр.

Сартбай тойго келип, Күңөтайга ырдаганы:

Акын Сартбай мен элем,
Ак күңөтай сен элең.
Арбак урган Күңөтай,
Мен кай жигиттен кем элем?
Кылыктуу Сартбай мен элем,
Кыз Күңөтай сен элең.
Арбак урган Күңөтай,
Мен кай жигиттен кем элем?

Ак таяк кыйдым сал үчүн,
Анжыян кирдим мал үчүн.
Бир Күңөтай жар үчүн.

Көк таяк кыйдым сал үчүн,
Көйкап бардым мал үчүн
Бир Күңөтай жар үчүн.

Эл жайлоого чыгаарда,
Кысыр эрди тай баштайт.
Эл жайлоодон түшөөрдө,
Эгиз эркеч кой баштайт.

Баркалтай байдын Күңөтай,
Күлүк аттай кыйгачтайт.
Адырдагы куу казык,
Аркардын эти жол азык.
Акылын таап ойногон,
Күңөтайда не жазык?

Тектирдеги куу казык,
Текенин эти жол азык.
Теңтушун таап ойногон,
Күңөтайда не жазык?

Көк ойдо көлчүк суу турат,
Көп кептер суулат олтурат.
Көк кептердей кулпунуп,
Күңөтай кыз
Кай жерде дуулап олтурат?

Сары ойдо чалчык суу турат,
Сагызган суулап олтурат.
Сагызгандай кулпунуп,
Күңөтай кыз
Кай жерде дуулап олтурат?

ПАРИЗАТ

Паризат Ардай-Мөнөк деген кыштактан чыккан
сулуу кыз болгон.

Коргонундун үстүндө,
Кошуң жүрөт Паризат.
Кошуп ырдап быякта,
Досуң жүрөт Паризат.

Гүл кондурдуң чарбакка,
Кол узатып койсоңчу,
Биздей шордуу бейбакка.
Кызыл көйнөк Паризат.

Кызыктырбай кол узат.
Ачылышың Акмаңдын,
Гозосундай Паризат.
Мас кылышың кең Чиңгет,
Бозосундай Паризат.

Адырдын кызыл гүлүндөй,
Ачыласың Паризат.
Күңгөйдүн кызыл гүлүндөй,
Кулпунасың Паризат.

Шириндигиң Ташкендин,
Мейизиндей Паризат.
Жумшактыгың Кокондун,
Шайысындай Паризат.

Чилги кара жүзүмдөй,
Көз караңдан Паризат.
Тал чыбыктай ийилген,
Бел кылыңдан Паризат.

Паризат көөнүң бөлсөңчү!
Бир караңды көрсөмчү.

Ой, Паризат, Паризат,
Дар боюнда күйдүм дарт.

ПАРИЗАТ

1917–1918-жылдары үйрөнгөм:

Айнек менен эшикти,

Туштандырдың Паризат.

Ардай менен мөнөктү,

Мушташтырдың Паризат,– деп Паризат

Аравандан чыкса керек.

Ушул айылда Айтыкул комузчу бар эле. Бала кезинде бир жолу чертишип, ошондо үйрөнүп калгам. Паризаттын сөзүн Барпыдан үйрөнгөм:

Төрө пейил Паризат,

Сен эсиме түшкөндө.

Төгүлүп агат көздөн жаш.

Кырмызы көйнөк Паризат,

Кылыгың эске түшкөндө,

Кылгырып агат көздөн жаш.

Паризат – күрүч, биз күрмөк,

Паризат менен бир жүрмөк,

Ой, Паризат күйдүргү,

Паризат ой, Паризат ой,

Дарчаңдан кол узат.

Шириндигиң Наманган,

Мейизиндей Паризат.

Сылыктыгың Маргалаң,

Шайысындай Паризат.

Торголугуң Маскөөнүн,

Поюзундай Паризат.

Эмиргенин эликтин,

Баласындай Паризат.

Ачылганың кызыл гүл,
Лаласындай Паризат.
Кол булгайсың коргондун,
Кам жеринен Паризат.

Сүргүлүү Паризат,
Күндө акеңе кол узат.
Көк пери көйнөк Паризат,
Айда акеңе кол узат,
Ак пери көйнөк Паризат.

ПАРИЗАТ

Атаң кыргыз, энең сарт,
Ардай менен мөнөктөн,
Ашкере чыккан Паризат.

Тескей менен күңгөйдө,
Кабыштырган Паризат.
Ардай менен мөнөктү,
Чабыштырган Паризат.

Кол булгайсың коргондун,
Кам жеринен Паризат.
Коркутасын боз уулду,
Мал жеринен Паризат.

Коргондундун төрт бурчу,
Абат болсун Паризат.
Апта сайын жегениң,
Мисте, мейиз аралаш,
Набат болсун Паризат.

Тоого кеттиң тоо-тоолоп,
Чөлдө калдым бой-бойлоп.
Ой, Паризат Гүлгаакы,
Гүл койдурдун чарбакка,
Карап койсоң болбойбу,
Бир карыбың бейбакка.

КАРА ТЕКЕ

Кара Теке бай, бай,
Семизинде сойбой,
Арыгында койбой,
Кара өгүздөй камалып,
Кашкулактай жон алып,
Семиргенде сойбой
Чыгынды ичип тойбой.

Кара Теке бай, бай,
Калың эрмен жойлой,
Каруу күчтү мол алып,
Кадимкидей жан алып,
Семиргенде сойбой
Сорпоңду ичип тойбой.

Кара теке бай, бай,
Көк шыбактан орбой
Көк баш берип койбой,
Көк өгүздөй камалып,
Семиргенде сойбой,
Жөргөмүнө тойбой.

КАРА ӨГҮЗҮМ, БОЙ-БОЙ

Илгери бир кедей жалгыз өгүзү менен жан бакчу экен. Бир күнү кара өгүзү арам өлүп калат:

Кара өгүзүм, бой-бой,
Арыгында койбой.
Семизинде сойбой,
Балдарым менен чогулуп,
Этинен жеп тойбой.

Атаганат бой-бой,
Кара өгүзүм бой-бой! – деп ошондо ыйлап, күү чертип ырдаган.

КЫЛ КЫЯК КҮҮЛӨРҮ

АЙТЫМ КҮҮЛӨР

КОЖОЖАШ

О, Кожожаш, Кожожаш,
Тоорулуп турган жагыңа
Долоно чыксын бутактан.
Калаарсың эми Кожожаш
Кара жерди кучактап.

Кайрыла турган жагына
Карагай чыксын бутактап.
Калаарсың эми Кожожаш,
Кара жерди кучактап.

Оюлманын он теке,
Оюл кыйыл бас теке.
Кожожаш эми өлдү деп эле
Эми жаның тын теке.
Куур баштуу куу теке,
Кубалашып бас теке.
Адил мерген өттү эле,
Эми жаның тын теке!

БУРГУЙ

Бир айылдан чыккан Бургуй деген баатыр экен.

Карагай баш коо келет, Бургуй,
Кылкылдап канча жоо келет, Бургуй.
Кызыл-Жар башы зоо келет, Бургуй,
Кыргызды көздөй жоо келет, Бургуй.

Байлануу турат тулпарың, Бургуй,
Тулпарыңды минсеңчи, Бургуй.

Жоо жарагың кийсеңчи, Бургуй,
Жоонун жайын билсеңчи, Бургуй.

Түпөктүү найза колуңда, Бургуй,
Жоо кийимиң жонуңда, Бургуй.
Алдынан тосуп бара көр, Бургуй,
Ач кыйкырык сала көр, Бургуй.

Ошондо Бургуй ойгонуп, келген жоонун алдынан тосуп барып, жоо менен сайышып, жоону алган экен, – деп тарткан экен Саид Бекмуратов.

БУРГУЙ

Кыл кыяктын коштоосунда «Манас» айткан атактуу кыл кыякчы Кенжекара Калча уулу болуптур. Ал жашынын «Манас» айтып, кыл кыякта «Бургуй», «Карагул ботом», «Тейиттин уулу Ак кочкор Канкы», «Курманбек», «Шүдүңкүт» аттуу ондогон элдик күүлөрдү аткарган. Кенжекара «Бургуй» деген элдик күүнү аткараардын алдында деп айтчу экен:

– Туулуп өскөн жерин, элин четки душмандардан коргогон эр жүрөк баатыр Бургуй куш салып жүрүп капыстан элине жоо тийип, кармашта мерт болот.

Ошондо өмүрлүк жубайы:

Ак зоонун башы терме таш, Бургуй,
Алганың калды керме каш, Бургуй.
Көк зоонун башы терметаш, Бургуй,
Көргөнүң калды керме каш, Бургуй.

Чырмаган чийиң чече элек, Бургуй,
Чымчыган көгүң кете элек, Бургуй.
Барарда атың жорголойт, Бургуй,
Келерде каның шорголойт, Бургуй.

Барарда атың эбелейт, Бургуй,
Келерде каның себелейт, Бургуй.

Көк зоонун башы саралуу, Бургуй,
Ак зоонун башы саралуу, Бургуй.
Алганың калат кайгырып, Бургуй», – деп
токтоп, кыл кыяктын коштоосунда кошуп, анан
шолоктото кара күү түрүндө тартчу экен.

БУРГУЙ

Илгери Жаңыл-Мырза деген баатыр кыз чыгат.
Бул кыз бияк-тияктан келгендерди баатырдыгына
ишенип, тоготпойт экен.

Жаңыл-Мырзаны мен барып багындырамын, –
деп биздин Бургуй баатыр жортуулга аттанат.

Бургуй барып жеңилип, кыздын колунан өлөт.
Ошондо баатыр келбей калганда, аялдар кошкон
экен:

Кара кыр ылдый көч келет, Бургуй,
Карчыгаң шаңшып бош келет, Бургуй.
Кызыл кыр ылдый көч келет, Бургуй,
Кыргыйын шаңшып бош келет, Бургуй.

Салганың калды сарала, кыргый,
Алганың калды келинчек, Бургуй.
Ак зоонун боору эңилчек, Бургуй,
Көргөнүң калды келинчек, Бургуй.

Минген атың тор кашка жорго,
Жорголой албай бир тапан жолго.
Өзүң бир бардың жарактуу колго,
Не катылдың өзүңдөн зорго.
Түшүп калдың казылган орго.

БУРГУЙ

Акеси – Бургуй, үкөсү – Шыргый эки бир тууган
экен. Жаш жигит Бургуй колукту алып, сегиз
күндөн кийин куш салганы талаага чыгып кетиптир.

Куш салып жүрсө, капыстан жоо тийип, кармашта мерт болуптур.

Ошондо зайыбы ыйлаган экен:

Ак зоону баш терме таш, Бургуй,
Алганың калжы керме каш, Бургуй.
Көк зоонун башы терме таш, Бургуй,
Көргөнүң калды керме каш, Бургуй.

Чырмаган чейиң чече элек, Бургуй,
Чымчыган көгүң кете элек, Бургуй,
Бараарга атың жорголойт, Бургуй,
Келээрге каның шорголойт, Бургуй.

Бараарда атын эбелейт, Бургуй,
Келээрде жаның себелейт, Бургуй.
Көк зоонун башы саралуу, Бургуй.
Көргөнүң калкка каралуу, Бургуй.
Ак зоонун башы саралуу, Бургуй,
Алганың калды каралуу, Бургуй.

АК КОЧКОР, КАҢКЫ

Тейиттин Ак Кочкор, Каңкы баатыр уулдары болгон.

- Тейиттин уулу Ак Кочкор, Каңкы,
- Ак Кочкор өлүп калыптыр, кокуй!
- Ак Кочкор өлсө, Каңкым бар.
- Каңкың да өлүп жайланды, кокуй!
- Каңкым өлсө кантейин,
- Какбаш Тейит даңкым бар, кокуй!

Баласынын ашын берип, таркаткан соң, Тейит кан кусуп өлүп кеткен экен.

КАРА ЧООРЧУНУН КУҮСҮ

Кара чоорчу Ысык-Көлдөгү Оргочор деген жерден чыккан. Кара чоорчу сызгырылтып турганда жалпы жылкы баласы бүт жуушап, чоордун үнү

басылганда бет-бетинен жайылып кетчү экен. Бир күнү Кара чоорчу жылкысын санаса, бир тай жок. Ошондо Оргочордун кырына чыгып, чоор тартканда бир топ жылкынын ичинен бир ит өңдөнгөн караан безеленип чыгыптыр, Чоордун үнүн улап келатканын Кара чоорчу билет.

Ээ, баягы тай экен, токтото коёюнчу, кантээр экен, – деп чоорду басылтса, же келээрин билбей, же кетээрин билбей, тай тегеренип калыптыр. Кайта чоорун тартканда тай жанына келиптир.

Илгери Аюке-Майтык деген баатырга Кара чоорчу жылкычы болот.

Күндөрдүн биринде жоо келип, жайылып жаткан жылкыны алып, Кара чоорчуну байлайт. Бир тайды союп, казанга салып, Кара чоорчуга:

– Ой, жылкычы, сенин өнөрүң барбы? – деп сурайт.

– Өнөрүм бар, мен чоорчумун, – дейт.

– Эмесе чооруңду тарт, эрмек бол!

– Макул! – деп сызгырылтып кирет:

Аюке-Майтык аттангын,
Элөөсүз болуп жатпагын.
Карагай башы жоо жатат,
Тайыңдан союп жеп жатат.
Жылкыңдын баары айдоодо,
Жылкычы жатат байлоодо
Аюке-Майтык аттангын!
Сары-Жонго бара көр,
Жолунан тосуп кала көр.
Жылкычы менен жылкыңы,
Ажыратып ала көр!

Ошондо он бир-он экиге келген кыздары бар экен. Атасынын күүсүн угуп, кийиз басып жаткан энесине айтат:

– Атамдын чоорунун үнү чыгат. Жоо келип, атамды байлап койгон окшойт.

– Ой, чунак, эмнени айтасың! Сен кайдан билдиң?

– Ишенбесеңер жонго чыгып, тыңшасаңар!

Тыңшаса, айткандай чоор тартып жатат. Ал чоор тартканда тап-так кишидей сүйлөтүп тартчу экен.

Ошентип, Аюке-Майтык жигиттери менен аттанып, жоонун канчасын колго түшүрүп алат.

КАРАЛА, НАЙМАН, АК КОЗУМ

Илгери жайлоодо жылкы багып жатканда, каракчы келип, жылкычы баланын колун байлап, жылкыны айдап, чогулта албаганда:

– Чоордун үнүн укмайын жылкы чогулбайт, менин колумду чечип кой, – дейт бала. Колун чечкенде:

Карала, Найман, Ак Козу

Айдап кетти жылкыңды,

Байлап кетти ининди! – деп чоорду тартканда, таң эртең менен боз үйдүн түндүгүн тартып жаткан жеңеси угуп:

– Капырай, жаңкы баланын чоорунун үнү чыгат, тыңшачы – дейт. Тыңшаса:

Карала, Найман, Ак Козу,

Айдап кетти жылкыңды,

Байлап кетти ининди! – деп үч агасын жардамга чакырып жатышканын билишет. Айылдагы көп кишини топтошуп, жылкыны чогулта электе, жоодон ажыратып калат.

БАЙ, КОЮҢДУ ЖОО АЛДЫ

Илгери бир жетим бала он жашында элүү чакты кою бар байга малай жүрүп, отуз жашка чыкканча байдын кызматын кылып, койду көбөйтөт.

Дабанга алып барып, оторлотуп таштаганда аркадан жети каракчы келип тиет. Ошондо койчуңун эки колун артына таңып, койго кошуп айдайт. Айдап дабандын белине жеткенде:

– Акелер, колумду бошотсоңор, чоорумду бир тартсам, анан чабасыңбы, атасыңбы, эмне кылсаңар ыраазымын, – дейт.

Эр-ээй, эр-ээй, эр басты,

Бай коюңду жоо басты,
Тарт дегенде тартпаган,
Арам өлгүр көк серке,
Каракчылар келгенде,

Тартып бир дабан бел ашты! – деп чоор менен сүйлөтүп жатканда, байдын кызы эшикте өрмөк согуп отуруп угуп:

– Ыя ата, койчуң мындай чоор тартпаган эле, дабанга туруп, чоор менен «жоо айдады коюңду» деп чакырып жатат, каракчы тийиптир», – дейт.

Атасы жүгүрүп, «Каракчы тийди!» деп беш-алты адам чогултканда, кызы айтат:

– Ата, күлүк атты минип, астыңа куржун салынып, дабанга жакын жерден куржундун эки көзүнө топуракты толтуруп, дабандын белине чыгып, куржундун эки түбүнөн тешип:

– Кетти, эле кетти, деп кыйкырык салсаң, дабанга топурак сапырып чаң ызгыса, көп куугунчулар келе жаткан экен деп, каракчылар койду да, койчуну да, таштап качат, – дейт.

Атасы кызынын айтканындай кылып, койду койчусу менен аман-эсен каракчылардан ажыратып калып, кызын берип, койчусун күйөө бала кылып, койдун теңин бөлүп берет.

КАРА КЫЗ МЕНЕН САРЫ КЫЗ

Кара кыз менен сары кыз мелдешип, жорго салыштырат. Сары кыздын аты кийин калып, кара кызга жалынып:

Айланайын, кара кыз,
Үргүлөйүн, кара кыз.
Тура турчу, кара кыз,
Атыңдын башын бир азга,

Бура турчу кара кыз! – деп арман кылып, кара кыз бир чакырымча узап кеткен жеринен күтүп туруп, жакындаганда жана коё берип кетет. Төрт-беш жолу ушинтип кайталангандан кийин сары кыздын аты күйүгүп өлүп, жөө калат. Кара кыз өтүп кетет.

Жоргосу айдама күлүк экен. Жана коё берип бура тартат. Ат күйүгүп жинигет.

ТОРУ АЙГЫР

Чоң кыл кыякчы Иманкул Мырза уулу «Тору айгыр» аттуу күүсүн тартаардын алдында:

Илгери, илгери өткөн заманда Ысык-Көлдүн Күнгөйүнөн Каба көлдүн тескейиндеги Алакөгө кудалашат. Берген калың бүтүп, каадасы жетип, келинди бер дегени келет. Ошондо:

– Каадаң жетип, масың бүткөн менен меники бүтө элек, сураганымды берсең. Колундагы үйүрдөн Тору-Айгырды бер, – деп шарт коёт. Аргасыздан ал Тору-Айгырды берип, келинин алат. Тору-Айгырды күзүндө берген. Келерки жазда, үйүргө кошоор мезгил келет. Тескейде кыздын атасынын үйү, кудасы Көлдүн күнгөйүндө. Бээлеп, кулундап (тууп) турган убакта Тору-Айгыр бээге кошуп, айгыр салат. Баягы бөлгөн бээлерге карабай, Тору-Айгыр качат. Жолун тоскондо ал көлгө кире качат экен. Көлдүн күнгөйүндөгүлөр көлдүн жээгинен карап турса, көлдүн ичинен бир каргадай караан байкалат. Жандап келип караса, жылкынын башы келе жаткансыйт. Ошондо бирөө:

– Ой, тобоо, ой, Тору-Айгыр болбосун! – дейт.

Экинчиси:

– Тору-Айгыр кантип көлдү кечип келмек эле? – дейт.

Көл жээгине жакындаганда, баягы өзүнүн үйүрүндөгү кулун-шайлары, бээлери чубуруп, чуркурап, Тору-Айгыр жакындаган сайын кишенишет.

Ошондо көлдүн жээгиндегилер:

– Ой, жарыктык Камбар-ата, Тору-Айгыр окшойт, – деп, таңыркап турушканда, Тору-Айгыр Көлдөн чыгып үйүрүнө кошулган экен.

Калыңга алган кудасы «көлгө кирип өлдү» деп түңүлүшүп, кийинки жылы Тору-Айгырдын чыкканын билип:

– Мурун берген айгырды эми бербейсиңби? – дегенде:

– Берген менден калган жок. Тору-Айгырды токто-туп албадыңар. Айгыр көлгө түшүп өлүп калса кантет элек. Бербейм эми, – дейт. Ошондо Көлдүн Күнгөйүндөгү ошол жер «Тору-Айгыр» деп аталыптыр.

БЕКАРСТАНДАР

БЕКАРСТАН ТАЙЧЫ

Тайчи деген калмак болот.

Махтымдын чачы кырк кулач, Тайчи,

Жазданып жатсаң жан куунайт, Тайчи, – деген ыр бар. Илгери бир өткөн заманда жоо басып киргенде, Махтым кыз эркекче кийинип, колуна жарак-жабдык алып, душман менен салгылашып жүргөндө калпагы түшүп, чачы жазылып кетип, аттын бутуна оролуп калып, калмак тутуп алган экен.

Ушинтип чабыкта калмактын колуна түшүп кеткен Махтым, калмактын кол башчысы Ташыны түнүндө мас кылып, бээнин жалынан, куйругуна алдына төшөп, кишидей кылып, бир нерсени кучактатып коёт. Эзилип жүргөн Арбанкул менен Чарбанкул деген мал баккан кулдарын ээрчитип алып, малын талаага калтырып, кыргызды көздөй качат.

Эртең менен түндүгү тартылбай турганда Бекарстандын иниси Чынарстан:

– Бул эмне түндүгү тартылбай турат, – деп калат. Бекарстандын койнундагы таңылчакты, мойнуна байлаган тор айгырдын жалын көрүп, ойготсо ойгонбойт.

Ташыдан Ташы Бекарстан, Ташы,

Мойнундагы оролгон, Ташы.

Койнундагы бокчодур, Ташы.

Уктап жатып аласың, Ташы,
Койнунда жаткан жар кайда, Ташы?
Жайылып жаткан мал кайда, Ташы?

Арбанкул менен Сарбанкул
Малды баккан кул кайда, Ташы,
Арак ичпей, канынды ич, Ташы! – деп жаак-
тан ары бир салып, ойготкон экен.

АРМАН КҮҮЛӨР

КАРА ТУРАПТЫН АРМАНЫ

Өткөн заманда Чүй боорунан Турап деген кыякчы чыгыптыр. Бир күнү Турапты байтик чыкырып алып:

– И, кыякчым, өнөрүңдү көрсөтчү, – деген экен.

– Болуптур, – деп кыякчы башын көтөрүп караса, бакта күкүк конуп отурат. – Күкүктү кыяктын күүсү менен жерге түшүрөм... – дейт.

Кыякчы күүнү миң түркүн кылып тарта берет. Бир топ убакыт өткөндөн кийин күүгө бою балкып, эриген күкүк «топ» этип жерге түшүп калат. Турап күкүктү калпагына салып, Байтиктин алдына алып келип коёт. Карап турган эл:

Өнөрүңө баракелде, – деп чурулдашат.

Күкүк оозун улам ачып, көзү алайып, диртилдеп жаткан экен. Турап күкүктүн оозуна түкүрүп, эс алгандан кийин учуруп жиберет.

КАРАГУЛ БОТОМ

Илгери бир заманда калмак менен кыргыз чабышат. Бирин бири чаап алып турган кезде, ар кайсы байга кызмат кылып жүргөн бир кембагал адам

болот. Бул бечаралар баласы жок жүрүп, улгайган убактысында балалуу болушат. Атын Карагул коёт. Ал Карагул чоңоюп, ойноп жүргөн кезде да баатырлыктын шанаасы менен ойноочу экен. Аны көргөн эл:

– Мына Карагулдун оюну бекер оюн эмес, ушул баатыр болуп, эл сактоочу түрү бар, – деп эл жакшы көрүп, тарбиялайт.

Он сегиз-жыйырмага келгенде, бул айылга келген баскынчы болсун, айылдан жоого мал бербейт. Карагул баатыр аталат. Карагулдун кабарын уккан душман айылына көп келе албайт.

Ошентип жүргөн кезде, Карагул кырк жигити менен кырга аң улап чыгып кеткенде, бир канча адам менен Күрөңкабыл деген калмактын баатыры Карагулдун айылын чаап, малын алып кайтат.

Ал Карагул тоодон келип ит улуп, аял ыйлап, уй мөөрөп, айыл бир шумдук болгондун үстүнөн чыгат.

– Эмне болду?

– Ушинтип калмак чаап кетти.

– Качан?

– Кечээ.

Ошондо Карагул баатыр кайратына келип, жоо жарагын байланып, кырк жигитин ээрчитип, калмактын изине түшүп, артынан кууп калат.

Бир күндөн кийин калмактын артынан жетет. Сан кол сапырылган көп мал жаткан жерде, Карагул баатыр жетип, уруш баштайт.

Ары урушат, бери урушат, калмактын баштыгы Күрөңкабыл жекеге чыгып келгенде. Күрөңкабылды кылыч менен чаап башын алат. Күрөңкабыл өлгөндөн кийин, калмак качат. Кызып калган баатыр кырк жигити малда калып, жоону жалгыз кууп калат.

«Кырк жигит аркамдан келет» деп, эч нерседен кабары жок, элөөсүз келе жатканда, калмактар жашынып туруп, «ат» деп мерген таштап койгон экен. Мерген таштаганын Карагул билбейт. Өлгөнүн өлтүрүп, кутулганы кутулуп, кайта тартып, бадана-зоотунун топчулугун чыгарып, салкындап, көкүрөгүн

ачып келе жатканда жашынган мерген Карагулду атып, ошо жерде өлөт.

Карагулдун жигиттери Карагул кечиккен соң, баатыр эмне кечикти деп, артынан келсе, Карагул баатырдын өлүгүнүн үстүнөн чыгат. Чуркурап, чуулдап, Карагулдун өлүгүн алып элге келет. Калк чогулуп олтуруп Карагулду энесине угузат. Энеси токсонго келип калган кези экен, ошондо Карагулдун энеси кошот:

Улгайган кашка жеткенде, ботом,
Оо, кулунум сени тапкамын, ботом.
Ардактап жүрүп кулунум, ботом,
Айнектей кылып баккамын, ботом.
Ой, арманда кеттиң,
Арстаным, ай ботом.
Ой, калмактан гана өлгөн
Карагул ай, ботом!

Акжал бир Акжал дечү элең, ботом,
Акжалдын жалын тараттың, ботом,
Зарлап бир көргөн жалгызым, ботом,
Ар кимдин көзүн караттың, ботом.
Тор аргымак тулпарың, ботом,
Топто бир жалың тараттың, ботом.
Токсонго чыккан кезимде, ботом.
Томсортуп таштап талаага,
Ар кимдин көзүн караттың, ботом.

Эрезе тартып эр болдуң, ботом,
Эл коргогон шер болдуң, ботом.
Эрегишкен жоо менен, ботом,
Ээрчип бир барып не болдуң, ботом.
Эңкейип калган кезимде, ботом.

Карагул сенден ажырап, ботом,
Кара жер менен тең болдум, ботом.
Кайратту чыгып эр болдуң, ботом,
Калк коргогон шер болдуң, ботом.

Жалгыз бир барып калмакка, ботом,
Кайрат кылып не болдуң, ботом,
Картайып калган кезимде, ботом,
Кара жер менен тең болдум, ботом.

КАРАГУЛ БОТОМ

Илгери-илгери, байыркы өткөн заманда бир мергенчинин Карагул аттуу жалгыз баласы болгон экен. Карагулдун атасы кийиги көп жерде кыштоо салып, жашап турат.

– Эт аз эле калыптыр,– деп ашканасын тиктеп алып, ат, өгүз токунуп, артыман келе койгула, бастыра берейин,– деп жөнөп калганда, баласы:

– Мени ала баргын,– деп ээрчийт.

Бирок атасы болбой баланы калтырып, өзү кетет. Бала көрүнбөй атасынын артынан ээрчип жүрүп отуруп, бир жерге барганда бутун тарта албай чарчап, жете албай, атасын таппай уктап калыптыр.

Беш-алтыны жыгып атып коюп, кайра келе жатса, бир жерде бир теке жатат.

Карагулду атасы эркелетип, тогуз тон тиктирип бериптир. Ошонун бирин кийип жүрүп, аңтара жамынып уктап калган экен. Аны мерген кийик жаткан экен деп, атып коет.

Барса:

Ой, Карагул уулумбу, ботом,
Кетирбе менин муңумду, ботом.
Мурунку өткөн Мырзакул, ботом,
Азыр муңга салдың Карагул, ботом,
Илгерки өткөн Эрегул, ботом,
Эсимде калдың Карагул, ботом.

Тескей бир жерге сен жаттың, ботом,
Темселеген ит атаң,
Теке бир бекен деп аттым, ботом,

Улуу тоого сен жаттың, ботом,

Убайым баскан ит аттың,
Улак бекен деп аттым, ботом.
Каптап жерге сен жаттың, ботом,
Кайберен бекен деп аттым, ботом.
Карчыга деген бир куш бар, ботом,
Капталдап жемин жээр бекен, ботом
Кайберен деп Карагулду жыга аткан, ботом,
Какшаган какбаш дээр бекен, ботом.

Ителги деген бир куш бар, ботом,
Илип бир жемин жээр бекен, ботом.
Элимдин оозу шок эле, ботом,
Мени эси жок какбаш дээр бекен, ботом.
Турумтай деген бир куш бар, ботом,
Тутуп бир жемин жээр бекен, ботом,
Тууганымдын оозу шок эле, ботом,
Тукумсуз какбаш дээр бекен, ботом.

Алтындан бакан түркүгүм, ботом.
Ай тийген тоонун күкүгүм, ботом.
Бир эле ата деп койчу күчүгүм, ботом.

Күмүштөн бакан түркүгүм, ботом,
Күлүп эле койчу күчүгүм, ботом.
Күйүтүң тартпай өлөйүн, ботом,
Күлүп эле койчу көрөйүн, ботом.

Анан кийин өлөйүн, ботом,
Ой, Карагул, ой, Карагул, ботом! – деп кыя-
гын тартты Үметаалы кызы Айымбүбү.

БЕКТАШ

Чүй аймагынан Турап деген атактуу сурнайчы-
кыякчы чыккан экен. Ошол кезде Бекташ деген
азамат жигит каза табат. Бекташтын карындашы:
– Кокуй, Бекташ, туушкан! – деп кошуп келет.
Турап үйдүн сыртында туруп, Бекташтын карында-
шынын кошогуң бүт бойдон кыякка түшүрөт.

БЕКТАШ

Эски заманда Бекташ деген азамат чыгат. Ко-
кустуктан жоо колдуу болуп каза табат. Инисинин
өлгөнүн эжесине угузганда эжеси жулкунуп ыйлап:

Карангүн Бекташ бир боорум,
Эликтер жүрбөс кыядан.

Бирөө эркек, бирөө кыз,
Элкин элек уядан.

Жакырык жүрбөс кыядан,
Жалгыз элек уядан, — деп кошуп келгени
күүдө баяндалат.

БЕКТАШ

Илгери Бекташ деген элге алымдуу, журтка жа-
гымдуу, болуп турган кезде, ажал жетип, күн бүтүп,
ооруп өлүп калат. Ошондо карындашы ыйлап, сү-
йөнчү жок, жалгыз калганын кошкон кошогу экен:

Алтындан кылган сом балкам,
Айчылык жерге чоң аркам.
Асылым Бекташ бир боорум.

Күмүштөн кылган сом балкам,
Күнчүлүк жерге мен кетсем.
Күйөөрүм Бекташ чоң аркам.

Алыстан туруп сөз айтса,
Айткан бир сөзүм белегим.
Асылым Бекташ бир боорум,
Айчылык жерден жөлөгүм.

Күнчүлүк жерден сөз уксам,
Күндө бир келген белегим.
Жалгызым сенден айрылдым,
Күйөөрүм Бекташ бир боорум.

БЕКТАШ

Бекташ өлгөндө аялы ыйлаган экен:

Көк ала кушта туур жок,
Курусун Бекташ ойронум,
Көрүп бир сүйөөр уул жок.

Ак ала кушта туур жок,
Курусун Бекташ ойронум.
Алып бир сүйөөр уул жок.

БЕКТАШ

Бекташ калмактар менен кармашып жүрүп, жалгыздыктын айынан мерт болот. Ошондо аялы Зууракандын алты айлык боюнда бар экен. Кырк жигити уктап, барбай калат. Дүрбү менен карап туруп: «Кырк жигити болсо, Бекташ бизди койбойт го», – деп калмактар каптаганда Бекташ кырк жигитти чакырып качырып кирет. Аты күлүк экен, кайрат менен калмактардын чекесинен кыйратып кирген бойдон кармашып, он күн урушкандан кийин аты чарчап калат да, өзү чаптырып коюп, чала жан болуп жатып өлөт.

Аялы үч айдан кийин Бекташтын кабарын угуп:

Ойдуң жер тегиз карагат,
Ойронум Бекташ ала жат,
Кыраңдуу жер карагат,
Кырчыным Бекташ ала жат, – деп кошкон

экен.

БЕКТАШ

Бул Бекташтын аялынын кошогу делет:

Желеде калды тайларың,
Жетим бир калды балдарың.
Чыктада калды тайларың,
Чыркырап калды балдарың.

Текечер жатат ойдуңда,
Тең мүйүзү мойнунда.
Теңирим сүйгөн банданин,
Теңтушу жатат койнунда.
Теңирим сүйбөс мен бейбак,
Телмирип жатам ордумда.
Теңтушум Бекташ, өлбөй кал, ээй!

Кулжачар жатат ойдуңда,
Куу мүйүзү мойнунда.
Кудайым сүйгөн банданин,
Курдашы жатат койнунда.
Кудайым сүйбөс мен бейбак,
Куурап бир жатам ордумда.
Олдо, курдашым Бекташ, өлбөй кал ээй!

АБЫШКАНЫН АРМАНЫ

Тутемир Абылай уулунун комузга черткен күүсү. Абышканын жалгыз баласы өлүптүр. Үйүндө коногу бар экен. «Конокторум эт жегенден кийин угузайын», — деп баласын жаап коюп, коногу эт жеп болгондон кийин, комуз менен угузуптур.

Бүгүн түн чоң Төрөгелди,
Келип бир конгон коногум, ботом.
Айла жок, абышка-кемпир жомогум, ботом.

Көзганамдын карасы ай, ботом.
Тышканамдын сарысы ай, ботом.
Эңкейе бүткөн тал калды, ботом,
Эрме бир чөлдө мал калды, ботом.
Эңгиреп кара жолтой үй калды, ботом.

Эки коколой баш
Абышка-кемпир, чал калды ай, ботом.
Алган жарың Турдукан
Карабет шордуу бу калды, ботом.

Теке бир качып токтолор, ботом,
Теңирим жазып койгон соң,
Атакең менен энекең
Тентип жүрүп жок болор, ботом.

Кулжа бир качса токтолор, ботом,
Атакең менен энекең,
Кудайым жазып койгон соң,
Кулунум, куурап жүрүп жок болор ботом.

Эми кара бет Турдукан,
Отко күйүп чок болоор, ботом.

АКБАРАК БОТОМ

Илгери өткөн заманда бир жесир аялдын чекесине бүткөн жалгыз баласы болгон экен. Бала торпоктун куйругунан кармап, токтото албай жүгүрүп олтурат. Торпок качып олтуруп, капыстан көлгө түшүп кетет. Куйругун кармаган бойдон бала да көлгө түшүп өлөт. Кыяктын күүсүндө Акбарактын энесинин арманы төмөнкүчө тап так келтирилет:

Ак сандык сенде пулум бар, ботом,
Агарган көлдө кунум бар, ботом.
Көк сандык сенде пулум бар, ботом,
Көгөргөн көлдө кунум бар, ботом.
Күйкө бир куштун күйкөнөк, ботом,
Күйдүргү бүткөн Акбарак, ботом.

АК БАРАК БОТОМ

Бала торпоктун куйругун кармап, токтото албай көлгө түшүп кетет:

Керегенин чаканак, ботом,
Кеңешке тууган Ак Барак, ботом.
Жайлоо бир үйдүн саканак, ботом,
Жалгызга тууган Ак Барак, ботом.
Көйкөлөп учкан күйкөнөк, ботом,

Күйдүргү бала, Ак Барак, ботом.
Атаны кокуй кулунум, ботом,
Карааның көрбөй курудум, ботом.
Көл жээгинде улудум, ботом,
Бошотуп кеттиң муунуму, ботом.

АК БАРАК

Илгерки заманда бир кемпир чалы өлүп, жалгыз уулу Ак барак менен калат. Бир күнү жалгыз үйүнүн торпогу сайгактап кетип, Ак барак кармайм деп, артынан кууп, куйругунан кармайт. Торпок көлгө боюн таштап, Ак Барак кошо өлөт:

Керегенин ай, саканак, ботом,
Кеңешке тууган ай, Ак Барак, ботом.
Босогомун ай, саканак, ботом,
Боздотуп кеттиң, ай, Ак Барак, ботом.

Жайлоо бир уйдун, ай саканак, ботом,
Жалгызга тууган Ак Барак, ботом.

Ак сандык сенде да пулум бар, ботом,
Агарган көлдө да кунум бар, ботом.
Көк сандык сенде да пулум бар, ботом
Көгөргөн көлдө да кунум бар, ботом,— деп
энеси ыйлап, ыйлап кала берген экен.

КАРА КҮҮ

Эргел-Сергел деген ага-ини болуптур, Эргел – агасы, Сергел – иниси. Акеси эң кичүүсү – Мамытбекти – колотко жаткызып, беш жүз кой бактырат. Иниси – кыякчы, дайыма кыягын ала жүрөт. Кыяк тартканда жеңесине:

– Кокустан талаага ууру-каракчы келип калса, колумду байлайбы, же өзүмдү өлтүрөбү, кыйкырайын десем добуш чыгартпайт. Жеңе, угуп кой, кыякка салып, Эргел-Сергел күүнү тартамын,— дейт.

Айтканындай ууру келет, эки колун артына байлап, кыягын ээр жакка илдирип, жөнөп кетет, үйдүн үстүнө келгенде, баягы:

– Кыякты тартып берейинби, акелер? – дейт экен.

– Шырт алдырбай, тымызын кетели, – дейт бирөө.

Дагы бирөө:

– Колун бошотуп кой, эл көп экен, ууру деп ой-лобосун, тамаша салып жөнөйбүз, дейт.

Колун чечип, кыягын берет, үйдүн үстүнө келип калганда ушул күүнү тартат. Жеңеси угуп, башын көтөрүп тыңдайт.

– Уулдун кыягын уктум, ууру келип, айдап кетип баратат. Төө-Мойнок кыраңдан өтүп кетти, кыяктын үнү угулбай калды, – дейт.

Эки колум артыма,

Кууштуруп байлады,

Эки көзүм жайнатып,

Бел ашырып айдады, – деп тартты.

– Тез жет! – деп күйөөсүн ойготот.

Байгеге чапкан күлүк атынын бутундагы кишенди чыгарып таштап, ага-иниси экөө кылычты алып жөнөшөт. Төө-Мойнокту капталдап, белге жакындап калыптыр.

Тос, эле тос! – деп ошо жерде жок эле нерселерди чакырат.

Бизди ороп калган экен, – деп уурулар кошту таштап качат.

Акелери жетип:

– Эмне болду? – десе, инисинин колу байлануу.

Ушинтип акелери ажыратып келет.

АТ КЕТТИ

Байыркы өткөн заманда жетимдин карманган жалгыз аты болот. Жарышта койбойт. Күндөрдүн биринде чоң аш берилет. Ашта чабууга чыгарылган күлүктөргө, бала өзүнүн жалгыз күлүк атын кошуп туруп калат. Бала да көпчүлүк менен бирге кол тосот.

Акыры күлүктөр келет. Иликтеп көрсө, жетимдин аты чыгып келиптир.

Эл топтолуп калышат.

– Чыккан кимдин аты экен, – деп сурайт бир манап көпчүлүктөн.

– Жетимдики.

– Бул күлүктөрдүн багын байлаган кайсы ээн-баштыкы, – деп ачууланып, манап аттын башын кестирип таштайт.

Ошондо жетим бала аттын башын кучактап, ыйлап турганы.

КУЛОЙРОН

«Кулойрон» эл күүсү. Илгери Давлес Сарт баатырдын баласы Арпа деген болуптур. Бул Арпа атасы чоң болгону менен өзү үйдөн-үйгө жарма аңдып ичип жүргөн, чокой тартпаган илээнди экен. Арпа өлгөндөн кийин аялы кошпой жатып алыптыр.

– Эри өлгөн киши эл өкүрүп келгенде унчукпай олтурат, унчуксаң боло! – десе, дегеле унчукпайт.

– Эл өкүрүп келсе да, келиниң унчукпай койду, – деген сөздү Сарт аке угат.

– Бечара кошок билбей жаткандыр, бирдеме үйрөтүп койсоңор.

– Айылда аялдар минтип айт, антип айт десе да ыйлабай койду, – дейт.

Илгери убакта ыйлабаган аялды жаман көрө турган.

– Жаман болсо да менин балам, ал мени кордогонубу. Бу ыйлабаганы эмнеси, теңине албай, өлгөнүнө сүйүнүп жатабы, жүргүлө! – деп айылдагы жигиттерди чогултуп: «төрт жагына төрт казык каккыла, үстүнөн кой чубатамын, бу кара беттин көзүн тазалатайын. Алып чык, бейбакты!» – деп бакырганда Арпанын аялы бөйрөгүн таянып, кошуп жиберет:

Же сайып койгон тулуң жок,

Сандыкка салган үбүң жок.
Жыйып койгон жүгүң жок,
Кайсыныца ыйлаймын?

Бир кемпир келип:

– Айланайын, балам, көп эле кемите бербе, кичине көтөрүп, мыктабыраак айт! – дейт.

Ошондо жаңы кошту:

Киши айтканын сүйбөймүн,
Күлойронго күйбөймүн.
Арманда кеткен Күлойрон,
Кайсы бирин айтамын.

Кийип жүргөн куур тон,
Тизесине жеткен эмес, Күлойрон,
Арпа куурган жеринде,
Кемегенин башынан,
Кеткен эмес Күлойрон.

Тамак издеп жоголуп,
Келген эмес Күлойрон.
Жарма куйган кара аяк,
Талашса да колунан,
Берген эмес Күлойрон.

Ошондо Сарт баатыр:

– Бассын, балам, үнүн!

Айтканын баарын кылып бер.
Пулун болсо, жыйып бер.
Каркыралуу төөгө жүк жүктөп,
Жайлоону көздөй көчөмүн,
Жылдызга чейин барамын,
Журтка санак кыламын, – дейт.

Ошондо көкүрөктөгү көп эл аңыз кылып, Сарт баатырдын Арпа деген уулу өлүп, аялы кошокчу болду, тосуп кошогуң угалы дешет.

Баары жогуң келипсиң,
Тоспогун менин жолумду.
Артымдан силер куубагын,
Жолумду тосуп буубагын.

Кошок угам десеңер,
Көчкөндө көчүм айдап ук,
Өрүмдө төөм айдап ук.
Кошокко кумар болсоңор,
Жайы-кышы жайлап ук.

Атынын башын жетелеп бараткан бир кемпир:
Кагылайын кулунум,
Эңкейиште эр сайган,
Экини катар бир сайган,
Баатыр эле! – деп кош деген экен.

– Мен айтканыңа барбаймын,
Сенин тилиң албаймын.
Өмүрүм узун болсун деп,
Өрүшүм жайык болсун деп,
Жорткон эмес Күлойрон.

Кези келсе кекетип,
Койгон эмес Күлойрон.
Чогулушкан жер болсо,
Атка минип чиренип,
Барган эмес Күлойрон.

Той-токум болгондо,
Калган эмес Күлойрон.
Мен бөлөк сөздү билбеймин,
Ушул айткан сөздөрүм,
Талган эмес Күлойрон.

Ушундан улам «Күлойрон» кыяк менен комузга
күү болуп түшкөн экен.

МОРУКТҮН АРМАНЫ

Илгери Алайкуу аймагына Морук деген кыякчы келип, катуу ооруп, каза табат. Ал өлөөрүндө кыягын алдырып алып, ушул арман күүсүн тартып жатып жан берген экен.

КОҢУРАЛА

Уйдун күлүгү – Коңурала – ат менен жарышып, алга озот. Бирок ат улам катуулап жүгүрүп, баса турган болуп келе жатканда: «Чыгып келе жаттым эле, аз жерден бастырып жибере турган болдум», – деп өпкөсүн кагып, солуктап келе жатып, арман кылганы күүдө таптак сүйлөтүлөт.

АЛПКАРАКУШ

Алпкаракуш чынар теректин башына жылда тууйт. Көлдөн ажыдаар чыгып, балдарын жеп коёт. Ошондо наалып:

Жылда туусам, жылда жок,
Айда туусам, айда жок,
Ажыдаарга не жаздым! – деп канаты менен жер чапкылап турган экен.

АК КУУНУН УЧУШУ

Ысык-Көлдө сүзүп жүргөн Ак куу асмандагы Ак кууну көрүп, уча турган болуп кукуктаганы, мындан соң акырын канатын күүлөп бара-бара катуу зыпылдап учканы кыяктын күүсүндө чеберчилик менен берилген.

ТҮБӨЙ-ТҮБӨЙ, ТАЙГАРАМ

Алгыр тайгандарын агытканда бугу тээп, тайганы

чала өлүк болуп калат. Ошондон улам күү «Түбөйтүбөй, Тайгарам» болуп калган экен.

БОТОЙЛОР

КУУ ИНГЕН

Илгери бирөөнүн төөсү бар экен. Бир канча жылы туубай койгондуктан, Куу инген деп ат коёт. Куу инген картайганда тууп, ботосун телчитип, ээрчитип жүргөн кезде, бир топ кербен келиптир. Кербендин жүк жүктөгөн төөсү өлүп калганбы, каалаганыңча пул берейин деп, Куу ингенди сатып алышат.

Ботосу боздоп мында калып, Куу инген боздоп кербенге кетет. Арасы бир айлыкпы, эки айлыкпы жол экен, жерине жеткенден кийин Куу инген ботосуна качып келип, ботосун таап тынчып калат. Ошонун качып кеткендигин мурунку комузчу, кыякчы ата-бабабыз «Куу инген» деп күү чыгарышкан.

Качып келе жатканда Куу ингендин айтканы:

Калайлуу жүгөн каттырып,
Калы килем жаптырып,
Ээрчитпедим ботомду,
Ак жоолукту салынып.

Илгери төө тууганда ак жоолук салып, кадимкидей жентек берчү экен.

Телчитпедим ботойду,
Төрт эмчегим тирсейтип,
Эмизбедим ботойду.

Жардын башын кыдырып,
Талдын башын сыдырып.
Ээрчитпедим ботойду.

Мен ботоюма барайын,
Ботоюма мен барып,

Жытын жыттап,
Моокумунан канайын!

Ошентип Куу инген ботоюн аман көрүптүр, – деп карыялар ырдап олтурчу эле. «Куу инген» замандан-заманга, баладан балага калып, атак болуп келатат, – деп жаздырган Саид Бекмуратов.

КУУ ИНГЕН

Куу инген башы алтын, көчүгү күмүш Тайлак тууйт экен. Эмчеги ташып кетип, куу качып чыкканы:

Жолду көрсөм чабайын,
Ботоюмду табайын.
Жаным барда чабайын,
Ботоюмду табайын.
Эки эмчегим тирсейтип,
Ээрчитпедим ботойду.
Кайгыргандан өлбөдүм,
Сенин карааныңды көрбөдүм.

ПАРИЗАТ

«Паризатты» Нармат кыякчы чыгарган. Сулайман амин деген дүйнөнүн күчү менен кызды алып койгон. Нармат болсо, сүйгөнүнө жетпей калганына күйүттөнүп, Аваз кыздын атын Паризат коюп алып, барган жеринде «Паризат» күүсүн муңкантип ырдайт.

ПАРИЗАТ

Нармат кыякчынын «Паризат» күүсү Ош аймагына кеңири тараган. Паризаттын аты Аваз эле. Ардай Омар деген кызын Нармат кыякчыга бербей, бөлөк кишиге кармата берген экен.

Сарала көйнөк Паризат,
Сарсаң кылбай кол узат.

Карала көйнөк Паризат,
Көп какшатпай кол узат.

КӨЙКӨЙ

Папандын башы бак арча, көкөй,
Талдыктын үстү чаар арча, көкөй.
Чаар арча чыгып жайкалсын көйкөй,
Чаар ала кулун байласын, көйкөй.

Күлүнө үстү Үч-Дөбө, көйкөй.
Үч-Дөбө үстү Шиш-Дөбө, көйкөй.
Шиш-Дөбө чыгып жайласын, көйкөй,
Ширгелеп кулун байласын, көйкөй.

Шириле кымыз кайнасын, көйкөй.
Келген эл жайлап кең конгон, көйкөй,
Кең Алай сендей жер кайда көйкөй.
Пор-Дөбө үстү Зор-Дөбө көйкөй.

Зор-Дөбө чыгып жайласын, көйкөй,
Чогултпай кулун байласын, көйкөй.
Чогуу бир кымыз кайнасын, көйкөй.
Аңкаган жерге туш болсун, көйкөй,
Ошондо көөнү куш болсун, көйкөй.

ЧООР КҮҮЛӨРҮ

БЕКАРСТАНДАР

МАХТЫМ

Илгери Махтым сулуунун Элдияр, Султан деген эки агасы болгон экен. Эки агасы менен ууга чыгып, кароолдукта турат. Баягы карындашы узун чачын жууп калат.

Агалары уу кылып турганда дөбөдө туруп: «Агалар, бүгүн ууга барбагыла. Мен чачымды тарап, өрүп алайын», – деп бир чачын өрүп, бир чачын өрө электе, агалары ууга кетип калат.

Махтым сулууну аламын деп көз салып жүргөн калмактын Бекарстан, Чынарстан деген кол башчылары акелери ууда жүргөн кезинде көп кол менен каптап кирет.

Карындашы калмактардын келген кабарын угуп, эркекче кийинип, узун кырк кулач чачын жеңдин ичине таштап, башына чакмакы (кундуз телпек), белине кемерди байлап, бутуна жөөкү өтүктү кийип, бараң мылтыгын алып, агаларын коргоп калууга, артынан жөнөйт. Калмактар менен атышып, салгылашат.

Эки агасы байлануу, кыздын көпчүлүккө алы жетпей, атчан жеткизбей качат. Кутулуп кетээринде, түрүп койгон узун чачы түшүп кетип, аттын бутуна оролуп калат да, тутулуп калат.

«Карындашыңды биз алып кетебиз, силерди коё берибиз», – дешип калмактар кыздын эки агасын коё берет. Карындашы байлоодо калат. Калмактардын колуна түшүп кетип баратканда, кыздын агаларына айткан арманы:

Элдияр, Султан акелер ой,
Кыш жайлооң айтып бер, аке.
Кышында качсам табайын, аке.

Жаз жайлоонду айтып бер, аке,
Жазында качсам табайын, аке.

Күз жайлооң айтып бер, аке,
Күзүндө качсам табайын, аке.

Ошондо агасынын бири жооп кылып:

Менин кыш жайлоом Кыраан-Таш, Махтым,
Кышында качсаң мындан тап, Махтым.

Жаз жайлоом Жалпак-Таш, Махтым,
Жазында качсаң мындан тап, Махтым.

Күз жайлоом Күрөң-Таш, Махтым,
Күзүндө качсаң мындан тап, Махтым.

Калмактар Махтымды күлүк аты менен кошо алып кетет. Атынын кулагын, куйругун кесип, жылкыларга кошуп жиберет.

Барганда буга моюн сунбай, кетемин деп, амал кылып, кордук тартып жүргөн Арбанкул, Сарбанкулду кыргызга бирге качалы деп убадалашат. Махтым күндөрдүн биринде жылкычыны алдап, бээни союп, өпкөсүн, жал куйругун алып келсең, тилегиңди беремин деп алдыртып, Бекарстанга күнүтүнү арак берип, мас кылып, жаткызып коюп, боз айгырдын жалын мойнуна ороп, өпкөсүн эки колуна карматып, бокчо дегенди кучактатып, качып чыккан экен.

Махтым өзүнүн атын минип, Арбанкул, Сарбанкулду ээрчитип, Эртиш деген чоң суудан амал менен өтүп, Текеске барып калганда Бекарстан иниси менен кууп жете келген экен. Ошол тушта күн нөшөрлөп жаап, сел жүрүп, суу үрөйлөнүп, Текести кечип бара жаткан калмактарды агызып кетет. Махтым Арбанкул, Сарбанкулду ээрчитип элине аман-эсен келген экен.

АРМАН КҮҮЛӨР

ЖЕТИМ БАЛА

Жетим бала атасы өлгөндө ыйлаганы. Бу баланын атасы албан Солтонкул дешет.

Куу куурайдан төө кылдым,
Кудуретке не кылдым?
Жалбырактан төө кылдым,
Жасаганга не кылдым?

Бүгүн берген таңда жок,
Ишенбеймин заманга.
Жеткирбедин атаке,
Көңүлдөгү арманга.

Он алты жашка чыкканда,
Черстан окуп кат алдың.
Кожо, молдо чогулуп,
Баарынан бирдей бата алдың.

Мамыга атың тез тургай,
Убайым түштү ушундай.
Барыктасам билбейсиң,
Байгамбар өткөн сиз тургай.

СУРНАЙ КҮҮЛӨРҮ

ТАЙКОЖОНУН «СУРНАЙ КҮҮ», ТОЙКОЖОНУН АТ КЕТТИ»¹

Эркесары комузчу Таласта атактуу комузчулардын бири болгон. Кыргыз элиндеги баардык күүлөрдү чертүүчү. Ал мага жолугуп:

– Түркебек деген силердин айылдагы комузчудан Тойкожонун сурнайын комузга келтирген жерин үйрөндүм, – деп, ал Тойкожо жөнүндө айтканда кызык кылып эскерүүчү.

Тойкожо Сурнайды таптак сүйлөтүп, сурнайдын үнүн ат чабым жерге угултуп турчу экен. 1958 жылы Шыгай уулу Ыйманбек менен Эркесары жай айлары Талды-Булак кыштоосунда жолугуп калды. Ошондо:

– Мен ушунча комуз чертип жүрүп, майда комузчу Түркебектен Тойкожонун сурнайын күүгө келтирген жерин үйрөнүп алуу үчүн келдим. Эки жолу таппай кеттим. Үчүнчү жолу жолугуп, таза үйрөндүм. Карып калган кези экен. Колунун манжалары катып, бир гана сөөмөйү менен чертип берди, – деп, көп аракет менен күүгө келтиргенин айтты.

– Ошол жыл эсимден калбайт. Анткени, мен кандай күүнү болсо да, бир эле укканда экинчи кайталабай чертип кетээр элем. Ушул Тойкожонун сурнайын комузга бир жолу Түркөбекке толготуп, анан эки жолу өзүм толгоп, үчүнчү жолу өзүм чертип, анан шыр алып кетсем болобу.

Мен Тойкожону сурнайчы деп укканым менен,

¹ Тойкожо Бучук уулу (1840-1912) Талас облусунун Талас районундагы Чыганак айылында (мурдагы «Манас» колхозунда) туулган. Тойкожо залкар сурнайчы Кара Турапка жолуккан күндөн баштап сурнайды тартуунун жол-жоболорун, күү тартууну үйрөнөт. Ал он жети жашынан Талас, Кетмен-Төбө, Ысык-Көл, Чүй, Нарын, Аксы, Анжиянга чейин эл кыдырып, белгилүү болуп, казактарга чейин аты чыккан.

таасын Суусамырда Керимбайдын тоюнда көрдүм.
Ошол тойдо жарчылар келип, жарда ойноду.

Ошондо «Ат кетти күүсүндө»:

Алыска айдап ат кетти,
Ак токтуну жеп кетти.
Казыктан бошоп ат кетти,
Кара койду жеп кетти.

Тойду коюп, тоого бар,
Карышкыр жеген койго бар.
Ак камчыны алачык,
Ак канжарды сала чык.
Ат кетти, ат кетти,

Ак токтуну жеп кетти! – деп, коюн таштап
тойго келген койчулардын коюна карышкыр тийген
учурда таптак сурнай менен келтирген жерин уктум.

Экинчи жолу 1907-жылы казактын Меркесинде
Бектен деген атактуу бай чоң аш берип, ашка Кара-
бай менен Аркыбай баатырды сайышка салабыз деп
алып барганда көрдүм.

Карабайга найзаны туура эмес ыргытып берип,
найза жерге түшүп калат. Арыкбайды казактар
экөөлөп жыга салат. Карабай жеткирбей чаап
баратып, найзаны эңип алып, эң мыктысын ыргыта
саят. Атка сүйрөлүп, баатыр топко кирет.

Экинчиси кууганда сайышпастан топко кирип,
аттан түшө качат.

Ошондо Тойкожо Сулайман ырчыга кошулуп,
сурнай менен келтирип турган жери:

Казактардын Карабай,
Кантип алдың баканды?
Экөөң тек качырып,

Өлтүрдүн кара сакалды, – деп кайра-кайра
кыргыздарды даңазалады.

Экинчи жолу 1907-жылы Казакстандын Мерке
районунда Бектенбай аттуу чоң аш берип, ашка
Карабай менен Арыкбай баатырды сайышка салабыз
деп алып барганда көрдүм.

Карабайга найзаны туура эмес ыргытып берип, найза жерге түшүп калат. Арыкбайды Казактар экөөлөп жыга саят. Карабай жеткирбей чаап барат, найзаны эңип алып, эң мыктысын ыргыта саят. Атка сүйрөлүп, топко кирет. Экинчисин кууганда сайышпастан топко кирип, түшө качат. Ошондо Сулайман деген ырчыга кошулуп, сурнай менен келтирип турган кези:

Казактардын Карабай,
Кантип алдың баканды?
Кайерге сайдын жанагы,
Жайма кара сакалды.

Ээрден бутту чыгарбай,
Эңип алдың баканды.
Экөө тең качырып,

Өлтүрдүң кара сакалды, – деп кайра-кайра кайталап кыргыздарды даңазалап турду.

Анан ал сурнайчыны Талас, Чүй өрөөнүндө уккандар той менен аштан калтырбай чакырып турушту. Көзү өткөнчө өтө кадырлуу өттү. Баласы комуз билген менен сурнайды үйрөнө алган жок. Тойкожо өлгөндөн кийин, Серек деген үйрөнүп, карыган кезинде Талас өрөөнүнө филармониянын артисттери келгенде Осмонкул, Атай, Шекербек, Алымкул, Ысмайылдар чакырып, Серек ак сакалдын сурнайы менен концертти ачкан учурлары көп болду.

АТ КЕТТИ

Илгери алты жылга чейин удаасы менен чыгып, эч кимге байге бербеген, кембагалды наамдар кылган Тор Кашка ат болот. Дагы чоң байгеде чыгып келгенде, бир залим зордук кылып, Тор Кашка атты тартып алып коёт. Залимге алдырып жибергенде, кедей Тор Кашка атты кошуп ыйлайт:

Атаны кокуй, Тор Кашка ат, кокуй,
Айбандан сыны бир башка ат, кокуй.
Жүгүрүп келип жүздү алган, кокуй,
Жүздүктөй болгон Тор Кашка ат, кокуй.

Ооздугун кемирген кокуй,
Оонап отко семирген, кокуй.
Баш байгесин алчу элең, кокуй.
Бүйрүп койсо теңирден, кокуй.

Чыла жерге жатпаган, кокуй,
Тай экенде чаппагам, кокуй,
Кунаныңда да сактагам, кокуй,
Бышты жашка жеткенде,
Саяпкер менен таптагам, кокуй.

«А» деп эле алдынан чыгып келгенде,
Алты уруу элдин ичинде,
Абырагымды көрсөтүп,
Мени акындар келип мактаган, оо, кокуй.

ТОРГОЙ САЙРАП ТАҢ АТТЫ

«Торгой сайрап таң атты» күүсүндө жайкы супа салган таң алындагы жаратылыштын көмүлгөн бейкутчулуктан көзүн ачып келатканын созолоңку обондо тартып келип:

Күкүк сайрап таң атты,
Күнөөкөр пенде көп жатты.
Торгой сайрап таң атты,
Тозолуу пенде көп жатты.
Күн чыга электе турсаңчы,

Күзгүдөй бетиң жуусаңчы» – деп жагымдуу коңур үн менен сыбызгыта ырдап, аларды кайра сурнайда күүсүн да кайталап, айылдаштардын таң алындагы таттуу уйкусунан ойготкон.

ТЕМИР ООЗ КОМУЗ КҮҮЛӨРҮ

АЙТЫМ КҮҮЛӨР

КАРАЧА ТОРГОЙ КАЙБЫЛДА

Илгери кыргыздан баатыр көп чыккан турбайбы.
Кайбылда баатыр жолу болбой, аты жүрбөй, өзү
суусап, аты аңкап, бир чөлдө калыптыр.

Карача торгой оттоп, жанына келгенде, ага карап:
Эркин жортуп мен бардым,
Элсиз чөлдө мен калдым.
Өнүп-өскөн жер кайда,
Карача торгой суу кайда? – деп зарлаптыр.

ГҮЛГААКЫ

Уюң миңден өткүчө,
Уюң бактым Гүлгаакы.
Төө бактым Гүлгаакы,
Жылаңайлак, жылаң баш,
Жоо бактым Гүлгаакы.

Ажыратат шекилди,
Атаң болбой ыраазы
Айтамын деп атаңдан,
Азап көрдүң Гүлгаакы.

Айтпа аны сүйөм деп,
Багым сенден, Гүлгаакы.

Эчкиң миңден өткүчө,
Коюң бактым, Гүлгаакы
Коруса да энекең.

Оюм таптың Гүлгаакы
Көрүп коюп атакең,
Шорум катты Гүлгаакы.
Жүрөгүмө жүрөгүң,
Окшош какты Гүлгаакы.

* * *

О, Гүлкаакым, арсаң деймин,
Авадагы чолпондун
Баткан жерге барсаң дейм,
Олуялар чогулуп
Жаткан жерге барсаң дейм,

Нурдун кызы Нурбүбү,
Аралашып калсаң дейм.
Бекзаадалык жайымды,
Билсең деймин, Гүлкаакым.

Сегиз бейиш жаннатка
Кирсең деймин, Гүлкаакым.
Азадаалык жайымды,
Билсең деймин, Гүлкаакым.

Алты эшиктүү бейишке,
Кирсең деймин, Гүлкаакым.
Кепичиндин наалы,
Асыл таштан, Гүлкаакым.

Ашып түшүп калыпсың,
Бендезаттан, Гүлкаакым
Өтүгүңдүн наалы,
Жакут таштан, Гүлкаакым
Жакшы туулуп калыпсың,
Бендезаттан Гүлкаакым.

«Гүлкаакы» күүсү эң эле эски күүлөрдөн болуп,
Шаа Машырап ырдап жүргөн убактардан эле калк
арасына тарап, ушу күнгө сакталып келген.

КӨК МУЗОО

Илгери бир жетим кыз болуптур. Ал кызды өгөй эне начар багып, көп жумшоочу экен. Анын багына жетим калган көк музоо туш болот. Көк музоону багуу, аны аркандап, же жетелеп откозуу милдети ошол жетим кызга жүктөлөт. Күндөрдүн биринде аркандалып турган жеринен коңшусунун көк ую сүзүп, арканын үзүп качат. Көк уй көк музоону кубалап жүрүп сүзөт. Өзү чарчаганда ээси айдап кетет. Музоону издеп кыз чыгат. Туман басып, музоону ал күнү таппайт. Өгөй энеден корккон кыз таң атканча:

Оо, оо, көк музоо,
Кайдан издейм, көк музоо.
Оо, оо, көк музоо,
Сайдан издейм, көк музоо.

Оо, оо, көк музоо,
Тоодон издейм, көк музоо.
Ай оңбогон, көк музоо,

Оо, оо, көк музоо! – деп таң атканча бир таштын ыгына темир комузду кагып, ыйлап отуруп уктап калат.

Күн тие ойгонуп, эки жагын караса, көк музоо жанында оттоп жүрөт. Бир түп куурайга байлап аркандаган куурай жиптин учунда жүрөт. Кыз зордук менен жулунуп кеткен куурайды сезет. Эми көзөмөлдөөгө туура келет. Эртеси энесинин тили аз келгенсип, жиптин тытылып калышы ого бетер капалантат. Эми көк уй жүргөн жерден алыс багат. Бирок уй түнкүсүн бошонуп, көк музоону сүзө баштайт. Музоо өкүргөндө кыз ыргыш турат. Эми көк музоо уйдун караанын көргөндө качуучу болду. Акыры өгөй эненин ыдыгына чыдабай, өзүнө окшогон жетим балага турмушка чыкты. Атасынын боору ооруп, көк музоону энчисине берди. Эки канат кереге, эки туурдук берип, бөлүп койду.

Эки канат кереге менен жаман алачыкта жашап жүрө беришти.

Күндөр өтүп, курсактары тоюп, көңүлдөрү ачылып, өздөрүнө жетиштүү бир-эки төшөк жасап алышты.

Эми эки жетим өз бетинче жан сактоого аракеттенип, өткөн-кеткен сырларын айтышып, көк музоо жөнүндө айтып берүүнү суранды.

– Энем өлүп, атам азыркы энеме үйлөндү. Жетим калып, көк музоону багуу милдети менде калгандыктан, күндүзү үйгө кирбей багуучумун. Апам, сенин пулуң да ушул, кунуң да ушул, өлүгүңдү көрөйүн ырыскысыз, – деп көп жолу уруучу.

– Мурдагы апамдан калган темир комузду талаага ала чыгып, киши укпай турган ээн жерге барып, «көк музоо» деген күүнү кагып, болор болбос кошок сыяктуу ырымды комузга салып, далай жолу ыйлоочу элем.

Күндөрдүн биринде, ушундай учурда кезигип калып, анан турмуш курдук. «Эки бакыр-бир тукур» болуп жашай баштадык. Аздап-аздап ишибиз оңолуп келе жатат. Мен жеңеме сырымды айтып, ыйлап олтурганда апам тыңшап угуп, жаман көрүп калды. Жеңем экөөбүз отун алып, көп сырдашчу элек. Атасы кедей, эрке кыз экен. Ошондуктан аны байга сатып жиберет.

Арпанын ташын терейин,
Арманым айтып берейин.

Арпанын ташы бир табак,
Арманым айтсам бир сабак.

Буудайдын ташын терейин,
Муңумду айтып берейин.

Буудайдын ташы бир табак,
Муңумду айтсам бир сабак, – деп ырдап

жатканда өгөй апам турган экен, келип экөөбүздү тең кармап, үбөлүк менен сабап, мындай деди:

– Өлүгүндү көрөйүн гана шерменде, а дегенде чалыңды жутуп, анан кийин кайниңди жутуп, эми менин кызыма арман үйрөткөн жүргөн экенсиң, – деп бир ажылдады.

А дегенде чалга берип, чал өлгөндөн кийин атамдын инисине алып берип, анысы да өлүп, апамдын үстүнө токолдукка алып беребиз деп жүргөнүн кийин түшүндүм. Жеңем өтө кошокчу киши эле. Акыры апамдын ызасына чыдабай качып жоголду. Дагы үч күн өткөндөн кийин мен «Көк музоону» темир комузга салып, анан өзүмчө ырдап отурган жеримден апам дагы тыңшап жүрүп, кармап алды.

Оо, оо, көк музоо,

Ой, оңбогон, көк музоо.

Жегениң көп-көк чөп, музоо,

Зар ыйлаттың, көк музоо.

Адашып калдым туманда,

Зарымды угуп кет, музоо.

Мурунтугуң үз, музоо,

Мени өлтүрө сүз, музоо.

Ошончо чөптү жулгандай,

Канча мойнуң күч музоо.

Апаман таяк жегизбей,

Көрүнгөн уйга сүздүрбөй,

Бутуңа салбай бир тушоо,

Жүрбөйсүңбү, көк музоо.

Айланайын жеңем ай,

Апаман артык белең ай! – деп ыйлап отурган элем, эми айлам калган жок. Көк музоонун сүйрөлгөн арканы менен аябай сабады.

– Сен да ошого окшогон жесир болосуң, – деп айтпаган сөзү калган жок.

Эрине сырын айтканда эри:

– Сен кешокчу экенсиң, «Көк музоо» деген комуз күүң бар. Сен мен жөнүндө кошок тап, – деп кыйнай берет. Акыры кыздын жинин келтирет. Бир канча жолу жалбарып өтүнөт.

Ага эри:

– Баланча бий, баланча бай көзүнүн тирүүсүндө эле аялдарына кошок коштуруп, өз кулагы менен угуп жатпайбы. Анын эмнеси бар экен. Карыбаган кедей, жетим болсок да мен өлгөндө кошогуңду ук-кум келет, – деп кыйнайт.

Ошондо «Көк музоо» күү чыгарган. Көкүл кыз эринин көңүлүн кошокто калтыруу үчүн мындай деп кошот.

Сен үйлөнүп алдың Көкүлгө,
Мен өлгөндө өкүрбө.
Жетим улак кейиптенип,
Таштан-ташка секирбе.

Колуңан келсе байкушум,
Көңүлдү колдон кетирбе.
Кызыгып калдын кошокко,
Кетесиң окшойт тозокко.

Эки канат кереге,
Үй болгондо өлсөңчү.
Төркүндөн алган көк музоо,
Уй болгондо өлсөңчү.

Өлүңдү көрөйүн,
Кудайды карап өлсөңчү, – деп кошоор элем деген экен.

Ошондон кийин кошок жөнүндө сөз болбойт. Көк музоону дагы эле баягы жапырак мүйүз көк уй күн сайын бошонуп, байланып турган жеринен сүзүп, өкүртө берет. Жазда көк музоону үйрөтүп, жигиттин

айылына көчүп барышат. Жүк артса көлүк, айыл ичиндеги уйга бука болот.

Аябаган чоң бука болуп, өз ээсинен башкага айдатпайт да, карматпайт. Башка букаларды жыга сүзүп, бир эки айылдын уйларына башка бука жолотпойт. Не деген чоң букаларды мелдешип сүзүштүрүшөт, баарын жеңет.

Эми бир канча мелдешти уткандан, байгени алгандан кийин Көкүлдүн күйөөсү мактанып, ар жерде сөз кыла баштайт. Атчан да эч ким даап айдай албайт.

Бир жылы жайында кымыз ичип отуруп көк бука жөнүндө сөз болот. Аты жок болгондон кийин көк буканы минип, кымыз кыдырып ичет. Ошол жерде сөз чыгып, баягы жапырак мүйүз көк уйдун ээси жесир катын мындай дейт:

– Ошол көк буканы алып келгиле, менин мына бул картаң уюм менен сүзүштүрөлү. Аны ушул картаң көк уй эле жеңет дейт.

Эл эки жаатка бөлүнүп, талаш башталат. Элдин көпчүлүгү көк бука жакка өтөт. Жесир аял жалгыз калат. Мелдеш чоң сайылат. Жесир аял уюнун музоосун саят. Аялдын туугандары да кошулат. Эки жаат үчтөн торпок саят. Экөөнү тең жетелеп келип, ортого коё берет. Көк бука оңшондоп качат, көк уй артынан далай жерге чейин кууп барып, кайра тартат. Буканын ээси букасын кармап келип, казыкка байлайт. Аял аны шылдың кылуу үчүн уйду бош коёт. Казыктагы буканы уй дагы качырат. Бука мурунтугун үзүп, дагы качат. Эл таң калат. Эл үчүн музоонун акчасын жыйнап берет. Жигит көк буканы минип, үйүнө келет. Окуяны төкпөй чачпай Көкүлгө айтып берет. Ошондо Көкүл: «Музоосунда сүзгөн уй – коркок, жетиминде сүзгөн кыз – коркок» деген ошол.

Бекер кылгансың, – дептир.

Ошол күндөн ушул күнгө чейин: «Музоосунда сүздүргөн» деген сөз элде айтылып келет жатат.

СЕЛКИНЧЕК

Бурулча¹ айтылуу «Селкинчек» күүсүн кагардын алдында:

Кызыл жоолук келинчек,
Кыздар тепкен селкинчек.
Кыз экенде дооруң
Кылчайып келбейт келинчек.

Шырдак оюп,
Боо согуп,
Үйдү кооз дедирсек,
Келбери бол келинчек.

Кесир жакка жолобой,
Болмок эмес касиет,
Бой көтөрүп керилсек.

Селкинчекти тебе албай,
Боз балдардан жеңилсек.
Кете электе гүл учуп,
Кел тебели селкинчек.

Жакшы тепкен селкинчек
Шайыр мүнөз шамдагай

Жайдары бол келинчек,
Жаш өмүрдү гүлдөтүп,
Жакшы тепкен селкинчек.

Сайма-сайма чий чырмап,
Сарамжалга берилсек.

Ушакчы ишке чоркок деп,
Элине жаман көрүнсөк.

Жамандардын бир түрү,
Жалкоо болот эринчек.

Аялдарга чоң сыймык.
Ак өргө жайыл дедирсек.

Тең туштар келсе сый менен.
Төрдөн даам жедирсек,— деп ырдап, анан
обонун ооз комузда каккан.

Бул ырды комузчу Чалагыз Иманкулов Бурулча-
нын өз оозунан жазып алыптыр. Чалагыздан Балбай
Алагушов жазып алган эле.

СЕЛКИНЧЕК

Энелерибиздин бири Толгонай бири темир, бири
жез, бири күмүш ооз комузду оозуна салып алып,
үчөөнү черткенде, көргөндөр, уккандар кайталап
угууга ынгызар болуп калчу экен. Ошол энебиз
орусча-уйгурча, казакча-кыргызча ар түрдүү обондо
черткенин ушул күнгө чейин аңыз кылышат.

Ошону менен бирге «Селкинчек» аттуу күү чы-
гарып каккандыгынан улам, Толгонай энебиздин
«Селкинчеги» деп кагылат.

СЕЛКИНЧЕК

Бурулчанын селкинчек,
Бурбай тепчи келкинчек.
Алымкандын селкинчек,
Андай теппей, мындай теп.

Аргамжыңды бек кармап,
Колтугунду керип теп.
Сүйүмкандын селкинчек,
Андай теппей, мындай теп.

Сен теппесең мен тебем,
Арам катын келинчек.
Айланайын, жеңече,

Айлыма кетем эмесе.

Алда кокуй, ичим ай,
Ий, кокуй, ичим ай.

Үйрүлөйүн, жеңече,
Үйүмө кетем эмесе,
Кагылайын, жеңече,
Кайтып кетем эмесе.
Жылас болгон жеңече
Жыгылып кетем эмесе.

Алда кокуй, ичим ай,
И-ий кокуй, ичим ай.
Эсенгул менен Мусабай.
Жибек жоолук үлпүнчөк,
Жигит кыздар чогулуп.

ТУРУМТАЙ

Бул элдик күүнү Адамкалый Байбатыров жана башка темир ооз комузчулар кагардын алдында:

– Илгери, илгери бир кыз эл жайлоого чыкканда шибер аралап, гүл терип, ышкын, согон, жөргөмүш терип жеп жүрүп, жаңы эле балапандары жаткан турумтайдын уясын таап алат. Күрп болгон турумтай бир чети балапандарын коруп, бир чети кармап алат деп коркуп, акырын канаттарын жер чапкылай какылап атып, учуп жөнөйт. Ошондо кыз кызыл эт балапандарга боору ачый:

Куу, куу турумтай,
Кукуласаң колума.
Келбейсиңби турумтай,
Сен балапандарыңа жем ташып,
Бербейсиңби турумтай.

Куу, куу турумтай,
Чамындыдан жасаган.
Уяң калды турумтай,
Таш жаргынын түбүндө
Балаң калды турумтай.

Ачка болуп жем жебей,
Эти калды турумтай.
Тууп алып чоңойтпой,
Бетегеде беш балаң,
Жетим калды турумтай.
Куу, куу турумтай, —

деп арман кыла темир ооз комузга салыптыр.

ТУРУМТАЙ

Илгери бир кыз эл жайлоого чыкканда ойноп жүрүп бала баскан турумтайды кармап алат. Бирок ал учуп кеткенде кыз айласын таппай, балапандын жанына олтуруп алат:

Куу, Куу, турумтай,
Кукуласам колума
Келбейсиңби, турумтай,
Сен балаңа жем ташып,
Бербейсиңби, турумтай.

Куу, куу, турумтай,
Чамындыдан жасаган
Уяң калды турумтай,
Таш жарчынын түбүндө,
Балаң калды турумтай.

Ачка болуп жем жебей,
Эти калды турумтай.
Тууп алып чоңойтпой,
Бетегеңде беш балаң,

Жетим калды турумтай,
Куу, куу, турумтай, —
деп кыз арманын темир комузга салган экен.

ТУРУМТАЙ

Куу, куу турумтай,
Чытыр-бытыр чие жол,
Чымчык уя салбасын
Чыйылдаган беш балам
Мында жетим калбасын

Кагылайын Турумтай,
Согулайын Турумтай.

Бетегенин түбүндө,
Беш балам калды турумтай.
Бытыр-чытыр шактуу жол,
Куштар уя салбасын
Кыжылдаган беш балам
Жетим болуп калбасын

Кагылайын турумтай,
Согулайын турумтай.

Бө, бө турумтай,
Куу, куу турумтай.
Карагандын түбүндө
Калды балам турумтай.
Кыйма-чийме кыя жол
Паранда уя салбасын.

Бөжүрөгөн беш балам
Жетим болуп калбасын.
Кагылайын турумтай,
Согулайын турумтай.

Торгой турумтайдан качып бара жатып:

Куу, куу турумтай,
Бөпө, бөпө турумтай,

Керегенин түбүндө.
Балам калды турумтай.

Айланайын турумтай,
Бөпө, бөпө турумтай,
Жей көрбө! – деген зары экен.

ЭКИ САГЫЗГАНДЫН УЧУРУШКАНЫ

Кетмен-Тебө менен Таластын сагызганы учурашат экен. Экөө тең майып. Таластан бараткандын чалгынын мергенчи талкалап аткан. Кетмен-Төбөдөн келе жаткандын буту чолок.

– Бутуң эмне чолок болду? – деп сурайт таластык сагызган.

– Ээ, Кетмен-Төбөдөн келе жатсам, кемпир көк уй саап олтуруптур. Аркасы жоор экен. Жооруна чокуп жейин десем, бүкчүндөп келип, кемпир таш менен уруп жиберип, бутум чолок болуп калды. Ал эми сенчи?

– Таластан келе жатсам, жолдо бир айгырдын өлүгү жатыптыр. Ошонун өлүгүнө түшө калайын десем, бир мергенчи атып жиберип, канатымдын чалгынына тийип кетти, – деп жооп берди экинчиси.

Күүдө ушул окуя сүрөттөлөт.

ТАГЫЛДЫР ТОО

«Керме-Тоо» күүсү Какшаалдан чыгыптыр. Байдын жалгыз эле баласы болуптур. Келини Кермекаштын жакшы чыкканын кайын энеси көрө албай, катаал болуп, өтө катуу кысымга алып, семирип кетет деп, астына аркан төшөп койчу

экен. Орозонун күнүндө күн сайын чучук салып, күнүнө ооз ачаарда жешет. Чучуктун оозун келин жейт деп, ооз жагына кыл тыгып, байлап койчу болуптур. Кайын атасы муну билбейт. Чучуктун оозун Кермекашка кесип берип, ортосун бай, баласы-үчөө жечү. Эми келин кайын атасына билдирүү үчүн ооз комуз менен бирде ырдап, бирде кагып, кайын атасына угузат. Ошондо:

Керме-керме, керме-тоо,
Кечи качан батат, оо.
Курмушулуу куу чучук,
Эки чети кыл чучук.
Колго качан тиет, оо!

Атасы:

- Балам, бул күүнүн аты эмне? – деп сурайт.
- «Керме-Тоо» деп жооп берет.

Атасы бир канча жолу айттырып алып, кечинде текшерип, аялына билгизбей, этти өзү жасайт – эми бай аялын күнөөлөп, келинге болушуп.

Ал күү элге жайылыптыр. Ошондон ушул күнгө чейин «Керме-Тоо» деп, ооз комузга айтылып жүрөт экен.

Байкуш келин «Керме-Тоо» деп атабастан, атын которуп, анча-мынча күүнү өзгөртүп «Тагылдыр-Тоо» деп ачыкка чыгарган экен.

БАГЫЛДЫР ТОО

Илгери-илгери бир тоголок жетим кызды бай кемсинтип, үйлөрүнөн окчунураак, өзүнчө кара алачык тигип берет. Ошо алачыкта жашап, байдын кызматын кылып жүрөт.

Бир күнү булакка барып, суудан чакасына толтура сузуп алып, энеси менен атасын эстеп, көз жашын төгүп, муңайым отурат. Мылтыктын тарс эткен үнү чыгат, кыз жалт карап, тоо эчкинин эркек улагы – багылдыр – ары-бери жүгүрүп жүргөнүн байкайт.

Көрсө, мерген энесин жардан кулата аткан экен. Кыз чакасынын кулагын акырын кылдыратса, багылдыр тыңдап, кулак түрө калат. Кыз жолдон бир чалгынын кичинекей сыныгын таап алып, булактын чекесине отуруп, таш менен жукартып, сөөмөйү менен какса, дыңылдап үн чыгат. Күнүгө сууга келген сайын ошол темирди темир комуздай кылып ийип, оозуна такап, үн чыгарып кагып жүрөт.

Багылдыр болсо, ошол жерге үйүр алып, булактын тегерегинде жүрүп чоңоёт. Кыз булакка келип алып:

Багылдыр, тоодон келдиңби?

Кел, келе гой, багылдыр! – деп темир комуз менен сүйлөтүп кагат. Ошентип багылдыр кызга үйүр болуп кетет.

Күндөрдүн биринде кыз кара алачыгынын ичинде: «Багылдыр, тоодон келдиңби?» – деп кагып олтурса, багылдыр кара алачыктын ичине кирип келиптир.

БОЛПУКЕ

Бир байдын байбичеси кичүү күнүсү менен урушуп калып, анын ичин күйдүрмөккө темир комузчусун чакыртып келип, өзүн мактатат:

Сарала тоонун сан теке,
Санаасы жакшы Болпуке.
Оролмо тоонун он теке,
Оюну жакшы Болпуке.

Болпукенин тамыры минтип темир комуз менен. Болпукени мактап ырдап олтурса, кичүү күнүсү Дандаке көрүп, өзүнүн тамыр кыякчысын алып келип, Болпукени кыяк менен айттырып кордотот:

Болпукең кайсы киши эле,
Кудайдын кылган иши эле.
Урулу шаар ичинде,
Уй кайтарган Болпукең,
Уйчуларга бастырып,
Уят болгон Болпукең.

Короолу шаар ичинде,
Кой кайтарган Болпукең.
Койчуларга бастырып,
Коңурсуган Болпукең.
Жылгалуу шаар ичинде,
Жылкы айдаган Болпукең.
Жылкычыга бастырып,
Жылас болгон Болпукең.

ТАК ТЕКЕ

Темир ооз комузчулардын арасына эң кеңири тараган элдик «Так-теке» аттуу күү аткарганда өнөр-поздор так текенин жыгачтан жасалган турпатын жипке байлап, учун аспапты кага турган сөөмөйүнө илип алып:

Чойт, чойт, так теке,
Кайдасың, так теке.
Издетиң го так-теке,
Чойт, чойт текелер.

Ала-Тоонун текеси,
Кайдасың, кайдасың?
Жайлайсың, жайлайсың,
Кайдасың, кайдасың?

Текелериң жайлайсың,
Кайдасың, кайдасың?
Кайда жайлайсың?
Ала-Тоонун текеси.

Чойт, чойт, текеси
Чойт-чойт текелер,
Кайдасың, — деп ырдап тоо текени так секирте ойнотуп, ырдын ар бир сабына айкалыштыра аткарганда ар бир угарман менен көрөрман асылданган ырахатка батчу экен.

КҮЙӨӨ БАЛА, ТЕҢСЕЛ

Илгери кыздар темир комуз кагып жатышса, бир күүнү күйөө бала:

– Бул эмне деген күү? – деп кыздан сураптыр.

Ошондо кыз:

– Сен билбесең мен айтып берейин, «күйөө бала теңсел» дептир.

ЖЫГАЧ ООЗ КОМУЗ КУҮЛӨРҮ

АЙТЫМ КУҮЛӨР

ШААМАМАТ

Шакен Жоробекова «Шаамамат» аттуу күүсүн кагаардын алдында: «Илгерки өткөн заманда Шаамамат деген кедей жигит болуптур. Ал байдын кызын сыртынан сүйүп калат. Кыздын да көңүлү Шаамаматка түшөт. Бир күнү түн ичинде Шаамамат ашык болгон кызынын үйүнө келет. Сүйгөнүн табат. Аны ойготуп жатканда кыздын энеси көрүп, кууп чыгат. Ал эшикке чыгып, үйдү айланып, күтүүсүз жерден көз жумат. Ошондо кыз эртеси таң заарында жыгач ооз комузун колуна алып:

Күйөөнүн аты Шаамамат,
Меймандын аты Шаамамат,
Ай, Шаамамат билейин,
Мен кай жорукка күйөйүн,
Энекем берген аш бычак,
Сайып алдым билекке,
Тайыбай кетти жүрөккө,
Ай, Шаамамат билейин,
А мен кай жорукка күйөйүн?
Үй айланып карасам,
Шаамамат жатат жаны жок,
Түлкү ичик жатат жеңи жок,
Мен кай Шаамамат билейин,
Кай жорукка да күйөйүн деп жоктоптур» —
деп баяндап келип, шолоктото кагат.

ЧАТКАЛЫМ

Тээ абалкы заманда Чаткал өрөөнүнө эл батпай, жайлоолору малга толуп чалкып жаткан мезгилде, колунан кетмени түшпөгөн баба дыйкан суу жетпеген

жерлерге суу чыгарып, жерди иштетип, гүлдөтүп жиберген экен. Ал заманда өрөөндүн элин Күлбөс хан жана Жанчар хан деген хандар башкарып, бийлик, байлык үчүн ич ара доолашып, бири экинчисинин малына тийип, элин чаап, ортодо бейкүнөө адамдар кырылып, жапа чеккен дешет. Күндөрдүн биринде баласы жок Жанчар хандын токолу уул төрөйт.

Кубанычы койнуна батпаган хан кулак угуп, көз көргөн жерлерге кабар берип, чоң той өткөрмөкчү болот. Ошентип, той камылгасы жүрүп жаткан учурда бийлик талашып жүргөн бир увазири жаңы эле төрөлгөн ымыркайды жаңы туулган иттин күчүгү менен алмаштырып коёт Тойго келген жумурай журтка абийири күлдөй төгүлгөн хан аялын күчүк менен кошуп, кирип турган дарыяга ыргыттырып, өзү болсо бүк түшүп жатып калат.

Өмүр бою күлмөк тургай, жылмайып көрбөгөн Күлбөс хан ошондо боорун тырмап, каткырык салып, күнүлөш ханды биротоло күйүткө салат. Андай адилетсиздикке адам эмес, жаратылыш чыдай албайт: жер чайпалат, тоо урайт, шаарлар кыйрайт. Бүтүндөй бир өлкөнү аймагына батырган «Чат» өрөөнү суу астында калат.

Түмөн түрүлгөн калың журттан аман калгандары аргасыздан жер оодарышат. Алардын арасынан ак сакалын жайкалткан карыя туу жонго чыгып, айланасына абай салып, туулуп өскөн турагын кыйбай көз жашын көлдөтөт: «Оо, касиетиңден айланайын туурум, турагым – Чат! Биз кетип баратабыз, сен жакшы кал! Укум-тукумубузду уюткусу бузулбаса кайрылып кайта келербиз», – деп кош айтышат экен. Ошондон улам кийинки урпактар бул аймакты «Чаткал» деп атап калышкан экен.

МАЗМУНУ

БАШ СӨЗ	3
ЭЛДИК ОЮНДАР	15
БАЛДАР ОЮНДАРЫ	16
ӨСПҮРҮМДӨР ЖАНА ЖАШТАР ОЮНДАРЫ	64
АКЫЛ ОЮНДАРЫ	64
АТ ОЮНДАРЫ	114
КЫЙМЫЛ ОЮНДАРЫ	128
СПОРТ ОЮНДАРЫ	198
САЛМООР	211
ДАРЫМДАР ЖАНА БАДИКТЕР	220
АЙТЫМДАР	244
КҮҮ ЫРЛАРЫ ЖАНА КҮҮ БАЯНДАРЫ	301
КОМУЗ КҮҮЛӨРҮ	
САЛТТУУ КҮҮЛӨР	302
АЙТЫМ КҮҮЛӨР	320
АРМАН КҮҮЛӨР	401
ОЙНОТМО КҮҮЛӨР	476
ОБОН КҮҮЛӨР	490
КЫЛ КЫЯК КҮҮЛӨРҮ	516
АЙТЫМ КҮҮЛӨР	516
БЕКАРСТАНДАР	524
АРМАН КҮҮЛӨР	525
БОТОЙЛОР	540
ЧООР КҮҮЛӨРҮ	543
БЕКАРСТАНДАР	543
АРМАН КҮҮЛӨР	545
СУРНАЙ КҮҮЛӨРҮ	546
ТЕМИР ООЗ КОМУЗ КҮҮЛӨРҮ	550
АЙТЫМ КҮҮЛӨР	550
ЖЫГАЧ ООЗ КОМУЗ КҮҮЛӨРҮ	567
АЙТЫМ КҮҮЛӨР	567

Адабий-көркөм басылма

«Эл адабияты» сериясы

**ЭЛДИК ОЮНДАР
ДИН ЫРЛАРЫ
КҮҮ ЫРЛАРЫ
КҮҮ БАЯНДАРЫ**

27-том

Түзгөндөр:

Медералиева Ж., Сырдыбаева Р.

Тех.редактору: *Жанышбекова А.*

Корректорлору: *Медералиева Ж., Сырдыбаева Р.*

Компьютердик калыпка салган: *Б.Өмүров*

Терүүгө 04.04.2017-ж. берилди.
Басууга 27.06.2017-ж. кол коюлду. Кагаздын
форматы 84x108 ¹/₃₂.
Көлөмү 35.75 б.т. Нускасы 500. Заказ № 27

«Басма-полиграфиялык комплекс «Принт Экспресс»
ЖЧК басмаканасында басылды
Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Профсоюз көч. 49.